

T.C.
İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

BUHÂRÎ'NİN İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ

Yüksek Lisans Tezi

ABDULLAH TOPÇU

İZMİR – 2021

T.C.
İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

BUHÂRÎ'NİN İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ

Yüksek Lisans Tezi

ABDULLAH TOPÇU

DANIŞMAN: DOÇ. DR. SABRİ ÇAP

İZMİR – 2021

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Buhârî'nin İtikadî Görüşleri” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

12.11. 2021

Abdullah TOPÇU

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

BUHÂRÎ'NİN İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ

ABDULLAH TOPÇU

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

İslâm tarihinde erken dönemden itibaren tartışılan konular arasında itikadî meseleler kendisine önemli bir yer bulmuş, bunun sonucunda farklı fırkalar oluşmuş, birbirine zıt düşünceler ortaya atılmıştır. Bu çalışma, itikadî tartışmaların en hararetli zamanlarında yaşayan İmam Buhârî'nin itikadî görüşlerini tespit etmeyi konu edinmektedir.

Tezimiz bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmamızın konusunu, amacını, metodunu, planını ve kaynaklarını ele aldık. Birinci bölümde Buhârî'nin hayatı, hocaları, öğrencileri, ilmi kişiliği ve eserleri hakkında bilgiler verdik. Daha sonra Buhârî döneminde siyasî ve ilmî gelişmelere değindik. İkinci bölümde ise Buhârî döneminde itikadî tartışmaların ortaya çıkış sebeplerine ve sonrasında oluşmuş itikadî ekollere yer vererek ekollerin görüşlerini tanıttık.

Çalışmamızın en önemli kısmı olan son bölümünde ise Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh* ve *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı eserleri ve yardımcı kaynaklar incelenerek muhaddisin itikadî görüşlerini tespit ettik.

Anahtar Kelimeler: Buhârî, Hadis, İman, İtikadî Mezhepler, Halku'l-Kur'ân, Şefaat.

ABSTRACT

Postgraduate (Master) Thesis

AL-BUKHARI'S THEOLOGICAL VIEWS

ABDULLAH TOPÇU

İzmir Katip Çelebi University

Institute (Graduate School) of Social Sciences

Department of Basic Islamic Studie

The theological issues found an important place among the topics discussed since the early periods in the history of Islam, and as a result, different sects were formed and opposing ideas were put forward. This study was conducted with a view to determine the theological views put forward by Imam Bukhari who lived in the times when the theological debates were most prevalent.

The thesis consists of an introduction and three parts. In the introduction part, the subject, purpose, method, plan and sources of the research are discussed. In the first part, Bukhari's life, teachers, students, scientific personality and works are mentioned. Then, information about the political and scientific developments in Bukhari's time are discussed. In the second part, the reasons for the emergence of the theological debates in Bukhari's time, and the theological schools that were formed as a result of these discussions, are given. Later, the views of the theological schools on these issues are examined.

In the last part of the study, Bukhari's works named *el-Câmiu's-sahîh* ve *Halku ef'âli'l-ibâd* and the secondary sources are examined, and the theological views of Bukhari are determined.

Keywords: Bukhari, Hadith, Faith, Theological Sects, Khalk al-Qur'an, Intercession.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	II
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	IX
ÖNSÖZ.....	X

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI	1
II. ARAŞTIRMANIN METODU VE PLANI.....	2
III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	3

BİRİNCİ BÖLÜM

BUHÂRÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

I. BUHÂRÎ'NİN HAYATI	6
A. Doğumu, Nesebi ve Künyesi.....	6
B. İlmî Faaliyetleri	7
1. Buhârî'nin Hocaları	9
2. Buhârî'nin Öğrencileri	11
3. Buhârî'nin İlmî Seyahatleri	12
4. Buhârî'nin Fıkıh İlmindeki Yeri.....	14
II. BUHÂRÎ'NİN ESERLERİ.....	19
A. Hadisle İlgili Eserleri	19
1. el-Câmiu's-sahîh	19
2. el-Edebü'l-müfred	30
B. Hadis Ricâli ile İlgili Eserleri	32
1. et-Târîhu'l-kebîr	32
2. et-Târîhu'l-evsat	34

3. et-Târîhu's-sağîr	34
4. Kitâbü'd-du'afâi's-sağîr	34
5. Kitâbü'l-künâ.....	35
C. Fıkıh, Tefsir ve Akâidle İlgili Eserleri	35
1. Fıkıhla İlgili Eserleri	36
2. Tefsirle İlgili Eserleri	36
3. Akaidle İlgili Eserleri	37
III. BUHÂRÎ DÖNEMİNDE SİYASÎ VE İLMÎ BAKIMDAN İSLÂM DÜNYASI	40
A. Buhârî Döneminde Siyasî ve Sosyal Hayat	40
B. Buhârî Döneminde İlmî Faaliyetler ve Hadis.....	43
1. İlmî Faaliyetler	43
2. Buhârî Döneminde Hadis İlimleri ve Önemli Muhaddisler	45
3. Önemli Muhaddisler	46
IV. DEĞERLENDİRME	47

İKİNCİ BÖLÜM

BUHÂRÎ DÖNEMİNDE İTİKADÎ FIRKA VE MEZHEPLER

I. BUHÂRÎ DÖNEMİ SİYASÎ VE FIKHÎ TARTIŞMALAR.....	49
A. Siyasî Tartışmalar.....	49
B. Fikhî Tartışmalar	51
II. BUHÂRÎ DÖNEMİNDE İTİKADÎ MEZHEPLER VE FIRKALAR	51
A. Hâricîlik.....	52
B. Mürcie	54
C. Cehmiyye.....	56
D. Cebriyye	57
E. Kaderiyye.....	58
F. Mu'tezile	59
G. Râfizîlik.....	60
H. Şîa.....	60
I. Müşebbihe ve Mücessime.....	62
III. DEĞERLENDİRME.....	63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BUHÂRÎ'NİN İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ

I. İMAN.....	68
A. İman-Amel Münasebeti.....	71
B. İmanın Artıp Eksilmesi	79
C. İman-Küfür Sınırı	86
II. ALLAH'IN SIFATLARI	98
A. Allah'ın Varlığı ve Birliği	102
B. Allah'ın İsim ve Sıfatları	104
1. Allah'ın İsimleri	104
2. Allah'ın Sıfatları.....	105
a. Zâtî Sıfatlar	105
b. Haberî Sıfatlar	111
c. Fiilî Sıfatlar	117
III. İNSANIN İRADESİ VE FİİLLERİ	126
IV. BÜYÜK GÜNAH.....	129
V. HALKU'L-KUR'ÂN	133
VI. RÜ'YETULLAH	147
VII. KADER VE KAZÂ	151
VIII. RIZIK VE ECEL	160
IX. BİD'AT VE EHL-İ BİD'AT.....	163
X. ÂHÂD HABERLERİN DELİL DEĞERİ.....	179
XI. GAYBÎ HABERLER.....	187
A. Fiten ve Melâhim	189
B. Kıyamet	194
C. Kabir Azabı	196
D. Sırat ve Mizan	197
E. Şefaât	203

F. Cennet-Cehennem.....	210
XII. DEĞERLENDİRME	216
SONUÇ.....	218
KAYNAKÇA	222

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.e.	: aynı eser
a.mlf.	: aynı müellif
a.s.	: aleyhisselam
b.	: İbn, bin (oğlu)
bkz.	: bakınız
çev.	: çeviren
DİA	: Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
H.z.	: Hazreti
nşr.	: neşreden
ö.	: ölümü
s.a.v.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
s.	: sayfa
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: tahkik eden
trc.	: tercüme eden
ts.	: tarihsiz
tsh.	: tashih eden
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
yy.	: yayın yeri yok

ÖNSÖZ

İslâm ilimler tarihinde tüm dinî ilimlerin dayandığı iki temelden biri hadislerdir. Ancak bu temel kıymetine rağmen hadisler Kur'an metni gibi söylendiği anda kayda geçirilmediği ve tevâtüren nakledilmediği için hem sahih olanlarını tespit edebilmek hem de anlamlarını doğru tespit edebilmek çok büyük emekler gerektirmiştir. İmam Buhârî hayatını bu ilme vakfederek hadis tarihinde eşsiz bir yer edinmiştir.

Buhârî gibi bir ilim adamının alanına tek katkısı elbette sahih hadislerin tespiti değildir. Kitabına aldığı hadisleri senet tenkidine tâbi tuttuğu gibi metin tenkidine de tâbi tutması ilmî otoritesinin kaçınılmaz bir sonucu olduğuna göre Buhârî aynı zamanda kitabındaki hadis seçimleriyle fikrî arka planını da dışa vurmaktadır. Diğer taraftan onun kitabına koyduğu bab başlıkları da görüşlerini tespit noktasında büyük bir imkân sunmaktadır.

Bu çalışmanın amacı bugüne kadar itikadî görüşleri üzerine müstakil kapsamlı bir çalışma bulamadığımız Buhârî'nin bu konudaki görüşlerinin tespit ve tahlilidir. Bu noktada tezimizin temel kaynağı *el-Câmiu's-sahîh*'tir. Bunun yanında *Sahîh*'in üzerine yapılmış çeşitli şerhlerden günümüzde yapılmış muhtelif çalışmalara pek çok kaynaktan yararlanılmıştır.

Buhârî de her ilim adamı gibi kendi çağının insanı olduğundan onun görüşlerini anlamak için öncelikle çağını ve içinde yoğrulduğu fikrî hayatı anlamak gerekir. Bu nedenle onun fikirlerini daha iyi tahlil edebilmek için çalışmamızda öncelikle onun hayatı ve ilmî kişiliği ele alınmış sonrasında onu yetiştiren ilmî çevreyi anlayabilmek için Buhârî'nin yaşadığı dönemdeki itikadî gruplar ve ihtilâflar ele alınmıştır. Daha sonra tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî'nin itikadî görüşleri ele alınmıştır.

İslâm tarihinde önemli bir yere sahip olan İmam Buhârî hakkında çalışma yapabilme fırsatı veren Yüce Allah'a hamd ederim. Tez konusunu belirleyerek kaynak temininde yardımcı olan ve çalışmaya yön veren danışman hocam Doç. Dr. Sabri Çap'a; ders döneminden itibaren fikir ve yönlendirmelerinden istifade ettiğim Prof. Dr. İbrahim Kutluay hocama; son okumalarda yönlendirmeleriyle katkıda bulunan Dr. Öğretim Üyesi Abdülkadir Palabıyık hocama ve üzerimde emeği olan tüm hocalarıma

teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak maddi manevi desteklerini her daim üzerimde hissettiğim, beni bu alanda kendimi geliştirmek için her daim teşvik eden ve destekleyen kıymetli aileme; çalışmam süresince fedakarlıkta bulunarak destek olan eşim ve oğluma minnettarlığımı ifade etmek isterim.

Abdullah TOPÇU

İzmir - 2021

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

İnsanoğlunun yaşamını, kültürünü, gelenek ve göreneklerini belirleyen temel olgulardan biri şüphesiz ki dindir. Bütün dinlerin esası ise itikadî prensipleridir. Ancak itikadî esaslarda müslümanlar arasında tam bir görüş birliği sağlanamamış olup tarih boyunca birçok ihtilaf vâki olmuş ve bunun sonucu olarak itikadî mezhepler teşekkül etmiştir. İnanca dair meseleler öncelikle itikadî mezhepler arasında tartışma konusu olsa da bu tartışmalara diğer ilmî disiplinlere mensup olan şahıslar da iştirak etmişlerdir.

İslâm dininin iki ana kaynağı olması hasebiyle Kur'an ve hadislerin farklı anlaşılması itikadî meselelerdeki ihtilafların en önemli sebeplerinden biri olmuştur. Bunun doğal bir sonucu olarak muhaddisler bütün dinî-dünyevî hususlarda olduğu gibi itikadî konulardaki görüşlerini de Kur'an'la birlikte hadislere dayandırmışlardır. Daha sonra teşekkül edecek olan Ehl-i sünnet'in iki ayağından biri olan Ehl-i hadîs, İslâm'da itikadî hususlarda görüş belirten ilk gruplardan biri olmuştur.

Muhaddisler arasında ise geçmişte ve günümüzde Buhârî'nin (ö. 256/870) ayrı bir yeri bulunmaktadır. Bu sebeple yaşadığı dönemden itibaren onun eserleri ve düşünceleri lehte ve aleyhte birçok çalışmaya konu olmuştur. Bilhassa bab başlıklarında görüşlerini diğer muhaddislere göre farklı bir üslupla dile getiren Buhârî'nin itikadî görüşleri de birçok açıdan ilgi odağı olmuştur. Günümüzde de onun diğer konularda olduğu gibi itikadî görüşlerinin bir bütün halinde ele alınmasına ihtiyaç vardır. Zira Buhârî, tarih boyunca özellikle Ehl-i hadîsin en önemli temsilcisi olarak görülmüştür.

Bu çalışmada Buhârî'nin eserlerinde bizzat kendisinin açık veya kapalı şekilde ortaya koyduğu itikadî görüşlerinin bir bütün olarak ele alınması hedeflenmektedir. Yine başkaları tarafından ona nisbet edilen itikadî görüşlerin doğruluğunun test

edilmesi de amaçlanmaktadır. Buhârî'nin itikadî görüşleri üzerine bugüne kadar yapılan değerlendirmeler de göz önünde bulundurulacaktır.

İslâm tarihinde en meşhur ilim adamlarından biri olan Buhârî, yaşadığı çağdan günümüze hadis ilimlerinin odağında yer almıştır. Daha çok *el-Câmiu's-sahîh*'i ile bilinen Buhârî'nin söz konusu eseri, yazıldığı dönemden bu yana çeşitli yönleriyle ele alınmış, hakkında çok sayıda şerh yazılmıştır. Bunun yanında onun görüşleri ve eserleri hadis dışında İslâmî ilimlerin diğer dallarında yapılan çalışmalara da konu olmuştur.

Buhârî'nin itikadî görüşlerinin topluca ele alınmasıyla aynı zamanda erken dönemlerden itibaren Ehl-i hadîsin itikadî görüşlerinin ortaya konulması, Buhârî'nin diğer muhaddislerden farklı itikadî görüşleri ve genel olarak Ehl-i hadîsin inanç konularındaki görüşlerinin teşekkülünde hadislerin rolünün belirlenmesi de önemli bir husustur. Diğer taraftan Ehl-i hadîsin itikadî görüşlerini dayandırdıkları hadislerin belirlenmesi ile birlikte muhaddislerin bir nevi hadis şerhi denilebilecek olan tasnif sistemleri açısından onların itikadî konularda hangi hadisleri zikrettiklerinin incelenmesi de çalışmanın amaçları arasında yer almaktadır.

Buhârî'nin itikadî görüşlerine dair birçok makale bulunmaktadır. Yine Mezhepler Tarihi ve Kelâm açısından onun itikada dair görüşleri bazı yüksek lisans çalışmalarına konu edilmiştir. Ancak Buhârî'nin itikadî görüşleri müstakil olarak hadis açısından tez konusu yapılmamıştır. Bu çalışmada, toplu bir şekilde Buhârî'nin itikadî görüşlerinin incelenmesi hedeflenmektedir.

II. ARAŞTIRMANIN METODU VE PLANI

Çalışma bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, metodu ve temel kaynakları ele alınmıştır.

Birinci bölümde Buhârî'nin hayatı, eserleri, ilmî kişiliği, onun yetiştiği çevre ve dönemin siyasî yapısı ile birlikte Buhârî'nin çağdaşı olan önemli muhaddisler ele alınmıştır. Ayrıca bu bölümde Buhârî ve eserleri hakkında yapılan önemli araştırmalara da işaret edilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde ise öncelikle Buhârî dönemindeki siyasî ve ilmi durum hakkında bilgi verildi. Hâricîlik, Mürcie, Cebriyye, Kaderiyye, Mu‘tezile, Şîa gibi mezhepler ve Müşebbihe, Mücessime gibi itikadî oluşumlar kısaca tanıtılmaya çalışıldı.

Çalışmanın en önemli kısmı olan üçüncü bölümde ise Buhârî'nin itikadî görüşleri ele alındı. Burada Buhârî döneminde temel itikadî tartışma konuları olan iman-küfür sınırı, iman-amel ilişkisi, kader, Allah'ın sıfatları, şefaet, halku'l-Kur'ân, Rü'yetullah gibi hususlarda Buhârî'nin görüşleri ve diğer bazı fırka ve şahıslarla mukayesesi incelendi.

Araştırmanın yazılmasında Türk Dil Kurumu'nun imlâ kılavuzuna riayet edildi. Bununla birlikte Arapça kelimelerin, şahısların ve eser isimlerinin yazımında daha çok *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde kullanılan imlâ esas alındı. Âyet meallerinin verilmesinde Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları'nın *Kur'an-ı Kerim Meâli* kullanıldı.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmanın Buhârî'nin doğumu, nesebi, künyesi, hadis ilmindeki yeri ve eserlerinin ele alındığı birinci bölümünde Buhârî'nin kendi eserleriyle birlikte tarih ve tabakat kitaplarından yararlanılmıştır.

İtikadî mezhepler ve itikadî görüşleri hususunda doğal olarak daha çok Kelâm ve Mezhepler Tarihi gibi alanlardaki birçok eser temel müracaat kaynağı olmuştur. Yine Buhârî hakkında hadis ilmi dışında diğer disiplinler bağlamında yapılan tez çalışmaları da itikadî konularda istifade edilen kaynaklar arasında yer almıştır.

Araştırmada Buhârî'nin itikadî görüşlerini ortaya koyarken *el-Câmiu's-sahîh*'i başta olmak üzere onun *Halku ef'âli'l-ibâd* gibi diğer eserlerine başvurulmuştur. Onun *Sahîh*'inin bab başlıkları bu hususta önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Yine Buhârî'nin *Sahîh*'inin şerhleri de en önemli başvuru kaynakları arasında yer almıştır. Şerhler arasında ise daha çok kendisinden önceki şerhlerin birçoğunu gören ve onlardan genişçe istifade etmiş olan İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Fethu'l-bârî*'sinden faydalanıldı. Bazı konularda ise İbn Battâl (ö. 449/1057) ve Aynî (ö. 855/1451) gibi diğer muhaddislerin şerhlerine de müracaat edildi.

Hadis ehlinin itikadî konularla ilgili görüşleri ulemâ için erken dönemlerde başlayan bir ilgi alanı olmuştur. Her ne kadar bu alandaki ilk çalışmalardan olan İsmâil b. Abdurrahman es-Sâbûnî'nin (ö. 449/1057) *Akîdetü's-selef ve ashâbi'l-hadîs* adlı eserinde Buhârî'nin adı zikredilmiş ancak görüşlerine yer verilmemiş olsa da daha erken bir çalışma olan Ebü'l-Kâsım Lâlekâî'nin (ö. 418/1027) *Şerhu usûli i'tikadî Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*'sında Buhari'nin itikadî görüşleri de kısmen ele alınmış olup bu eser de kaynaklarımız arasındadır.

Araştırmanın kaynakları arasında son dönemlerde farklı yönleriyle Buhârî hakkında yapılan yüksek lisans ve doktora tezleri, yapılan ulusal/uluslararası sempozyumlarda sunulan tebliğler, Buhârî hakkında yazılan eserler, çok yönlü olarak Buhârî'yi ve görüşlerini ele alan ve son dönemlerde yayımlanmış olan çok sayıda makaleler bulunmaktadır. Emin Âşıkutlu'nun “Buhârî Döneminde (III/IX. Asır) İmanla İlgili Yaklaşımlar ve Sahîh'inin İman Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İman Yaklaşımı”, Kâmil Çakın'ın “Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, “Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci” ve “Kitâbu't-Tevhîd'in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî'nin Tevhîd Anlayışı”, Bayram Çınar'ın “Buhârî'nin Halku Ef'âli'l-'İbâd Adlı Eserinin Halku'l-Kur'an Bağlamında Değerlendirilmesi”, H. Musa Bağcı'nın “el-Buhârî'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları”, Talat Koçyiğit'in “Âhâd Haberlerin Değeri”, İbrahim Kutluay'ın “İmâm Buhârî'nin Sünneti Müdafaası -el-Câmiu's-Sahîh'in Kitâbu'l-i'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne Bölümü Çerçevesinde-”, Ramazan Özmen'in “el-Buhârî'nin Haberu'l-Vâhid Savunusunda Kullandığı Hadislerin Hucciyeti Üzerine Bir İnceleme”, Zişan Türcan'ın “Tarihte Buhârî Algılamaları” adlı makaleleri konuyla ilgili başvurduğumuz makalelerden bazılarıdır.

Buhârî'nin itikadî görüşlerine yer veren birçok doktora ve yüksek lisans tezleri de araştırmamızın önemli kaynaklarındandır. Tuğba Eruçar'ın *Hadisçilerin İman Anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020), Charif Murad'ın *İmanın Altı Rüknu ve Kütüb-i Sitteden Delilleri* (Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2015), Şule Öt'ün *Kitâbu Ahbâri'l-Âhâd'ı Çerçevesinde Buhârî'nin Haber-i Vâhid Anlayışı* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019), Ramazan Şahin'in *İman, Küfür ve Nifâka Taalluk Eden Amellerle İlgili Hadislerin İncelenmesi (Sahîh-i Buhârî Özelinde)* (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011), M.

Emin Altın'ın *İman ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2011), Abdülhamit Kocaoğlu'nun, *Mihne Bağlamında Buhârî-Zühli Sürtüşmesi* (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2020), Hacer Afşar'ın *Buhârî'nin es-Sahîh'inin Kitâbü't-Tevhîd Bölümünde Yer Alan Müteşâbih Âyetlere Bakışı (Rü'yetullah ve Kelâmullah Çerçevesinde)* (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019), Enes Kaynar'ın *Buhârî'nin Bab Başlıklarıyla İlgili Çalışmalar ve Bab Başlıklarındaki Kendi İfadelerinin Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016) adlı yüksek lisans tezleri ve Hamit Sevgili'nin *İmâm Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı* (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2015) adlı doktora tezi bunların başında gelmektedir.

Yine Buhârî hakkında düzenlenmiş olan *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozyum-* (Kayseri, 18-20 Haziran 1987) ve onun en önemli eseri olan *Sahîh*'i hakkında tertip edilmiş olan *Uluslararası Sahîh-i Buhârî Sempozyumu* (İstanbul, 1-3 Kasım 2019) adlı sempozyum bildirileri de kaynaklarımız arasında yer almıştır.

Kemal Sandıkçı'nın *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak'ın *Kelâm (Tarih-Ekoller-Problemler)* (Konya: Tekin Dağıtım, 2001), Talat Koçyiğit'in *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar* (3. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 1988), Ömer Özpınar'ın *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (3. Baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), M. Fuad Sezgin'in *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (3. Baskı, Ankara: Otto Yayınları, 2012), Ali Osman Koçkuzu'nun *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri* (2. Baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), Ali Albayrak'ın *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), Mücteba Uğur'un *Hadis İlimleri Edebiyatı* (2. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 2020), M. Hayri Kırbasoğlu'nun, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları -Ashabu'l-Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi-* (3. Baskı, Ankara: Otto Yayınları, 2020) gibi eserler de araştırmanın kaynaklarını oluşturmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BUHÂRÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

I. BUHÂRÎ'NİN HAYATI

A. Doğumu, Nesebi ve Künyesi

Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. Muğîre b. Berdizbeh el-Buhârî'dir.¹ 13 Şevval 194/20 Temmuz 810 Cuma günü Buhara'da doğmuştur. Dedesinin babası Muğîre'nin, Buhara Valisi Cu'feli Yemân vasıtasıyla Müslüman olması sebebiyle Cu'fî nisbesiyle de anılmıştır.² Zehebî, Buhârî'nin babasının İmam Mâlik'i (ö. 179/795) dinlediğini, Hammâd b. Zeyd'i (ö. 179/795) gördüğünü ve Abdullah b. Mübârek'le (ö. 181/797) musâfaha ettiğini söyler.³ Ancak henüz küçük yaşta iken babasının vefat etmesi üzerine yetim kalan Buhârî, duası makbul, sâliha bir kadın olduğu belirtilen⁴ annesinin himayesinde kalır.

İlim ehli olan ve hadislerle de ilgilenen babasının yolundan giden Buhârî, dokuz yaşında hâfızlık yapmış, on yaşında hadis ezberlemeye başlamıştır.⁵ Bütün ömrünü ilme adanmış seçkin bir şahsiyet olan İmam Buhârî, küçük yaşlardan itibaren dünyalıklara tevessül etmemiş, maişet derdiyle uğraşmamış ve babasından kalan tarlanın geliri ile geçimini sağlamıştır.⁶

---

¹ Zehebî bu ismi Bezduzbeh olarak da okuyanların olduğunu ve Buhara dilinde bu kelimenin çiftçi manasına geldiğini söyler. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dîmaşkî ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübela'*, nşr. Şuayb Arnavut vd., Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1985, XII, 391.

² Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî Mukaddimetü Fethi'l-bârî*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts, s. 477.

³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübela'*, XII, 391.

⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 478; S. Kemal Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s. 3.

⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 478; Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 4.

⁶ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 479; Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 3. Baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020, s. 104.

Ömrünü başta hadis olmak üzere ilme vakfetmiş olan Buhârî, son zamanlarını doğduğu yer olan Buhara’da geçirmiştir. Aşağıda ele alınacağı üzere, Buhara emîri ile arasında çıkan problemlerden dolayı doğduğu topraklardan ayrılmak zorunda kalan Buhârî⁷, 256/870 yılının Ramazan Bayramı gecesini Semerkant’ın köylerinden olan Hartenk’te, altmış iki yaşlarında vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.⁸

B. İlmî Faaliyetleri

Buhârî’nin küçük yaşta hâfız olduğundan ve Kur’an’a oldukça hâkim olmasından bahsedilmiştir. Onun hâfızlığının yalnızca Kur’an ile sınırlı olmadığı, küçük yaşta hadis hâfızlığı yaptığı da malumdur. Birçok âlim ondan güvenilirliğini belirtmek için sika, hafızının/ezberinin kuvveti için de hâfız olarak bahsetmiştir.⁹

Küçük yaştan itibaren ilme adanmış bir ömrün en güzel örneklerinden birini yaşayan Buhârî, hadis hâfızlığına başlamadan hemen önce dokuz yaşında Kur’ân-ı Kerîm’i ezberlemiş ve on yaşlarında hadise karşı derin bir ilgi duyarak hadis ezberlemeye başlamıştır.¹⁰ Hadis ilmindeki serüvenine altı yıl kendi memleketinde hadis öğrenerek devam etmiş, on bir yaşında muhaddis ed-Dâhilî’nin (ö. 242/856) meclisinde -hocasının yanlışlarını düzeltebilecek seviyedeki- zekâsı ve hâfızasıyla kendisini fark ettirmiştir.¹¹ Öyle ki, bu yaşlarda beraber hadis dinlemeye gittiği ders arkadaşlarından Hâşid b. İsmâil (ö. 261/874), onun hadisleri yazmamasına serzeniş gösterdiklerini anlatır. Onların kendi üzerindeki baskısından sıkılan Buhârî, arkadaşlarının yazarak muhafaza ettikleri on beş bin kadar hadisin hepsini onlara

---

⁷ Nuri Tuğlu, “Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansıması (Buhârî Özelinde Bir Değerlendirme)”, *Dinî Araştırmalar*, VIII/23 (2005), s. 153-169, s. 169.

⁸ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, s. 493; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı -Çeşitleri-Özellikleri-Faydalanma Usulleri-*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015, s. 78-80.

⁹ Mehmet Dinçoğlu, “Buhârî ile Ebû Dâvud’un Hocası Müsedded b. Müserhed ve Hadis İlmindeki Yeri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi] [İİFD] [EAÜİFD]*, sayı: 41 (2014), s. 347-372, s. 357.

¹⁰ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, s. 478; Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 327.

¹¹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, s. 478; Ahmet Tahir Dayhan, *Buhârî’ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1995, s. 12. Buhârî benzer şekilde hocası İshak b. Râhûye’nin (ö. 238/853) yanındayken onun da hatasını düzeltilmiş, hocası da onun dediğine dönmüştür. Hatta ona hadiste geçen bir mekâmı sormuş ve bu yerin Yemen’de bir köy olduğunu da ondan öğrenmiştir. İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, s. 483; Yusuf Oktan, “İmam Buhârî’nin Yaşadığı Dönem ve Çevre”, *İslâm İlim Geleneğinde İmam Buhârî -Hayatı ve Eserleri-*, Ed. Ömer Faruk Akpınar, İstanbul: Sıyer Yayınları, 2021, s. 39-68, s. 43.

ezberden okumuştur. Böylece onun zekâsına şahit olan arkadaşları, hadis ilminde onun önüne kimsenin geçemeyeceği kanaatine varmışlardır.¹²

Hafızasıyla ilgili bu rivayetlere rağmen Buhârî'nin *Sahîh*'ini ya da *et-Tarih*'ini oluşturmadan önce ilmî seyahatleri sırasında topladığı hadisleri farklı şehirlerde de olsa mutlaka kayda geçirdiği, eserlerini tasnif ederken de her birini üç defa gözden geçirerek yazdığı belirtilmektedir.¹³ Hatta öyle ki, bu eserlerin hazırlık evresinde ve gözden geçirme zamanlarında bir gecede yirmi defa yatağından kalkıp kandili yakarak kontrol ettiği aktarılmaktadır.¹⁴ Onun ilmi yazarak aktarmadaki gayreti, yanında muhafaza ettiği kitaplar yüzünden odada adım atacak yer bulamayan cariyesinin serzenişine dahi sebep olmuştur.¹⁵ Her biri günümüze ulaşmasa da telif ettiği otuz iki kadar eserin varlığıyla onun ilmi yazmaya ve gelecek nesillere aktarmaya verdiği önem görülmektedir.¹⁶

Buhârî, on altı yaşına geldiğinde ise zamanının meşhur muhaddisleri olan Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) ve Vekî' b. el-Cerrâh'ın (ö. 197/812) kitaplarını ezberlemiştir.¹⁷ O, katıldığı ders halkalarında dikkatleri üzerine çekmiş, ününün yayılmasıyla, bulunduğu ortamlarda birçok âlimin hadis rivayet ederken hata etmekten çekinmesine sebep olmuştur.¹⁸

Buhârî'yi tanıyanlar tarafından, onun bilmediği hadis hadis olarak kabul edilmemiş ve o, Horasan'da benzeri olmayan bir âlim olarak görülmüştür. Bu noktada Buhârî'nin, en çok saygı gösterdiği hocası olarak bilinen Ali b. el-Medîni'nin (ö. 234/848-49) yanında kendi nefisini hakir görmesine karşılık hocasının da onu kendisinden üstün görmesi oldukça dikkat çekicidir.¹⁹ Muhaddisler onu hadis âlimlerinin emîri olarak kabul etmişlerdir.²⁰

---

¹² İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 478; Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 3; Dayhan, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, s. 13.

¹³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 487; Dayhan, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, s. 15.

¹⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 481; Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 14.

¹⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 480.

¹⁶ Dayhan, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, s. 14.

¹⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 478; Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 3-4.

¹⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 478; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 327.

¹⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 483; Oktan, "İmam Buhârî'nin Yaşadığı Dönem ve Çevre", s. 43-44.

²⁰ Ramazan Ayvalli, "Büyük Türk-İslam Alimi İmam Buhârî'nin İlmi Şahsiyeti", *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 101-108, s. 105.

Devrinde ve ondan sonra yaşamış olan birçok âlimin övgüsünü alan Buhârî'yi hayatta iken görmek isteyen kişiler olmuş ve bunun için dua etmişlerdir.²¹ İbn Huzeyme (ö. 311/924) gök kubbe altında hadisi ondan daha iyi bileni görmediğini²², onun öğrencilerinden olup Buhârî gibi câmi türü bir eser tasnif eden muhaddis Tirmizî (ö. 279/892) ile ve isnad konusunda ondan daha bilgilisinin olmadığını ve Müslim (ö. 261/875) ise dünyada Buhârî'nin benzerinin yaratılmadığını söylemiştir.²³ Buhârî'yi alnından öpen Müslim (ö. 261/875), kendisine yönelttiği soruyla onun ilimdeki üstünlüğünü anlamış, onu muhaddislerin efendisi, hadisteki illetlerin tabibi olarak nitelendirmiş ve ondan dua istemiştir.²⁴

1. Buhârî'nin Hocaları

Küçük yaşta hadis hâfızlığına başlayan Buhârî'nin, her biri muhaddis olan 1080 hocadan hadis aldığı söylenmiştir.²⁵ O, tâbîinden Muhammed b. Abdullah el-Ensârî (ö. 215/830) gibi âlimlerden hadis almıştır. İlim yolculuğunda ilk hocaları Muhammed b. Selâm el-Bîkendî (ö. 225/839), Abdullah b. Muhammed el-Müsnedî (ö. 229/844) ve muhaddis olmasının yanında fıkıh ve kelâmda otorite olan Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi isimler bulunan Buhârî'nin, meşhur olan bazı hocalarını şu şekilde sıralamak mümkündür: Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî (ö. 212/827), Ebû Âsım en-Nebîl (ö. 212/828), Ubeydullâh b. Mûsa (ö. 213/828), Ebû Abdurrahman el-Mukrî (ö. 213/828), Ubeydullah b. Mûsâ el-Absî (ö. 214/830), Ali b. el-Hasan b. Şakîk (ö. 215/830), Mekkî b. İbrâhim (ö. 215/831), Haccâc b. Minhâl (ö. 217/832), Ebû Müshir (ö. 218/833), Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn (ö. 218/833), el-Humeydî (ö. 219/834), Ali b. Ayyâş (ö. 219/834), Ebû Nuaym (ö. 219/834), Âdem b. Ebû İyâs (ö. 220/835), Abdülaziz b. Abdullah el- Üveysî (ö. 221/837), Ahmed b. Abdülmelik el-Harrânî (ö.

²¹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 485.

²² İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 485.

²³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 485, 488; Zişan Türcan, "Tarihte Buhârî Algılamaları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/21 (2012), s. 73-97, s. 79. Tirmizî'nin hadislerin sıhhati ile ilgili Buhârî'ye yönelttiği sorular hakkında bkz. Hüseyin Akyüz, "Hadislerin Tashihi İle İlgili Tirmizî'nin Hocası Buhârî'ye Sorduğu Sorular (Sünen Bağlamında Bir Değerlendirme)", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/2 (2018), s. 247-269.

²⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 488; Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 6.

²⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübela'*, XII, 391; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 479; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 327.

221/837), Abdân el-Mervezî (ö. 221/837), Ebü'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi' (ö. 222/837), Sadaka b. Fadl (ö. 223/837), Abdullah b. Sâlim (ö. 223/838), İbnü't-Tabbâ' (ö. 224/839), Süleyman b. Harb (ö. 224/839), Yahyâ b. Yahyâ el-Minkârî (ö. 226/840), İsmâil b. Ebû Üveys (ö. 226/841), Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî (ö. 227/842), İbrâhim b. Hamza (ö. 230/844), İbrahim b. Musa (ö. 230/845), Ahmed b. Ebi'l-Velîd (ö. 232/847), Ali b. el-Medînî (ö. 234/848-49), İbrâhim b. Münzîr (ö. 236/850), İbrâhim el-Hizâmî (ö. 236/850), İshak b. Râhûye (ö. 238/853), Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855) ve Muhammed b. Râfî (ö. 245/859).²⁶

Buhârî'nin önemli hocalarından birisi de Basra'da ilk defa *Müsned* adlı eseri kaleme aldığı bilinen²⁷ Müsedded b. Müserhed'dir (ö. 228/843) ve Buhârî kendisinden 97 bölümden ibaret *Sahîh*'inin 87 bölümünde 395 hadis rivayet etmiştir.²⁸ Buhârî *Sahîh*'inde, Müsedded'in hocasının onun hakkındaki övgüsünden de bahsetmiş, onun dürüst birisi olduğunu ve hocasının da Müsedded'e çok güvendiğini belirtmiştir.²⁹

Aynı zamanda öğrencileri arasında bulunan İbn Huzeyme (ö. 311/922) de Buhârî'nin hadis aldığı râviler arasındadır.³⁰ Yine Buhârî'nin hocalarından olan Abdullah b. Münîr (ö. 241/855) Buhârî'den hadis rivayet etmiştir.³¹ Buhârî'nin hocalarından olan Muhammed b. Selâm el-Bîkendî (ö. 225/839) ile Abdullah b. Yûsuf et-Tinnisî (ö. 218/833), kendi kitaplarını ona tashih ettirmişlerdir.³²

---

²⁶ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 478; Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 5. Onun hocalarını beş tabakada ele alan İbn Hacer'in tasnifi için ayrıca bkz. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 479. Buhârî'nin hocalarının aynı zamanda öğrencileri olup olmamaları, hocalarından rivayet ediş şekli ve rivayet sayılarına göre Mehmet Eren'in üç farklı tasnifi için ayrıca bkz. Mehmet Eren, "Buhârî'nin Telif Metodu ve Sahîh'in Özellikleri", *İslâm İlim Geleneğinde İmam Buhârî -Hayatı ve Eserleri-*, Ed. Ömer Faruk Akpınar, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021, s. 119-150, s. 125-127.

²⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 6; Dinçoğlu, "Buhârî ile Ebû Dâvud'un Hocası Müsedded b. Müserhed ve Hadis İlmindeki Yeri", s. 354.

²⁸ Dinçoğlu, "Buhârî ile Ebû Dâvud'un Hocası Müsedded b. Müserhed ve Hadis İlmindeki Yeri", s. 359-361, 366.

²⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, ts, "Hac", 41.

³⁰ Kâmil Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *İslâmî Araştırmalar*, X/1-2-3 (1997), s. 100-109, s. 102.

³¹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 484.

³² Mustafa Taş, "Buhârî'nin İlmî Şahsiyeti ve Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, XVI/1 (2016), s. 87-109, s. 91.

2. Buhârî'nin Öğrencileri

Sünnet'in en önemli nakil aracı olan hadisleri öğrenme aşkı, ilk asırdan beri süregelmiştir. Buhârî'nin hadis rivayetine başlaması da bu aşka cevap verebilecek bir seviyeye geldiğini belirttiği zamandan itibaren olmuştur.³³ Onun ilimdeki şöhretini duyan birçok ilim meraklısı da ondan hadis almak için gayret göstermiştir. Öyle ki, hadis almak için gittiği beldelere ondan önce ünü ulaşmış, insanlar onu karşılamak için büyük teveccüh göstermiştir.

Sahîh'i rivayet eden Firebrî'den (ö. 320/932) nakledildiğine göre onunla beraber 90.000 kişi Buhârî'den *Sahîh*'i dinlemiştir.³⁴ Farklı şehirlerde oluşan ders halkalarında ise binlerce dinleyicisi olmuştur.³⁵ Telaffuz edilen bu rakamlar, mübalağalı gözükse de sahih hadislere, dolaylı olarak da Resûlullah'ın (s.a.v.) Sünnet'ine ne denli önem atfedildiğinin göstergesidir.

Buhârî'nin hadis derslerine katılan ve ondan hadis rivayet edenler arasında şöhret sahibi birçok âlimin olduğu görülür. Hadis ilminde otorite kabul edilen bu isimler arasında Müslim (ö. 261/875), Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Tirmizî (ö. 279/892), Sâlih Cezere (ö. 293/906), Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906), Neseî (ö. 295/908), Mutayyan (ö. 297/909), Nesâî (ö. 303/915), İbn Huzeyme (ö. 311/924), Ebû'l-Abbas es-Serrâc (ö. 313/925), Abdullah b. Ebû Dâvûd (ö. 316/929), İbn Saîd el-Hâşimî (ö. 318/929), Firebrî (ö. 320/932), İbnü's-Şarkî (ö. 325/937) gibi âlimler başta olmak üzere birçok şahıs vardır.³⁶ *Sahîh*'in en önemli rivayeti de bu isimler arasında zikredilen Firebrî'nin rivayeti olmuştur.³⁷

Buhârî'nin öğrencilerinden olup sonrasında onun ders halkasından ayrılanlar da vardır. Bunun sebepleri arasında Buhara'da yaşadığı hâdis gibi çekememezlikler ön plana çıkmıştır. Bu hâdisede en dikkat çeken isim ise İmam Müslim'dir. Muhammed

---

³³ Buhârî, sahih hadisleri sakîminden ayıramadan, re'y ehlinin görüşlerini öğrenmeden ve Basra'da yazılmadık hadis bırakmadan hadis rivayet etmeye başlamadığını belirtmiştir. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 488.

³⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 491; Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, 2. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 2020, s. 240.

³⁵ Taş, "Buhârî'nin İlmî Şahsiyeti ve Cerh-Ta'dil İlmindeki Yeri", s. 91.

³⁶ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 491-492.

³⁷ M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 3. Baskı, Ankara: Otto Yayınları, 2012, s. 194.

b. Yahyâ ez-Zühli'nin (ö. 258/872) ders halkasına da katılan Müslim, Buhârî'ye itibar edenlerin bu halkada yerinin olmadığı ihtarı üzerine hemen orayı terk etmiş ve o zamana kadar Muhammed b. Yahyâ'dan yazdıklarını iade etmiştir.³⁸ Hatta Müslim'in, bu tartışmalarla âlimlerin birbirlerine zarar vermesinin yanında ümmet birliğine zarar vereceğini de öngörerek Buhârî'den de hadis rivayet etmediği ileri sürülmektedir.³⁹

3. Buhârî'nin İlmî Seyahatleri

Hadis tarihinde muhaddislerin farklı hocalarla görüşmek ve hadisleri daha erken kaynaklardan almak için yapmış oldukları seyahatler önemli bir husustur ve bu maksatla yapılan yolculuklar sahâbe dönemine kadar ulaşmaktadır.⁴⁰ Bu seyahatler medreselerin ve Dâruhâdislerin kurulmasına kadar devam etmiştir. Belirli merkezlerden ders alma iştiağıyla uzun ve çileli yolculukları göze alan birçok âlim gibi Buhârî de kendi bölgesindeki muhaddislerden hadis aldıktan sonra ilmî seyahatlere başlamıştır. O, on altı yaşında iken annesi ve kardeşi ile hacca gitmiş ve buradan ailesiyle beraber dönmeyerek ilim yolculuğunda ilk durağı olan Mekke'de kalmıştır.⁴¹

Buhârî, 210/825 yılında başladığı rihle adı verilen ilmî seyahatlerinde Mekke, Medine, Kûfe, Basra, Vâsıt, Bağdat, Cezîre, Şam, Humus, Askalân, Kaysâriyye, Mısır, Belh, Rey, Herat, Merv ve Nişâbur şehirlerini dolaşmıştır. O, diğer bazı muhaddislerle

---

³⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 490-491; Nevzat Aydın, "Ricâl Kaynaklarında Bid'at Ehli Hakkında Kullanılan Bazı Ta'dil Lafızları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XII/63 (2019), s. 1197-1212, s. 1199. Buhârî'nin Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli'den tedlîs yaptığı söylenmişse de bu hususta yapılan incelemelerde Buhârî'nin Zühli ile devam edegelen çekişmesi, *Sahîh*'ini uzun yıllar içinde tamamlaması gibi sebepler göz önünde bulundurularak tedlîs yapmasının mümkün olmadığı belirtilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Abdulhamit Kocaoğlu, *Mihne Bağlamında Buhârî-Zühli Sürtüşmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2020, s. 89-93.

³⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 491.

⁴⁰ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs* (nşr. Nûreddin İtr, Beyrut 1975); İsâ ez-Zeytûnî, *er-Rihle ve eseruhâ fî'l-hadîs ve ulûmih* (Doktora Tezi, Câmîatü'z-Zeytûne el-küllîyyetü'z-Zeytûniyye, Tunus 1988); Hüseyin Nassâr, *Edebü'r-rihle* (Kahire 1991); Yusuf Açık, *Hadis Toplamak İçin Yapılan Seyahatler (Rihle)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992; İbrahim Hatiboğlu, "Rihle", *DİA*, XXXV, 106-108, İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

⁴¹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 477-478; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 79; Oktan, "İmam Buhârî'nin Yaşadığı Dönem ve Çevre", s. 42; Dayhan, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, s. 12.

beraber Hicaz'da altı yıl kalmış; Basra'ya dört defa, Şam, Mısır ve Cezîre'ye ikişer defa, Kûfe ve Bağdat'a ise sayılamayacak kadar çok gitmiştir.⁴²

Kırk yaşına kadar devam eden rihlelerinde Buhârî, zamanının meşhur ilim merkezlerinde bulunan pek çok âlimden, başta hadis olmak üzere çeşitli ilimleri tahsil etmiştir. Her bir hadisi en ehil kişiden duymak için bu yolculuklar, mekân bakımından çok uzak, yolculukları sıkıntılı, aynı yerlere birden fazla giderek kimi zaman tekrarlı ve de uzun sürelerle tekabül etmektedir.⁴³ O, muhtelif ilim merkezlerinde bulunan hocalardan hadis ilminin yanında fıkıh, tarih gibi başka ilimler de tahsil etmiştir.⁴⁴

Buhârî'nin seyahatleri arasında ön plana çıkan yerlerden biri de Bağdat'tır. Burada kendisini imtihan etmek isteyen âlimler sened ve metinlerini değiştirerek Buhârî'ye yüz hadis sormuşlardır. On kişiden her birinin onar hadis sorduğu bu olayda her bir hadis için “böyle bir hadis duymadım” cevabını almaları insanları şaşırtsa da Buhârî, sonrasında on kişinin sorduğu hadisleri sırasıyla kendilerine önce onların yanlış söylediği şekliyle sonra da asıl sened ve metinlerini ezberden söylemiştir. Bu hâdise, onun ilminin yanında zekâsının da ne denli kuvvetli olduğunu göstermektedir.⁴⁵

Yaptığı bu yolculukların bütün zorluklarına rağmen Buhârî'nin gittiği yerlere ününün ondan önce gitmesi sebebiyle birçok yerde onu şehir girişlerinde karşılayacak kadar teveccüh gösterilmiştir. Hadis almak için çıktığı bu yolculuklar esnasında o, kurduğu ders halkalarıyla çevresine ilim aktarmıştır. Bununla beraber onun bu teveccühü herkesten gördüğü de söylenemez. Zamanındaki farklı ekollere mensup olan kimi âlimlerin otoritesinin sarsılmasına sebep olan Buhârî'ye, çekememezlikten

---

⁴² İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 478; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 328.

⁴³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 488.

⁴⁴ Buhârî'nin hadis dışında tahsil ettiği ilimler de merak konusu olmuş, bu konuda yüksek lisans ve doktora tezleri yazılmıştır. Mehtap Çakmak'ın, *Tarihçi Olarak Buhârî ve Tarihçilik Açısından 'Sahih'i* (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2011); Hamit Sevgili'nin, *İmâm Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı* (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2015) bunlardan bazılarıdır.

⁴⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 486. Buhârî'nin bu tür sınavları başkaca yerlerde yaşadığı da bilinmektedir. Bin kişi önünde gerçekleşen Basra örneği için bkz. İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 486; Oktan, “İmâm Buhârî'nin Yaşadığı Dönem ve Çevre”, s. 42.

kumpas kuranlar olmuş, ne kadar hazindir ki kendi beldesi olan Buhara'dan da bu yüzden sürülmüştür.⁴⁶

Buhârî, kendi ifadesiyle yüz bini sahih olmak üzere toplamda üç yüz bin hadisi ezberlemiştir.⁴⁷ Bu yolculukları sırasında farklı yerlerde muhtelif ekollerden görüşlere erişebilmesi onun ilmî kişiliğinin çeşitli ekollerden beslenerek zamanındaki âlimlerden daha fazla öne çıkmasını sağlamıştır.⁴⁸

Kendi beldesi başta olmak üzere gittiği her yerde ilgi odağı olan Buhârî'nin gördüğü değerlerin sebebini yalnızca zekâsına ve ilmîne bağlamak yanlış olur. O bir Allah dostu, Kur'an aşığı, âbid, Sünnet muhafızı, takvâ ehli vb. birçok vasfı kendisinde barındıran, görenlerin olduğu kadar kendisinden haberdar olan ümmetin daha sonraki fertlerinin gönlünde de yer edinen bir isimdir.⁴⁹

4. Buhârî'nin Fıkıh İlmindeki Yeri

Hadiste hüccet olan Buhârî'nin fıkıh ilmindeki derecesi, kendisinden sonraki âlimler tarafından tartışılan bir konu olmuş, fıkıhta müctehid olduğunu söyleyenlerin yanında mezhep imamı olarak görülüp mutlak müctehid olduğu da ileri sürülmüştür.⁵⁰ Her ne kadar hayatını yazanlar böyle bir bilgiye yer vermeseler de⁵¹ onun, devrinin en büyük fakihî olduğunu dile getirenler de olmuş⁵² ve ümmetin fakihî olarak nitelendirilmiştir.⁵³ Hatta bu kabulün en büyük göstergesi olarak “Fıkhü'l-Buhârî fî terâcimihî/Buhârî'nin fikhî bab başlıklarındadır”⁵⁴ sözü gösterilmiştir. Onun bu

---

⁴⁶ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 493.

⁴⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 487; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 79.

⁴⁸ Ali Sava, “Bir Filolog Olarak İmam Buhârî” (çev. Sâlim Özer), *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 265-268, s. 267.

⁴⁹ Ülkemizde Buhârî'nin meşhur eseri *Sahîh*'i ve kişiliği hakkında Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü tarafından 1987 yılında Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) adıyla Uluslararası Sempozyum düzenlenmiş, sempozyum bildirileri 1996 yılında Erciyes Üniversitesi Yayınları'na kitaplaştırılmıştır.

⁵⁰ Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 7; Sava, “Bir Filolog Olarak İmam Buhârî”, s. 267.

⁵¹ Bu konu hakkında bkz. Mehmet Bilen, “Buhârî'nin Fakihliği Meselesi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/2 (2004), s. 35-52, s. 46.

⁵² İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 483.

⁵³ Nuaym b. Hammâd el-Huzâî (ö. 228/843) ile Yâ'kûb b. İbrâhim ed-Devrakî (ö. 252/866) bu görüşü benimseyenlerdendir. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 483.

⁵⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 13.

şekilde anılmasının en büyük nedeni ise en meşhur eseri *Sahîh*'indeki konuların seçimi ve sıralaması ile babların tertibidir. Belirtmek gerekir ki Buhârî'nin bu tartışmalara konu olması, her fırka ya da oluşumun, onun gibi bir ismi kendi bünyesinde tanıtmaya duyduğu ihtiyaç olabilir.

Buhârî'nin kendi ifadesine göre Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) talebelerinden Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) ve Vekî' b. Cerrâh'ın (ö. 197/812) kitaplarını ezberlemesi ve böylece re'y ekolünün görüşlerini henüz küçük yaşta öğrenmesi⁵⁵, onun hadisin yanında fıkıh ilmiyle de uğraştığını ve hadis dışındaki ilimlerin de erken yaşta hayatında yer aldığını göstermektedir.⁵⁶ Zamanındaki fıkıh ekollerinden yalnızca biriyle kalmayıp Şâfî ve Mâlikî âlimlerden ders alması ve hocaları arasında Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) olması onun, bütün fıkıh ekollerinin usullerini kendisinde cemetmesi olarak⁵⁷ yorumlanmakla birlikte Buhârî'nin eserini tasnif ederken rivayet ettiği hadislerle tayin ettiği bab başlıkları göz önünde bulundurularak bu görüşe katılmayanlar da olmuştur.⁵⁸

Buhârî, kimi âlimler tarafından, edindiği fikhî birikim ile rivayet ettiği hadislerden hüküm çıkarmaya mâlik bir âlim olarak görüldüğü gibi⁵⁹ rivayeti bilginin kaynağı olarak esas alması ve re'y yerine rivayeti tercih etmesi gibi sebeplerle, izlediği metotla bir muhaddis olarak görülmüştür.⁶⁰

Buhârî'nin kendine has mezhebinin olduğu ve bu mezhebe tâbi olanların bulunmaması sebebiyle bu mezhebin günümüze kadar ulaşmadığı kanaatini taşıyanlar olmuştur. Fakat Buhârî'nin zamanında mezheplerin henüz tam mânâsıyla

---

⁵⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 478.

⁵⁶ İbn Hacer, İsmâilî'nin (ö. 371/982) *Sahîh*'e yazdığı *el-Müstahrec*'in girişinde Buhârî'nin *Sahîh*'ini inceledikten sonra onun kendi bünyesinde hadisi bilme, rivayet etme ve illetlerine hâkim olma, fıkıh ve lügat ilimlerine de sahip olma yetilerinden bahsederek bütün ilimleri kendisinde topladığından ve bu ilimlerde derinleştiğinden bahsettiğini aktarır. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 11.

⁵⁷ Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 8.

⁵⁸ Sezgin Buhârî'yi, mezhep imamlarının görüşleriyle mukayese ederek muhaddisi, eserini bab başlıklarıyla hadis hüviyetinden uzaklaştırdığı noktasında eleştirmiştir. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 113. Buhârî'nin babları tasnifinde izlediği yol hakkında Sezgin'den sonra yapılmış bir araştırma için bkz. Ali Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020, s. 51-76.

⁵⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 13-14; Talat Koçyiğit, *Hadîs Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1977.s. 253.

⁶⁰ Bilen, "Buhârî'nin Fakihliği Meselesi", s. 46-47. Buhârî'nin mezhebe dair tutumu hakkında bilgi için ayrıca bkz. Feride Dalli, *Buhârî'nin Mezhep Anlayışı ve Eserlerindeki Mezhebî Unsurlar*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020.

sistemleşmemiş olması göz önüne alınarak kimi âlimlerin, ileri derecede Kur'an ve Sünnet bilgisine vâkıf olup mezhep imamlarının görüşlerine muhalif bazı görüşlerle, ayrı bir mezhebinin olduğu iddiasının çok tutarlı olmayacağı; Buhârî gibi şöhret sahibi bir musanniften bu görüşleri mutlaka nakledenlerin olacağı belirtilmiştir.⁶¹ Onun müctehid olduğunu ileri sürenlerin getirdiği misallerin sahâbe, tâbiûn ve sonraki dönem âlimlere ait olduğu dikkate alınacak olursa, Buhârî'nin yaptığıın ictihad değil kendi görüşüne uygun olarak naklettiklerinde seçicilik yaptığı da görülecektir.⁶² Ancak Buhârî'nin seçiciliği daha çok muhaddisliğiyle bağdaştığı için bunu söylemenin doğru olmayacağı da kabul görmüştür.⁶³ Bununla birlikte Buhârî'nin hadis ilimlerinde eriştiği merteye kadar fıkıh ilminde de kendini ispatlamış biri olarak görülüp mutlak müctehid olduğunu söyleyenler olmuştur.⁶⁴

Buhârî'nin fıkıh ilmindeki yerini ifade eden methedici çokça söz söylenmiştir. Bunun sebebi ise onun eserinde yalnızca hadisleri toplamak gibi bir düşüncesinin olmadığı, tercemelerle beraber görüşlerini de ifade ettiği gerçeğidir.⁶⁵

Buhârî'nin muhaddisliği yanında fakihliği konusu, onun hakkında yapılan tartışmalarda en önde gelen hususlardandır. Ancak onun sadece muhaddis olmayıp aynı zamanda fakih olduğunu iddia edenlere, bab başlıkları ile zikrettiği hadislerde görülen uyumsuzluklar dile getirilerek karşı çıkanlar da olmuştur.⁶⁶

Buhârî'nin eserlerinde “Kâle ba'du'n-nâs/bazıları şöyle dedi” gibi tâbirle, görüşlerini reddettiği kimseleri isim vermeden hedef gösterdiği düşünülmektedir.⁶⁷ Bir

---

⁶¹ Bilen, “Buhârî'nin Fakihliği Meselesi”, s. 45-46.

⁶² Ali Bardakoğlu, “Buhârî'nin Hukukçuluğu”, *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) - Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 205-210, s. 206-208; Bilen, “Buhârî'nin Fakihliği Meselesi”, s. 52.

⁶³ Bardakoğlu, “Buhârî'nin Hukukçuluğu”, s. 206; Bilen, “Buhârî'nin Fakihliği Meselesi”, s. 52.

⁶⁴ Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 7.

⁶⁵ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 352-353; Bilen, “Buhârî'nin Fakihliği Meselesi”, s. 39.

⁶⁶ Bilen, “Buhârî'nin Fakihliği Meselesi”, s. 42.

⁶⁷ Buhârî'nin bu söz ile özellikle Ebû Hanîfe'yi ve görüşlerini hedef aldığı düşünülmektedir. Hatta ona karşı tavrı dolayısıyla tek bir hadisine eserinde yer vermediği belirtilir. Buhârî'nin hadisleri delil olarak görmesi ve Ebû Hanîfe'yle karşı karşıya gelişi hakkında M. Hilmi Merttürkmen tarafından *Buhârî'nin Ebu Hanîfe'ye İtirazları* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1976) adıyla yapılmış bir doktora tezi bulunmaktadır. Buhârî'nin mezkûr ifadesiyle itiraz ettiği konular hakkında Sharifullah Sharifi tarafından *Buhârî'nin “Kâle Ba'du'n-Nâs” İfadesiyle Rey Ehline İtirâz Ettiği Meselelerin Analizi* (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2013) adıyla yapılmış bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Buhârî, aynı zamanda katılmadığı her görüş için bu tâbiri kullanır. Bunda en etkili olan Hanefîler ile Buhârî'nin de aralarında sayıldığı cumhurun, hadisleri ele alırken usul olarak birbirlerinden ayrılmasıdır.

hadisçi olması hasebiyle bu şekilde söylemlerle kendi sahası dışına çıktığı tenkidi yapılmakla beraber Buhârî'nin bu şekilde tercemelerdeki tavrıyla zaten kendi fikhını beyan ettiğini savunanlar da olmuştur. Onun bu tâbirlerinde Hanefîlere muhalif olduğunu söyleyenlere katılan Aynî, yine onun yer verdiği bir bab başlığı ile karşıt tavır sergilemediği hadislerin de olduğunu ispatlamaya çalışmış ve Buhârî'nin yeri geldikçe çeşitli fikhî mezheplerin görüşlerini benimseyen biri olduğunu belirtmiştir. Buhârî'yi bu farklı tavırlara sürükleyen ise şartlarına uymayan hadisi almaktan geri duran bir metotla eserini kaleme almasıdır.⁶⁸ Bu şekilde kişilerin ismini zikretmeksizin hadis ya da sahâbe sözü nakletmesi de onun eleştirilme sebeplerinden birisidir.⁶⁹ Bu konu, eserinde zikrettiği bu tarz hadislerin sıhhati üzerinde şârihleri araştırmaya da yönelmiş⁷⁰ ve onun bu tavrı söz konusu hadislerin sıhhatine dair şüpheli yaklaşımlara sebep olmuştur. *Sahîh*'in şârihleri arasında eserinden en çok faydalandığımız İbn Hacer (ö. 852/1449), *Sahîh*'de 1341 adet muallak hadis tespit etmiştir⁷¹ ki bu durumun onun eserini telif mantığı ile örtüşmediği noktasında eleştirilmiştir.⁷² Ancak belirtmek gerekir ki Buhârî bunların 160'ı dışındakilere farklı bablarda muttasıl senedlerle yer vermiştir.⁷³

Hanefîler neshi savunurken cumhurun cem' ve te'lifi uyguladığı bilinmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları -Şeybânî Örneği-*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015, s. 150; Bardakoğlu, "Buhârî'nin Hukukçuluğu", s. 209-210. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin öğrencileri arasında halku'l-Kur'ân meselesini savunan Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833) ve İbn Ebû Duâd (ö. 240/854) gibi isimlerin olması, imanın artıp eksilmeyeceğini savunması gibi sebeplerle Ehl-i re'y olarak görülüp eleştirildiği de dikkatlerden kaçmamalıdır. Abdurrahman Haçkalı, "Ehl-i Hadis-Ehl-i Re'y Ayrışması Fikhî mi, İtikâdî mi?", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2 (2003), s. 59-68, s. 65. Hanefî âlimlerin Buhârî'ye yaklaşımı hakkında yapılmış bir çalışma için bkz. Cafer Yılmaz, *Hanefî Fıkahçılarının Buhârî'den Almadıkları Ahkâm Hadisleri*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2006.

⁶⁸ Talat Sakallı, "Aynî Gözüyle Buhârî", *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 133-158, s. 139-140.

⁶⁹ Sakallı, "Aynî Gözüyle Buhârî", s. 148.

⁷⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*'nin 4. faslında muallak hadislerin şerhine yer vermiştir. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 17-72. *Sahîh*'teki muallak hadislerle ilgili ayrıca bkz. Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin*, s. 77-110. Söz konusu ta'liklerin hadis usulüne katkısı ile Buhârî'nin yönteminde edindiği yere dair bkz. Osman Aydın, "Buhârî'nin Tercemelerde Yer Verdiği Mu'allak Rivayetlerin Hadis Usûlü ve Musannifin Yöntemi Açısından Değeri", *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*, cilt: III (12-15 Mayıs 2016), s. 19-36, s. 26-33.

⁷¹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 469; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 117.

⁷² Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 147.

⁷³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 469. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*'nin 10. faslını muallak ve mütâbi' hadislerin sayımına ayırmıştır. İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 465-469; Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, s. 185-192. Buhârî'nin, *Sahîh*'inde naklettiği bir hadisin

Ayrıca eserinde kendisine ait fikhî görüşleri ifade etme gayretinde olduğu da göz önüne alınırsa Buhârî'ye yöneltilen eleştirilerden bir kısmı fikhî meselelerde kendisi gibi düşünmeyen âlimlerin eleştirileridir. Onun, “Kâle ba‘du’n-nâs/birisi/bazıları şöyle dedi” gibi tâbirlerle eleştirdiği kimseler arasında görüşlerini kabul etmemesinden dolayı en fazla hedef olarak görülen Hanefîler bu konuda Buhârî'ye itirazda bulunmuştur.⁷⁴ Ayrıca Hanefîlerce çokça kullanıldığı bilinen kıyasa eserinde yer vermediğini söyleyenler⁷⁵, bu tavrının sebebini Buhârî'nin her şeyin Kur'an ve Sünnet'te var olduğuna inanışına bağlamışlardır.⁷⁶

Muhatap aldığı hedef kitleyi açıklamayan bu tavrıyla Buhârî'nin Hanefîlerin görüşlerine atıfta bulunduğunu ispatlamak için ve kastının bu olmadığını göstermek için bazı eserler telif edilmiştir.⁷⁷

---

farklı râvilerden gelişini göstermek için kullandığı mütâbi' hadislere dair tavrı için bkz. Ataullah Şahyar, “Sahîhu'l-Buhârî'de Mutâbi' Hadisler ve Mutâba'atın Amaçları”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, XII/1 (2014), s. 61-77. Muallak hadislerin sayısı hakkında ayrıca bkz. Aydın, “Buhârî'nin Tercemelerde Yer Verdiği Mu'allak Rivayetlerin Hadîs Usûlü ve Musannifin Yöntemi Açısından Değeri”, s. 36. Ayrıca tekrarlar hususunda bkz. M. Yaşar Kandemir, “el-Câmiu's-Sahîh”, *DİA*, VII, 114-123, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 116.

⁷⁴ Buhârî ve Hocası İbn Ebî Şeybe'nin Ebû Hanîfe'ye reddiyede bulunduğu 125 meselenin hepsinin fikhîyle ilgili olduğu belirtilmiştir. Taharet, namaz, oruç, zekât, hac, yemin, adak, nikah, had cezaları gibi 163 maddelik muhalif görüşleri hakkında bkz. Abduljawad Alhrdan, “Buhârî'nin İmâm-ı Azam'ı Eleştirmede Hocası İbn Ebî Şeybe'yi Takip Ettiği Meseleler: Hadîs ve Usul İlimleri Açısından Bir İnceleme”, *Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. Serdar Demirel vd., İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, cilt: III (2020), s. 319-360, s. 351-357.

⁷⁵ Buhârî Kitap ve Sünnet'e dayanmayan kıyası kabul etmediğine eserinde yer vermektedir. Buhârî, “İ'tisâm bi'l-kitâb ve's-sünne”, 7, 8, 9, 12. Her ne kadar Aynî'nin, 8. ve 9. bablarda başlık ve içerik uyumu hakkındaki kapalı ifadeleri Buhârî'nin kıyası kabul etmediğini söylemesi olarak anlaşılrsa da (Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001, XXV, 70, 72; Sakallı, “Aynî Gözüyle Buhârî”, s. 149-150) Aynî, 12. ve 13. bablarda Buhârî'nin kıyası kabul edişini daha açık bir şekilde ifade etmiştir. Bkz. Aynî, *a.g.e.*, XXV, 75. Buhârî'nin İbn Battâl, İbn Hacer gibi diğer şârihleri de musannifin kıyası kabul ettiğini belirtmişlerdir. Bkz. Hamit Sevgili, “el-Câmi'u's-Sahîh Bağlamında Buhârî'nin Kıyas Algısı”, *Sahîhi'l-Buhârî: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. Serdar Demirel vd., İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, cilt: I (2020), s. 299-323, s. 303. Çalışmamızda Bid'at ve Ehl-i Bid'at başlığı altında Buhârî'nin Kitap ve Sünnet'e uygun kıyasa dair görüşlerine yer verdik. Buhârî'nin amelî konularda yaptığı kıyaslar hakkında ayrıca bkz. Sevgili, “a.g.e.”, s. 313-318.

⁷⁶ Sava, “Bir Filolog Olarak İmam Buhârî”, s. 266.

⁷⁷ Daha fazla bilgi için bkz. Türcan, “Tarihte Buhârî Algılamaları”, s. 86-87.

II. BUHÂRÎ'NİN ESERLERİ

Hadis âlimlerini derecelendirmek için kullanılan râvi, muhaddis, hâfız, şeyhü'l-hadîs, imam, hüccet, hâkim gibi mertebelerin⁷⁸ her birinden üstte görülen Buhârî, büyük bir muhaddis olmakla beraber diğer alanlarda yazdığı eserlerle kendinden söz ettirmiştir. *et-Târîhu'l-kebîr* adlı kitabıyla ricâl ilminde ayrı bir yeri olan⁷⁹ Buhârî'nin İslâm âleminde gördüğü teveccühe ulaşmasında hiç şüphesiz ki *el-Câmiu's-sahîh* adlı meşhur eseri aslî unsur olmuştur. Hicrî IV. asırda yaşamış olan İbn Hibbân (ö. 354/965) Buhârî'nin birçok eser telif ettiğinden bahsetmiş ve onu övgüyle anmıştır.⁸⁰ Buhârî'nin başta hadis ilimleri olmak üzere yazdığı eserlerden kısaca söz edilecektir.

A. Hadisle İlgili Eserleri

1. el-Câmiu's-sahîh

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sahih hadislerinin nesilden nesile şifahî olarak naklinin yanında onun yazılı bir eser olarak nakledilmesi de ayrıca önem arz etmektedir. Böyle bir eserin Hz. Peygamber'in Sünnet'inin korunması açısından gerekliliği âşikârdır. Çünkü Hz. Peygamber'e nisbet edilen uydurma sözlerin müslümanların dimağlarında oluşturacağı yara kaçınılmazdır. Sahih hadisleri ihtiva eden ve en çok itibar gören iki eserden biri olan *el-Câmiu's-sahîh* bu maksatla kaleme alınmış bir eserdir⁸¹ ve *Sahîhu'l-Buhârî* olarak nam salmıştır.⁸² Eser, Müslim'in *Sahîh*'i ile beraber *Sahîhayn* olarak anılmaktadır.⁸³

⁷⁸ Ayvalli, "Büyük Türk-İslâm Âlimi İmam Buhârî'nin İlmi Şahsiyeti", s. 101.

⁷⁹ Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", s. 108.

⁸⁰ Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", s. 102.

⁸¹ Sabri Çap, "İlk Üç Asırda Diğer Kültür ve Medeniyetlerin Hadis ve Sünnet'in Yorumlanmasına Etkileri", *İslam ve Yorum III: Din, Bilim ve Medeniyet (Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına)*, Ed. Mehmet Öztürk vd., Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, cilt: III (2019), s. 347-370, s. 366.

⁸² Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 238.

⁸³ İbn Hacer, İmam Şâfiî'nin yer yüzünde İmam Mâlik'in *Muvatta*'ından daha sahih ve faydalı bir kitap görmediğini söylediğini aktarmış, bu kabulün Buhârî'nin *Sahîh*'ini tasnifiyle değiştiğini, *el-Câmiu's-Sahîh*'in Kur'an'dan sonra en muteber kitap olup Müslim'in *Sahîh*'inden ve Mâlik'in *Muvatta*'ından daha sahih ve faydalı görüldüğünü belirtmiştir. Yine, Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *Sahîhayn* hakkında konuşulduğunda Müslim'in eriştiği mertebeye Buhârî sayesinde eriştiğinden ve eserini *Sahîh*'den faydalanarak oluşturduğundan bahsetmektedir. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 10-11; Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin*, s. 21. Bu iki eser dikkate alınarak birçok konuda yüksek lisans ve doktora tezleri hazırlanmıştır. Şakir Gözütok, *Hz. Peygamber'in Mekke ve Medine Dönemindeki*

Zamanının ilmî tartışmalarına sessiz kalmayan Buhârî, hocası olan İshak b. Râhûye'nin sahih hadisleri muhtasar bir kitapta toplama isteği üzerine eserini kaleme almıştır.⁸⁴ Bu noktada onu şevklendiren diğer bir hususun da gördüğü bir rüya olduğu aktarılmaktadır. O, rüyasında kendisini, Resûlullah'ı (s.a.v.) elindeki bir yelpazeyle sineklerden korur şekilde görmüştür. Buhârî'nin bu rüyası, onun Hz. Peygamber'i yalan sözlerden koruyacağı şeklinde yorumlanmıştır.⁸⁵

Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*'i, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisleri arasından kendine has bir usul⁸⁶ ile seçerek on altı yılda tasnif etmiştir.⁸⁷ Ulaştığı altı yüz bin kadar hadis arasından seçim yapan⁸⁸ Buhârî, 97 kitap ve 3730 babdan ibaret olarak

---

Hadislerinde Uyguladığı Eğitim Metodları -Buhari ve Müslim Örneği- (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1995); İlyaz Gönen, *Hız. Ali'nin Fıkhi Yönü ve Hanefi Mezhebine Etkisi (Buhârî ve Müslim Özelinde)* (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2011); Elif Kopal, *Buhari ve Müslim Hadisleri Çerçevesinde Hz. Peygamber'in Nezaket ve Zarafeti* (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize 2013); Osman Gökmen, *Hadislerde Yahudilerin Özellikleri (Sahih-i Buhârî ve Sahih-i Müslim Özelinde)* (Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan 2017); Osman Koç, *Sahîhayn'da Geçen Benî İsrâil ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray 2017); Mehmet Ergin, *Sûü'l-Hıfz ve Buhârî ile Müslim'in Bu Vasıfta Olan Ravileri* (Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bingöl 2018); Memet Dursun, *Sahîhayn'deki Siyer ve Meğazi Rivayetleri* (Yüksek Lisans Tezi, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Iğdır 2018); Aysel Dönmez, *Hadis Kısallarından Değerler Eğitimi (Sahîhayn Özelinde)* (Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kilis 2019) bunlardan bazılarıdır.

⁸⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 7; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 351; Oktan, "İmam Buhârî'nin Yaşadığı Dönem ve Çevre", s. 46.

⁸⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 7; Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 13.

⁸⁶ Buhârî'nin zikrettiği hadislerin sıhhat şartlarına tekabül eden bu kriterlerden bazıları şu şekilde sıralanabilir: Eserin isminde de belirtildiği üzere metot olarak başta senetsiz hadis olmaması, senetteki râvilerin birbirlerini görmüş olmaları, râvilerin kendi şeyhinden hadisi duymuş olmaları, râvilerin cerh edilmemiş olmaları, râvi sayılarının tek olmaması, tek râvi olması durumunda senette kesintinin olmaması. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 9; Dayhan, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, s. 65-66; Eren, "Buhârî'nin Telif Metodu ve Sahîh'in Özellikleri", s. 123. Yine Buhârî sahâbe ya da tâbîinden nakledilen hiçbir hadisi râvilerin doğumu, ölümü ve memleketini bilmeden yazmadığını söylemiştir. İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 487. Ayrıca Buhârî, hadisleri naklederken isnadla ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu değerlendirmeleri hakkında bkz. Bünyamin Erul, "Buhârî'nin Sahîh'inde İsnada Dair Yaptığı Değerlendirmeler", *Sahîh-i Buhârî: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. Serdar Demirel vd., İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, cilt: I (2020), s. 61-92.

⁸⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 489; Abdulvahap Özsoy, "Sahîh'i Buhârî'nin İslâm Kültüründeki Yeri ve Önemi", *İslâm İlim Gelenğinde İmam Buhârî -Hayatı ve Eserleri-*, Ed. Ömer Faruk Akpınar, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021, s. 93-118, s. 95. Buhârî'nin *Sahîh*'ini tasnif ederken, saltanatın kendisine müdahalesinden sakınmak için eserini tasnif sürecini gizli tuttuğu kabul edilir. Bkz. Nebil Belhay, "Sahîh-i Buhârî'nin Telifinde Dönemin Siyasi Konjonktürünün Etkili Olduğu İddiası ve Değerlendirilmesi", *Sahîh-i Buhârî: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. Serdar Demirel vd., İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, cilt: II (2020), II, s. 343-388, s. 382.

⁸⁸ İmam Buhârî'nin, ulaştığı bütün hadisleri ihtiva eden bir eser yazmak niyetinde olmadığı, hocasının da isteği üzerine muhtasar bir eser oluşturmak istediği bilinmektedir. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 7. Nitekim bu, eserin isminden de anlaşılmaktadır: Nevevî *Sahîh*'in tam adını *el-Câmi'u'l-müsnedü's-*

tertiple ettiği söz konusu eserini, tekrarlar hariç 2761 hadis, tekrarlarla birlikte ise 7397 hadisten oluşturmuştur.⁸⁹ Hadis aldığı hocalarının adedini 1080 olarak bildiren Buhârî⁹⁰, *el-Câmiu's-sahîh*'de 289 hocasından hadis nakletmiştir.⁹¹

Zühd ve takvâ yönünden İslâm âlemini kendisine hayran bırakan Buhârî⁹², her bir babı Hz. Peygamber'in kabri ile minberi arasında kaleme aldığı *Sahîh*'ine dâhil etmeden önce gusül abdesti alıp iki rekât namaz kıldığını⁹³ ve istihâre yaptığını söylemiş⁹⁴; eserinin müslümanlar için faydalı olması hususunda dua etmiştir.⁹⁵ Nitekim *Sahîh*, İslâm âleminde çok değer görmüş, Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en muteber kaynak addedilmiş, merasimlerle hatimleri yapılmış, sevap kazanmak, sıkıntılardan kurtulmak ya da bazı arzulara erişebilmek için okunmuştur.⁹⁶

Günümüze kadar birçok defa basılan eserin en muteber olanı, II. Abdülhamid'in (ö. 1336/1918) emriyle Yûnînî nüshası⁹⁷ esas alınarak basılan ve diğer nüshalarla

---

sahîhu'l-muhtasar min umûr-i Resûlillâh sallallâhü aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih olarak zikretmiştir. Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, VII, 114. İbn Hacer ise *el-Câmiu's-sahîhu'l-müsned min hadîsi Resûlillâh sallallâhü aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih* olarak zikretmektedir. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 8; Eren, "Buhârî'nin Telif Metodu ve Sahîh'in Özellikleri", s. 129.

⁸⁹ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 81. 1341 adet ta'lik ve 344 adet mütâbaat ile bu sayı 9082'ye ulaşmaktadır. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 469; Eren, "Buhârî'nin Telif Metodu ve Sahîh'in Özellikleri", s. 132. İbnü's-Salâh'a (ö. 643/1245) göre *Sahîh*'de tekrarsız 4000 adet, tekrarlarla beraber 7275 adet hadis vardır. Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ma'rifetü envâ'i ulûmi'l-hadîs*, thk. Nureddin İtr, 19. Baskı, Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2013, s. 20; İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 465; Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 15. Buhârî'nin eserinde, bir hadisin içeriğindeki farklı hükümleri ortaya çıkaracak şekilde, gerekli yerlerde tekrarlar görmekteyiz, ancak bunların her birinin aynı tariikle gelmeyişi de dikkatleri çekmiştir. Nitekim o, hadislerin her birini ehil ağızdan duymak için çıktığı rihle adı verilen yolculuklarında kimi zaman farklı tariklerden hadis duymuş ve eserinde bu farklılıkları da kullanmıştır ki bununla *Sahîh*'indeki her bir hadisi birbirinin tekrarı olmaktan uzak görenler olmuştur. Sandıkçı, *a.g.e.*, s. 15. Buhârî'nin farklı konuları ihtiva eden hadisleri keserek muhtelif yerlerde kullanmasıyla ilgili bkz. İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 15.

⁹⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 479.

⁹¹ Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, VII, 115.

⁹² İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 485.

⁹³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 7. Buhârî bu uygulamayı eserinin müsveddesini hazırlarken ve temize çekerken de yapmıştır. İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 489.

⁹⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 489.

⁹⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 488; Mustafa Celil Altuntaş, *Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârihânlık*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, s. 11.

⁹⁶ Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, VII, 117.

⁹⁷ Eserin en muteber nüshası, Ali b. Muhammed el-Yûnînî (ö. 701/1302) tarafından Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043), el-Asîlî (ö. 392/1002), İbn Asâkir (ö. 571/1176) ve Ebû'l-Vakt'ten (ö. 553/1158) dinlenen nüshaların mukayesesiyle meydana getirilmiştir. Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 13; Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, VII, 117. Bu nüsha hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ali Albayrak, *Buhârî Sonrası el-Câmi'u's-Sahîh -Nüsha Farklılıkları, Hatırlar, Tashihler-*,

karşılaştırmalı olan baskısıdır.⁹⁸ Farklı dillere çevrilerek⁹⁹ teveccüh gösterilen esere yapılan şerhler de son derece önem arz etmektedir. *Sahîh*'in ilk şerhini Hattâbî (ö. 388/998) yapmış ve eser neredeyse her yüzyılda şerh edilmiştir. *Sahîh*'in içerisindeki belli hadislerden seçmelerle muhtasar eserler de yazılmıştır. Ayrıca bab başlıkları üzerine¹⁰⁰ olduğu gibi çeşitli konularda *Sahîh* üzerine yapılan çalışmalar da Buhârî'nin düşüncelerini tespit etmeyi amaçlamaktadır.¹⁰¹

İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018, s. 33-35. Ayrıca *Sahîh*'in nüshalarının şematik rivayet zinciri hakkında bkz. Albayrak, a.g.e., s. 223-239. Yalnızca Yûnîni nüshası şematik rivayet zinciri hakkında bkz. Mirza Tokpınar, "Buhârî'nin Sahîh'inde Kavram Olarak Duâ ve İman ile İlişkisi", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, XI/1 (2013), s. 7-25, s. 17-18.

⁹⁸ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 240; Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, VII, 118.

⁹⁹ *Sahîh*'in Türkçe, Fransızca, Almanca ve İngilizce çevirileri hakkında bkz. Şuayip Seven, "Buhârî Literatürüne Genel Bir Bakış -Doğu ve Batı'da Yapılan Tarihi ve Güncel Çalışmalar", *İslâm İlim Geleneğinde İmam Buhârî -Hayatı ve Eserleri-*, Ed. Ömer Faruk Akpınar, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021, s. 355-381, s. 361-365.

¹⁰⁰ *el-Câmiu's-sahîh*'in bab başlıklarıyla ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Osman Aydın, *Sahîh-i Buhârî'nin Bâb Başlıklarındaki Merfû Rivâyetlerin Kütüb-i Semâniye Çerçevesinde Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2015); Enes Kaynar, *Buhârî'nin Bab Başlıklarıyla İlgili Çalışmalar ve Bab Başlıklarındaki Kendi İfadelerinin Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016); Mahmut Mahmutoğlu, *Sahîh-i Buhârî'nin Bab Başlıkları Konusunda Yazılan Eserler ve Sahîh'in Bab Başlıklarındaki Muallak Hadislerin İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane 2019) bu tezlerden bazılarıdır. Bu hususta yazılan makalelerden bazıları ise şunlardır: Saffet Sancaklı, "Ayet Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'inin Bâb Başlıklarının Analizi (*Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Tokat İlmîyat Dergisi]*, VII/2 (2019), s. 19-39); Ayşegül Eroğlu, "Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'indeki Bab Başlıkları Üzerine Yapılan Çalışmalar ve İbnü'l-Müneyyir'in el- Mütavâri'si" (*Hadis Tetkikleri Dergisi*, XVII/1 (2019), s. 101-123); Ali Toksarı, "Sahîhu'l-Buhârî'nin Bab Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Terâcimu Sahîhi'l-Buhârî)" (*Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 109-132).

¹⁰¹ İslâm dini için Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en muteber kaynak olan *el-Câmiu's-sahîh*'e gösterilen teveccüh artarak devam etmektedir. Günümüzde de Buhârî'nin en meşhur eseri olan *Sahîh*'inin farklı yönleri hakkında yüksek lisans ve doktora tezleri hazırlanmıştır. Ahmet Tahir Dayhan, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler* (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1995); Şeyhali Tuğ, *Din Eğitimi Prensipleri Açısından Buhârî'nin El-Camiu's-Sahih'inde Aile Hayatı ile İlgili Hadiselerin Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996); Halit Özkan, *Takriri Sünnet ve Sahih-i Buhârî'deki Takrirler* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000); Zafer Özdemir, *Mezhepler Tarihi Açısından Buhari* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001); Eziz Cumayev, *Amelî Konuların Dayandığı Hadisler Açısından Malik-Buhârî Mukayesesi* (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005); Mehmet Çetinkaya, *İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Sahih-i Buhârî* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006); İsa Eren, *Hadis'te İ'tibâr ve Sahihu'l-Buhârî'de İ'tibâr Uygulaması* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007); Ahmet Uzun, *Sahih-i Buhari'deki Cevamiu'l-Kelim Nitelikli Hadislerin Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008); Dilek Çalışkan, *Buhârî'nin Sahih'i Çerçevesinde Hz. Peygamber'in Tercihleri ile İlgili Rivayetler ve Değerlendirme* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008); Dursun Çın, *Hadis'te 'Kitabu'l-Megazi' Literatürünün Erken Dönem Kaynaklarının*

“Fıkhü’l-Buhârî fi terâcimihi”¹⁰² sözüyle Buhârî’nin, terceme adı verilen bab başlıklarında kendi görüşlerini ifade ettiği belirtilmiştir.¹⁰³ Kendisinden önceki âlimlerin izlediği yolu takip etmekle birlikte bu hususta özgün bir tavır sergilediği görülen¹⁰⁴ Buhârî, eserindeki bablarda görüşlerini beyan etmek için âyet, hadis ve sahâbe kavlından yararlanmış, kimi zaman da bablarda kendi sözleriyle görüşünü dile getirmiştir.¹⁰⁵ O, bunlara rağmen eserinde kendi görüşlerini ifade etmek istediğine dair bir açıklamaya yer vermemiştir. Oysa kendisinden sonra *Sahîh*’ini telif eden Müslim’in, eserinin mukaddimesinde sahih hadisleri toplama gayretinin yanında fıkıh temelli bir anlayış güttüğünü açıklamasına rağmen eserinde bab başlıklarına yer vermeyişi de dikkatleri çekmiştir.¹⁰⁶ Bu noktada Buhârî’nin, maksadını açıklamaması dolayısıyla en çok bab başlıkları üzerine açıklama ve çalışma yapılma ihtiyacı oluşmuştur.¹⁰⁷ Bunda, onun bazı bab başlıklarından sonra hadis zikretmemesi,

---

Tespiti ve Değerlendirilmesi: İmam Buhari Örneği (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2013); Ayşegül Toprak, *Sahîh-i Buhârî’de Temrîz Sığasıyla Aktarılan Mu’allak Rivâyetlerin Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize 2017); Şahabettin Çağlayan, *Buhârî’nin Sahîh’inde Geçen Mübhem Şahsiyetler (Bed’u’l-Vahiy Bölümü ile Zekât Bölümü Arasında Yer Alan Hadisler)* (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2018); İbrahim Şimşek, *Abdullah İbn el-Mübârek’in Kitabı’z-Zühd ve Buhârî’nin Kitabı’r-Rikâk Bölümlerinin Mukayesesi ve Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2018); Navid İqbal, *Metin Açısından Buhari Hadislerine Yönelik Tenkidler ve Bunların Değerlendirilmesi* (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2018); Veli Tatar, *Peygamber Kıssaları Bağlamında Sahîhu’l-Buhârî’nin Kitâbu’l-Enbiyâ Bölümünün Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2019); Fakhrıddın Salakhıtdinov, *Bir Hadis Terimi Olarak İhtisar Sahîh-i Buhârî Kitâbu’s-Salât Örneği* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020). İbn Haldun Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi tarafından Sahîh-i Buhârî özelinde 2019 yılında “Uluslararası Sahîh-i Buhârî Sempozyumu” düzenlenmiş, 2020 yılında *Sahîh-i Buhârî: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar* adıyla İbn Haldun Üniversitesi Yayınları’na kitaplaştırılmıştır.

¹⁰² İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, s. 13; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 81.

¹⁰³ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 242.

¹⁰⁴ Toksarı, “Sahîhu’l- Buhârî’nin Bab Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Terâcimu Sahîhi’l-Buhârî)”, s. 125.

¹⁰⁵ Buhârî’nin bab başlıklarında izlediği strateji hakkında daha fazla bilgi için bkz. Enes Kaynar, *Buhârî’nin Bab Başlıklarıyla İlgili Çalışmalar ve Bab Başlıklarındaki Kendi İfadelerinin Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 63-107.

¹⁰⁶ Türcan, “Tarihte Buhârî Algılamaları”, s. 75.

¹⁰⁷ Buhârî’nin bab başlıkları üzerine yapılan akademik çalışmalar ve matbu eserlerle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Kaynar, *Buhârî’nin Bab Başlıklarıyla İlgili Çalışmalar ve Bab Başlıklarındaki Kendi İfadelerinin Değerlendirilmesi*, s. 7-61.

yalnızca başlık bulunan babların yanı sıra kimi babların altında uygun hadis olmadığında âyet zikretmesi de etkili olmuştur.¹⁰⁸

Buhârî, görüşünü delillendirmek ve maksadını ifade etmek için ihtiyaç duyduğu ve çoğunlukla Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/824) *Mecâzü'l-Kur'ân*'ından aldığı Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bazı kelimelerin lügat mânalarını da vermiştir.¹⁰⁹ O, hadis ilminde alışılmıştın dışında bir tavır olarak görülen, filolojik açıklamalardan ibaret bu tarz sözleri, senedlerini vermeksizin nakletmekten geri durmamıştır.¹¹⁰ Buhârî'nin, kimi zaman alıntı yapmaksızın kendi sözü ile bab başlığının sonrasında açıklamalar yaptığı da vâkıdır.¹¹¹ Buhârî'nin fıkha dair görüşlerinin yanında eserinde ayrıca Sîretü'n-Nebî ve tefsir ile ilgili de belli bir birikimi aktarmayı hedeflediği kabul edilmiştir.¹¹² Hatta *Sahîh-i Buhârî*'nin fikhî yönüyle, hicrî III. asırda telif edilen hadis kitaplarının genel karakteristiğini yansıtan en iyi eser olduğu söylenmiştir.¹¹³ Buhârî'nin eserini, zamanındaki ilmî ve fikrî tartışmalara cevap verir tarzda yazdığı kabul edilse de onun hadisçi kimliği ile bunu gerçekleştirdiği kabul görmüştür.¹¹⁴ Çünkü o, başlıklarda ve içerikte yalnızca kendi metoduna uyan sahih hadisleri naklederek re'y ekolünden ayrılmıştır. Hatta bu çabası ile fikhü'l-hadis¹¹⁵ olarak tanımlanacak bir metoda da öncülük etmiş, re'y karşısında kimi zaman hadislerin lafzını esas alarak nakilci bir yol izlemiştir.¹¹⁶

---

¹⁰⁸ Buhârî'nin bu tutumu hakkında erken dönemden itibaren yapılan birçok değerlendirme için bkz. Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 364-372.

¹⁰⁹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 11. Eserde ayrıca Buhârî'nin filolojik kaynakları adı ile bir bölüm bulunmaktadır. Sezgin, *a.g.e.*, s. 151-153. Buhârî'nin bu iktibaslarının araştırmasını yapan müellif, onun bu tavrını Ebû Ubeyde'ye karşı taklide varan hayranlık olarak tanımlamaktadır. Sezgin, *a.g.e.*, s. 176. Sezgin'in bu bölümde yaptığı eleştirilerle Buhârî'nin filolojik kaynaklarının karşılaştırması hakkında bkz. Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin*, s. 111-123.

¹¹⁰ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 312; Celal Kırcı, "Rivayet Tefsiri İçinde İmam Buhârî'nin Yeri", *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 183-186, s. 185.

¹¹¹ *Sahîh*'te kırkın üzerinde "Ebû Abdullah der ki" diyerek kendi sözlerine yer vermiştir. Eren, "Buhârî'nin Telif Metodu ve Sahîh'in Özellikleri", s. 145.

¹¹² Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, s. 24.

¹¹³ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 104.

¹¹⁴ Bilen, "Buhârî'nin Fakihliği Meselesi", s. 37.

¹¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Görmez, "Fikhü'l-hadis", *DİA*, XII, 547-549, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, s. 547-549.

¹¹⁶ Bilen, "Buhârî'nin Fakihliği Meselesi", s. 41.

Buhârî'nin eserinin bir başka farklılığı ise tefsir yönünden de sağlam bir içeriğe sahip olmasıdır.¹¹⁷ O, *Sahîh*'inde kendinden önceki Sünen'lerde bulunmasa da kendisinden sonraki eserlere ışık tutacak tarzda, hatta bir hadis kitabından oldukça farklı bir tarzda müstakil bir tefsir bölümü oluşturmuştur.¹¹⁸ Musannif aynı zamanda kendisinden önceki ve sonraki eserlerde olmayan *Kitâbü bed'i'l-vahy*, *Kitâbü bed'i'l-halk*, *Kitâbü istitâbeti'l-mürteddîn*, *Kitâbü't-temennî*, *Kitâbü ahbâri'l-âhâd*, *Kitâbü'l-i'tisâm bi'l-kitâb ve's-sünne*, *Kitâbü't-tevhîd* gibi otuza yakın bölümle de özgünlüğünü korumuştur.¹¹⁹

Sahîh'in bu denli muteber sayılması, Buhârî'nin hocalarından itibaren eserin İslâm âlimlerince onaylanması ve bu itibarın günümüze kadar devam etmesindedir. Buhârî'nin eserinin kıymet görmesi, ilk olarak, *Sahîh*'i arz ettiği hocalarından ve otorite sayılan muhaddislerden olan Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847) ve Ali b. el-Medînî ile başlamıştır. Onun hocaları, dört hadis dışında eserin sahih hadislerden oluştuğunu belirtmişlerdir.¹²⁰ Ahmed b. Hanbel ise, *Sahîh*'i ilk onaylayan ve ilk eleştiren kişi olmuştur.¹²¹

Eserin itibarını artırdığını düşündüğümüz bir yönü de içerisindeki hadislerin rivayet edildiği kaynakların güvenilirliğidir. Buhârî'nin hocalarına yer verilirken onun eriştiği seçkin muhaddislerden bahsedilmişti. Burada kısaca onun *el-Câmiu's-sahîh*'de

---

¹¹⁷ Mehmet Halil Çiçek, “İmâm Buhârî'nin Sahîh'in Tefsir Bölümünde Takip Ettiği Yöntem”, *Sahîh-i Buhârî: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. Serdar Demirel vd., İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, cilt: III (2020), s. 361-393, s. 362.

¹¹⁸ Fuad Sezgin, Buhârî'yi, bu bölümde kaynağını belirtmeden kullandığı kelimelerin garip ve alakasız olması gerekçesiyle eleştirmiştir. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 166-170. Buhârî'nin bu konuda kullandığı kelimelerin nüsha farklılıklarından kaynaklı olmasının yanında bu kelimelerden bir kısmının izahı hakkında bkz. Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin*, s. 162-166. *Sahîh*'in 65. bölümü olan *Kitâbü't-tefsîr*'in muhtevası ve Buhârî'nin bu bölümde izlediği metot hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Yasin Akbaş, “Sahîh-i Buhârî'de Tefsire Dair Bilgiler”, *İslâm İlim Geleneğinde İmâm Buhârî -Hayatı ve Eserleri-*, Ed. Ömer Faruk Akpınar, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021, s. 171-192, s. 177-187. Ayrıca bu bölümün tefsir ilmi açısından bir değerlendirmesi için bkz. Ali Akpınar, “Bir Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin Sahîh'i”, *İslâm İlim Geleneğinde İmâm Buhârî -Hayatı ve Eserleri-*, Ed. Ömer Faruk Akpınar, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021, s. 193-217, s. 200-213.

¹¹⁹ Ali Akyüz, “İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, XI (2003), s. 161-176, s. 165.

¹²⁰ İbn Hacer bu dört hadisin Ukaylî (ö. 322/934) tarafından sahih olarak kabul edildiğini nakleder. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 7; Özsoy, “Sahîh'i Buhârî'nin İslâm Kültüründeki Yeri ve Önemi”, s. 95.

¹²¹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 489. İbn Hanbel, oğlu Abdullah'a (ö. 290/903) Buhârî'yi, fakih olarak değil muhaddis ve ârif bir kimse olarak tanıtmıştır. Türcan, “Tarihte Buhârî Algılamaları”, s. 78-79.

zikrettiği rivayetlerin alındığı kaynaklardan bahsetmek istiyoruz.¹²² Buhârî, *Sahîh*'inde İmam Mâlik'in *Muvatta*' adlı eserinden 395'i merfû, 20'si mevkûf ve biri maktû' olmak üzere 416, tekrarlarıyla beraber 696 hadis rivayet etmiştir. Hatta onun isim benzerliklerinden dolayı bazı başlıklarda *Muvatta*'dan esinlendiği de düşünülmektedir.¹²³ Ancak az sayıda olan bu başlıkların, Buhârî'nin özgün olamadığı anlamına gelmemesi gerekir.¹²⁴ Söz konusu eser, onda birlik bir dilimle Buhârî'nin *Sahîh*'ine en fazla kaynaklık eden kitap olmuştur.¹²⁵

Sahîh'in ecdadımız tarafından gördüğü itibar da bizce kayda değerdir. Osmanlı İmparatorluğu zamanında medreselerde ve camilerde *el-Câmiu's-sahîh*'in özel olarak ders konusu yapılması ve bu derslere "*Buhârî-i Şerîf*" adının verilmesi esere ne denli teveccüh gösterildiği ortaya koymaktadır.¹²⁶ Yine çeşitli coğrafyalarda farklı okuma tarzları ile belirli zamanlarda Kur'ân-ı Kerîm hatmedercesine *Sahîh*'in müslümanlar arasında hatmedildiği/okunduğu kaydedilmektedir.¹²⁷

Buhârî, ele aldığı hadislerin sıhhatini tespit etmek için râvilerin birbirlerini görmeleri ya da aynı zamanda yaşamışlarsa birbirlerinden hadis aldıklarının kesin olarak bilinmesini önemsemektedir. Fakat her ne kadar isim vermese de Müslim'in bu hususun sonradan uydurulmuş ve gereksiz olduğunu söylediği yorumunda hedef aldığı kişinin Buhârî olduğunu söyleyenler olmuştur.¹²⁸

---

¹²² *Sahîh*'ini oluştururken Buhârî'ye kaynaklık eden eserler hakkında bkz. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 145.

¹²³ Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, s. 50-51. Buhârî'nin İmam Mâlik dışında diğer mezhep imamlarından neredeyse hiç hadis almaması, İmam Mâlik'in hadisçi kimliğinin öne çıkması olarak yorumlanmıştır. Bkz. Eren, "Buhârî'nin Telif Metodu ve Sahîh'in Özellikleri", s. 135.

¹²⁴ *el-Câmiu's-sahîh*'te Buhârî'nin *Muvatta*'dan aldığı tekrarsız 416, tekrarlarıyla birlikte 696 adet hadisin rivayet edildiği bölümler ve Leysî nüshası üzerinden yapılan karşılaştırmalı tespiti için bkz. Üzeyir Durmuş, "İmâm Buhârî'nin Sahîh'ine Kaynaklık Bakımından İmâm Mâlik'in el-Muvatta'sı (Tahrîc, Mukâyese ve Tahlîl)", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 14 (2019), s. 171-212, s. 173-195.

¹²⁵ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 111; Bayram Kanarya, "Hadis Arkeolojisi, Fuat Sezgin Örneği: Buhârî'nin Kaynaklarının Kaynakları", *Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri: Güncel Tartışmalar-Teorik Teklifler-*, Ed. İbrahim Özcoşar vd., İstanbul: Divan Kitap, 2019, s. 169-191, s. 184.

¹²⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nda Buhârî ve eseri *el-Câmiu's-sahîh*'in gördüğü itibar hakkında Mustafa Celil Altuntaş tarafından *Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010) adıyla yapılmış bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır.

¹²⁷ Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 126; Altuntaş, *Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık*, s. 160.

¹²⁸ Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", s. 100.

Sahih hadisleri ilk defa tasnif eden kişi olarak anılan¹²⁹ Buhârî'nin eseri, kendisinden sonraki ilk asırdan itibaren hadis kitabı tasnif eden muhaddisler tarafından bir onay mercii olarak görülmeye başlanmış ve müteakip asırlarda değer kazanmaya devam etmiştir.¹³⁰ *el-Câmiu's-sahîh*'indeki hadislerin sıhhatine dair ilk olumlu yorumun İbn Adî (ö. 365/976) tarafından yapıldığı kabul edilmektedir.¹³¹ Hatta Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), Makdisî (ö. 390/1000) gibi âlimler, *Kütüb-i Sitte* içindeki kitapları Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerine göre sınıflandırıp değerlendirmişlerdir. Yine Begavî (ö. 516/1122), Ebû Abdillâh Hüseyin b. İbrâhîm el-Cûzekânî (ö. 543/1148) gibi âlimler, eserlerine aldıkları hadislerin sıhhatini bildirirken Buhârî'nin *Sahîh*'inde geçip geçmemesine göre bir sağlama yapmışlardır.¹³²

Burada Buhârî'ye yapılan bazı eleştirilere de kısaca değinmek istiyoruz. Eserinde, zikrettiği hadisleri konularına göre ayıran ve terâcim denilen başlıklarda âyet, hadis ve sahâbe kavline yer veren Buhârî, bu tertiplerde birbirleriyle uyumsuzların olması ve fikhî açıdan zorlamalar içermesi yönüyle Ebû'l Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081) gibi alimlerce eleştirilmiş¹³³ fakat İbn Hacer (ö. 852/1449) gibi bu alakaları açıklayarak onu savunma yoluna gidenler de olmuştur.¹³⁴ Yine o, bazı hadisleri farklı bölümlerde tekrar ettiği için eleştirilmiştir. Meselâ Buhârî'nin önemli şârihlerinden biri olan Aynî (ö. 855/1451), bu tekrarların lüzumsuz olduğunu ve eserin hacmini gereksiz yere artırdığını, ayrıca alakası olmayan yerlerde farklı kelimeler üzerinden açıklamalar yaptığını eleştirmiştir. Fakat bir diğer meşhur Buhârî şârihi olan İbn Hacer bu eleştirileri kabul etmeyip bu tavrında Buhârî'yi haklı bulmuştur.¹³⁵

Sahîh'e dair yapılan eleştiriler arasında elbette Buhârî'nin ele aldığı hadislerin sıhhatine de değinmek gerekmektedir. Buhârî'nin bu hadislerin hepsini sahih olarak

---

¹²⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 10; Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 247.

¹³⁰ Buhârî hakkında erken dönemden itibaren âlimlerin tutumlarına dair bkz. Türcan, "Tarihte Buhârî Algılamaları", s. 81-93.

¹³¹ Örnekler için bkz. Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", s. 103.

¹³² İbn Mende (ö. 395/1005), Lâlekâî (ö. 418/1027) ve zikredilen diğer örnekler için bkz. Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", s. 103-106.

¹³³ Buhârî'ye yöneltilen eleştirilere dair örnekler için bkz. Türcan, "Tarihte Buhârî Algılamaları", s. 88.

¹³⁴ İbn Hacer'in genel itibarıyla Buhârî'ye yapılan eleştirileri savunduğu malumdur. Konu hakkında Mehmet Bilen tarafından *İbn Hacer'in Buhârî'ye Yöneltilen İtirazlara Verdiği Cevaplar* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004) adıyla bir doktora tezi hazırlanmış ve bu tez basılmıştır. Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

¹³⁵ Bu hususta örnekler için bkz. Sakallı, "Aynî Gözüyle Buhari", s. 137.

seçtiğini belirtmesinin¹³⁶ yanında çalışmamızda şerhinden çokça faydalandığımız İbn Hacer'in -diğer birçok âlim gibi- bu konuda taassup derecesine ulaşan kabulleri hoş görmediği bilinmektedir.¹³⁷ Aynî ise hadislerin sıhhatine senet noktasında eleştiriler yönelttiği gibi ricâl konusunu da ön plana çıkararak güvenilmeyen râviler sebebiyle hadisler içerisinde sahih kabul edilemeyecek olanların varlığını haber vermektedir.¹³⁸ Bahse konu olan eleştirilerden zikredilen hadislerin uydurma olduğu vehmine kapılmamak gerektiği¹³⁹ ve Buhârî'nin zikrettiği hadislerin diğer hadisçilerinkilere göre sıhhat derecesi olarak daha üstün olduğu da önemli bir husustur.¹⁴⁰

Yine Buhârî'nin hadislerde kastedilen kişileri ya da rivayet ettiği şiirleri şairleriyle ilişkilendirirken de belli hatalar yaptığı, kelimelerin lügat mânalarını verirken de zaman zaman yanıldığı söylenmiştir.¹⁴¹

Her ne kadar eserinde sahih hadisleri aldığı kimi âlimlerce kabul görse de Buhârî'nin kendi usulüne uymasına rağmen eserinde nakletmediği hadisleri ele alarak Dârekutnî (ö. 385/995), *el-İlzâmât ale's-Sahîhayn (alâ sahihayi'l-Buhârî ve Müslim)* adlı eserinde Buhârî'yi ve beraberinde Müslim'i eleştirmiştir.¹⁴² Fakat bu konuda, Buhârî'nin eserin daha fazla uzamaması için ulaştığı bütün hadisleri *Sahîh*'ine almadığını söylemesinin¹⁴³ de göz önüne alınması gerekir.¹⁴⁴

Hattâbî (ö. 388/998) ise Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *Sünen*'inin fıkıh yönüyle Buhârî'nin *Sahîh*'inden daha üstün olduğunu söylemiştir. Yine o, muhaddislerin

---

¹³⁶ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 7.

¹³⁷ Sakallı, "Aynî Gözüyle Buhari", s. 138.

¹³⁸ Bu hususlarda Buhârî'ye yöneltilen tenkitler ile Aynî'nin görüşü hakkında bkz. Sakallı, "Aynî Gözüyle Buhari", s. 133-158.

¹³⁹ Sakallı, "Aynî Gözüyle Buhari", s. 138.

¹⁴⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 7.

¹⁴¹ Sakallı, "Aynî Gözüyle Buhari", s. 145.

¹⁴² Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", s. 103; Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, s. 199; İsmail Lütfi Çakan, "Dârekutnî" *DİA*, VIII, 488-490, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 489.

¹⁴³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 7. Ali Albayrak, Buhârî'nin bu sözünü yorumlarken aynı manada hadislerin farklı tarihlerle defalarca *Sahîh*'e almadığını, dolayısıyla görüş belirtmek istediği konularda sahih hadis olduğunda eserin hacmi artmasın diye o rivayeti nakletmemesinin düşünülmemeyeceğini belirtmiştir. Bkz. Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin*, s. 173.

¹⁴⁴ Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", s. 103.

eserlerindeki metinlerde var olan kelime hatalarına işaret ettiği eserinde Buhârî'nin eserinde geçen hadisleri de bu yönden tenkit etmiştir.¹⁴⁵

el-Câmiu's-sahîh'in bab başlıklarına dair yapılan çalışmalar da oldukça önem arz etmektedir.¹⁴⁶ Buhârî'nin bab başlıklarında kendi görüşlerini ortaya koyması sebebiyle onun başlıkları dikkatle ele alınmıştır. Hatta Buhârî'nin, bab başlıklarında mânası kapalı hadislerden hüküm çıkarmasından dolayı mânası açık hadislerden hüküm çıkarabilen âlimlerden ilmen ayrıldığı kabul edilmiştir.¹⁴⁷ Bab başlıklarına dair açıklamaları genişçe şerhlerde de görmekteyiz. Buhârî'nin şârihleri arasında en çok itibar edilenlerinden İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'si ve bu eserin mukaddimesi olan *Hedyü's-sârî*'sinde ve yine ünlü Türk âlimi Bedreddin el-Aynî'nin *Umdetü'l-kârî*'sinde söz konusu bab başlıklarının özellikle açıklandığını görmekteyiz.

Buhârî'nin seçtiği bab başlıklarını anlama zorluğu hâsıl olmuş ki, kendisine yakın denilebilecek zamanda dahi bab başlıkları ile içeriğindeki hadisleri açıklamak üzere eserler telif edilmiştir.¹⁴⁸ Buhârî'nin bab başlıklarının tertibiyle ilgili de çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

Sahîh'in bab başlıklarını anlamlandırmayla başlayan serüveni, üzerine yazılmış şerhler takip etmiştir. Erken dönemde İbn Battâl (ö. 449/1057) ve daha sonra İbn Hacer (ö. 852/1449), Aynî (ö. 855/1451) gibi âlimler, Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine geniş çaplı şerhler yazmışlardır.¹⁴⁹

---

¹⁴⁵ Örnekler için bkz. Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", s. 103. Hattâbi ile İbn Hacer'in Buhârî'nin metinlerine yaklaşımı hakkında Zişan Türcan tarafından *Hattabi ve İbn Hacer'in Buhari Metinlerine Yaklaşımları* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002) adıyla yapılmış bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır.

¹⁴⁶ Söz konusu çalışmaların isimleri için bkz. Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, VII, 123; Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 134-138; Ali Toksarı, "Sahîhu'l-Buhârî'nin Bab Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Terâcimu Sahîhi'l-Buhârî)", *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 109-132, s. 110-111; Mustafa Ertürk, "İmâm Buhârî'nin Siyâset Anlayışı: "Yöneten-Yönetilen İlişkisi", *Marîfe: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, I/1 (2001), s. 7-31, s. 10.

¹⁴⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 13-14.

¹⁴⁸ Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 134.

¹⁴⁹ *Sahîh* üzerine yazılan şerhler hakkında bkz. Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, VII, 118-122; Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 23-89; Ferhat Gökçe, "Sahîh-i Buhârî'nin Meşhur Şerhleri ve Özellikleri", *İslâm İlim Geleneğinde İmam Buhârî -Hayatı ve Eserleri-*, Ed. Ömer Faruk Akpınar, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021, s. 217-262. *Sahîh*'in şerhleri üzerine yapılan bazı yüksek lisans ve doktora tezleri de bulunmaktadır. Harun Özçelik, *Çeşitli Yönleriyle Buhari Şerhi Feyzu'l-Bari* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002); Hüseyin Çınar, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercüme ve Şerhi Üzerine İnceleme*

Buhârî'nin hadis rivayet ettiği sahâbîlerin sayısına dair farklı çalışmalar mevcuttur. Hangi sahâbeden kaç hadis rivayet ettiği, bunların kaçının kadın sahâbîler olduğu gibi çeşitli çalışmalar üzerinde durulan meseleler arasında yer bulmuştur.¹⁵⁰

Buhârî ve eserleri üzerine yapılan çalışmalar İslâm coğrafyasının hemen her tarafında görülmektedir.¹⁵¹ Bu alanda Hindistan-Pakistan yarımadasında 80 kadar eser kaleme alınmıştır.¹⁵² Ülkemizde yapılan en önemli çalışmalardan biri ise Fuat Sezgin'in *Buhârî'nin Kaynakları* adlı eseridir. Sezgin, Buhârî'nin rihleleri dolayısıyla sadece şifahî kaynaktan beslendiği yanılgısını ortadan kaldırıp, onun yazılı kaynaklardan da istifade ettiğini göstermek için eserini kaleme aldığını bildirmiştir.¹⁵³

2. el-Edebü'l-müfred

Buhârî, *Sahîh*'inde *Kitâbü'l-edebe* bölümüne yer vermekle birlikte *el-Edebü'l-müfred* adıyla ahlâk hadislerini ihtiva eden müstakil bir eser daha tasnif etmiştir.¹⁵⁴ Söz konusu eserde 644 babda güzel ahlâk ile alâkalı 1322 hadis bulunmakta olup

---

(Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2015); Muhammed Yakup Kepenek, *Molla Lütü'nin "Talikat Ala Evâili Sahîhi'l-Buhari" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2018); Ehssan Dalal, *El-Üchûrî'nin Şerhu Muhtasari Sahîhi'l-Buhârî li-bni Ebî Cemre el-Endelüsî İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi (Cihad-Kurban Bölümleri Arası)* (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2020) bunlardan bazılarıdır.

¹⁵⁰ Buhârî'nin râvileri arasında bulunan otuz bir hanım sahâbîlerin isim ve künyeleri ile *Sahîh*'te geçen 328 adet rivayetin kitaplara ve kişilere göre dağılımları hakkında bkz. Sinan Erdim, "Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh'inde Rivâyeti Bulunan Kadın Sahâbîler", *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları*, IX/5 (2014), s. 849-866, s. 856-864.

¹⁵¹ S. Kemal Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar* adlı eserinde *el-Câmiu's-sahîh* üzerine yazılan şerhler başta olmak üzere eserin çeşitli yönlerini ele alan çalışmalar ve müellifleri hakkında bilgi vermiştir. Bkz. S. Kemal Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991). Ali Albayrak, *Buhârî Sonrası el-Câmi'u's-Sahîh -Nüsha Farklılıkları, Hatalar, Tashihler-* adlı eserinde *Sahîh*'in şerhleri, yasma nüshaları, müstahreleri, baskı farklılıkları, nüshalardaki okuma ya da yazma kaynaklı oluşan hataları gibi konular hakkında bilgi vermiştir. Bkz. Ali, Albayrak, *Buhârî Sonrası el-Câmi'u's-Sahîh -Nüsha Farklılıkları, Hatalar, Tashihler-* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, 2018). *Sahîh* üzerine yapılmış çalışmaların bir başka listesi için bkz. Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 244-262.

¹⁵² Eminullah Vaseer, "Hind-Pakistan Yarımadası Âlimlerinin İmam Buhârî'ye ve Onun Camiu's-Sahîhi'ne Gösterdikleri İtina", *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 65-74, s. 69-74.

¹⁵³ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 12. M. Fuad Sezgi'nin mezkûr eseri üzerine yapılmış eleştirel bir çalışma için bkz. Ali Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, 2020.

¹⁵⁴ İbn Hacer *Sahîh*'in muteber râvisi olan Firebrî'nin *el-Edebü'l-müfred*'i de rivayet ettiğini bildirmektedir. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 492.

içeriğindeki hadislerin yarısından fazlası *Sahîh*'te bulunmamaktadır.¹⁵⁵ Müslim'in *Sahîh*'inden sonra *Kütüb-i Sitte*'deki diğer kitaplardan daha güvenilir görülen¹⁵⁶ eserde, Buhârî'nin *Sahîh*'teki gibi titiz davrandığı kabul edilmektedir. Buna işaret eden hususlar arasında *Sahîh*'teki muallak bırakılan hadislerin senedlerinin verilmesi ile müphem olan bazı kelimelerin açıklamalarının yapılmış olması gösterilmektedir.¹⁵⁷ *el-Edebü'l-müfred* her ne kadar bu yüzyıla kadar çok rağbet görmese de yakın tarihte yapılan bazı baskıları ve şerhleri mevcuttur.¹⁵⁸

Buhârî'nin günümüze ulaşmamış olan ve çeşitli konuları içeren *Kitâbü's-Sünen fi'l-fıkıh*, *Kitâbü'l-eşribe*, *Kitâbü'l-hibe*, *Kitâbü'l-mesbût fi'l-hadîs*¹⁵⁹, *el-Müsnedü'l-kebîr*, *el-Câmiu'l-kebîr*, *el-Câmiu's-sâğîr*, *es-Sülâsiyyât fi'l-hadîs*, *el-Avâlî fi'l-hadîs*, *Kitâbü'l-fevâid*, *Kitâbü'l-ilel*, *Bed'ü'l-mahlûkât*, *Birru'l-valideyn*¹⁶⁰ ve *Kitâbü'r-rikâk* adlı hadis kitaplarının da varlığı bilinmektedir.¹⁶¹

---

¹⁵⁵ Yusuf Ziya Keskin, "İmam Buhârî'nin Sahîh'i Dışındaki Mühim Eserleri, Özellikleri ve Önemi", *İslâm İlim Geleneğinde İmam Buhârî -Hayatı ve Eserleri-*, Ed. Ömer Faruk Akpınar, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021, s. 263-286, s. 274.

¹⁵⁶ İbrahim Canan, "el-Edebü'l-Müfred", *DİA*, X, 411-412, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s. 411.

¹⁵⁷ Eserin muhtevası hakkında daha fazla bilgi için bkz. Keskin, "İmam Buhârî'nin Sahîh'i Dışındaki Mühim Eserleri, Özellikleri ve Önemi", s. 274-275.

¹⁵⁸ Söz konusu eser Ali Fikri Yavuz tarafından *İmam Buhârî'nin Derlediği Ahlâk Hadisleri-I-II* adıyla (İstanbul: 1974) ve Hanifi Akın tarafından *Hadislerle Müslümanın Edep ve Ahlakı* adıyla (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2014; İstanbul: Beka Yayınları, 2016) Türkçe'ye çevrilmiştir. Eserin farklı yönlerini esas alan bazı yüksek lisans ve doktora çalışmaları yapılmıştır. Rabia Uysal, *Buhari'nin "el-Edebü'l-Müfred"teki Metodu* (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001); Ali Ekber Polat, *Buhari'nin Edebü'l-Müfred'inde Çocuk Eğitimi ve Olgusu* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003); Nilüfer Ünsal, *el-Buhârî'nin el-Edebü'l-Müfred'i Bağlamında Hz. Peygamber'in Sünneti'nde Görgü Kuralları* (Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2006); Osman Serdar Asar, *el-Buhârî'nin el-Edebü'l-Müfred Adlı Eserinde Yer Alan Mevkûf Hadisler* (Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2009); Sagynbek Kozuev, *İbn Ebî Şeybe'nin Kitâbü'l-Edeb'i ile Buhârî'nin el-Edebü'l-Müfred'inin Mukayesesi* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017); Mesut Eskin, *Buhârî'nin el-Edebü'l-Müfred Adlı Eserindeki Aile Konulu Hadislerin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2019) bunlardan bazılarıdır. *el-Edebü'l-müfred*'in muhtelif baskıları, üzerinde yapılan diğer bazı şerh ve ihtisar çalışmaları hakkında ayrıca bkz. Canan, "el-Edebü'l-Müfred", *DİA*, X, 411-412; Keskin, "İmam Buhârî'nin Sahîh'i Dışındaki Mühim Eserleri, Özellikleri ve Önemi", s. 275-276.

¹⁵⁹ Eksiksiz bir yazma nüshasının II. Dünya Savaşı öncesinde Almanya Kütüphanesi'nde olduğu belirtilmiştir. Bkz. Ahmet Tahir Dayhan, "İmam Buhârî'nin Tanınmayan Bazı Kitapları", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, I/3 (2002), s. 161-164, s. 163.

¹⁶⁰ Ana babaya iyilik, sıla-i rahim, öfkelenmemek, merhamet, güzel ahlak, vaktinde kılınan namaz gibi konularda tekrarlarıyla beraber 76 kadar rivayetten oluşan eser hakkında bkz. Keskin, "İmam Buhârî'nin Sahîh'i Dışındaki Mühim Eserleri, Özellikleri ve Önemi", s. 276.

¹⁶¹ Sandıkcı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 18-20.

B. Hadis Ricâli ile İlgili Eserleri

Buhârî, hadisle ilgili önemli eserleri yanında hadis râvileri hakkında da bazı eserler kaleme almıştır. Bunlardan bazısına burada kısaca yer vermek istiyoruz.

1. et-Târîhu'l-kebîr

Buhârî'nin Resûlullah'ın (s.a.v.) kabri başında yazdığı mezkûr eseri, hadis râvilerinin hayatlarına dair çok değerli bilgiler içermektedir.¹⁶² Buhârî, 13.500 kadar kişi hakkında eriştiği bilgileri yazdığı bu eserinde aynı zamanda hadislerin sıhhat derecesini bildiren bazı tâbirler kullanmıştır. Yalnızca ricâl kitabı olarak ele alınmayacak bu eserini o, *el-Câmiu's-sahîh*'den önce genç yaşta iken yazmaya başlamış ancak sürekli üzerine ilaveler yaparak vefatına yakın bir zamanda tamamlamıştır.¹⁶³ Ali Yardım, eserdeki vefat tarihlerinden yola çıkarak kitabın yaklaşık olarak Buhârî'nin vefatından dört sene önce tamamlandığını kabul etmektedir.¹⁶⁴

Buhârî'nin *Sahîh*'i yazmadan önce bu eseri yazması, hadis ilmi açısından da oldukça önemlidir. Zira râvilerin cerh ve ta'dîli mevzusu, hadislerin sıhhatlerini belirleme noktasında en önemli meseledir. Hicrî III. asırda yaşamış olan Buhârî, böylelikle, hadislerin kendisine ulaşınca kadar kat ettiği yolu neredeyse hatasız aktarabilmenin gayretindedir. Hadislerin sahihini sakîminden ayırmak için son derece önemli olan bu meselede Buhârî'nin, ilim ehlinin ilk müracaat edeceği kaynaklar arasında gördüğü bir eser kaleme alması, onun *el-Câmiu's-sahîh*'de zikrettiği hadislerin de ne denli ince bir elekten geçtiğini görebilmemizi sağlamaktadır.¹⁶⁵

Buhârî bu eserinde, râvilerin cerh ve ta'dîl noktasında kayıtlarını tutmuş, râvilerin tabakalarını belirtmiş, siyasî ve itikadî görüşlerine değinmiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatını anlatarak kitabına başlayan Buhârî, Resûlullah'a (s.a.v.) duyduğu saygıdan Muhammed ismini taşıyan râvileri baba adlarına göre alfabetik bir

---

¹⁶² İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 478.

¹⁶³ Keskin, "İmam Buhârî'nin Sahîh'i Dışındaki Mühim Eserleri, Özellikleri ve Önemi", s. 263-264.

¹⁶⁴ Ali Yardım, "Buhârî ve et-Târîh'ul-Kebîr'i", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5 (1989), s. 181-193, s. 184.

¹⁶⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 488; Dayhan, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, s. 13.

şekilde sıralayarak devam etmiştir.¹⁶⁶ Eserde isim sıralamasında sahâbeden sonra tâbiüne yer veren ve sonrasında da babasının adıyla tanınanları ele alan Buhârî, nisbeten bir isim sıralaması kullanarak¹⁶⁷ tabakat kitaplarında alfabetik sıralama yapan ilk isim olmuştur.¹⁶⁸ Eserde kendisinden önceki görüşler aktarıldığı gibi kendi görüşleri “Kâle Ebû Abdillâh-Ebû Abdullâh/Buhârî dedi ki” diyerek aktarılmıştır.¹⁶⁹ Buhârî'nin cerh ve ta'dîl konusunda çok sert bir çizgide gitmeyip mutedil bir tavır sergilediği kabul edilmektedir. Zira o, râvileri cerh etmek için sert ifadeler kullanmamıştır.¹⁷⁰

Buhârî'nin diğer eserlerinde yer vermediği 2.500 kadar hadisin *et-Târîhu'l-kebir*'de bulunması, bu eserin aynı zamanda bir hadis kaynağı olarak görülmesini sağlamıştır.¹⁷¹ Hadis alanında biyografik bilgileri içermesinden dolayı eser üzerine birtakım çalışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında içerisindeki bilgileri tenkit edenler de olmuştur. Eser, *Kitâbü'l-künâ* ile birlikte dokuz cilt olarak basılmıştır.¹⁷²

---

¹⁶⁶ Keskin, “İmam Buhârî'nin Sahîh'i Dışındaki Mühim Eserleri, Özellikleri ve Önemi”, s. 264.

¹⁶⁷ Muhammed isminin bitiminden sonra İbrahim adıyla devam etmiş ve sahâbilerden sonra tâbiüne yer vererek tam anlamıyla bir isim sırası gütmemiştir. Cemal Ağırman, “et-Târîhu'l-Kebîr”, *DİA*, XL, 89-90, İstanbul: TDV Yayınları, 2011, s. 89. Buhârî'nin söz konusu eserine dair Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), Sâlih Cezere (ö. 293/906), İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), Dârekutnî (ö. 385/995), Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ve Zehebî (ö. 748/1347) tarafından yapılan tenkitler için bkz. Yusuf Ziya Keskin, “Buhârî'nin et-Târîhu'l-Kebîrine Yönelik Tenkitler”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, III/2 (2003), s. 103-120, s. 105-119.

¹⁶⁸ Yardım, “Buhârî ve et-Târîh'ul-Kebîr'i”, s. 185.

¹⁶⁹ Keskin, “İmam Buhârî'nin Sahîh'i Dışındaki Mühim Eserleri, Özellikleri ve Önemi”, s. 265.

¹⁷⁰ Zehra Özdemir, *Hadis Usulünde Ehl-i Bid'at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2007, s. 34. Buhârî'nin bu eserinde bid'at ehli râviler ve musannifin onlar için kullandığı tâbirler için bkz. Merve Çınar, *Ehli Bid'at Olarak Cerh Edilen Râviler ve Rivâyetlerinin Değeri -Hâricî, Cehmî, Mürcü Râviler Örneğinde-*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019, s. 58. Buhârî'nin cerh ve ta'dîl ilmindeki yeri ile bu konuda izlediği metodu hakkında Mustafa Taş tarafından *Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl Metodu* (Doktora Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize 2016) adıyla yapılmış bir doktora tezi bulunmaktadır.

¹⁷¹ Ağırman, “et-Târîhu'l-Kebîr”, *DİA*, XL, 89.

¹⁷² Eserin baskıları hakkında bkz. Ağırman, “et-Târîhu'l-Kebîr”, *DİA*, XL, 90. Eserle ilgili Faisal Ahmed tarafından *Buhârî'nin et-Târîhu'l-Kebîr'inde Rivâyet Ettiği Hadislerle İlgili Darekutnî'nin İstidrakleri* (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2019) adıyla yapılmış bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Ayrıca Ali Yardım tarafından “Buhârî ve et-Târîh'ul-Kebîr'i” (*Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5 (1989), s. 181-193), Yusuf Ziya Keskin tarafından “Buhârî'nin et-Târîhu'l-Kebîr'ine Yönelik Tenkitler” (*Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, III/2 (2003), s. 103-120) adıyla makaleler yazılmıştır.

2. et-Târîhu'l-evsat

Yukarıda yer verdiğimiz *et-Târîhu'l-kebir*'in muhtasarı mahiyetinde olan ve günümüze ulaşmamış olduğu belirtilen bu eserin eksik bir nüshası Hindistan'da bulunmaktadır.¹⁷³

3. et-Târîhu's-sağîr

Yine *et-Târîhu'l-kebir*'in özeti mahiyetinde olan bu eserde Buhârî, râvileri vefat tarihlerine göre sıralamaya tâbi tutmuş ve bu râvilere ait diğer eserlerinde yer vermediği bilgileri aktarmıştır. Eser iki cilt halinde Kahire'de basıldığı gibi başka baskıları da bulunmaktadır.¹⁷⁴

4. Kitâbü'd-du'afâi's-sağîr

Buhârî'nin ricâl ilmi ile ilgili yukarıda zikrettiğimiz eserlerinden daha küçük hacimde olan bu eseri, 418 adet râvi hakkında bilgi ihtiva etmektedir.¹⁷⁵ Eserin farklı baskıları bulunmaktadır.¹⁷⁶

---

¹⁷³ Muhammed Mustafa el-A'zamî, "Buhârî", *DİA*, VI, 368-372, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, s. 371. Eserle ilgili ayrıca Nilgün Öksüz tarafından *Hadis-Tarih İlişkisi ve Buhârî'nin et-Târîhu'l-Evsat'ındaki Metodu* (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2004) adıyla yapılmış bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Burada esas alınan nüshaya dair yapılan araştırmalar neticesinde *et-Târîhu's-sağîr* adıyla basılan eserin aslında *et-Târîhu'l-evsat* olduğu anlaşılmıştır. Öksüz, *a.g.e.*, s. 51-52.

¹⁷⁴ A'zamî, "Buhârî", *DİA*, VI, 371. Her ne kadar esere dair bilgi böyleyse de son zamanlarda yapılan çalışmalarda aslında *et-Târîhu'l-evsat* adlı eserin sehven *et-Târîhu's-sağîr* adıyla basıldığı tesbit edilmiş ve bu eserin akıbeti hakkında bir araştırılma yapılması gerektiğine işaret edilmiştir. Nilgün Öksüz, *Hadis-Tarih İlişkisi ve Buhârî'nin et-Târîhu'l-Evsat'ındaki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2004, s. 52. Bu iki eserin aslında Buhârî'ye nisbet edilen *el-Muhtasar mine't-târih* adlı eserin farklı adlarla basımı oldukları da kabul edilmiştir. Bkz. Keskin, "İmam Buhârî'nin Sahîh'i Dışındaki Mühim Eserleri, Özellikleri ve Önemi", s. 271.

¹⁷⁵ Râvî sayıları nüsha farklılığı sebebiyle 442 olarak da belirtilmiştir. Keskin, "İmam Buhârî'nin Sahîh'i Dışındaki Mühim Eserleri, Özellikleri ve Önemi", s. 272.

¹⁷⁶ A'zamî, "Buhârî", *DİA*, VI, 371.

5. Kitâbü'l-künâ

İsimleriyle meşhur olmayıp künyeleriyle tanınan bin kadar râvi hakkında kısa bilgileri ihtiva eden eser, *et-Târîhu'l-kebîr*'i tamamlamaktadır.¹⁷⁷ Kimileri tarafından müstakil bir eser olarak görülen *Kitâbü'l-künâ*'nın basımı, *et-Târîhu'l-kebîr*'e ek olarak gerçekleşmiştir.¹⁷⁸

Buhârî'nin hadis ricâli hakkında bunlardan başka bazı eserlerinden daha söz edilmektedir. *et-Târîh fî ma'rifeti ruvâtî'l-hadis ve nakaleti'l-âsâr ve temyîzi sikâtihim min du'afâihim ve târîhi vefâtihim* ile *et-Tevârih ve'l-ensâb* Buhârî'nin bu alandaki diğer küçük çaplı eserleridir. Yine günümüze ulaşmayan *Esmâü's-sahâbe*, *Kitâbü ashâbi'n-Nebî*¹⁷⁹ ve *Kitâbü'd-du'afâi'l-kebîr* adlı eserleri vardır.¹⁸⁰ Yine on sekiz yaşında yazdığı sahâbe ve tâbiînin hayatlarına dair *Kazâya's-sahâbe ve't-tâbi'in* adlı bir kitabının olduğu¹⁸¹, tek hadis rivayet etmiş sahâbîlere dair *Kitâbü'l-vuhdân*'ı¹⁸² ile hadis rivayet ettiği hocalarının isimlerini ve mertebelerini yazdığı bir *Meşyeha*'sının da varlığı bilinmektedir.¹⁸³

C. Fıkıh, Tefsir ve Akâidle İlgili Eserleri

Hadis ilminde rüştünü ispatlamış olan İmam Buhârî, hicrî III. asrın karakterini oluşturan siyasî tartışmalar başta olmak üzere kelâm ve fıkıh konularındaki tartışmalara da sessiz kalmayarak bu meseleler hakkındaki görüşlerini eserlerinde yansıtmıştır.¹⁸⁴

---

¹⁷⁷ Keskin, “İmam Buhârî'nin Sahîh'i Dışındaki Mühim Eserleri, Özellikleri ve Önemi”, s. 269.

¹⁷⁸ İbn Ebû Hâtim'in *Beyânü hata'i Muhammed b. İsmâ'il el-Buhârî fî Târîhihi* adlı eseriyle beraber Haydarâbâd'da basılmıştır. A'zamî, “Buhârî”, *DİA*, VI, 371.

¹⁷⁹ Bu iki eserin birbiriyle aynı olduğu ve sahabe isimlerinin sonraki nesillerle karışmaması için *et-Târîhu'l-kebîr* yazılırken te'lif edildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Dayhan, “İmam Buhârî'nin Tanınmayan Bazı Kitapları”, s. 161-164, s. 163.

¹⁸⁰ A'zamî, “Buhârî”, *DİA*, VI, 371; Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 18-20.

¹⁸¹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 478.

¹⁸² A'zamî, “Buhârî”, *DİA*, VI, 371.

¹⁸³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 479.

¹⁸⁴ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 222.

1. Fıkıhla İlgili Eserleri

Özellikle Câmi' türünde bir eser olması hasebiyle *Sahîh*'inde hemen her konuda hadislere yer veren Buhârî'nin, bu hadislerin bab başlıklarında her konuda kişisel görüşleri bulunmaktadır. Onun *Sahîh*'inin bab başlıkları, aynı zamanda fikhî görüşleri hakkında en geniş bilgi ihtiva etmektedir.

Buhârî'nin namaz sırasında rükûa varıldığı veya rükûdan kalkıldığı sırada elleri kaldırmanın Sünnet olduğu hususunu ele aldığı *Tenvîru 'l-ayneyn bi ref' i 'l-yedeyn fi 's-salât*¹⁸⁵ adlı eseri ile imama uyan kişinin de kıraatte bulunması gerektiğini savunduğu *Kitâbü 'l-Kirâ'ati halfe 'l-imâm*¹⁸⁶ adlı eserleri fikhî eserlerinden günümüze ulaşmış olanlarıdır.¹⁸⁷

2. Tefsirle İlgili Eserleri

Buhârî, *Sahîh*'inde *Kitâbü 't-tefsîr*'de tefsir rivayetlerine oldukça geniş yer vermiştir. Bu yönüyle o, kendisinden önce tasnif edilen hadis kitaplarında müstakil bir şekilde olmayan tefsir bölümü ile tefsir alanındaki yetkinliğini de isbat etmiştir.¹⁸⁸

Diğer taraftan onun *Sahîh*'inde âyetleri ele alışı noktasında Buhârî'nin Mushaf'taki sıraya riayet etmeyişi, ilgi ve alakası kurulamayan âyetlerle açıklama getirişi ve böylece hadisleri nakletme gayesinden uzaklaştığı yönünde Aynî gibi şârihler tarafından eleştirilmiş ve bu yüzden eseri mükemmel görülmemiş, *Sahîh*'i çoğunlukla savunduğu bilinen İbn Hacer dahi kimi zaman bu hususta hayretini gizleyememiştir.¹⁸⁹ Kirmânî'nin (ö. 786/1384) de Buhârî'yi eserinde fazlaca tefsire yer vermesi noktasında eleştirmesinin sebebi, *Sahîh*'in yalnızca bir hadis kitabı olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır.¹⁹⁰

---

¹⁸⁵ *Ref'u 'l-yedeyn fi 's-salât* adıyla da basılan eser, Harun Ebû Hüseyin tarafından *Namazda Elleri Kaldırma Risâlesi* adıyla, Mehmet Şahin tarafından *Namazda Elleri Kaldırma Kitabı* adıyla (İstanbul: Mercan Kitap, 2015) Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

¹⁸⁶ Eser *Hayrû 'l-keâm fi 'l-kirâ'ati halfe 'l-imâm* adıyla muhtelif yerlerde basılmıştır.

¹⁸⁷ A'zamî, "Buhârî", *DİA*, VI, 371. Eserlerle ilgili ayrıca bkz. Keskin, "İmam Buhârî'nin Sahîh'i Dışındaki Mühim Eserleri, Özellikleri ve Önemi", s. 281-282.

¹⁸⁸ Kırca, "Rivayet Tefsiri İçinde İmam Buhârî'nin Yeri", s. 184; Çiçek, "İmâm Buhârî'nin Sahîh'in Tefsir Bölümünde Takip Ettiği Yöntem", s. 362.

¹⁸⁹ Sakallı, "Aynî Gözüyle Buhari", s. 137-138.

¹⁹⁰ Türcan, "Tarihte Buhârî Algılamaları", s. 94-95.

Sahîh'inde isim zikretmeden kimilerini hedef göstermesi ile eleştirilen Buhârî, aynı zamanda *Kitâbü't-tefsîr*'inde, bazı kelimelerin filolojik mânalarını verirken de sened zikretmemiş ve 187'si İbn Abbas'tan (ö. 68/687-88) olmak üzere 194 adet sahâbe tabakasından, 144'ü İbn Abbas'ın talebesi olan Mücâhid'den (ö. 103/721) olmak üzere 214 adet tâbiûndan ve sonraki nesille beraber toplamda 450'ye yakın nakilde bulunmuştur.¹⁹¹ Kendi usulüne göre topladığı hadislerdeki senedleri vermesine rağmen bu nakillerde onun sened vermemesi, bu tavrı hakkında kesin bir kanaat belirtmeye engel olmaktadır.¹⁹² Mehmet Fuad Sezgin (ö. 2018) de bu filolojik açıklamaların eserde gelişigüzel kullanıldığı, eserin belirli bir sistematığe sahip olmadığı fikrindedir.¹⁹³

Buhârî'nin müstakil bir tefsir yazdığını belirten Abdurrahman Umeyre ise neşredilmemiş olan bu eserin iki kütüphanede yazma nüshalarının bulunduğunu bildirmektedir.¹⁹⁴ İbn Hacer de bu eseri *et-Tefsîru'l-kebîr* olarak zikretmektedir.¹⁹⁵

3. Akaidle İlgili Eserleri

Muhaddisliğinin yanında fakih olarak da görülen Buhârî, aynı zamanda *Sahîh*'inde itikadî meseleleri de ele almıştır. Yaşadığı asırda fırkalaşmanın en büyük nedeni olan farklı itikadî düşüncelere eserinde çokça göndermeler yapan ve bu düşünceleri eleştiren Buhârî, iman konusu başta olmak üzere, Allah'ın sıfatları, kazâ ve kader, rü'yettullah vb. birçok meseleye temas etmiştir. Bu konulara değindiği kimi

---

¹⁹¹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 148.

¹⁹² Kırca, "Rivayet Tefsiri İçinde İmam Buhârî'nin Yeri", s. 185. Buhârî'nin tefsir konusunda rivayetlerini dayandığı kişilerin listesi için bkz. Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh. M. Şerefettin Yalıtıkaya-Kilisli Rifat Bilge, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, I, 429-430.

¹⁹³ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 148. Sezgin, eserinde Buhârî'nin tefsirine dair bir bölüm ayırmış, usulüyle beraber kaynaklarını ele almıştır. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 145-184. Ayrıca *Sahîh*'de geçen tefsir rivayetleri üzerine yapılmış bir tez ile Buhârî'nin tefsir rivayetleri incelenmiştir. (Halil Bilgen, *Sahîh-i Buhârî'de Tefsir Rivayetleri ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999).

¹⁹⁴ Cezayir Millî Kütüphanesi ile Paris'te bir kütüphanede bulunmaktadır. Kırca, "Rivayet Tefsiri İçinde İmam Buhârî'nin Yeri", s. 183.

¹⁹⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 478. Buhârî'nin eserleri arasında *et-Tefsîru'l-kebîr* adıyla anılmaktadır. A'zamî, "Buhârî", *DİA*, VI, 371. Eserin *el-Müsnedü'l-kebîr* adıyla II. Dünya Savaşı öncesinde Alman Kütüphanesi'nde bulunduğu belirtilmiştir. Bkz. Dayhan, "İmam Buhârî'nin Tanınmayan Bazı Kitapları", s. 163.

bölümlerini diğerlerinden ayrı tutan musannif, *Sahîh*'inde *Kitabü'l-iman*, *Kitâbü't-tevhîd*¹⁹⁶, *Kitâbü'l-kader*, *Kitâbü'l-fiten*, *Kitâbü bed'il'l-halk* gibi isimler verdiği bölümlere yer vermiştir. Görüşlerini eleştirdiği bazı kişileri isim zikretmeden¹⁹⁷ “Kâle ba'du'n-nâs/birisi/bazıları şöyle dedi” diyerek eleştirmiştir. Bununla birlikte onun itikadî konularda bir otorite olarak görülmemesi ya da itikadî konular tartışılırken onun görüşlerine yer verilmemesi yalnızca hadisçi olarak görülmesinden ileri gelmektedir.¹⁹⁸ Onun akaid konularından bir kısmına yer verdiği önemli bir eserini kısaca tanıtmak istiyoruz.

Halku ef'âli'l-ibâd (ve'r-red ale'l-Cehmiyye)

Buhârî, *Sahîh*'inde yer verdiği iman, tevhid, kader gibi bölümlerin yanında müstakil olarak itikadî konulara tahsis ettiği bir eser de kaleme almıştır. Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli (ö. 269/882) ile arasında çıkan tartışmaya ve Mu'tezile ile Cehmiyye'nin görüşlerine cevap niteliği taşıyan Buhârî'nin bu eseri, çoğu âlimin bu konuda kesin bir şekilde görüşünü ifade edemediği fitne döneminde, kendisinden sonrakilere de öncülük edecek şekilde, Ehl-i hadîsin görüşünü açıkça yansıtmaları bakımından da oldukça önemlidir.¹⁹⁹

Eser, Yûsuf b. Reyhân (ö. ?) ve *el-Câmiu's-sahîh*'in râvilerinden Firebrî (ö. 320/932) tarafından rivayet edilmiştir.²⁰⁰ Bir giriş ile üç bölümden oluşan esere Buhârî, halku'l-Kur'ân meselesine dair ortaya atılan iddialara cevapla başlamıştır. Sonrasında iman, arşa istivâ, rü'yetullah ve cennet hakkında Ehl-i hadîsin görüşlerini beyan ederek

---

¹⁹⁶ *Kütüb-i Sitte*'de sadece onun “Tevhîd” adıyla bölüm oluşturması, itikadî görüşleri ele alırken özgün olduğu kadar uzun zaman taklit edilmediğini de göstermektedir.

¹⁹⁷ Her ne kadar Buhârî'nin genel tavrının bu olduğu kabul edilmeliyse de istisnaların olduğu muhakkaktır. Örneğin *Kitâbü't-tevhîd*'in adı *el-Câmiu's-Sahîh*'in Ebû İshak İbrâhim b. Ahmed el-Müstemlî (ö. 376/986) rivayetinde *Kitâbü't-tevhîd ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve ğayrihim* şeklinde geçmektedir. Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts, XIII, 344. Eser Ahmed el-Adevî tarafından 1993 yılında Riyad'da *İthâfü'l-kârî bi-ihtisâri Fethi'l-bârî* adıyla ihtisar edilmiş, Halil Aldemir vd. tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. (Ahmed Ebû Suheyb Safâ ed-Davvî el-Adevî, *İthâfü'l-kârî bi-ihtisâri Fethi'l-bârî*, (çev. Halil Aldemir vd.), İstanbul: Polen, 2009) Çalışmamızda zaman zaman bu kaynaktan da faydalanılmıştır.

¹⁹⁸ Eş'arî (ö. 324/935-36) ve kimi âlimler, halku'l-Kur'ân meselesini ele alırken Buhârî'den bahsetmemektedir. Türçan, “Tarihte Buhârî Algılamaları”, s. 81-86.

¹⁹⁹ Keskin, “İmam Buhârî'nin Sahîh'i Dışındaki Mühim Eserleri, Özellikleri ve Önemi”, s. 277.

²⁰⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 492.

devam etmiştir. Eserin ilk kısımlarında Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini dile getirenlerin isimleri yer almakta ve Mihne sürecine doğru tartışmanın nasıl geliştiği nakledilmektedir.²⁰¹ Birinci bölümde daha çok tarafını belirleyen Buhârî, ikinci bölümde görüşlerini dile getirerek bu alanda otorite olduğunu da göstermiştir.²⁰² Ayrıca Buhârî'nin "Kulların fiilleri" babından itibaren getirdiği deliller, Ehl-i hadîsin itikadî konularda kullanabileceği argümanları toplaması bakımından önem arz etmektedir.²⁰³

Eserin giriş kısmından sonra Kur'ân-ı Kerîm'i okumak, yazmak gibi kulların fiillerinin her birinin yaratılmış olduğunu ancak Allah Kelâm'ı olarak Kur'an'ın ise mahlûk olamayacağını ifade etmiştir. Birinci bölümde bu görüşün delillerini zikrettikten sonra ikinci bölümde Buhârî, görüşünü kuvvetlendirmek için Kur'an metninin yazılıp satıldığında bu işten para kazanmanın cevazından bahseder. Son bölümde ise Kur'an okumanın sevabına değindikten sonra Allah'ın sıfatlarıyla zâtının aynı olamayacağına temas etmektedir. Böylelikle fiil ile fâilin ayrı şeyler olduğunu isbat ederek Kur'an lafzının mânasıyla bir olmadığını savunmuştur. Yine delilleriyle kader konusunun da isbatını yapmıştır.²⁰⁴

Buhârî'nin kelâm konularını ele aldığı ancak günümüze ulaşmayan *el-Akîde (et-Tevhîd)*, *Kitâbü'l-ahbâri's-sıfât*, *el-İ'tisâm* ve *Kitâbü'l-Îmân* adlı eserlerinin de olduğu belirtilmektedir.²⁰⁵ Yine bunlarla beraber *Kitâbü'l-Atîk* adlı bir eserinin olduğundan söz edilmektedir.²⁰⁶

---

²⁰¹ Bayram Çınar, "Buhârî'nin Halku Ef'âli'l-'İbâd Adlı Eserinin Halku'l-Kur'an Bağlamında Değerlendirilmesi", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, V/2 (2020), s. 203-249. s. 216.

²⁰² Çınar, "Buhârî'nin Halku Ef'âli'l-'İbâd Adlı Eseri", s. 244.

²⁰³ Çınar, "Buhârî'nin Halku Ef'âli'l-'İbâd Adlı Eseri", s. 232.

²⁰⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Halku ef'âli'l-'ibâd", *DİA*, XV, 369-371, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, s. 369-371. Eser Yusuf Özbek tarafından *Hadîs-i Şerîfler Işığında İlâhî Kelâmın Müdâfaası* adıyla (İstanbul: İz Yayıncılık, 1992) Türkçe'ye çevrilmiştir. Çalışmamızda bu kaynaktan da faydalanılmıştır. Eserle ilgili ayrıca Rabia Zahide Temiz'in *Buhârî'nin "Halku Ef'âli'l-'İb'ad" Adlı Eserinin Hadîs İlmi Açısından Tetkiki* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006) adlı tezi bulunmaktadır.

²⁰⁵ Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 20.

²⁰⁶ A'zamî, "Buhârî", *DİA*, VI, 371. Buhârî'nin ulaşılabilen eserlerinden bazılarının bulunduğu kütüphaneler hakkında bkz. Ahmet Tahir Dayhan, "İmam Buhârî'nin Kayıp Kitapları", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, II/2 (2002), s. 237-241, s. 238-241.

III. BUHÂRÎ DÖNEMİNDE SİYASÎ VE İLMÎ BAKIMDAN İSLÂM DÜNYASI

A. Buhârî Döneminde Siyasî ve Sosyal Hayat

İslâm tarihinde çok özel bir yeri olan Mâverâünnehir bölgesinde bulunan Buhara şehrinde doğan Buhârî, doğduğu bölgenin İslâm medeniyeti için olan değerine değer katmış bir hadis âlimidir. Herkes gibi Buhârî'nin de kişiliğinin ve fikirlerinin oluşmasında en çok etkiye sahip olan değişkenlerden birisinin yaşadığı çevre olduğunu söylemek mümkündür. Bu yüzden onun yaşadığı zaman dilimi ve yetiştiği çevreyi de tanımak gerekmektedir.

Sosyal bir varlık olan insanın hayatında idare, insanın varlığından beri ihtiyaç duyduğu bir mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır. Siyasî ve sosyal hayatın içinde bulunan argümanlar, özelde kişilerin, genelde de toplumların neyle harmanlandığını bizlere göstermektedir.

Buhârî'nin hayatı boyunca siyasetle ilgilenmediği herkes tarafından malumdur. Ancak bu, siyasîlerin kendisiyle hiç ilgilenmediği anlamına gelmemektedir. Onun genel olarak siyaset anlayışı ve siyasîlerle münasebetleri hakkında da çalışmalar yapılmıştır.²⁰⁷

Ömrü, yaklaşık on Abbâsî halifesi döneminde geçen Buhârî²⁰⁸, İslâm coğrafyasında fikrî akımların en şiddetli bir şekilde tartışıldığı bir dönemde,²⁰⁹ Mu'tezile mezhebinin görüşlerini topluma dayatan üç halife olan Me'mûn (ö. 218/833), Mu'tasım (ö. 227/842) ve Vâsık (ö. 232/847) döneminde otuzlu yaşlarına gelmişti.²¹⁰ Bu mezhebin görüşlerinin yönetim tarafından halka dayatılmasında en

---

²⁰⁷ Buhârî'nin Mihne sürecinde Buhara Emîri Hâlid b. Ahmed ez-Zühli (ö. 269/882) ile sürtüşmesi hakkında Abdulhamit Kocaoğlu tarafından *Mihne Bağlamında Buhârî-Zühli Sürtüşmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2020) adıyla yapılmış bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır.

²⁰⁸ Doğum yılı Emîn (ö. 193-198/809-813), vefat yılı ise Mu'temid (ö. 256-279/847-869) dönemine denk gelmektedir.

²⁰⁹ Tuğlu, "Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansıması", s. 154.

²¹⁰ Me'mûn 198/813 yılında hilâfete başlamıştır. Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, XXIX, 101-104, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, s. 101. Vâsık-Billâh'ın hilâfetinin bitişi ise 232/847 yılına tekabül etmektedir. Kadir Kan, "Vâsık-Billâh", *DİA*, XLII, 548-549, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, s. 548.

önemli etkenin Mu'tezilî olan İbn Ebû Duâd'ın (ö. 240/854) baş kadılık görevinde bulunarak halifeler üzerinde nüfuz sahibi olması gösterilir.²¹¹

Birçok âlim gibi, Buhârî de, yaşadığı devrin en önemli meselelerine karşı İslâm inanç sisteminin savunduğu ilkeleri yanlış akımlardan korumak için ilmî bir mücadele vermiş, hatta kendisine kadar süregelen ve bu gibi meselelerde konuşulmasının bid'at olduğunu düşünen âlimlerden farklı olarak eserler telif etmiştir.²¹²

Buhârî, özellikle siyaset merkezli fikrî ayrışmaların tezahürleri olan ve selef akîdesine ters görüşler olarak kabul gören Mu'tezile, Cehmiyye, Hâriciyye, Şîa vb. ekollere cevap niteliği taşıyan eserleriyle, Ehl-i sünnet akîdesinin oluşumunda ilk sıralarda görülen bir âlim olmuştur.²¹³ O, her ne kadar toplumsal hayat içinde yönetenler ile yönetilenlerin her birinin ferdî olarak ihtiyaç duyacağı konular olan ve beşer ile kul olma noktasında herkesi bağlayan konularda bölümler ve bablar belirlemişse de, yönetimi hedef gösterici herhangi bir bölüme yer vermemiştir.²¹⁴ Buna rağmen itikadî noktada birçok meseleye açıkça değinmiş, Mihne olayının²¹⁵ mihenk taşı olan halku'l-Kur'ân meselesine dair *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı eserini kaleme almıştır.²¹⁶

Buhârî'nin döneminin idarecileriyle bazı sıkıntılar yaşadığı da bilenen bir husustur. Buhârî, ilmî birikimini gittiği her yerde ilme teveccüh eden talebelere aktarmış, ömrünün son demine kadar buna devam etmiştir. Onun ilmine teveccüh saray ehline kadar ulaşmışsa da o, ilmi hükümdarların ayağına götürmeyi uygun görmemiştir.²¹⁷ Tahirîlerin Buhara Emîri olan Hâlid b. Ahmed ez-Zühî (ö.

---

²¹¹ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, 12. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016, s. 78; Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı, Me'mûn Dönemi*, 3. Baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020, s. 107; Kocaoğlu, *Mihne Bağlamında Buhârî-Zühî Sürtüşmesi*, s. 38-39; Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Ebû Duâd", *DİA*, XIX, 430-431, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, s. 430.

²¹² Ehl-i hadîs'in erken dönemdeki tutumu hakkında detaylı bilgi için bkz. Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 51-58.

²¹³ Yusuf Şevki Yavuz, "Buhârî-Akaide Dair Görüşleri", *DİA*, VI, 372-374, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, s. 372.

²¹⁴ Buhârî'nin *Sahih*'i ve kişisel tavrı üzerinden siyasi anlayışı hakkında geniş bilgi için bkz. Ertürk, "İmâm Buhârî'nin Siyaset Anlayışı: "Yöneten-Yönetilen İlişkisi", s. 12-29.

²¹⁵ Mihne olayı hakkında bkz. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *DİA*, XXX, 26-28, İstanbul: TDV Yayınları, 2005, s. 26-28.

²¹⁶ Tuğlu, "Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansıması", s. 155.

²¹⁷ İsmail Lütfi Çakan, "İmâm Buhârî'nin Buhârâ Emiri ile Münasebetleri", *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker,

269/882)²¹⁸, Buhârî'nin, kendisine ve çocuklarına eserlerini okutması talebinde bulunmuş ve Buhârî'yi sarayına davet etmiştir. Görüldüğü kadar masum olamayacak bu teklifi Buhârî, ilmi aşığulamak olarak kabul ettiğinden reddetmiştir. Emîrin Buhârî'ye ikinci teklifi ise ders verdiği mescidde çocuklarına özel ders vakti ayarlaması noktasında olmuştur. Hayatını ilme vakfetmiş biri olan Buhârî, kimseye böyle bir iltimas geçemeyeceğini bildirerek bu teklifi de reddetmiştir.²¹⁹

Elbette bir şahsa teveccühlerin olması kaçınılmaz olacağı gibi onu çekemeyenlerin olması da kaçınılmazdır. Yukarıda bahsettiğimiz olayın zuhuruna da böyle bir çekememezlik sebep olmuştur. Buhârî'nin kendisine yöneltilen “*Kur'an mahlûk mudur?*” sorusuna en çok tartışılan sözlerinden biri olan ve iki zıt anlama çekilen “*fiillerimiz yaratılmıştır, lafızlarımız da fiillerimizdendir*” şeklinde cevap vermesi²²⁰ sıkıntılı günler yaşarken ona karşı en çok kullanılan kozlar arasında yer almıştır. Nitekim Nîşâbur'da, Buhârî'nin ders halkalarının tâliplerinin artmasından sonra kendi ders halkasında oluşan azalmadan rahatsız olan Muhammed b. Yahyâ'nın (ö. 258/872), halku'l-Kur'ân meselesini Buhârî'nin aleyhinde alevlendiren kişi olduğu, en çok bu meseleyi Buhârî'ye karşı kullanabildiği söylenebilir.²²¹ Buhârî gibi düşünenlerin ders halkalarında bulunmamasını istemesiyle başlayan ve Buhârî için zor geçen süreç evvela Nîşâbur'dan ayrılıp vatanı olan Buhara'ya dönmesine sebep olmuştur.²²² Muhammed b. Yahyâ bununla da kalmayıp Buhara Emîrine yazdığı mektupta Buhârî'nin insanlara bu görüşüyle zarar verdiğini söylemiştir.²²³ Buhârî'nin ders halkalarından ayrılan ve ondan hadis almayan öğrencilerle alevlenen hâdis, çocuklarına özel ders vermeyi kabul etmemesiyle rahatsızlık duyan Emîri memnun etmiş olacak ki Buhârî, doğum yeri olan Buhara'dan da sürülmüştür.²²⁴

Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 39-45, s. 40; Kocaoğlu, *Mihne Bağlamında Buhârî-Zühli Sürtüşmesi*, s. 88.

²¹⁸ Kocaoğlu, *Mihne Bağlamında Buhârî-Zühli Sürtüşmesi*, s. 79.

²¹⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 493.

²²⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 490.

²²¹ Uğur, *İmam Buhârî*, s. 37-38; Kocaoğlu, *Mihne Bağlamında Buhârî-Zühli Sürtüşmesi*, s. 84.

²²² İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 491; Oktan, “İmam Buhârî'nin Yaşadığı Dönem ve Çevre”, s. 58-59.

²²³ Kocaoğlu, *Mihne Bağlamında Buhârî-Zühli Sürtüşmesi*, s. 95.

²²⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 493. Çakan, “İmam Buhârî'nin Buhârâ Emiri ile Münasebetleri”, s. 43; Kocaoğlu, *Mihne Bağlamında Buhârî-Zühli Sürtüşmesi*, s. 89.

Bu meselenin sonucu sadece Buhârî'nin şahsen yaşadığı bir sıkıntı olarak kalmamış öğrencilerinden de bu mektup sonrasında etkilenenler olmuştur. Buhârî'den hadis dinleyenlerden bazıları, onun rivayet ettiği hadisleri terk etmişlerdir.²²⁵ Hatta bu iş, onun *Sahîh*'i üzerine müstahrec²²⁶ yazarların uyarılmasına kadar gitmiştir.²²⁷

B. Buhârî Döneminde İlmî Faaliyetler ve Hadis

1. İlmî Faaliyetler

İmam Buhârî'nin yaşadığı hicrî III. asır, İslâm düşünce tarihinde fikrî akımların birçok zıtlığı barındırdığı, derin itikadî görüş ayrılıklarının yaşandığı bir devirdir. Bu firkalaşmalardan etkilenen iktidar sahiplerinin de çağa damgasını vuran ilmî meselelere taraf olarak hayatı zorlaştırdığı bir dönemde yaşayan Buhârî, hayatının çeşitli dönemlerinde türlü sıkıntılar yaşamıştır.

Buhârî'nin yaşadığı çağda ortaya çıkan ve genelde itikadî konularda olan tartışmalar, İslâm dünyasında bölünmelere ve hatta çatışmalara sebep olmuştur. Hz. Osman'ın (ö. 35/656) şehit edilmesinden sonra başlayan, Cemel ve Sıffin savaşlarıyla devam eden ve fitne olarak adlandırılan olayların ardından, hadis râvilerinin denetimden geçmesi ihtiyacı hâsıl olmuş, bid'at ehlinin rivayetleri kabul görmemiştir.²²⁸

Hicrî II. asırdan beri sistematik bir şekilde zuhuru tespit edilen Ehl-i sünnet görüşlerinin kemikleşmesi, hicrî III. asırda yaşayan âlimler tarafından yazılmış

---

²²⁵ Türcan, "Tarihte Buhârî Algılamaları", s. 81. Buhârî'ye karşı alınan tavır böyle olmasına rağmen Buhârî'nin cerh-ta'dîl noktasındaki mutedil tavrı, halku'l-Kur'ân meselesinde mektuplarıyla Buhârî aleyhinde algı oluşmasına en fazla sebep olan Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli'den hadis rivayet etmesiyle görülmektedir. Mustafa Taş, "Mihne Olayı, Cerh-Ta'dîl ve Buhârî", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/10 (2017), s. 95-106, s. 102.

²²⁶ Bir hadis kitabındaki rivayetleri daha farklı isnadlarla toplayan hadis tasnif türüdür. Ayrıntılı bilgi için bkz. S. Kemal Sandıkçı, "Müstahrec", *DİA*, XXXII, 111-112, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, s. 111-112.

²²⁷ Ebû'l-Velîd Hassân b. Muhammed (ö. 349/960), Buhârî'nin *Sahîh*'ine müstahrec yazarken babasının Müslim'in *Sahîh*'i üzerine çalışma uyarısını aktarırken halku'l-Kur'ân meselesini öne sürdüğünü anlatır. Türcan, "Tarihte Buhârî Algılamaları", s. 81.

²²⁸ Buhârî'nin cerh ve ta'dîl ilminde izlediği yol ile bu ilimde otorite görülmesi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Taş, "Buhârî'nin İlmî Şahsiyeti ve Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri", s. 104-109.

eserlerle hız kesmeden devam etmiş ve bu eserlerden günümüze kadar ulaşanlardan İslâm âlemi faydalanmıştır.²²⁹

Mu'tezile ekolünün Abbâsî halifesi Me'mûn tarafından devletin resmî mezhebi ilan edilmesi, bu mezhebin devlet tarafından korunduğu üç halife döneminin ardından da devam edecek olan hadisçiler ile kelâmcılar arasında sert çatışmalara ve kutuplaşmalara sebep olmuştur.²³⁰

Mezhepler arası bu ihtilâflar müntesiplerini, görüşlerine Kur'an'dan delil getirerek tefsirler yazmaya da itmiştir. Eserleri günümüze ulaşmamakla birlikte bu dönemde Ebû Bekir el-Asam (ö. 249/854), Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) gibi Mu'tezile'nin önde gelenleri de tefsir yazmışlardır.²³¹ Bu yüzyıl lügat açısından yapılan tefsir çalışmalarının da en yoğun çağı olup bunlar arasında Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Garîbü'l-Kur'ân*'ı, Ma'mer b. Müsenna'nın (ö. 209/824) *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı, Ahfeş el-Evsat'ın (ö. 215/830) *Kitâbü Garîbi'l-Kur'ân* ve *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Garîbü'l-Kur'ân*'ı ile İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân* ve *Garîbü'l-Kur'ân* adlı eserlerini sayabiliriz.²³²

Buhârî'nin yaşadığı hicri III. asır aynı zamanda İslâmî ilimlerin farklı dallarında ekollerin belirginleştiği, mezheplerin sistematik bir bütünlüğe kavuşmaya başladığı bir dönemdir. Fıkıh ilminin de yoğun şekilde geliştiği bir dönemde yaşayan Buhârî, Ahmed b. Hanbel gibi fakih muhaddislerden ders almış ve ilmî kişiliğinin oluşumunda dönemindeki muhtelif ilim dallarındaki çalışmalar etkili olmuştur.

Fıkıh ilmi için oldukça aktif bir dönem olan bu çağda Hanefî, Malikî ve Şâfiî mezhepleri artık belli oranda şekillenmiş olup Hanbelî mezhebi ise oluşum aşamasındadır. Bu dört mezhep dışında İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), Dâvûd ez-Zâhirî (ö. 270/883), Ebû Sevr (ö. 240/854) gibi bugüne ulaşmamış bazı mezheplerin imamları da bu dönemde yaşamıştır.

---

²²⁹ Hasan-ı Basrî'den itibaren yazılmış eserlerle hadis edebiyatının oluşumuna dair örnekler için bkz. M. Hayri Kırbaçoğlu, "İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinden Bir Kesit: "Ashabu'l Hadis'in Akaid Edebiyatı", *İslâmî Araştırmalar*, I/5 (1987), s. 79-89, s. 81-88.

²³⁰ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı, Me'mûn Dönemi*, s. 118; Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, 3. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 1988, s. 83.

²³¹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 5. Baskı, Ankara: Fecr Yayınları, 2010, s. 250.

²³² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 212.

Siyer ve Meğâzî ilminin de en verimli dönemlerinden biri hicri III. asırdır. Alanın temel eserleri olan İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'si, Vâkîdî'nin (ö. 207/823) *Kitâbü'l-Meğâzî*'si ile hem bir siyer çalışması hem de ilk tabakat kitabı olan İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Kitabü't-tabakâti'l-kübrâ*'sı bu dönemin eserleridir. Ayrıca İslâm tarihçiliğinin en önemli çalışmalarından İbn Cerîr et-Taberî'nin *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eseri de bu asrın son yıllarında kaleme alınmıştır.²³³

2. Buhârî Döneminde Hadis İlimleri ve Önemli Muhaddisler

Hicrî ilk üç asır hadis ilminin şekillenmesi, hadislerin yazılması ve farklı özelliklerde hadis kitaplarının tasnif edildiği ve hadis ilminin altın çağlarını yaşadığı bir dönemdir.²³⁴

Muhaddisler, sıhhatleri dolayısıyla hadislerin güvenilir olamayacağını savunan karşıt görüşlere bu fırsatı vermemek için sahih hadisleri sakiminden ayırma gayretinde olmuşlardır.²³⁵ Ancak muhaddisler için tek mesele hadislerin sıhhatini tespit etmek değildir. Ehl-i hadîsin kelâmî konularda genel itibariyle söz söylemenin uygun olmadığını düşünmelerine rağmen kimi hadis âlimleri, öğrencilerinin bu tip meselelerle alakadar olmamaları için kelâm konularıyla ilgili eserler kaleme almak zorunda kalmışlardır.²³⁶

Hadis uydurma tehlikesini bertaraf edebilmek için hicrî II. asırda özellikle hadislerin sıhhati tespit edilmeye gayret edilmiştir. Hicrî III. asır ise, ilimlerin tedvin ve tasnif edildiği, yine özellikle hadis alanında günümüze kadar ulaşmış birçok eserin kaleme alındığı bir zamandır. Bu dönemin genel karakterini oluşturan anlayışın rivayet ve dirâyet hususunda bir seçim yaparak ilerlediği görülmektedir. Genel itibariyle nasların anlaşılması hususunda dirâyet yönü Ehl-i re'y/kelâmcılar tarafından, rivayet

---

²³³ Mustafa Fayda, "Târihu'l-ümem ve'l-mülûk", *DİA*, XL, 92-94, İstanbul: TDV Yayınları, 2011, s. 92.

²³⁴ Dinçoğlu, "Buhârî ile Ebû Dâvud'un Hocası Müsedded b. Müserhed ve Hadis İlmindeki Yeri", s. 347.

²³⁵ Türcan, "Tarihte Buhârî Algılamaları", s. 74-75.

²³⁶ Buhârî'nin hem hocası hem de râvisi olan muhaddis İbn Huzeyme (ö. 311/924), *Kitâbü't-tevhîd* adlı eser telif etmiştir. Bkz. Rabia Zahide Temiz, "İbn Huzeyme'nin "Kitâbu't-Tevhîd" Adlı Eseri Çerçevesinde Allah'ın Vech Sıfatı ile İlgili Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/8 (2015), s. 112-139, s. 113.

yönü ise Ehl-i hadîs tarafından ortaya konulmuştur.²³⁷ Bu ekollerin her biri, kendi görüşlerini savunmak için telif ettikleri eserlerde itiraz ettikleri görüşlere değinmiş ve bunları isim, başlık ya da içeriklerinde belirtmiştir.²³⁸

Bu asırda özellikle yabancı dilden tercümelemlerle felsefeyle tanışan İslâm dünyasında, farklı fikrî akımlar hızla yayılmıştır. Bu akımların etkisiyle Sünnet'ten uzaklaştığı tehlikesi üzerine muhaddislerin muhtelif eserler tasnif ettiği bu dönem, hadis ilminin altın çağı olarak anılmaktadır. Hadis ilminde otorite olarak görülen âlimlerden İbn Sa'd (ö. 230/844), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875) gibi isimler hep bu zamanda yaşamışlar ve bu dönemde hadise dair çok kıymetli eserler tasnif etmişlerdir.²³⁹

3. Önemli Muhaddisler

Hadis ilimleri açısından altın çağ olarak nitelendirilen hicrî III. asırda yaşamış olan ve Buhârî'nin çağdaşı kabul edilen birçok meşhur muhaddis bulunmaktadır. Ebû Zür'a (ö. 264/878), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Ebû İsa et-Tirmîzî (ö. 279/892), İbrâhim el-Harbî (ö. 285/899), Ebû Bekir b. Ebû Âsım (ö. 287/900), İshâk b. Ahmed b. Zîrek el-Fârisî (ö. 309/922), Muhammed b. Kuteybe (ö. 276/889), Ebû Bekir el-A'yen (ö. 240/854), Sâlih Cezere (ö. 293/906), Müslim b. Haccâc (ö. 261/875), Ebû'l-Fadl Ahmed b. Seleme (ö. 286/899), Musâ b. Hârûn el-Hammâl (ö. 294/907), Muhammed b. Abdullah b. Mutîn (ö. 297/910), Ebû Bekir b. İshâk b. Huzeyme (ö. 311/924), Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906), Ebû Abdurrahman en-Nesâf (ö. 303/915) gibi birçok âlim onun akranları olarak anılmaktadır.²⁴⁰

Diğer taraftan Buhârî ile aynı çağda yaşamış olan kimi âlimlerin Buhârî'nin otoritesini kabullenmediği ya da onu tanımadığı düşünülmektedir. Bunlardan biri

---

²³⁷ Bu iki ekolün tezahürü ve farklılıkları hakkında bkz. Ahmet Uyar, "Hadisleri/Sünneti Anlamada Farklı Yaklaşımlar (Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Re'y Ekolleri)", *Bilimname: Düşünce Platformu*, II/5 (2004/2), s. 29-44, s. 41-43.

²³⁸ Uğur Erman, "Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Re'y Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dîl İlmîne, Dönemin Te'lîfâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, IX/18 (2017), s. 990-1010, s. 993-996.

²³⁹ Şâfiî'nin *er-Risâle*'si, Müslim'in *Sahîh*'inin mukaddimesi ve Ebû Dâvud'un *Risâle ilâ Ehli Mekke*'si gibi Hicrî III. asırda yaşamış muhaddisler ile telif ettikleri eserler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Abdullah Çelik, "Hicrî III. Asırda Hadis Usûlüne Kaynaklık Eden Eserler ve Özellikleri", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/11 (2018), s. 119-138, s. 120-135.

²⁴⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 492.

olarak İbn Kuteybe (ö. 276/889) zikredilebilir. O, Buhârî'nin hocası olan Ahmed b. Hanbel'den (ö. 241/855), kendisine uyulacak bir âlim olarak bahsetmesine rağmen Buhârî'den bahsetmemiş, hatta ona eserlerinde yer vermemiştir.²⁴¹ Bunun sebebi her ne kadar ondan ve eserlerinden haberdar olmaması olabilecekse de bu davranış Buhârî hayattayken ve vefatından sonraki dönemlerde de görülmektedir.²⁴²

Hiç şüphesiz ki kazandığı şöhretin en büyük göstergelerinden birisi de Buhârî ve eserlerinin asırlarca eleştiriye tâbi tutulmasıdır. Bu eleştiriler, kimi zaman müstakil bir eser olarak, kimi zaman da âlimler tarafından ihtiyaç duyuldukça yapılmış atıflar olarak karşımıza çıkmaktadır.

IV. DEĞERLENDİRME

İslâm'ın iki ana kaynağından biri olan hadislerin tasnifine dair İslâm âlemi tarafından en çok değer verilen eserlerin başında gelen *el-Câmiu's-sahîh* ile şöhret kazanan İmam Buhârî, küçük yaşta kendisini ilme adanmış ve erken yaşlarda hadis yazmaya başlamıştır. Küçük yaşta zekasıyla kendisini fark ettirmiş ve sadece hadis alanında değil aynı zamanda fıkıh, tefsir, kelâm gibi alanlarda da mâhir olduğunu ispatlamış bir âlimdir. Muhaddisliğinin yanında fakihliği ve hukukçuluğuyla kendisinden çokça söz ettiren Buhârî'nin eserleri üzerinde ilmî birikiminin yansımaları görülmektedir.

Hadisleri erişebildiği ilk râvilerinden alma gayretiyle uzun yıllar süren yolculuklara çıkan Buhârî, yalnızca sahih hadislerle ulaşmakla yetinmemiş aynı zamanda hadis ricâli hakkında da halen çokça itibar edilen *et-Târîhu'l-kebîr*'ini kaleme almıştır.

Buhârî'nin yaşadığı çağ ilmin çok kıymet gördüğü ve âlimlerce de zengin denilebilecek bir zaman dilimidir. Ders aldığı hocalarının sayısının binin üzerinde oluşunu zikreden Buhârî'nin öğrencileri ve eserlerini dinleyip rivayet edenlerin sayısı

---

²⁴¹ Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", s. 101.

²⁴² *Sahîh*'in Buhârî'nin şahsından daha geç meşhur olduğu söylenebilir. *Sahîh*'in daha çok hicrî IV. asırdan itibaren yapılan atıflarla tanındığı tesbit edilmiş, tenkit edilirken övgülere de mazhar olan eserin üzerinde icmâ' fikri hicrî VI. asırda telaffuz edilmiştir. Buhârî'nin ve *Sahîh*'inin, onunla aynı çağda ve ondan sonra yaşamış olan âlimler tarafından gördüğü değer hakkında bkz. Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", s. 102-108.

ise bunun çok üzerine çıkmıştır. İlme teveccühün bu denli yüksek olduğu dönemde, hadislerin ezberlenerek muhafaza edilmesine önem verildiği gibi yazılarak muhafazasına da özen gösterilmiştir.

Abbâsîler döneminde yaşayan Buhârî, sahih hadislerin nesilden nesile aktarılması için üstün gayretler sarf ederken devlette söz sahibi olan Mu‘tezile başta olmak üzere İslâm coğrafyasında fikrî farklılaşmalara sebep olup Ehl-i sünnet ekseninden ayrılan fırkalara kayıtsız kalmamış, Müslüman zihninin kirlenmemesi için üstün gayret göstermiştir.

Hadisleri yalnızca metin ve senedleriyle aktarmakla kalmayıp Sünnet’i hayatına tatbik ederek de muhafaza etme gayretinde olan Buhârî, mütevazi bir hayat yaşayarak çevresindekileri kendisine hayran bırakmıştır. Çekememezlikleri yüzünden kendisine cephe alanlar olduysa da onu kendisine yakışmayacak herhangi bir tavırla anan kimse olmamıştır. İlmî kıymetini asla yere düşürmeyen Buhârî, âlim kişiliğini zedeleyecek tavırlarda bulunmamış, zamanının siyasî çekişmelerinde bir cephe olmamaya gayret etmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

BUHÂRÎ DÖNEMİNDE İTİKADÎ FIRKA VE MEZHEPLER

I. BUHÂRÎ DÖNEMİ SİYASÎ VE FIKHÎ TARTIŞMALAR

İslâm tarihinde tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi muhtelif ilim dallarında birçok eserin telif edildiği hicrî III. asır, İslâm ilim ve kültür tarihi açısından bir altın çağ hükmündedir.¹ Abbâsî halifelerinin ilme verdiği önem ile Me'mûn (ö. 218/833) zamanında hızlı bir atılım gösteren ilmî hareketler, birçok âlimin yetişmesine ve İslâm coğrafyasında çok yönlü bilimsel çalışmaların yapılmasına imkân vermiştir.²

Cemel (36/656) ve Sıffin (37/657) vakalarından sonra İslâm dünyasındaki firkalaşmalarla beraber süregelen fikrî çatışmaların izleri bu asırda da devam etmiştir. Yabancı dillerdeki eserlerden yapılan çeviriler ile kültür ve inanç meselelerindeki farklılıklar, felsefenin de etkisiyle, itikadî konularda birbirine tamamen zıt görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu temel ihtilaf noktalarından biri de şüphesiz siyasi ihtilaflardır.³

A. Siyasî Tartışmalar

Hz. Peygamber hayattayken kendisinden sonraki siyasî sistemle ilgili açıkça bir talimat vermediği için O'nun (s.a.v.) vefatından sonra yerine kimin yönetimi devralacağını belirlemek kolay olmamıştır. Bu konudaki ilk ihtilaf hızlı bir şekilde Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesiyle çözülmüş görünse de bu çözüm sonraki yıllarda ortaya çıkacak olan birtakım sorunlara zemin hazırlamıştır.⁴

---

¹ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 20.

² Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı, Me'mûn Dönemi*, s. 96.

³ Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm (Tarih-Ekoller-Problemler)*, 5. Baskı, Konya: Tekin Dağıtım, 2001, s. 26-27.

⁴ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 25.

Hiz. Peygamber'in vefatı akabinde Ensar, Sa'd b Ubâde'yi (ö. 14/635) yönetici olarak seçmek istemişse de Hiz. Ömer'in delâletıyla ilk halife olarak Hiz. Ebû Bekir seçilmiştir.⁵ Şii düşünceye göre ise ümmet o gün Sa'd b. Ubâde, Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Ali taraftarları olmak üzere üç fırkaya ayrılmış ve Şia'nın tüm kolları o günkü Ali fırkasından doğmuştur.⁶ Sonuç olarak ilk halifenin belirlenmesi o gün için çözüme kavuşturulduysa da sonrasında İslam toplumunda en köklü ayrılığın nüvesi olmuştur.⁷

Hiz. Ebû Bekir'in halife seçilmesinin dayanak noktalarından biri olan halifelerin Kureyş'ten olması gerektiğine dair rivayetler⁸ daha sonra farklı gruplar tarafından kabul görmemiştir. Hâricîler'le Mürcie, hilâfet makamı ile sorun yaşamış kesimlerdir ve halifenin Kureyş'ten seçilmesi fikrine karşı çıkmışlardır.

Halifenin Kureyşli olması konusundaki görüşler, kabilesine bakmadan her ehil Müslümana hilâfet hakkı tanıyan eşitlikçiler ve bunu sadece Kureyş'e has kılan kabileciler olarak ikiye ayrılır. Bu sınıflamada Hâricîler'in hepsi, Mu'tezile'nin çoğunluğu ve Mürcie'nin bir kısmı eşitlikçileri oluşturur.⁹ Ehl-i sünnet ise ilgili rivayetler sebebiyle Hilâfeti Kureyş'e hasretmektedir.¹⁰

Hiz. Osman'ın (ö. 35/656) hilâfeti zamanında yönetimde kendisine yer bulamayanların rahatsızlığı, Cemel ve Sıffîn savaşları ile sonrasında yaşanan tahkîm olayı gibi temel bazı vakalar müslümanlar arasında siyasî ve fikrî birçok ihtilâfa zemin hazırlamıştır. Bu ayrılıklar zamanla itikadî meseleler olarak da şekillenmiş, Şia ile Hâricîlik olmak üzere iki büyük siyasî oluşumun doğuşuna sebep olmuştur.¹¹

Halifelerin Kureyş'ten olması gerektiğine delil olarak sunulan hadisler diğer temel hadis kaynaklarıyla beraber Buhârî'nin *Sahîh*'inde de vardır. O, bunları

---

⁵ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ' (Menâhilü's-safâ' bi-tevârihi'l-e'imme ve'l-hulefâ')*, Beyrut: Dâru'l-Minhac, 2014, s. 150-151.

⁶ Ebû Halef (Ebû'l-Kâsım) Sa'd b. Abdillâh el-Kummî- Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî en-Nevbahtî, *Şii Fırkalar (Fıraku's-Şia, el-Makâlât ve'l-fırak)*, trc. Hasan Onat v.d., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004, s. 50-52.

⁷ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 25.

⁸ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, s. 150-151. Halifenin Kureyş'ten olması gerektiği ile ilgili rivayetler göz önünde bulundurularak Ehl-i sünnet âlimlerinin mezkûr meseleye dair görüşleri için bkz. Mehmed Said Hatiboğlu, *Hilâfetin Kureyşliliği -İslamda İlk Siyâsî Kavmiyetçilik-*, 3. Baskı, Ankara: Otto Yayınları, 2012, s. 94-115.

⁹ Hatiboğlu, *Hilâfetin Kureyşliliği*, s. 79-80.

¹⁰ Hatiboğlu, *Hilâfetin Kureyşliliği*, s. 94-98.

¹¹ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 27.

Kitâbü'l-menâkıb ve *Kitâbü'l-ahkâm* bölümlerinde kaydetmiştir. *Kitâbü'l-menâkıb*'ın ilk babında üstünlüğün takvâda olduğunu bildiren âyeti¹² başlık yapan Buhârî bu ve sonrasındaki bablarda Kureyş'i öven rivayetleri zikretmiştir. Müteakip bab başlığı¹³ ise “*Kureyş'in menkıbeleri ve Kur'an'ın Kureyş lehçesi ile inmesi*” şeklindedir. *Kitâbü'l-ahkâm*'da ise “*Halef bırakmak*” başlığı¹⁴ altında Kureyş'ten gelecek olan on iki halifeye kadar İslâm'ın aziz ve güçlü olacağına dair bir hadis de nakletmektedir.¹⁵

B. Fıkhî Tartışmalar

İslâm'ın yayılması ve yeni toplulukların Müslüman olması ile dinî hükümlerin öğretilmesi faaliyetleri de yoğunlaşarak devam etmiş ve bu konuda zaman içinde farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber'in ashâbı hem Hicaz bölgesi hem de yeni fethedilen bölgelerde kendilerine tebliğ edilen dinî hükümleri insanlara aktarmaya devam etmişlerdir. Bu süreç içinde iki ana fıkhî ekol ortaya çıkmış, âyet ve hadislerden hüküm çıkartırken aklı ön planda tutan Ehl-i re'y ile aklın naklin önüne geçmesine müsaade etmeyen Ehl-i hadîs arasında fikrî tartışmalar başlamıştır.¹⁶

Sahâbe devrinde Hicâziyyûn ve Irâkiyyûn şeklinde oluşmaya başlayan fukahâ arasındaki ihtilâf, Abbâsîler döneminin başlarında hadis ve re'y odaklı olarak dört farklı grup ortaya çıkarmıştır. Bunlar zamanla temsilcisi kalmayan müfrit re'yciler, mutedil re'yciler, müfrit eserciler ve mutedil eserciler olarak sınıflandırılabilir.¹⁷

II. BUHÂRÎ DÖNEMİNDE İTİKADÎ MEZHEPLER VE FIRKALAR

İslâm tarihinin erken döneminde hilâfet meselesiyle başlayan siyasî ihtilâflar zamanla İslâm toplumunda diğer bazı ihtilâflara yerini bırakmıştır. Bunların başında şüphesiz dinin temeli olarak görülen itikadî meseleler bulunmaktadır. İslâm toplumu bu noktada ana ekol olarak kabul edilebilecek Ehl-i sünnet ve diğerleri şeklinde temel

---

¹² Hucurât, 49/13.

¹³ Buhârî, “Menâkıb”, 1-4.

¹⁴ Buhârî, “Ahkâm”, 51.

¹⁵ İbn Hacer Buhârî'nin *Kitâbü'l-ahkâm*'ının genel itibarıyla Rafizîlere cevap niteliğinde oluştuğunu kabul etmiştir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 344.

¹⁶ İki zıt görüş arasındaki farklılıkların dayandığı sebepler hakkında bkz. Haçkalı, “Ehl-i Hadis-Ehl-i Re'y Ayrışması Fıkhî mi, İtikadî mi?”, s. 59-68.

¹⁷ Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2004, s. 160-161.

bir ayrıma tâbi tutulabilir. Çoğunluğu oluşturan Ehl-i sünnet kendi içinde Ehl-i re'y ve Ehl-i hadîs şeklinde temel bir ayrışmaya sahiptir. Başlarda yalnızca muhaddislerle fukahâ arasındaki ayrışmayı anlatan Ehl-i rey-Ehl-i hadîs ayrışması hicrî II. asırdan itibaren itikadî temelli bir eğilim göstermiştir.¹⁸ İtikadî konularda re'yden bahsedildiğinde Ehl-i re'y aslında bid'ati temsil etmektedir. Fikhî konularda re'yden kasıt ise ictihaddır.¹⁹ Özellikle inanç konularında nasların zâhirî mânalarıyla yetinen ve akli bu konularda bilgi kaynağı kabul etmeyen ekole kelâm ilminde “Selefiyye”²⁰, hadis ilminde ise “Ashâbü'l-hadîs” veya “Ehl-i hadîs” denilmiştir.²¹

Siyasî çekişmeler sonrasında aklın nakilden itibarlı görülmesiyle farklı itikadî görüş belirten ekoller, Ehl-i hadîs tarafından Müşebbihe, Mücessime, Muattıla, Cehmiyye, Kaderiyye, Cebriyye, Mu'tezile gibi adlarla anılmaya başlanmıştır.²² Aşağıda siyasî kargaşa sonrası ortaya çıkan ilk fırka olan Hâricîler başta olmak üzere bu fırkalara ve genel itibariyle görüşlerine temas edeceğiz.

A. Hâricîlik

Hiz. Ali'den (ö. 40/661) uzaklaşıp yönetime karşı çıktıkları için “cemaatten/birlikten ayrılanlar” mânasında isimlendirilen Havâric, kendilerini küfürden Allah'ın dinine hicret edenler olarak tanımlamaktadırlar. Hiz. Osman döneminde başlayan sosyal ve siyasal karışıklıklar, Hiz. Ali'nin valilikten azlettiği Muaviye (ö. 60/680) ile Hiz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmayışı²³ sebebiyle vuku bulan Sıffin savaşı, gerginliklerin daha da artmasına sebep olmuştur.²⁴ Hiz. Ali'nin kumandanı Eşter'in (ö. 37/657) Muaviye taraftarlarını bozguna uğratacak olan son

---

¹⁸ Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 70-71; Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 99; Haçkalı, “Ehl-i Hadis-Ehl-i Re'y Ayrışması Fikhî mi, İtikadî mi?”, s. 59.

¹⁹ Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 78.

²⁰ Haçkalı, “Ehl-i Hadis-Ehl-i Re'y Ayrışması Fikhî mi, İtikadî mi?”, s. 68.

²¹ M. Hayri Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları -Ashabu'l-Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi-*, 3. Baskı, Ankara: Otto Yayınları, 2020, s. 19, 26-27.

²² Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 42-43; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 33; Oktan, “İmam Buhârî'nin Yaşadığı Dönem ve Çevre”, s. 40.

²³ William Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. Ethem Ruhi Fığlalı), 4. Baskı, Ankara: Sarkaç Yayınları, 2013, s. 15. Hiz. Osman'ı şehit eden kişinin tesbit edilememesi ve isyancı bir topluluğun Hiz. Osman'ı öldürdüklerini söylemesi yüzünden Hiz. Ali kısas uygulayamamıştır. Ethem Ruhi Fığlalı, “Cemel Vak'ası”, *DİA*, VII, 320-321, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 320.

²⁴ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 33.

hazırlıkları sırasında Muaviye'nin imdadına yetişen Amr b. As (ö. 43/664), askerlerin mızraklarının ucuna taktığı Kur'an sayfalarıyla Kur'an'ın hakemliği teklifinde bulunmuştur.²⁵ Hz. Ali'nin, karşı tarafın hile yaptığını ve Kur'an ehli olmadıklarını söylemesine²⁶ rağmen çeşitli nedenlerle hakemlerin varlığını kabul etmek zorunda kaldığı bilinmektedir.²⁷ Bu hâdise sonrasında, aslında kazanabilecekleri savaşta karşı tarafa gereğinden fazla hak tanıdıklarını sonradan anlamış olan ve başta Hz. Ali'yi dinlemeyenler, "hüküm ancak Allah'a aittir" diyerek bu anlaşmaya karşı çıkmış ve Harûrâ'ya çekilerek ilk ayrışmayı gerçekleştirmişlerdir.²⁸ Hâricî gruplar, hakeme başvurduğu için Hz. Ali'yi tekfir etme hususunda ittifak etmişler ancak bunun şirk sayılması hususunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir.²⁹

Hâricîler'in her ne kadar belli bir zaman sonrasında birçok farklı kola ayrıldığı görülse de ilk üç asırda savundukları görüşlerde taassup ön planda olmuştur. Onlara göre Kur'an lafzı tefsir ya da te'vile ihtiyaç duymaz, bu sebeple onun hükümleri olduğu gibi anlaşılmalıdır. Bu hükümleri yerine getirmeyenler ise kâfirdir ve yaşam hürriyeti elinden alınmalıdır.³⁰

Hâricîler'e göre yönetimin en önemli vasfı âdil olmaktır. Bu yüzden Hâricîler'in en çok önemseydiği nokta adaleti sağlamak için devlet yönetiminde Kur'an'ın hükümlerinin yer almasıdır. Ayrıca yönetimin seçimle başa gelecek âdil ve âlim halife tarafından sağlanması şarttır. İlk zamanlarda bu makama gelen kişi için herhangi bir etnik köken aramalarına rağmen Araplar dışında Müslümanlığı seçenlerle yaşanan sıkıntı sonrası bu düşüncelerinden vazgeçmişlerdir. Çoğunluğu bedevî Araplardan

---

²⁵ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 35; Ahmet Önkal, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, I/2 (2003), s. 33-68, s. 39.

²⁶ Yusuf Sansarkan, "Hakem Olayı Özelinde Mezhebî Kaygının Tarih Aktarım ve Yorumuna Etkisi", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, IV/2 (2019), s. 318-345, s. 323.

²⁷ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 16; Önkal, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", s. 39-40. Hakem olayı ile tarihî kaynaklarda bu olayın mezhepçilik etkisiyle nasıl aktarıldığı hakkında bkz. Sansarkan, "Hakem Olayı Özelinde Mezhebî Kaygının Tarih Aktarım ve Yorumuna Etkisi". s. 331-333, 337-338.

²⁸ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 17; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 33; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169-175, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, s. 169-170.

²⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî, *Kitâbü Makâlâti'l-İslâmiyyîn ve'htilâfi'l-müsallîn*, nşr. Helmut Ritter, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980, s. 86; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 36.

³⁰ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 37-38; Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 172.

oluşan Hâricîler, kabileci bir yaklaşımla kendi düşüncelerini kabul etmeyen hilâfet makamını yok saymışlardır. Ayrıca kendileri gibi inanmayanları tekfir ederek öldürmüşler, yakınlarını da esir almışlar veya öldürmüşlerdir.³¹

B. Mürcie

Hâricîler'in aşırı tutumları ve hilâfet makamında zuhur eden ırkçı tutumlarına karşı Arap olmayanlar arasından, bütün müslümanların aynı haklara sahip olduğunu savunan, çatışma dönemlerinde taraf tutmayarak ümmet birliğini sağlamaya çalışan ve müslümanların birbirini öldürmesine engel olmak için uğraşan ılımlı denilebilecek bir oluşum olarak Mürcie zuhur etmiştir.³² Onlar, büyük günah işleyenleri Allah'a bırakıp âkıbetleriyle alâkalı bir fikir beyan etmeyi erteleyen görüşleri dolayısıyla bu ismi almışlardır.³³

İlk tarafsızlığın Hz. Osman döneminde yaşanan çatışmalara karşı kendisini gösterdiği Muaviye'nin Hz. Ali'yi lanetlemesi ve Hz. Osman'ı övmesiyle daha da arttığı ve Abdullah b. Ömer'in (ö. 73/693) ömrünün son demlerinde şekillendiği kabul edilir.³⁴

Abbâsîler döneminde çeşitli bölgelere giden Mürciîler, Kûfe'de Ebû Hanîfe'den ilim öğrenmeyi tercih etmişler ve ondan öğrendikleri itikadî görüşlerini devam ettirmişlerdir. Farklı bölgelerde farklı itikadî görüşlerin devam etmesinde ve Ehl-i sünnet dairesinde kalan Mâtürîdiyye'nin günümüze kadar ulaşan temellerinde payları olmuştur. Ayrıca Ebû Hanîfe'den edindikleri fikhî birikimle fıkhîta ilk sistematik ekol olan Mürcie, aklı ön planda tutmaları sebebiyle Ehl-i re'y olarak anılmıştır.³⁵ Mürcie'yi on iki fırkaya ayıran Eş'arî, Ebû Hanîfe ve ashâbını da bu sınıflardan biri olarak göstermiştir.³⁶

---

³¹ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 34; Fıglalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 170-172.

³² Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 38.

³³ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 171-172, 175; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 38; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 35-56; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 4. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 2018, s. 74.

³⁴ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 75.

³⁵ Sönmez Kutlu, "Mürcie", *DİA*, XXXII, 41-45, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, s. 43.

³⁶ Eş'arî, *Kitâbü Makâlâti'l-İslâmiyyîn*, s. 138; Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 165-166, 168.

Emevîler döneminde yayılım gösteren ve yönetim tarafından göreve getirilmekte sakınca görülmeven bu görüşe, hilâfet makamı ile çekişen Hâricî ve Şîî görüşlerden sıkılanların ve çeşitli âlimlerin itibar ettiği görülür. Mürciîler uyumlu olsalar da hilâfet makamının zulümleri karşısında sessiz kalmamışlar, yeri geldiğinde biatlarını dahi bozmuşlardır.³⁷ Müslümanlar arasında eşitliği savundukları ve cizye ile haracın alınmasına karşı çıktıkları için yeni Müslüman olanların çoğunlukla benimsediği bir ekol olmuştur. Ayrıca Türklerin Müslümanlaşmasında ve Mâtürîdîliği benimsemesinde Mürcie'nin büyük etkisi olmuştur.³⁸

Mürcie, imanın kalpte oluşan mârifet olduğunu, yani kişinin Allah'tan gelen şeyleri bilmesiyle imanının oluşacağını ve küfrün de yine kalpte yer edineceğini kabul eder. Dolayısıyla kişinin imanına ya da küfrüne dair insanların bir hüküm vermesi mümkün değildir.³⁹ İman tariflerinin içerisine insanın amelini katmadıkları için fiillerin kişinin imanına artma ya da azalma noktasında bir etkisinin olmayacağını, iman konusunda insanlar arasında bir farklılığın olmayacağını⁴⁰, kişi büyük günah işlediğinde fâsık (günahkâr) olsa da imanını kaybetmediğini ve küfürden bahsetmenin ancak açık bir inkâr ile olabileceğini savunurlar. Mürcie'nin büyük günah işleyen kişinin âkıbeti hakkında herhangi bir yargılama yapmayışı, daha sonraları bütün Ehl-i sünnet âlimleri tarafından benimsenmiştir.⁴¹

İleride Mürcie'ye belli konularda reddiyelerinden bahsedeceğimiz İmam Buhârî, Ebû Hanîfe'nin Mürciî olduğundan⁴², görüşünün ve hadisinin terkedildiğinden bahsetmekte ve onun vefat haberini alan Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) bu habere hamdederek sevindiğini aktarmaktadır.⁴³

---

³⁷ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 39; Kutlu, "Mürcie", *DİA*, XXXII, 43.

³⁸ Kutlu, "Mürcie", *DİA*, XXXII, 44.

³⁹ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 162-163.

⁴⁰ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 39; Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 153-154.

⁴¹ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 137-139.

⁴² M. Hilmi Merttürkmen, *Buhârî'nin Ebu Hanîfe'ye İtirazları*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1976, s. 42.

⁴³ Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye karşı tutumu hakkında bkz. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 2. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2001, s. 240-242.

C. Cehmiyye

Kurucusu kabul edilen Cehm b. Safvân'a (ö. 128/745-46) ithafen Cehmiyye olarak anılan fırkanın doğuş sebebi Ehl-i hadîs tarafından felsefe kaynaklı olarak kabul edilmiştir. Müteşâbih âyetleri ilk defa te'vil ettiği kabul edilen Cehmiyye, akıl ile naklin çelişmesi durumunda naklin akıl ile te'vil edilmesini, kimi zaman naklin zâhirinin bile te'vil edilebileceğini savunmuştur.⁴⁴ İmanın mahiyeti konusundaki yaklaşımları sebebiyle Cehmiyye, Mürcie'nin bir kolu olarak gösterilmektedir.⁴⁵

Cehmiyye Allah'ın akıl ile bilinebileceğini, dolayısıyla iman için mârifetin yeterli olduğunu⁴⁶; dil ile ikrarın ve amelin imana herhangi bir şey katmadığı gibi dil ile inkârın bilgiyi değiştirme gücü olmadığı için kişiyi imandan çıkarmayacağını kabul eder. Dolayısıyla Cehmiyye'ye göre imanın içeriğinde herhangi bir değişme gerçekleşmeyeceğinden bütün müslümanların imanı birbirlerine eşittir.⁴⁷

Cehmiyye, yaratılmışlarda bulunan sıfatların Allah'a yakıştırılamayacağını, O'nun yaratılmışların hiçbirinde bulunmayan sıfatlarla vasıflandırılabilmesini kabul etmiştir.⁴⁸ Yine Allah'a mekân isnadını mümkün görmediklerinden O'nun arşa istivâsını hâkimiyeti olarak te'vil etmiş ve nüzûl meselesini de aynı sebeple kabul etmemiştir.⁴⁹

Cehmiyye mensupları ezelî kabul edilen bir ilim sıfatı ile Allah'a şirk koşulacağını düşündüklerinden Allah Teâlâ'nın yarattıkları hakkındaki ilminin yaratma işinden sonra gerçekleştiğini yani hâdis olduğunu savunurlar. Kelâmın da bir organla gerçekleşeceği iddiasıyla Allah'a kelâm sıfatının isnad edilemeyeceğini,

---

⁴⁴ Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, VII, 234-236, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 234.

⁴⁵ Eş'arî, *Kitâbü Makâlâti'l-İslâmiyyîn*, s. 132; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (çev. Ethem Ruhi Fığlalı), 2. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 2001, s. 148.

⁴⁶ Mürcie'nin imanı fiilsiz söz olarak tarifinden etkilendiği belirtilmektedir. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, thk. Bedrû'l-Bedr, Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, ts., I, 43.

⁴⁷ Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, VII, 235.

⁴⁸ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 38.

⁴⁹ Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, VII, 235.

dolayısıyla kelâm sıfatını hâdis gördükleri için Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul eder.⁵⁰

Cehmiyye, ayrıca “*Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmez misin?*”⁵¹ âyetine göre Allah'ın dünyada yalnızca fiillerinin görülebileceğini, “*Gözler O'nu idrak edemez...*”⁵² âyetine göre de Allah'ın âhirette görülemeyeceğini savunur.⁵³ Kâinattaki bütün fiillerin fâilinin Allah olduğunu, dolayısıyla insan iradesinden söz edilemeyeceğini kabul eder. Meleklerin belli görevlere hasredilmesini kabul etmedikleri gibi, cennet ve cehennem de henüz yaratılmış olduğunu ve sonsuz olacağını kabul etmezler.⁵⁴

Ehl-i hadîs tarafından Cehmiyye İslâm'ın içinde görünüp içini boşaltma gayretlerinden dolayı Yahudi ve Hristiyanlardan daha tehlikeli görülmüştür.⁵⁵ Kimileri tarafından da Müşebbihe'ye benzetilmiştir.⁵⁶

D. Cebriyye

Kulların fiilleri üzerinde herhangi bir etkilerinin olmadığını, fiillerin ilâhî iradenin eseri olduğunu savunmaları dolayısıyla Ehl-i sünnet kelâmcılarınca Cebriyye diye anılan ekolün oluşumundaki faktörler arasında sosyal hayatın getirileri ile siyasî alandaki olumsuzlukların etkili olduğu düşünülmektedir.⁵⁷ Yabancı toplumların inançlarından etkilenenleri aydınlatmak için Müslüman âlimlerin dinin müteşâbihâtını açıklama gayretine girişmelerinin yanı sıra yönetimde bulunan halifelerin yanlış icraatlarını temize çıkarmak için fiillerinin üzerinde bir etkilerinin olmadığını savunmaları gibi sebepler, Cebriyye'nin fikrî alt yapısını oluşturan nedenler

---

⁵⁰ Halit Özkan, “Ehl-i Hadis ve Cehmiyye'nin Kur'an-Sünnet Anlayışı ‘Halku'l-Kur'an’ Tartışmaları Bağlamında Bir Değerlendirme”, *İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet*, Ed. Bünyamin Erul, İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2020, s. 159-191, s. 171-172.

⁵¹ Furkân, 25/45.

⁵² En'âm, 6/103.

⁵³ Gölcük, “Cehmiyye”, *DİA*, VII, 235.

⁵⁴ Gölcük, “Cehmiyye”, *DİA*, VII, 235.

⁵⁵ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 35, 36, 44; Özkan, “Halku'l-Kur'an” Tartışmaları Bağlamında Bir Değerlendirme”, s. 166, 184.

⁵⁶ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 108; Özkan, “Halku'l-Kur'an” Tartışmaları Bağlamında Bir Değerlendirme”, s. 183.

⁵⁷ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 38; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 57.

arasındadır.⁵⁸ Ayrıca bu düşüncenin Hz. Peygamber zamanında müşrikler tarafından savunulduğu da Kur'an-ı Kerim'de aktarılan müşriklerin sözlerinden anlaşılmaktadır.⁵⁹ Bu görüşü İslâm tarihinde ilk savunan kişinin ise Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) olduğu, kelâm ilmiyle ilişkilendirenin de Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46) olduğu belirtilmektedir.⁶⁰

Mu'tezile'nin aksine kulların fiillerinde hür iradelerinin olmadığını savunan Cebriyye, kaderin önceden yazıldığını ve kulların fiillerinin de sadece kadere uygun olarak gerçekleştiğini savunur. Bu noktada kullar kendi fiillerini yaratamadıkları gibi fiillerinde özgür de değildirler.⁶¹

E. Kaderiyye

İlk dönem İslâm tarihinde meydana gelen siyasî çekişmeler sonucu müslümanların birbirleriyle savaşması durumu kader konusunu gündeme getirmiş, olumsuz fiillerin Allah'ın iradesiyle meydana gelemeyeceğini, insanın sorumlu olduğu fiillerde ilâhî kaderi reddedip fiillerin insanın iradesiyle meydana geldiğini savunanlar Kaderiyye olarak nitelendirilmiştir.⁶²

Yönetimdeki Emevî halifelerinin yanlış tutumlarını kadere bağlamalarına karşı zuhur eden düşüncenin ilk defa Ma'bed el-Cühenî (ö. 83/702) tarafından dile getirildiği ve Gaylân ed-Dımeşkî (ö. 120/738) tarafından da eserlerle yayıldığı nakledilmektedir.⁶³ Çok erken dönemlerde kader ile ilgili söylemlere sahâbenin ileri gelenlerinden Hz. Ali (ö. 40/661), Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88), Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) gibi isimler de açıkça tepki göstermişlerdir.⁶⁴

---

⁵⁸ İrfan Abdülhamîd Fettâh, "Cebriyye", *DİA*, VII, 205-208, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 205.

⁵⁹ En'âm, 6/148.

⁶⁰ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 4, 23; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 38; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 58; Fettâh, "Cebriyye", *DİA*, VII, 206.

⁶¹ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 38; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 57-58; Fettâh, "Cebriyye", *DİA*, VII, 207.

⁶² Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 37; İlyas Üzüm, "Kaderiyye", *DİA*, XXIV, 64-65, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, s. 64.

⁶³ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* s. 116; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 37; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 62; Üzüm, "Kaderiyye", *DİA*, XXIV, 64.

⁶⁴ Üzüm, "Kaderiyye", *DİA*, XXIV, 65.

F. Mu'tezile

Basra'da hicrî II. asrın başlarında ortaya çıkan ekolün hareket noktasının ne olduğu hakkında farklı görüşler ortaya atılmakla beraber Vâsıl b. Atâ'nın (ö. 131/748), büyük günah işleyenlerin akıbetleri hakkında farklı görüşü dolayısıyla tâbîinden Basralı âlim Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) ders halkasından ayrılması hususu daha çok kabul görmüştür.⁶⁵ Bu ayrılış sonrası o ve ona uyanlara "uzaklaşanlar" mânasında Mu'tezile denilmiştir.⁶⁶ Mu'tezile âlimleri ise kendilerine "ashâbü'l-adl ve't-tevhîd"⁶⁷, adliyye, ehl-i adl, ehl-i hak, el-fırkatü'n-nâciye" gibi isimler vermişlerdir.⁶⁸

Mu'tezile, akaide dair konularda Ehl-i hadîsten farklı görüşler ileri sürmüştür.⁶⁹ Mu'tezile, insanın amelinin sonucunda sevap ya da günah kazanması ve Allah'ın şerre rıza göstermesinin mümkün olmaması düşüncesiyle insanın kendi fiilini yarattığını⁷⁰; Allah'a hayat, ilim, kudret gibi kadîm sıfatların isnadının, birden çok ilâhın varlığını kabul etmek (taaddüd-i kudemâ) olduğunu⁷¹, büyük günah işleyen birinin küfür ile iman arasında bulunduğunu (el-menzile beyne'l-menziletayn) ve Cemel ve Sıffîn savaşlarına katılan tarafların arasında haklının tayininin mümkün olmadığını savunur.⁷² Mihne dönemindeki tartışmaların merkezi olan halku'l-Kur'ân meselesinde ortaya çıkan görüşlerin sebebi de Allah'a kelâm sıfatının isnad edilemeyeceği düşüncesi ile kulların kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu fikridir.⁷³

---

⁶⁵ Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 3. Baskı, Ankara: Otto Yayınları, 2018, s. 44-45; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 40, 64.

⁶⁶ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 40.

⁶⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 344.

⁶⁸ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 322; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 43; İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, 391-401, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, s. 391.

⁶⁹ Ehl-i hadîs ile Mu'tezile arasında geçen tartışmalar için bkz. Uğur Erman, "Ehl-i Hadîs ve Mu'tezile Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dil İlmine Dönemin Te'lifâtına ve Sosyal ve Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicri III. Asır)", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/1 (2017), s. 83-105, s. 89-91.

⁷⁰ Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 93; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 45; Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", *DİA*, XXIV, 58-63, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, s. 61. İnsanın fiilleri ile kaderin insan fiilleri üzerindeki etkisi konularındaki tartışmalar hakkında bkz. Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 145-162.

⁷¹ Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 90; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 45; Emre Köksal, "İlk Dönem Mu'tezile Kelamında Zât-Sıfat İlişkisi -Sıfat, Mânâ ve Ahvâl Kavramları Üzerinden Bir Değerlendirme-", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 40 (2018/1), s. 235-249, s. 245.

⁷² Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 47; Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, 396.

⁷³ Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 89-90; Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *DİA*, XV, 371-375, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, s. 371.

İlk zamanlarda Müslüman olmayan toplumlara ulaşarak İslâm'ın yayılmasına gayret eden Mu'tezile'nin halife Me'mûn'un hadisçilerle kelâmcıları karşı karşıya getirdiği tartışma meclislerinde idarî bir güçle desteklenmeye başlandığı ve tavır değiştirdiği görülür.⁷⁴

Mu'tezile'nin hadisi yok sayarak sadece Kur'an'dan hüküm çıkardığı tam olarak söylenemezse de⁷⁵ hüküm çıkaracakları zaman naklî bir delil getirilecekse bunu daha çok Kur'an'dan almaya gayret etmişler, dirâyet metoduyla tefsiri ilk defa onlar yapmışlardır.⁷⁶

G. Râfizîlik

Muhammed el-Bâkır'ın (ö. 114/733) kardeşi Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) Emevî hilâfetine karşı başlattığı ayaklanmada Hz. Ali'nin imametini savunan İmâmîlerin kendisinden ayrılmaları üzerine kullanılan Râfizîlik ismi, zamanla Şîî fırkaların geneli için kullanılmıştır. Zeyd'in Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ile Hz. Ömer'in (ö. 23/644) hilâfetini yok saymasını istemişler, bundan dönmediğinde de onu yalnız bırakmışlardır.⁷⁷ Şîa içerisinde daha sonraları değişik kolların oluşumuna sebep olan Râfizîlerin kendilerini tanımlamaları da isimlendirmeleriyle doğru orantılı olmuş, kendilerini "kötülüğü terk edenler" diye isimlendirmişlerdir. Yine Ehl-i sünnet âlimlerince İmâmiyye Şîa'sı da bu isimle anılmış ve reddiyelerde Râfizîyye ismi kullanılmıştır.⁷⁸

H. Şîa

Şîa, Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilâfet makamına Hz. Ali'nin lâyük olduğunu ve ondan sonra da hilâfeti bu soydan gelen kimselerin sürdürmesi gerektiğini

---

⁷⁴ Mu'tezile'nin hilâfet makamı tarafından gördüğü destek ve en görkemli zamanları hakkında detaylı bilgi için bkz. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı, Me'mûn Dönemi*, s. 108-114.

⁷⁵ Mu'tezile'nin hadis anlayışı ve verdikleri hükümlerde Sünnet'in delil oluşu ile ilgili bkz. Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 112-127.

⁷⁶ Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, 397.

⁷⁷ Bekir Kuzudişli, *Şîa ve Hadis -Başlangıcından Kütüb-i Erbaa'ya Hadis Rivayeti ve İsnad-*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017, s. 46.

⁷⁸ Kuzudişli, *Şîa ve Hadis*, s. 47; Mustafa Öz, "Râfizîler", *DİA*, XXXIV, 396-397, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, s. 396.

savunup ona tâbi oldukları için bu isimle anılmıştır.⁷⁹ Farklı görüşler olmakla birlikte Şîa'nın, Hz. Hüseyin'in (ö. 61/680) Emevîler tarafından şehit edilmesi üzerine ortaya çıktığı kabul görmüştür.⁸⁰

İlk aşırı fırkalar Hz. Ali'ye ilâhlık⁸¹ ya da peygamberlik yakıştırmasında bulunmuş, mehdî inancıyla Hz. Ali'nin yeniden dünyaya gelip hâkimiyetini kuracağını ileri sürmüşlerdir. Zeydiyye, İmâmiyye-İsnâaşeriyye, İsmâiliyye gibi farklı zamanlarda farklı isimlerle anılan Şîu gruplarının en aşırıları Keysâniyye ve kolları olmuştur. Allah'ın bilgisinin sonradan olduğu veya olacağını bildirdiği şeylerin başka şekilde vuku bulduğu⁸², peygamberliğin son bulmayıp imâmetin peygamberliğe dönüşeceği, imamların gaybı bildikleri, imamların ölmeyip bazılarının sonradan geri geleceği⁸³, ruhların bir bedenden başkasına geçebileceği⁸⁴ gibi düşünceler ileri sürmüşler, nasları istedikleri şekilde anlamlandırmışlardır.⁸⁵

Şîa'nın en belirgin özelliklerinden biri halifelige Hz. Ali'den önce kimseyi lâıyk görmemesi ve bu yüzden de Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in hilâfete lâıyk olmamaları gerektiğinden ashabdan onlara tâbi olanların dinden çıktığını ileri sürmeleridir. Bu görüşleri ile halifelere karşı ayaklanmalarda da etkin rol oynamışlardır.⁸⁶ Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'nin imâmeti hususu naslarla desteklenmeye çalışılmış ve imâmetin babadan oğula geçtiği düşüncesi oturtularak imamlara itaat noktasında olabilecek sıkıntıların önüne geçilmiştir.⁸⁷

---

⁷⁹ Eş'arî, *Kitâbü Makâlâti'l-İslâmiyyîn*, s. 5; Kuzudişli, *Şîa ve Hadis*, s. 41-42; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 35.

⁸⁰ Kuzudişli, *Şîa ve Hadis*, s. 45; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 35; Mustafa Öz, "Şîa", *DİA*, XXXIX, 111-114, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 111.

⁸¹ Bu şekilde ilk aşırı söylemin Abdullah b. Sebe (ö. 40/460) tarafından ortaya atıldığı bilinmektedir. İlyas Üzüm, "Şîa-Doktrin", *DİA*, XXXIX, 116-120, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 119.

⁸² Kendisini imam tayin eden Muhtâr es-Sekafî'nin (ö. 67/687) geleceğe dair verdiği haberlerin asılsız çıkması üzerine kendisini sağlama almak için ortaya attığı bir fikir olmuştur. Üzüm, "Şîa-Doktrin", *DİA*, XXXIX, 116.

⁸³ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 33.

⁸⁴ Şîa'nın aşırı kollarından Beyâniyye'nin kurucusu Beyân b. Sem'ân (ö. 119/737), ilâhî nurun peygamberlere ve imamlara, oradan da silsile ile kendisine kadar ulaştığını savunmuştur. Üzüm, "Şîa-Doktrin", *DİA*, XXXIX, 116.

⁸⁵ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 36; Öz, "Şîa", *DİA*, XXXIX, 112.

⁸⁶ Üzüm, "Şîa-Doktrin", *DİA*, XXXIX, 117.

⁸⁷ Öz, "Şîa", *DİA*, XXXIX, 112-113.

Şîa'nın meşhur isimlerinden Câ'fer es-Sâdık (ö. 148/765), imamların gücünü hata ve günah işlemediklerini söyleyerek artırma yoluna gitmiş⁸⁸, bu doktrini daha da geliştiren Hişâm b. Hakem (ö. 179/795), peygamber vârisi olan imamın nasla tayin edildiğini, neredeyse tek farkının vahiy almaması olduğunu savunmuştur.⁸⁹

İlk dönemlerde devlet olma özelliği taşımayan Şîa, Kerbelâ Vak'ası'ndan sonra mezhepleşmiş ve Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687) tarafından Kûfe'de kurulan devlet bir buçuk yıl yaşamıştır. Günümüzde de birçok ülkede gücünü koruyarak devam eden bir fırkadır.⁹⁰

I. Müşebbihe ve Mücessime

Sıfatlar üzerinde yanlış yorumlamalarla teşbih hatasına düşen Müşebbihe, Allah'ı yarattıklarına ya da yarattıklarını Allah'a benzetmişler veya görüşleri bu şekilde sonuçlar doğurmuştur.⁹¹ Müşebbihe'nin oluşmasında Yahudi kaynaklı İsrâiliyyâtın müslümanlara aktarılması, ilâhî sıfatların tenzihinin oluşturduğu tehlikeyi bertaraf etmek için hadislerin yorumlanmadan savunulması veya sıhhatinin tespit edilmeden nakledilmesi ile Şî'lerin liderlerine ulûhiyyet vasıfları isnad etmeleri gibi sebepler gösterilmektedir.⁹²

Teşbih inancının ilk defa Şî kelâmcılardan Beyân b. Sem'ân (ö. 119/737), Hişâm b. Hakem (ö. 179/795), Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) gibi isimler tarafından ileri sürüldüğü kabul edilmektedir.⁹³

Farklı teşbih anlayışındaki fırkaların birleşimi olup başlı başına bir ekol hüviyeti taşımayan Müşebbihe âyet ve hadislerin zâhirî mânalarını te'vîl etmeden Allah'ın zâtını yaratıklara benzetmektedir. Buna göre Allah'ın eli, yüzü, gözü vardır ve hareket kabiliyeti olup arşta oturan bir cisme sahiptir.⁹⁴ Bir diğer teşbih unsuru da Allah'ın sıfatlarının hâdis olduğu ve özellikle fiillerinin insaninkilere benzer olduğudur.

⁸⁸ Kuzudişli, *Şîa ve Hadis*, s. 79.

⁸⁹ Kuzudişli, *Şîa ve Hadis*, s. 79, 157; Öz, "Şîa", *DİA*, XXXIX, 113.

⁹⁰ Öz, "Şîa", *DİA*, XXXIX, 114.

⁹¹ Emrullah Yüksel, *Sistemantik Kelâm*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2005, s. 28.

⁹² Yusuf Şevki Yavuz, "Müşebbihe", *DİA*, XXXII, 156-158, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, s. 156.

⁹³ Yavuz, "Müşebbihe", *DİA*, XXXII, 156.

⁹⁴ Yavuz, "Müşebbihe", *DİA*, XXXII, 157.

Sıfatların hâdis olmasının savunulması halku'l-Kur'ân tartışmasında da kelâm sıfatının ve Kur'an'ın yaratılmış olduğu fikrini barındırır. Ayrıca Müşebbihe içerisinde sayılan bazı aşırı fırkalar, Allah'ın kimi sıfatlarının kullarda görüleceğini de savunmuştur.⁹⁵

Mücessime de aynı şekilde Allah'ın varlık âleminde anlaşılabilmesi için O'na cisim atfetmiştir.⁹⁶ Müstakil bir fırka olarak görülmeyip çoğunlukla Müşebbihe'nin eş anlamlısı olarak kullanılan Mücessime'nin görüşleri onlara göre daha dar kalıpta olup yalnızca Allah'ın cismanî özelliklerle anlatımı ön plana çıkmaktadır.⁹⁷

Daha çok Şîa ile bağdaştırılan Mücessime'nin ilk temsilcisi olan Hişâm b. Hakem (ö. 179/795) Allah'ı, derinlik, genişlik, koku gibi bir cismin sahip olduğu vasıfları kendisinde barındıran ve hareket eden, oturup kalkan bir varlık şeklinde tasvir etmiştir.⁹⁸ Yine Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) da bu mezhebin içerisinde sayılıp arşı madde olarak tasvir edip Allah'ın orada canlı bir şekilde oturduğunu savunmuştur.⁹⁹

III. DEĞERLENDİRME

Buhârî'nin hayatı, siyasî ve fikrî çatışmaların çokça yaşandığı, bu çatışma ortamından etkilenen insanların fikren birbirinden ayrıldığı ve karşıt görüşe dair argümanlar ürettiği bir döneme rast gelmektedir. İlmî açıdan son derece bereketli olan bu asırda türlü sıkıntıların da yaşandığı görülmüştür. Sıfatlar, kader, mizan, halku'l-Kur'ân gibi birçok konu başta olmak üzere Hz. Peygamber zamanında tartışılmayan hususlar, Buhârî'nin yaşadığı çağda ayrışmanın sebebi olmuştur.

Mihne olayı olarak adlandırılan ve halku'l-Kur'ân ekseninde alevlenen fikir ayrılıkları, fırkaları kendi görüşlerine Kur'an ve Sünnet'ten deliller getirmeye itmiş, Ehl-i hadîs ile Ehl-i re'y olarak iki farklı grubun doğmasına sebep olmuştur. İtikadî tartışmaların şiddetlenmesi, yönetimin de bu tartışmalara sessiz kalmamasıyla âlimlere

---

⁹⁵ Yavuz, "Müşebbihe", *DİA*, XXXII, 158.

⁹⁶ Yüksel, *Sistemik Kelâm*, s. 28.

⁹⁷ İlyas Üzüm, "Mücessime", *DİA*, XXXI, 449-450, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, s. 449.

⁹⁸ Üzüm, "Mücessime", *DİA*, XXXI, 450.

⁹⁹ Üzüm, "Mücessime", *DİA*, XXXI, 450.

baskı kurmaya kadar gitmiş, birçok alim gibi Buhârî de bu süreçte sıkıntılar çekerek bundan nasibini almıştır.

Naklin yerine akli ön plana alan Ehl-i re'ÿ, âyetlerin zâhirî manalarını bile te'vil etmiş, Ehl-i hadîsinkilerden farklı görüşler öne sürmüştür. İman, sıfatlar, halku'l-Kur'ân, kader, rü'yetullah ve gaybî haberler noktasında birçok konu tartışılmış, fırkaların çoğunluğu Ehl-i hadîs tarafından savunduğu görüşlerle isimlendirilmiştir.

Ayrıca bu fırkalardan bazıları yönetime nüfuz etmiş, kimi de yok olmaya yüz tutacak kadar sahipsiz kalmıştır. Günah işleyen mü'mini tekfir eden ve müslümanların birliğinden ilk ayrılan Hâricîler taassupla katı bir yol izlemişler, insanların birbirlerine vereceği zarardan çekinen Mürcie ise ameli imandan saymayarak ümmetin birliğini sağlamayı hedeflemişlerdir. Hz. Peygamber'in vefatı sonrası hilafet makamı ile ilgili düşünceleriyle Şîa, peygamberliğin imâmetle devam edeceğini, Hz. Ali'ye biat etmeyen sahâbelerin dinden çıktığını ileri sürmüştür. Allah'ın sıfatları konusunda sahâbeden itibaren ilk defa farklı görüş dile getiren Cehmiyye, müteşâbih âyetleri te'vil ederek sıfatları yorumlamıştır. Allah'a isnad edilen sıfatların hâdis olduğu gerekçesiyle sıfatları reddeden Mu'tezile, yönetimin de desteğiyle halku'l-Kur'ân meselesinde etkin bir isim olmuş, bu konu üzerinden Ehl-i hadîsin imtihan edilmesini ve sorgulanmasını sağlamıştır. Allah'ın sıfatları konusunda aşırı söylemler ise Müşebbihe ve Mücessime tarafından dile getirilmiş, sıfatlar insanlarınkine benzetilerek teşbih ve tecsîme varan yorumlar yapılmıştır. Kulların iradelerini yok sayan Cebriyye, kaderin önceden yazılması sebebiyle kulların fiillerinde özgür olmadığını ileri sürmüştür. Kaderiyye ise insanların işlediği günahı Allah'ın yaratmayacağı düşüncesiyle kötü fiilleri kulların kendilerinin yarattığını ileri sürmüştür.

Ehl-i hadîsin müslümanların fikrî alt yapılarının zedelenmesinden endişe etmesi, bu fırkalara reddiye niteliğinde eserlerin kaleme alınmasını sağlamış, muhtelif eserlerde itikadî düşünceler Kur'an ve Sünnet merkezli ele alınmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BUHÂRÎ'NİN İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ

Hicrî III. asırda itikadî mezheplerin sistematik oluşumlarını tamamlamadıkları görülse de günümüze kadar tartışılmalı gelen hemen her konu bu asırda da tartışılmıştır. Cemel (36/656) ve Sıffîn (37/657) savaşları sonrası İslâm dünyasındaki fikrî ayrışmalar hız kazanmış, Hz. Peygamber hayattayken sahâbenin konuşmadığı itikadî konularda görüş beyan edenler olmuştur.

İtikadî konularda âyet ve hadislerden deliller getirilirken Ehl-i hadîsin genel tavrı nasları yorumlamadan kabul etmek, Ehl-i re'yin ise nasta geçen meseleleri yorumlayarak kimi zaman nassın zâhirine bile muhalefet edebilecek te'vile başvurmak şeklinde olmuştur.

Başta iman olmak üzere Allah'ın sıfatları, insan iradesi, kader, cennet-cehennem, şefaât gibi konularda birçok farklı görüş ortaya konmuştur. Belli bir dönem hilâfet makamının desteğine sahip olan Mu'tezile, itikadî konularda konuşulmaması gerektiğini düşünen Ehl-i hadîsi bu düşüncesinden uzaklaştırmıştır. Bu dönemde birçok âlim, itikadî görüşleri dolayısıyla hapse atılmış veya işkenceyle öldürülmüştür.¹

Bu dönemde Mu'tezile ile Ehl-i hadîs, başta rü'yetullah ve halku'l-Kur'ân olmak üzere kulların fiillerinin yaratılması, Allah'ın sıfatları gibi konularda ihtilaf etmişlerdir.² Ehl-i hadîsin bu tartışmalardaki dayanakları âyet ve hadisler iken Mu'tezile nasların yanında felsefeden, tabîî ilimlerden hatta diğer dinlerle ilgili bilgilerden de yararlanmaktaydı.³

Hadis tarihinin en önde gelen simalarından biri olan İmam Buhârî, hadis hâfızı olmasının ötesinde İslâmî ilimlerin genelinde söz ve fikir sahibi bir şahsiyettir. Onun

---

¹ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 192-213.

² Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 70.

³ Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 71.

en meşhur eseri olan *el-Câmiu's-sahîh*, bir hadis kitabı olmaktan öte aynı zamanda Buhârî'nin ilmî birikimini en güzel şekilde yansıtmaktadır.

Buhârî'nin “*İman söz ve ameldir*” diyen hocalardan başkasından hadis almadığını⁴ ve güvenilirliğinden şüphe duyduğu bin civarında kişiden hadis almayı terk etmekten geri durmadığını⁵ dile getirme ihtiyacı hissetmesi, itikadî konulara ne kadar önem verdiğinin göstergesidir. Yaşadığı dönemde çeşitli fikirlerin İslâm coğrafyasında yayılmasına kayıtsız kalmayan Buhârî⁶, *Sahîh*'inde hadisçi kimliğinden uzaklaşmadan görüşlerini beyan ederken herhangi bir kişi ya da ekolü açık bir şekilde yermemektedir.⁷ Ancak kimi zaman “Kâle ba'du'n-nâs/birisi/bazıları şöyle dedi” gibi sözlerle bir düşünceyi yermektedir. Fakat *Sahîh*'inde itikadî konulara dair maksadını ortaya koyarken çoğunlukla herhangi bir açıklama yapmamaktadır. Onun halku'l-Kur'ân ve onunla doğrudan ilgili olan kulların fiillerinin yaratılıp yaratılmaması gibi meselelere *Halku ef'âli'l-ibâd* adında başka bir eser yazma ihtiyacı hissetmesi, İslâm inancına yabancı gördüğü fikirlere karşı tavrının en açık göstergesidir.

Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*'in tertibini bölümlere ayırarak yapmış ve görüşlerini aktardığı bab başlıklarını sistematik bir şekilde tayin etmiştir. *Sahîh*'e *Kitâbü bed'i'l-vahy* ile başlayıp *Kitâbü't-tevhîd* ile bitirerek vahyin, eserinin merkezinde olduğunu göstermiştir. Vahiy eksenli tavrının eserdeki yansımaları ise bab başlıklarında çoğunlukla âyet ya da hadis kullanması ile görülmektedir. Böylelikle akli ön plana alan Ehl-i re'ye karşı vahyi ön planda tutarak bir farkındalık oluşturmaya gayret etmiştir.⁸

Buhârî, *Sahîh*'inde itikadî konuları tartışırken genel itibariyle birbiriyle alâkalı olanları aynı bölümde ele almış, bablar arasında bağlantılar kurarak hadisleri nakletmiştir. Yeri geldikçe sahâbeden nakillerde bulunmuş, bazı kelimelerin lügat

---

⁴ Ebü'l-Kâsım (Ebü'l-Hüseyn) Hibetullâh b. el-Hasen b. Mansûr el-Lâlekâf et-Taberî er-Râzî, *Şerhu usûli i'tikadi Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, nşr. Neş'et b. Kemâl el-Mısırî, San'a: Daru'l-Asar, ts, s. 163; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 479.

⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 476-477.

⁶ Çap, “İlk Üç Asırda Diğer Kültür ve Medeniyetlerin Hadis ve Sünnet'in Yorumlanmasına Etkileri”, s. 366.

⁷ İstisna olarak *Kitâbü't-tevhîd*'in adı burada zikredilebilir. *el-Câmiu's-Sahîh*'in Ebû İshak İbrâhim b. Ahmed el-Müstemlî (ö. 376/986) rivayetinde bu kitabın adı *Kitâbü't-tevhîd ve'r-red ale'l Cehmiyye ve ğayrihim* şeklinde geçmektedir. İbn Hacer “ğayrihim” ifadesiyle Kaderiyye'nin kastedildiğini belirtmiştir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 344.

⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 542; Akyüz, “İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması”, s. 163.

mânalarını vermiş ve eserinde genel tavrı olmamasına rağmen zaman zaman da kendi sözüyle görüşünü aktarmıştır. Bu tavrıyla dirayetini de gözler önüne seren Buhârî, Ehl-i hadîs içerisinde dirâyet ve rivayet usullerini beraber kullananlar arasında kabul görmüştür.⁹ Ayrıca Buhârî'nin itikadî konuları barındıran ve şartlarına uyan kimi hadislere yer vermeyişi¹⁰, onun eserinde cevap verdiği kişilerin argümanlarını kullanmak istemediğini¹¹ ya da eleştirdiği kişileri ikna edici bir nakle ulaşamadığını gösterir.¹²

Akîdevî meselelerin vahyin ışığında şekillenmesi gerektiği kitaplarının seçiminde görülen Buhârî, imanla ilgili meseleleri ele aldığı *Kitâbü'l-îmân* ile eserine devam etmekte, ayrıca şirk-küfür gibi konuları da *Kitâbü istitâbeti'l-mürteddîn* adlı bölümde ele almaktadır. Yine vahiyle ilgili olması hasebiyle burada zikredebileceğimiz nübüvvet konusunu *Kitâbü'l-enbiyâ*'da, Kitap ve Sünnet'e bağlılığı *Kitâbü'l-i'tisâm*'da, Hz. Peygamber'in vasıfları ile mucizelerini *Kitâbü'l-menâkıb*'da, sahâbenin faziletlerini *Kitâbü fedâili'l-ashâb*'da, tek râvisi dahi olsa hadis varken akıl ile hükmedilemeyeceğini de *Kitâbü ahbâri'l-âhâd*'da nakletmektedir. Musannifin âhâd habere değindikten sonra Kitap ve Sünnet'e bağlılığı ele alması ve devamında tevhid akîdesinin ilkelerini ortaya koyması, onun bu stratejisini en güzel gösteren örneklerdendir.

Buhârî, Allah'ın isim ve sıfatları ile rü'yetullah, istivâ, halku'l-Kur'ân gibi meseleleri *Kitâbü't-tevhîd*'de, varlık âleminde yaratılmışlara dair konuları *Kitâbü bedi'l-halk*'da, Allah'ın takdirinin kulları sorumluluktan kurtarmayacağını *Kitâbü'l-kader*'de, insanların siyasî hayatında ihtiyaç duyduğu imâmet, hilâfet gibi meseleleri *Kitâbü'l-ahkâm*'da, insanlar arasında nifaka sebep olan fitne unsuru ile âhir zamanda meydana gelecek olan hâdiseleri *Kitâbü'l-fiten*'de, kabir azabı, sırat, mizan, şefaât, cennet-cehennem gibi konuları da *Kitâbü't-tevhîd* ve *Kitâbü'r-rikâk*'da ele almıştır. Ayrıca itikadî konulara dair *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı eserinde de Allah'ın sıfatları, rü'yetullah, halku'l-Kur'ân ve kulların fiilleri konularına yer vermiştir. O, *Sahîh*'ten

---

⁹ Tuğba Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020, s. 33.

¹⁰ Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", s. 103.

¹¹ Çınar, "Buhârî'nin Halku Ef'âli'l-İbâd Adlı Eseri", s. 204.

¹² Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin*, s. 173-174.

farklı olarak bu eserinde zaman zaman, eleştirdiği düşünceleri savunanların isimlerini vermiştir. Aşağıda iman konusu başta olmak üzere Allah'ın sıfatları, kulların iradesi, büyük günah, halku'l-Kur'ân, rü'yetullah, kader, bid'at, haber-i vâhid, gaybî haberler gibi Buhârî'nin itikadî görüşlerine temas edeceğiz.¹³

I. İMAN

İslâm tarihinde erken dönemde gerçekleşen siyasi çekişmeler sonucu büyük günah meselesiyle doğrudan ilgili olarak iman konusunda tartışmalar başlamıştır. İlk Hâricî isyanları sonucu Hz. Osman'ın öldürülmesi, Hz. Ali'nin bu olay üzerine kısas uygulayamaması¹⁴ gibi müteakiben gerçekleşen hâdiseler, iman konusunda günah işleyenin dinden çıkıp çıkmayacağı, dolayısıyla amelin imana dâhil olup olmadığı gibi konularda farklı görüşler ortaya çıkmıştır.¹⁵ İmanın tanımı, iman ile amel münasebeti, imanın artıp eksilmesi, iman-küfür sınırı gibi hususlar iman konusunda tartışılmalıdır.¹⁶

Ehl-i sünnet'e göre kişi günah işlese de haramı helâl saymadığı, farzları reddetmediği sürece tekfir edilemez ve kendisine Müslümanca muamelede bulunur.¹⁷ Mu'tezile, Havâric, Zeydiyye gibi fırkalar imanı kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve organlarla amel olarak tanımlarken, Mürcie ve Kerrâmiyye kalbin tasdiki söz konusu olmaksızın yalnızca ikrar; Cehmiyye ise yalnızca mârifet/bilmek olarak tanımlamıştır.¹⁸ İmanı dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve organlarla amel olarak tarif eden

---

¹³ Buhârî'nin itikadî görüşlerinin bir kısmının maddeler halinde listesi için bkz. Bayram Çınar, "İmam Buhârî'nin İtikadî Görüşleri ve Mezhep Anlayışı", *İslâm İlim Geleneğinde İmam Buhârî -Hayatı ve Eserleri-*, Ed. Ömer Faruk Akpınar, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021, s. 311-354, s. 325-327.

¹⁴ İsyancı bir topluluğun Hz. Osman'ı öldürdüklerini iddia etmeleri ve şehit eden kişinin belirlenememesi Hz. Ali'nin kısas uygulamasını mümkün kılmamıştır. Fığlalı, "Cemel Vak'ası", *DİA*, VII, 320.

¹⁵ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 375. Bu tartışmalar sonrasında ilk defa büyük günah işleyeni tekfir eden Hâricîlerin iman anlayışı ve bu anlayışın gelişim süreci için bkz. Furat Akdemir, "Hariciliğin İman Tanımının Siyasi ve Sosyal Arka Planı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XI/61 (2018), s. 1096-1106.

¹⁶ Osman Oral, "Akâid ve Kelâm İlmi Açısından İmânın Kısımları, Derecesi ve Rükünleri", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (DÜSBED)*, VII/13 (2015), s. 280-293, s. 280.

¹⁷ Recep Ardoğan, "Ehl-i Sünnet Kelamında (Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye) Tekfirden Sınırlar -İman-Küfür Sınırlarını Belirlemede Başlıca İlkeler", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 25 (2015), s. 315-342, s. 323.

¹⁸ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 82; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, I, 202; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 122-125; Akdemir, "Hariciliğin İman Tanımının Siyasi ve Sosyal Arka Planı", s. 1102.

bir diğerk fırka olan Şîa'nın bu tanıma ek olarak zikrettiğı iki mesele daha vardır ki onlardan birisi devlet başkanlığı konusundaki aşırılıklarıyla öne çıkardıkları imâmet meselesidir.¹⁹ Bu konu onlar için Allah'a itaatle eş değerk hale gelmiştir.²⁰ Bir diğeri ise takiyye konusudur.²¹

İnsanın vahiy olmadan akıl ile vahyin getirdiğı bilgiye erişebileceğini savunan Mu'tezile²², imanın bilgiyi içermesi gerektiğı dolayısıyla taklid üzere imanın geçerli olmayacağı görüşündedir.²³ Selef âlimleri ise imanın kemale ermesi için ameli şart koşarak kalben tasdikın yanında dil ile ikrar ve organlarla amel etmek gerektiğini ileri sürmüşlerdir.²⁴

Buhârî, iman konusundaki fikirlerini *Sahîh*'inin başlarında yer verdiğı *Kitâbü'l-îmân* bölümünde beyan etmiştir.²⁵ O, insanların Allah'tan gelen vahiyyle nasıl buluştuğunu belirttikten sonra vahye muhatap olan insanın nasıl iman etmesi gerektiğini 42 babda 51 hadis ve birçok âyetle beyan etmiştir. Bu bölümde musannif öncelikle imanı tarif etmiş ve imana dâhil gördüğü amellerden örnekler vermiştir. İmanın artıp eksildiğini, günahın imanla ilişkisini, küfür ve nifakın farkını, iman ile amele ahirette verilecek karşılığa değinmiştir. Yaşadığı asırda en çok tartışılan konular arasında yer alan iman hakkında müstakil bir bölüm yazıp eserinin başına alması, Buhârî'nin, müslümanların itikadî meselelerini ne ölçüde önemseydiğini ve gördüğü tehlikeli düşüncelerden dini koruma gayretini göstermektedir.²⁶ Buhârî'nin bu tavrını kendi sözlerinde açıkça görüyoruz. Onun, binden fazla âlimle görüşmesine rağmen

---

¹⁹ Selim Özarlan, "Şîa'nın Dinî Otorite Anlayışı ve Günümüze Yansımaları", *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]*, III/1 (2005), s. 41-60, s. 44.

²⁰ Özarlan, "Şîa'nın Dinî Otorite Anlayışı ve Günümüze Yansımaları", s. 53.

²¹ Üzümlü, "Şîa -Doktrin-", *DİA*, XXXIX, 119.

²² Ehl-i sünnet ve Mu'tezile'nin imana dair görüşleri hakkında Mikail İpek tarafından *Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in İman Anlayışlarına Mukayeseli Bir Yaklaşım* (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2014) adıyla yapılmış bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır.

²³ Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, 394.

²⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 46.

²⁵ *Kütüb-i Sitte*'de Müslim, eserinin başında müstakil bir bölüm olarak *Kitâbü'l-îmân*'a yer vermiş, aynı isimle Tirmizî bu bölümü 40. bölüm olarak tayin etmiştir. Nesâî ise 47. bölüme "İman ve Şerâ'î'u" adını vererek imanla ilgili rivayetleri nakletmiştir. İbn Ma'ce ise mukaddimesinde "*Bâbun fi'l-îman*" adında bir bab tayin etmiştir. Krş. Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 108-112. *Kütüb-i Sitte*'de iman bölümlerinin muhtevası hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mahmut Yeşil, "Tarihî Süreçte Te'lif Edilen "Kitabu'l-İman"lar ve Günümüze Yansımaları", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 32 (2011), s. 7-34.

²⁶ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 230; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 382.

imanı “*iman, söz ve ameldir*” şeklinde tanımlayanlar dışında kimseden hadis olmadığını söylemesi²⁷, zamanındaki farklı görüşlerden uzak olduğunu gösterirken dinin asıl öğretilerini tespit etmesi açısından önem arz etmektedir.²⁸ Nitekim Buhârî’nin aklî deliller yerine Kur’an ve Sünnet’ten deliller getirmesi Mu’tezile, Cehmiyye gibi fırkaların görüşlerini kabul etmediğini göstermektedir.²⁹

Buhârî *Kitâbü’l-îmân*’da iman konusunu farklı yönleriyle işlemektedir. İmanın tanımı, iman ile amel ilişkisi, imanın artıp eksilmesi, iman-küfür sınırı ve iman kelimesiyle eş anlamlı olarak kullandığı kelimeleri bu bölümde ele almıştır. O, *Kitâbü’l-îmân*’ın birinci babında imanın ne olduğunu kendisine ait olan “*İman, söz ve fiildir, artar ve eksilir*”³⁰ sözleriyle ifade etmiştir.³¹ Bu tanımda söz ile kelime-i şehâdeti dil ile söylemeyi, fiille de kalbin ameli olan iman ve uzuvların fiillerini kastettiği anlaşılmaktadır.³² Zira o, bu hususta Hz. Peygamber’in yaptığı iman tanımına yer vererek³³ kişinin kelime-i şehâdeti söyleyip imanını telaffuz etmesi gerektiğini ifade etmiştir.³⁴

Buhârî, *Sahîh*’inde kendisine ait cümlelerle çok fazla açıklama yapmamasına rağmen böylesi önemli bir konuyu yalnızca içerikle anlaşılacak şekilde bırakmamış, kendisi açıklamada bulunmuştur. Bir diğer açıklamayı “*Gerçek anlamda Müslüman olmamak*”³⁵ başlıklı babda yapmıştır. O, “*Müslüman olmanın; teslim olma veya öldürülmekten korkmaya dayanması*” şeklinde ilk açıklamasını yaparak “*Bedeviler*

---

²⁷ Lâlekâî, *Şerhu usûli i’tikadi Ehli’s-sünne ve’l-cemâ’a*, s. 163; İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, s. 479; Emin Âşıkutlu, “Buhârî Döneminde (III/IX. Asır) İmanla İlgili Yaklaşımlar ve Sahîh’inin İman Bölümü Çerçevesinde Buhârî’nin İman Yaklaşımı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 19 (2000), s. 59-83, s. 66.

²⁸ Kâmil Çakın, Buhârî’nin *Kitâbü’l-îmân*’ı, kendisinden önce teşekkül tamamlanan Mürcie’ye reddiye niteliğinde yazdığını kabul etmektedir. Buna sebep olarak Mürcie’nin ameli imana dâhil etmemesi, imanda artıp azalmayı kabul etmemesi ve günahın imana zarar vermeyeceğini kabul etmesini göstermektedir. Ayrıca bu bölümde Buhârî Mu’tezile, Şîa, Kerrâmiyye, Cehmiyye ve Hâriciyye’ye de cevap niteliğinde birçok hususu ele almıştır. Kâmil Çakın, “Buhârî’nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXII (1992), s. 183-198, s. 185-186.

²⁹ Charif Murad, *İmanın Altı Rükünü ve Kütüb-i Sitteden Delilleri*, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2015, s. 19.

³⁰ Buhârî, “İman”, 1.

³¹ Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 118.

³² Ehl-i hadîs iman bu şekilde tanımlamayla iman tanımı içerisine tasdiki de dâhil etmiştir. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 46.

³³ Buhârî, “İman”, 40.

³⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 56; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 528; Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 119.

³⁵ Buhârî, “İman”, 19.

iman ettik dediler. De ki, siz iman etmediniz, ancak 'teslim olduk' deyiniz."³⁶ âyetine yer vermiş, sonrasında "Müslümanlık gerçek anlamda şu âyetteki gibi olur" şeklinde ikinci bir açıklama yaparak "Şüphesiz Allah katında din İslâm'dır."³⁷ âyetini zikretmiştir. Böylelikle Buhârî, imanın kabul edilebilmesi için kişinin kalbinde yerleşmiş olması gerektiğini savunarak kelime-i şehâdeti dil ile söylemenin yeterli olacağını savunan Mürcie'nin görüşüne reddiye niteliğinde bir tanımlamaya yer vermiştir.³⁸

Buhârî ayrıca *Kitâbü'l-îmân*'da iman kelimesine mürâdif kavramlar kullanmaktadır. Bunları İslâm³⁹, amel⁴⁰, hayır/iyilik ve din olarak sayabiliriz.⁴¹ Buhârî'nin iman-amel münasebeti, imanın artıp eksilmesi ve iman-küfür sınırı gibi hususlardaki görüşlerini daha ayrıntılı ele almak istiyoruz.

A. İman-Amel Münasebeti

İtikadî mezheplerin imanı farklı tanımlamalarındaki ana etken amelin imanla bağlantısının olup olmadığı hususudur. Günah işleyenin imanının olup olmayacağı

---

³⁶ Hucurât, 49/14.

³⁷ Âl-i İmrân, 3/19.

³⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 46.

³⁹ Buhârî, "İman", 40; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî, *Sahîhu Ebî Abdillâh el-Buhârî bi-Şerhi'l-Kirmânî*, thk. Muhammed Muhammed Abdüllatîf, 2. Baskı, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1981, I, 208-209; Ramazan Şahin, *İman Küfür ve Nifâka Taalluk Eden Amellerle İlgili Hadislerin İncelenmesi (Sahîh-i Buhârî Özelinde)*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011, s. 31.

⁴⁰ Buhârî, insanların yaptıklarından sorguya çekileceğini bildiren âyette (Zuhrûf, 43/72) kastedilenin imandan sorguya çekilmek olduğunu ifade etmiş ve bu hususa başlıkta "*İman ameldir, görüşünde olanlar*" diyerek dikkat çekmiştir. Buhârî, "İman", 18. Böylece o, bu âyeti sözüne delil olarak kullanmanın yanında aynı zamanda âyeti te'vil etmiştir. Saffet Sancaklı, "Ayet Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'inin Bâb Başlıklarının Analizi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Tokat İlmîyat Dergisi]*, VII/2 (2019), s. 19-39, s. 24. Musannif, *Kitâbü't-tevhîd*'in sonlarında da Hz. Peygamber'in imanı "amel" olarak isimlendirdiğini ifade etmektedir. Buhârî, "Tevhîd", 56. Aynî amel ve iman kelimelerinin aynı mânada kullanılamayacağını düşünmektedir. Bu hususta getirdiği örnekler için bkz. Fatih Mehmet Yılmaz, "Buhârî'nin Kitâbü'l-îmân'ı Üzerine Hanefî Bakış Açısı -Bedrüddîn el-Aynî Örneği-", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, XVIII/2 (2018), s. 401-437, s. 413-422.

⁴¹ Âşıkkutlu, "Buhârî Döneminde İmanla İlgili Yaklaşımlar", s. 80-81. İsmail Lütfi Çakan ise Buhârî'nin iman ve İslâm kavramlarını kullandığı bablar üzerinden bu iki kavramı muhaddisin farklı şekilde kullandığını belirtmiştir. Bkz. İsmail Lütfi Çakan, "Hadis Edebiyatında İmanla İlgili Bölümlerin Muhtevâ Değerlendirmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:5-6 (1987-1988), s. 255-276, s. 261. Buhârî'nin ikinci babda "*Duanız imanınızdır*" şeklindeki açıklamasının da benzer bir kullanım olduğu ve bu kullanımın kulun amelî olan duanın imanla ilişkisini gösterdiği belirtilmiştir. Bkz. Tokpınar, "Buhârî'nin Sahîh'inde Kavram Olarak Duâ ve İman İlişkisi", s. 23-24.

konusunda çeşitli görüşler savunulmuş, benzer ya da zıt olan bu görüşler fırkaların mü'minlere karşı tavrını şekillendirmiştir. Ehl-i sünnet'e göre iman ile amel birbiriyle bağlantılı olmasına rağmen tamamen aynı değildir. Dolayısıyla farzları yerine getirmeyen ya da büyük günah işleyen birisi tekfir edilemez.⁴²

Ameli imandan bir cüz sayan Mu'tezile, vâcipleri kişinin sorumlulukları olarak görür. Hâricîler'e göre Sünnet'ler bile bu kabildendir, dolayısıyla kişi bunları terk ederse imandan çıkar. Selef âlimleri de ameli imandan saymışlar ancak bu iki fırka gibi ameli terk edenin imandan çıkmayacağını, kişiyi imandan çıkararak şeyin ameli terk etmek değil inkâr olduğunu söylemişlerdir. Selefe göre amelin imanla bağlantısı, imanın kemale ermesi yönüyledir.⁴³

Cehmiyye'ye göre ise amelin imana herhangi bir etkisi yoktur. İmanı yalnızca bilmekten ibaret gören ve ameli imandan görmeyen Mürcie de kâfirin iyiliklerinin imanı olmamasından dolayı kendisine faydasız olduğu gibi aynı şekilde mü'minin iyiliklerinin ya da kötülüklerinin imanı için kıymetinin olmadığını savunur.⁴⁴

İmanı “*İman, söz ve fiildir; artar ve eksilir*”⁴⁵ şeklinde açıklayan ve “*iman, söz ve ameldir*” şeklinde tanımlayanlar dışında kimseden hadis almadığı bilinen⁴⁶ Buhârî, *Kitâbü'l-îmân*'da birçok babda amelin imanla nasıl bir bağlantısı olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla onun hadis hocalarına dair bu seçiciliğinin sadece iman-amel konusu için değil, eserinde yer verdiği hadislerin bütünü için geçerli olduğu söylenebilir.

Buhârî'nin söz ve fiil olarak tanımladığı imanda fiillerin yalnızca uzuvlardan sâdir olmayacağını, aynı zamanda kalbin fiillerini de bu tanımın içinde zikretme niyeti taşıdığını söylemek mümkündür.⁴⁷ O, ayrıca *Kitâbü'l-îmân*'da farklı yerlerde

---

⁴² M. Said Özervanlı, “Ehl-i Sünneti Meydana Getiren Ana Mezheplerin Temel İtikâdî Düşüncesi”, *Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet [İlmi toplantı, İstanbul, 2004]*, (2006), s. 119-140, s. 123.

⁴³ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 134.

⁴⁴ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 43; Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 139-140; Yasin Şimşek, *İbn Mâce'nin Mukaddime'sindeki Hadisler Işığında Kelâmî Meseleler*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2020, s. 49.

⁴⁵ Buhârî, “İman”, 1.

⁴⁶ Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikadi Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, s. 163; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 479; Âşıkutlu, “Buhârî Döneminde İmanla İlgili Yaklaşımlar”, s. 66.

⁴⁷ Emrullah Yüksel, “Buhârî'de İman Anlayışı”, *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) - Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 239-245, s. 242.

zikrettiği hadislerle tasdik, sevme, buğzetme gibi kalbî fiilleri de ele almıştır. Buhârî, iman ehlinin iyiliklerine karşılık sevap kazanacağını savunduğu gibi kötülüklerine karşılık ceza göreceğini de kabul etmektedir.⁴⁸

Buhârî yaptığı iman tanımındaki sözden önce fiilleri beyan etmektedir. İlk babda o, “*İslam beş esas üzeredir*” hadisini bab başlığı⁴⁹ yapmış, amelin imana dâhil olmadığını savunan fırkalardan farklı düşündüğünü göstererek meseleye başlamayı uygun görmüştür. Hz. Cebrâil’in Hz. Peygamber’e gelerek iman, İslâm, ihsân ve kıyamet hakkındaki soruları ve cevaplarını içeren hadisi Buhârî, “*Hz. Peygamber bunların tümünü din olarak kabul etmiştir*” diyerek açıklamış, imanın tasdik ve amel etmek olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁵⁰ Bu konuda Ehl-i hadîsin yolundan giden⁵¹ Buhârî hem imanı ikrar ve tasdikten ibaret gören Mürcie’yi hem de imanı sadece dil ile ikrardan ibaret gören Kerrâmiyye’yi reddetmektedir.⁵² Buhârî’nin bu tanımla Mu‘tezile’den de ayrıldığını belirtmek gerekir. Çünkü Mu‘tezile, ameli imanın sıhhat şartı olarak görürken Buhârî’nin buradaki kastı amelin imanı kemale erdirmesi yönündedir.⁵³ Dolayısıyla Mu‘tezile gibi, onun günah işleyenin iman ile küfür arasında bulunduğu iddiası ile aynı düşüncede olmadığı, Ehl-i hadîsin görüşünü beyan ettiği hakikattir.⁵⁴ Ayrıca Hâricîler’in ameli terk edeni kâfir olarak nitelendirmesinden de farklı bir hüküm beyan etmiştir.

Buhârî “*İslam beş esas üzeredir*” başlığı altında fiillerin farklılıklarına işaret etmektedir. “*Allah için sevmek ve Allah için buğzetmek imandandır*” hadisini zikretmiş, kalbin fiili olan bu meselenin hemen ardından uzuvların fiillerine de dikkati çekerek Ömer b. Abdülazîz’in (ö. 101/720) Adî b. Adî’ye (ö. 102/720) yazdığı

---

⁴⁸ Âşıkutlu, “Buhârî Döneminde İmanla İlgili Yaklaşımlar”, s. 77.

⁴⁹ Buhârî, “İman”, 1.

⁵⁰ Buhârî, “İman”, 37; Buhârî, *Halku ef‘âli ‘l-ibâd*, I, 187-191; Sefa Bardakçı, *Kur‘ân ve Sünnet’te İmân-Amel*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996, s. 76; Mikail İpek, *Mu‘tezile ve Ehl-i Sünnet’in İman Anlayışlarına Mukayeseli Bir Yaklaşım*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2014, s. 61; Recep Önal, “İman ve Mahiyeti Konusunda Mu‘tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 39 (2015), s. 121-146, s. 142.

⁵¹ M. Emin Altın, *İman ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2011, s. 48.

⁵² Çakın, “Buhârî’nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, s. 190.

⁵³ Selef âlimlerinin ameli imanın şartı olarak görmesi, imanın kemale ermesi anlamındadır. İbn Hacer, *Fethu ‘l-bârî*, I, 46.

⁵⁴ İbn Hacer, *Fethu ‘l-bârî*, I, 46.

mektubun bir kısmını aktararak imanın farz, yasak ve Sünnet amelleri kapsadığını belirtmiştir.⁵⁵ Bu hususa delil olarak bir de İbn Abbas'tan (ö. 68/687-88) rivayet ettiği “*şeriat ve yol kıldı*”⁵⁶ âyetinin tefsiri mahiyetindeki “*yol ve Sünnet kıldı*” sözünü nakletmiştir.⁵⁷ Dolayısıyla o, imanın amel ile bütünleşerek kişinin hayatına yayılması gerektiğini ifade etmiştir.

Ameli kulun Allah katındaki değeri ile ilişkilendiren Buhârî, İbn Abbas'ın sözü ile “*Duanız imanınızdır*”⁵⁸ başlıklı babda⁵⁹ “*De ki; Duanız olmasa Rabbim size ne diye değer versin*”⁶⁰ âyetini zikrettikten sonra “*İslam beş esas üzere bina edilmiştir: Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şahitlik etmek, namaz kılmak, zekât vermek, hacca gitmek ve ramazan orucu tutmaktır.*” hadisine yer vermiştir. O, bu tavrıyla imanın tasdikle beraber uzuvların fiillerini de içerdiğini belirterek⁶¹ ameli imandan saymayan Mürcie'nin görüşünü reddetmiş olmaktadır.⁶²

Buhârî, imanın tanımını yaptıktan sonra imanın kalbin ve uzuvların amelleri olduğunu belirtip bir sonraki babda ise tüm bunların gerçek mânada kurtuluşa erebilmek için gerekli olduğunu “*İmanın kapsamında olan hususlar*” başlığı altında⁶³ ele almıştır.⁶⁴ İlk olarak iyiliklerin başında imanın zikredildiği âyete⁶⁵ yer veren muhaddis, burada inanç ve amelleri imanın kapsamında zikretmiş⁶⁶ ve ardından

---

⁵⁵ Buhârî, “İman”, 1; Çakan, “Hadis Edebiyatında İmanla İlgili Bölümlerin Muhtevâ Değerlendirmesi”, s. 273.

⁵⁶ Mâide, 5/48.

⁵⁷ Buhârî, “İman”, 1; Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 124.

⁵⁸ Buhârî, “İman”, 2.

⁵⁹ Buhârî söz konusu babda “*dua sözlükte iman demektir*” şeklinde bir açıklamaya yer vermiştir. Tokpınar bu açıklamanın bütün nüshalarda olmadığını, açıklamanın, birinci babın son cümlesinde nakline yer verilen İbn Abbas'ın sözünün devamı olduğunu ve bu bab başlığının da Concordance'a uyarlamak için verildiğini belirtmiş, ayrıca sözün birçok nüsha veya şerhte ele alınmamış olduğuna dikkat çekmiştir. Tokpınar, “Buhârî'nin Sahîh'inde Kavram Olarak Duâ ve İman ile İlişkisi”, s. 20, 24.

⁶⁰ Furkân, 25/77.

⁶¹ Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 134; Altın, *İman ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, s. 40.

⁶² Akyüz, “İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansımaları”, s. 166.

⁶³ Buhârî, “İman”, 3; İpek, *Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in İman Anlayışlarına Mukayeseli Bir Yaklaşım*, s. 3.

⁶⁴ Bardakçı, *Kur'an ve Sünnet'te İmân-Amel*, s. 70; Şahin, *İman Küfür ve Nifâka Taalluk Eden Amellerle İlgili Hadislerin İncelenmesi*, s. 28.

⁶⁵ Bakara, 2/177.

⁶⁶ Bayram Kanarya, “Buhârî'nin “el-Câmiu's-Sahîh” İsimli Eserinin “Kitâbü'l-İmân” Bölümünde Kur'an-Hadîs Bütünlüğünün Yansımaları”, *Şarkiyat ICSS'17: Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*

“Mü’minler, gerçekten kurtuluşa ermişlerdir”⁶⁷ âyetine yer vermiştir. Ayrıca Buhârî, iman edilen hususların kendi içinde barındırdığı farklılıklara dikkat çekmek için aynı babda “İman altmış küsur şubedir. Hayâ da imandan bir şubedir” hadisini⁶⁸ nakletmiştir.⁶⁹ Buhârî bu bab ile ameli imana dâhil etmeyen Mürcie’nin görüşlerini reddetmiştir.⁷⁰

Buhârî’nin amellerin farklılıklarını belirtirken benzer bir tavrını “Kendisi için istediğini başkası için de istemek imandandır”⁷¹ başlıklı babda da görüyoruz.⁷² O, Enes’ten (ö. 93/711-12) rivayet edilen Hz. Peygamber’in “Hiçbiriniz kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz (olgun bir mü’min olmaz)” hadisine yer verdiği bu babla, kalbin fiili olan sevmenin imanın kemale ermesi için şart olduğunu göstermektedir.⁷³

Buhârî, her ne kadar *Kitâbü’l-îmân*’da amelin uzuvlar ve kalp ile yapılabileceğine dair açıklayıcı bir ayırım yapmamışsa da kalbin fiillerinden bahsettiği bablara örnek olarak bazılarını zikretmek istiyoruz. O, sekizinci babda Allah ve resulünü sevmenin⁷⁴; dokuzuncu babda Allah ve resulünü her şeyden çok sevmenin, mü’min kardeşini Allah için sevmenin, inkârcılığa dönmekten ateşe düşmekten

---

Tam Metin Bildiriler Kitabı, 14-17 Eylül 2017, Diyarbakır, Ed. Metin Bilen vd. Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları, 2017, s. 200-211, s. 205; Kaynar, *Buhârî’nin Bab Başlıklarıyla İlgili Çalışmalar ve Bab Başlıklarındaki Kendi İfadelerinin Değerlendirilmesi*, s. 174.

⁶⁷ Mü’minûn, 23/1.

⁶⁸ Mezkûr hadisin hayâ kelimesi üzerinde durularak metin ve senet yönünden incelemesi için bkz. Musa Çetin, “İmanın Şubeleri” Rivâyetinin Sened ve Metin Açısından Analizi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/2 (2015), s. 35-73.

⁶⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 51-52; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, I, 202; Şahin, *İman Küfür ve Nifâka Taalluk Eden Amellerle İlgili Hadislerin İncelenmesi*, s. 29; Altın, *İman ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, s. 49.

⁷⁰ Çakın, “Buhârî’nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, s. 188. Söz konusu hadisi Mu’tazile de ameli imandan bir cüz sayma cihetiyle delil olarak kullanmaktadır (Önal, “İman ve Mahiyeti Konusunda Mu’tazile ile Ehl-i Sünnet Polemiği”, s. 138.) ancak onlar günah işleyen kişinin durumu hakkında ehl-i hadisten farklı düşünmektedirler. Eş’arî, *Kitâbü Makâlâti’l-İslâmiyyîn*, s. 269-270; Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 46.

⁷¹ Buhârî, “İman”, 7;

⁷² Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 194.

⁷³ İbn Hacer hadisteki “iman etmiş olmaz” tâbirini şerh ederken Araçlar arasında bu kullanımın yaygın olduğundan bahseder. Bu ifadenin kişinin imansızlığından bahsetmek için olmadığını; asıl kastın “falanca insan değildir” sözünde olduğu gibi “iman etmiş olmaz” demekle kişinin olgun mü’min olamayacağını anlatmak olduğunu belirtir. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 57; Şahin, *İman Küfür ve Nifâka Taalluk Eden Amellerle İlgili Hadislerin İncelenmesi*, s. 22.

⁷⁴ Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 128; Şahin, *İman Küfür ve Nifâka Taalluk Eden Amellerle İlgili Hadislerin İncelenmesi*, s. 22.

korktuğu kadar korkmanın imandan olduğunu⁷⁵; yine onuncu babda ensarı sevmenin imanın alâmeti olduğunu içeren hadislerle on birinci babda Hz. Peygamber'in yanında bulunan kişilerden Allah'a isyan etmeme ve haram olan fiilleri işlememe hususunda biat almasından bahseden hadisleri nakletmiştir. Bu bölümün sonunda ise “*Ameller niyetlere ve sevap elde etme isteğine göredir, herkes için niyet ettiği vardır*” başlıklı bab⁷⁶ ile niyeti; devamla “*Hz. Peygamber'in 'Din, Allah'a, Resûlüne, müslümanların yöneticilerine ve tüm müslümanlara nasihattir' sözü*” adlı babda⁷⁷ “*Allah'a ve Resûlüne karşı sadık ve samimi oldukları takdirde...*”⁷⁸ âyeti ile samimiyeti ve özellikle “*İman ameldir, görüşünde olanlar*” başlığı altında⁷⁹ imanı da kalbin fiillerine dâhil etmektedir.⁸⁰ Ayrıca bütün bu fiillerin imandan olduğunu belirtmekle, onun amelin imanın bir parçası olmadığını savunan Mürcie'yi⁸¹ ve ensarı sevme hususunda farklı düşünen Hâriciyye ile Şîa'yı reddettiğini söylemek mümkündür.⁸²

Buhârî, kalbin fiili olan iman ve onun oluşabilmesi için gerekli olan bilginin de söz ve amelden önce gelmesi gerektiğine *Kitâbü'l-İlim*'de vurgu yapmıştır.⁸³ “*İlim söz ve amelden önce gelir*” başlığı altında⁸⁴ ilk sırada zikrettiği “*Bil ki Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur.*” âyetinin⁸⁵ ardından “*Yüce Allah ilim ile başlamıştır. Ayrıca âlimler peygamberlerin vârisleridirler, onlar ilmi miras olarak alırlar. Kim ilmi alırsa büyük bir pay almıştır. Kim ilim talebi için bir yola girerse Allah onun cennete giden yolunu kolaylaştırır.*” diye açıklama yaparak söz ve amelin sıhhatini ilmin olmasına

---

⁷⁵ Altın, *İman ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, s. 66.

⁷⁶ İman, abdest, namaz, zekât, hac, oruç ve diğer hükümlerin de buna dâhil olacağını belirten musannif, kişinin niyetine göre söz konusu amellere karşılık verileceğini ifade etmiştir. Buhârî, “İman”, 41. Buhârî'nin amellere niyetleri dahil etmesi, niyeti hiçbir amel için gerekli görmeyen Kerrâmiyye'ye reddiye olarak yorumlanmıştır. Bkz. Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 385.

⁷⁷ Buhârî, “İman”, 42.

⁷⁸ Tevbe, 9/91.

⁷⁹ Buhârî, “İman”, 18.

⁸⁰ Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 139; Kaynar, *Buhârî'nin Bab Başlıklarıyla İlgili Çalışmalar ve Bab Başlıklarındaki Kendi İfadelerinin Değerlendirilmesi*, s. 176.

⁸¹ Çakın, “Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, s. 189-190.

⁸² Akyüz, “İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması”, s. 166.

⁸³ Buhârî'nin eserindeki bölümlerin dizilimini vahiy, iman ve ilim sıralamasıyla yapması da dikkat çekicidir. Nitekim vahye muhatap olan birinin inandığı değerlere dair bütün ihtiyacını ancak ilim giderir. Abdülkadir Palabıyık, “Hadis Literatüründe “Kitâb'ül-İlim”ler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 14 (2001), s. 151-189, s. 156.

⁸⁴ Buhârî, “İlim”, 10.

⁸⁵ Muhammed, 47/19.

bağlamıştır.⁸⁶ Burada ilmin amel ile bağlantısına dikkat çekerken “Allah’a karşı ancak; kulları içinden âlim olanlar derin saygı duyarlar.”⁸⁷, “...ancak bilginler düşünüp anlarlar.”⁸⁸, “(Kafirler derler ki) Eğer kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şu alevli ateştekilerden olmazdık.”⁸⁹, “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”⁹⁰ âyetlerini ve Hz. Peygamber’in “Allah kimin için hayır dilerse onu dinde fakih kılar” hadisini zikretmiştir. Görüldüğü üzere burada Buhârî, ilmin ameli ve sözü itibarlı hale getireceğini⁹¹; kişinin Allah katındaki değerini ilminin belirleyeceğini ve ahirette ziyana uğramasına engel olacak hususun ancak ilimle gerçekleştirilen ameller olduğunu ifade etmektedir. O, iman tanımına mârifeti de dâhil ettiği “Hz. Peygamberin ‘Allah’ı en iyi bileniniz benim’ sözü” adlı babda⁹² yine aynı hususa dikkat çekmiştir.⁹³

İman tanımlamasında Buhârî’nin değindiği bir diğer husus ise tasdiktir. O, yine kendisine ait bir açıklamaya yer vermiş ve “Mârifet kalbin fiilidir” dedikten sonra yeminlerden bahsedilen bir âyetin⁹⁴ sadece “Sizi ancak kalbinizin kazandığından sorumlu tutar” bölümünü delil olarak zikrederek imanı yalnızca mârifet olarak tanımlayanların aksine kalbin fiilinin de iman için gerekli olduğunu belirtmiş⁹⁵, Cehmiyye’nin görüşünü reddetmiştir.

---

⁸⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 160.

⁸⁷ Fâtır, 35/28.

⁸⁸ Ankebût, 29/43.

⁸⁹ Mülk, 67/10.

⁹⁰ Zümer, 39/9.

⁹¹ Ebü’l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Ebü Temim Yâsir b. İbrâhim, Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 2008, I, 101-102.

⁹² Buhârî, “İman”, 13. Aynî burada Buhârî’nin imanı yalnızca dil ile ikrar olarak gören Kerrâmiyye’nin görüşünü reddettiğini belirtmiştir. Aynî, *Umdetü’l-kârî*, I, 265; Yılmaz, “Buhârî’nin Kitâbü’l-İmân’ı Üzerine Hanefî Bakış Açısı”, s. 406.

⁹³ Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 383; Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 127; Altın, *İman ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, s. 61; Kanarya, “Buhârî’nin “el-Câmiu’s-Sahîh” İsimli Eserinin “Kitâbü’l-İmân” Bölümünde Kur’an-Hadis Bütünlüğünün Yansımaları”, s. 205; Yılmaz, “Buhârî’nin Kitâbü’l-İmân’ı Üzerine Hanefî Bakış Açısı”, s. 427.

⁹⁴ “Allah, sizi kasıtsız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz, fakat sizi kalplerinizin kazandığı (bile bile yaptığımız) yeminlerden sorumlu tutar. Allah, çok bağışlayandır, halîmdir (Hemen cezalandırmaz, mühlet verir).” Bakara, 2/225.

⁹⁵ Buhârî, “İmanın kapsamında olan hususlar” başlıklı babda ele aldığı hadiste iman edilecek hususlar açıklanırken kalbin ve uzuvların fiilleri zikredilmektedir. Buhârî, “İman”, 3.

H. Peygamber'in biat alırken amelleri saymasına⁹⁶ ve yine O'nun (s.a.v.) insanlara dini ulaştırırken sorumlulukları arasında amelleri zikretmesine⁹⁷ bu bölümde yer veren Buhârî, amelin mü'min için dine girdiği ilk andan itibaren gerekli olduğunu beyan etmektedir.⁹⁸ Hatta insan hayatında sıkça yapacağı fiilleri “*Selamı yaymak imandandır*”⁹⁹, “*Namaz imandandır*”¹⁰⁰ başlıkları ile ya da yalnızca belirli zaman dilimlerinde yapabileceği ibadetleri “*Cenazelerin arkasından gitmek imandandır*”¹⁰¹, “*Kadir gecesini ihya etmek imandandır*”¹⁰², “*Cihad imandandır*”¹⁰³, “*Ramazân'ı ihya etmek imandandır*”¹⁰⁴, “*Ramazân orucunu tutmak imandandır*”¹⁰⁵ başlıkları ile vermesi, musannifin tüm bu ibadetleri imanla ilişkilendirmesindedir.¹⁰⁶ Onun bu şekilde ibadetleri imanla ilişkilendirmesi, Mürcie'nin görüşünü reddettiğini göstermektedir.¹⁰⁷

Kitâbü'l-îmân'ın başından sonuna aynı hassasiyeti güden Buhârî, imanın tanımında yer verdiği sözle kastının ne olduğunu bu bölümün sonlarında “*Ganimetin beşte birini devlet hazinesine ödemek imandandır.*” başlığı¹⁰⁸ altında ele almıştır. Burada nakledilen hadiste Hz. Peygamber, Abdülkays heyetine imanını “*Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şahitlik etmek, namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak ve ganimetin beşte birini (devlet hazinesine) vermektir.*” şeklinde tarif etmiştir. Böylece Buhârî, kelime-i şehâdeti söyleyerek

---

⁹⁶ Buhârî, “İman”, 11.

⁹⁷ Buhârî, “İman”, 17; Şahin, *İman Küfür ve Nifâka Taalluk Eden Amellerle İlgili Hadislerin İncelenmesi*, s. 25-26; Altın, *İman ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, s. 34.

⁹⁸ İpek, *Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in İman Anlayışlarına Mukayeseli Bir Yaklaşım*, s. 16; Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 137; Oral, “Akâid ve Kelâm İlmi Açısından İmânın Kısımları, Derecesi ve Rükünleri”, s. 288-291.

⁹⁹ Buhârî, “İman”, 20.

¹⁰⁰ Buhârî, “İman”, 30; Bardakçı, *Kur'an ve Sünnet'te İmân-Amel*, s. 73; Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 152.

¹⁰¹ Buhârî, “İman”, 35.

¹⁰² Buhârî, “İman”, 25.

¹⁰³ Buhârî, “İman”, 26.

¹⁰⁴ Buhârî, “İman”, 27.

¹⁰⁵ Buhârî, “İman”, 28.

¹⁰⁶ Çakın, “Buhari'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, s. 189.

¹⁰⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 98; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 382; Çakın, “Buhari'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, s. 192-193.

¹⁰⁸ Buhârî, “İman”, 40. Böylece Hz. Peygamber, imanını tafsîlî bir şekilde tarif etmiş olmaktadır. M. Zeki Duman, “İman ve İslâm Gerçeği”, *Kur'an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi*, II/ 22, 23, 24 (1999/2), s. 119-154, s. 126.

kişinin imanını telaffuz etmesi gerektiğini ileri sürmüştür.¹⁰⁹ Yine o, “İşte bu, yapmakta olduklarınıza karşılık size miras verilen cennettir.”¹¹⁰ âyeti sebebiyle ‘İman ameldir’ görüşünde olanlar” babında¹¹¹ “âyette kastedilenin ‘Lâ ilâhe illallah’ olduğunu söylemişlerdir” şeklinde açıklama yapmıştır.¹¹² Bu minvalde bir başka hadisi Buhârî, “İmanın artması ve eksilmesi” babında¹¹³ zikretmiştir. Bu hadiste Hz. Peygamber’in, cehennemden çıkacak kişilerin kalplerindeki imanlara değindikten sonra “Lâ ilâhe illallah” demeleri halinde cehennemden çıkarılacaklarını bildirmesi, kelime-i tevhîdi söylemenin şart olduğunu göstermektedir.¹¹⁴ Dolayısıyla Buhârî’nin tanımdaki söz ile kastı, kelime-i tevhîd ve kelime-i şehâdeti söylemektir.¹¹⁵ Fakat iman tanımında da özellikle üstünde durduğu amelin sözü desteklemesi gerektiğini düşünen Buhârî, Hz. Ebû Bekir’in “Lâ ilâhe illallah” deseler de müslümanların zekatı vermelerini sağlamak için onlarla çarpışacağını bildirdiğine yer vermesi¹¹⁶, musannifin sadece söz ile kişinin sorumluluğundan kurtulamayacağını belirtmesi açısından önemlidir.¹¹⁷

B. İmanın Artıp Eksilmesi

Amel ile bağlantılı bir diğer konu imanın artıp eksilmesidir. Kişinin günahının onun imanında azalmaya sebep olup olmayacağı hususu tartışmanın merkezinde yer almaktadır. Ehl-i sünnet’e göre iman herkes için eşittir, artıp eksilmez. Artış ya da azalış ancak kişinin amelinde olur.¹¹⁸ Ebû Hanîfe de imanda artma ya da eksilmeyi kabul etmemektedir. Ona göre imanın artması küfrün azalmasıyla; küfrün azalması ise

---

¹⁰⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 133.

¹¹⁰ Zuhuf, 43/72.

¹¹¹ Buhârî, “İman”, 18.

¹¹² Dilek Işık, *İman Amel İlişkisi Bakımından Büyük Günah İşleyenlerin Durumu*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019, s. 18; Kanarya, “Buhârî’nin ‘el-Câmiu’s-Sahîh’ İsimli Eserinin ‘Kitâbü’l-İmân’ Bölümünde Kur’an-Hadîs Bütünlüğünün Yansımaları”, s. 207.

¹¹³ Buhârî, “İman”, 33.

¹¹⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 103.

¹¹⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 133.

¹¹⁶ Buhârî, “İman”, 17.

¹¹⁷ Buhârî böylece Kerrâmiyye’nin imanı yalnızca söz olarak tarif etmesini kabul etmemektedir. Mehmet Kenan Şahin, “Kerrâmiyye ve İman Kavramı”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi [Kader]*, XVI/1 (2018), s. 14-37, s. 32-33; İbrahim Bayram, “Kerrâmiyye Mezhebinin İman Anlayışı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 40 (2016), s. 115-146, s. 119.

¹¹⁸ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 126.

imanın artmasıyla gerçekleşir. Bu da bir insanda aynı anda hem imanın hem de küfrün bulunduğu anlamına gelir ki bu mümkün değildir.¹¹⁹

Ameli imandan saymayan Cehmiyye'ye göre kişinin dinî emirleri yerine getirmesi nasıl imanını artırmayacaksa, günah işlemesi ya da farzları yerine getirmemesi de aynı şekilde imanında bir azalmaya sebep olmaz.¹²⁰ İmanın içeriği kimse için değişmeyeceğinden bütün müslümanlar iman bakımından aynıdır. Amelleri imana dâhil etmeyen Mürcie için de durum aynıdır.¹²¹ Çünkü iman edilecek şeyler noktasında herhangi bir farklılık olmayacağından insanların imanı arasında bir farklılık söz konusu değildir.¹²²

Ameli iman tanımına dâhil eden Mu'tezile ise, iyi amellerin imanı artıracığını, buna mukabil kötü amelin ise imanı azaltacağını savunur.¹²³ Ehl-i hadîs de ameli imandan saymaktadır; ancak imanın azalmasından kastı Mu'tezile'nin görüşünden farklıdır. Ehl- hadîse göre imanında azalma olacağını söylediği günahkâr kişi günahı sebebiyle dinden çıkmazken Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen kişi iman ile küfür arasında bir yerde olur ve tövbe etmeden ölürse ebediyen cehennemde kalır.¹²⁴

Ehl-i hadîs içerisinde imana dair meseleleri sistematik bir şekilde inceleyen ilk muhaddis olan İmam Buhârî¹²⁵, "*iman söz ve fiildir; artar ve eksilir*"¹²⁶ diyerek *Kitâbü'l-îmân*'ın başında imanın tanımını yaparken imanın artıp eksilmesi hususuna işaret etmiştir.¹²⁷ O ayrıca, Ehl-i hadîsin bu hususta ihtilaf etmediğini "*Farklı şehirlerde binden fazla âlimle görüştim. Hepsi de imanın söz ve fiilden ibaret olduğunu, artıp eksildiğini kabul ediyordu, farklı görüşe sahip olanı görmedim.*"¹²⁸ sözleriyle ifade etmiştir. Buhârî bu babda yaptığı tanımdan sonra sözünü

---

¹¹⁹ Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit, *el-Vasiyye (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri İçinde)* (çev. Mustafa Öz), 10. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014, s. 65; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 126; Osman Kılınç, *Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis'in İman Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2019, s. 59.

¹²⁰ Şimşek, *İbn Mâce'nin Mukaddime'sindeki Hadisler Işığında Kelâmî Meseleler*, s. 49.

¹²¹ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 172.

¹²² Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 124-125.

¹²³ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 126; İpek, *Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in İman Anlayışlarına Mukayeseli Bir Yaklaşım*, s. 53.

¹²⁴ Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 46.

¹²⁵ Âşıkkutlu, "Buhârî Döneminde İmanla İlgili Yaklaşımlar", s. 80.

¹²⁶ Buhârî, "İman", 1.

¹²⁷ Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 174; Merttürkmen, *Buhârî'nin Ebu Hanife'ye İtirazları*, s. 42.

¹²⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 47.

delillendirmek için sırasıyla “İnananların imanlarını kat kat artırmaları için”¹²⁹, “Biz de onların hidayetlerini artırmıştık.”¹³⁰, “Allah, doğruya erenlerin hidayetini artırır.”¹³¹, “Hidayete erenlere gelince, Allah onların hidayetini artırır. Onların Allah’a karşı gelmekten sakınmalarını sağlar.”¹³², “İman edenlerin imanı artsun”¹³³, “Bu hanginizin imanını artırdı?” diyenler olur. İman etmiş olanlara gelince, inen sûre onların imanını artırmıştır.”¹³⁴, “İnsanlar size karşı ordu toplamışlar, onlardan korkun” dediklerinde, bu söz onların imanını artırdı”¹³⁵, “Bu, onların ancak imanlarını ve teslimiyetlerini artırmıştır.”¹³⁶ âyetlerini nakletmiştir. Buhârî’nin burada artmasına delil olarak zikrettiği âyetler aynı zamanda imanın azalmasına da işaret etmektedir.¹³⁷

Buhârî, imanın artıp eksilmesindeki kastının ilk babda anlaşılmasını murat etmiştir.¹³⁸ O, Selef âlimlerinden Ömer b. Abdülâzîz’in (ö. 101/720) Adî b. Adî’ye (ö. 120/738) yazdığı mektuptan imanın içeriğinin inanç esaslarının yanında yasaklar ve Sünnet’leri de kapsadığını ve bunları tamamlayan kişinin imanını tamamladığını belirttiği bir kesiti aktararak, amelin imanı kemale erdireceğini belirtmek istemiştir.¹³⁹

Buhârî ayrıca Hz. İbrâhim’in iman ettiği halde Allah’tan dileğini ifade eden “ancak kalbimin tatmin olması için”¹⁴⁰ sözünü, Muâz b. Cebel’in (ö. 17/638) arkadaşına “Otur da bir sûre iman edelim.” sözüyle desteklemiştir.¹⁴¹ O, zaten mü’min olan Muâz’ın kendisi gibi mü’min olan arkadaşıyla beraber iman etmekten kasıtlarının zikir ve hamd ile imanlarını ziyadeleştirmek olduğunu düşünmektedir.¹⁴² Buhârî

---

¹²⁹ Fetih, 48/4; Kılınc, *Ehl-i Re’y ve Ehl-i Hadis’in İman Anlayışı*, s. 59.

¹³⁰ Kehf, 18/13.

¹³¹ Meryem, 19/76.

¹³² Muhammed, 47/17.

¹³³ Müddessir, 74/31.

¹³⁴ Tevbe, 9/124.

¹³⁵ Âl-i İmrân, 3/173.

¹³⁶ Ahzâb, 33/22.

¹³⁷ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, I, 101-102; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 47; Kanarya, “Buhârî’nin “el-Câmiu’s-Sahîh” İsimli Eserinin “Kitâbü’l-İmân” Bölümünde Kur’an-Hadîs Bütünlüğünün Yansımaları”, s. 204-205; Yılmaz, “Buhârî’nin Kitâbü’l-İmân’ı Üzerine Hanefî Bakış Açısı”, s. 424.

¹³⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 48.

¹³⁹ Çakın, “Buhârî’nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, s. 196.

¹⁴⁰ Bakara, 2/260.

¹⁴¹ Yüksel, “Buhârî’de İman Anlayışı”, s. 243; Yılmaz, “Buhârî’nin Kitâbü’l-İmân’ı Üzerine Hanefî Bakış Açısı”, s. 426.

¹⁴² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 48.

devamla İbn Mes‘ûd’un (ö. 32/652-53) “*Yakîn, imanın tamamıdır*” sözüne yer verir. İbn Hacer, Buhârî’nin yakîni zikredişini şerh ederken Süfyân es-Sevrî’nin (ö. 161/778) şu sözünü nakleder: “*Yakîn gerektiği gibi kalpte yerleşirse o kişinin, cennet iştiyakı ve cehennem korkusu ile akli başından gider.*”¹⁴³ Yine İbn Ömer’in (ö. 73/693) “*Kişi, gönlünü tırmalayan (kendisini huzursuz eden) şeyi terk etmedikçe gerçek takvâyâ erişemez*” sözünü¹⁴⁴ de burada zikreden Buhârî’nin iman eden kişilerin bu sözlerine yer vermesindeki kastı açık bir şekilde imanın artıp azalması hususundaki görüşünü delillendirmektedir.¹⁴⁵ İbn Hacer bu hususu, kişinin taatleri ve zikri ile kulluk bakımından Allah’a daha fazla yaklaşabilmesi ile elde edeceği mertebeler şeklinde açıklamaktadır.¹⁴⁶ Nitekim taatler imanı artırırken günahlar azalmasına sebep olmaktadır.¹⁴⁷

Kitâbü’l-îmân’da Buhârî, “*İmanın artması ve eksilmesi*”¹⁴⁸ adını doğrudan kullandığı bir baba da yer vermektedir. Birinci babda zikrettiği “*Biz de onların hidayetlerini artırmıştık*”¹⁴⁹ ve “*İman edenlerin imanı artsın*”¹⁵⁰ âyetlerini yeniden zikrettikten sonra dinin tamamlandığını bildiren “*Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim*”¹⁵¹ âyetine yer vermiştir. Buhârî, imanın artması ve azalmasındaki kastı açıklamak için burada kendi sözlerine de yer vermiştir. O, “*Kişi tamamlanmış ve kemale ulaşmış olan dinden bir şeyi terk ettiğinde dini eksik olur.*”¹⁵² sözüyle iman edilen değerlerin terkedilmesinin imana zararını ifade etmiştir.¹⁵³ İbn Battâl, iman ve iman edilmesi gerekenleri kabullenme noktasında insanların farklı olmasını bilgi ve cehalet durumuna bağlamış, insanların kalbinde tasdik ettiği şeylerin asılları için iman

---

¹⁴³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 48.

¹⁴⁴ Burada takvâdan kastı İbn Hacer, nefsi şirk ve kötü amellerden temizleyerek sâlih amellere devam etmek şeklinde şerh etmiştir bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 48.

¹⁴⁵ Yüksel, “Buhârî’de İman Anlayışı”, s. 243.

¹⁴⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 47-48.

¹⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 47.

¹⁴⁸ Buhârî, “İman”, 33. Ameli imandan bir cüz olarak kabul eden Mu‘tezile de imanın artıp eksileceğini savunmaktadır. İpek, *Mu‘tezile ve Ehl-i Sünnet’in İman Anlayışlarına Mukayeseli Bir Yaklaşım*, s. 53.

¹⁴⁹ Kehf, 18/13.

¹⁵⁰ Müddessir, 74/31.

¹⁵¹ Mâide, 5/3.

¹⁵² Buhârî, “İman”, 33; Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 386-387.

¹⁵³ Muhaddisin böylelikle Mürcie’nin imanın artıp eksilmeyeceği görüşünü reddettiği kabul edilmiştir. Çakın, “Buhârî’nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, s. 190.

edilen şeyleri görünce eksilmesi ya da artması gibi bir durumun mümkün olmayacağını belirtmiştir.¹⁵⁴ İbn Uyeyne (ö. 198/814) de, terkedilen emirlerin inkârı barındırması halinde kişiyi dinden çıkaracağını bildirmiştir.¹⁵⁵ Buhârî, emir ve nehiyleri noktasında tamamlanmış¹⁵⁶ olan İslâm dininde herhangi bir şeyin dine sonradan eklenerek ya da dinden çıkarılarak artış ya da azalışı mümkün görmemiş; Enes'ten rivayet edilen ve arpa, hardal ya da buğday benzetmesiyle kalpteki imana işaret edilen hadisle kalbin fiili olan tasdikini de artıp eksileceğini belirtmiştir.¹⁵⁷ Buhârî aynı hususa “Hz. Peygamberin ‘Allah’ı en iyi bileniniz benim’ sözü” babında¹⁵⁸ dikkat çekmiştir.¹⁵⁹

Kişinin işlediği fiillerin farklılığıyla da imanın azalmasına işaret eden Buhârî, bu azalmanın aynı düzeyde olmayacağını belirtmek için “*Münafıklığın alâmeti*” babında¹⁶⁰ münafıkların konuştuklarında yalan söylediğini, sözlerinden döndüklerini ve emanete hıyanet ettiklerini bildiren hadisi zikreder. Buhârî’nin muradı, taatlerin imanı arttırdığını belirttiği gibi günahların da imanı azalttığını göstermektir.¹⁶¹ Çünkü nifak, iman ile aynı yerde yani kalpte belirir. Dolayısıyla burada nifaktan bahsedilerek bu tip amellerin kişiyi dinden çıkarmayacağı ifade edilmektedir.¹⁶²

Buhârî’nin *Kitâbü’l-îmân*’da dikkat çektiği bir diğer husus da artıp eksilmesi yönüyle insanların imanlarının birbirlerine eşit olmamasıdır. Bu konuda birçok hadise yer veren muhaddis, iman bölümünün başlarında “*Müslüman, müslümanların dilinden ve elinden selamette olduğu kişidir*” hadisini başlık yaptığı babda¹⁶³ bu hadisi geri kalan “*Muhacir ise Allah’ın yasakladığı şeyi terk eden kişidir.*” bölümü ile beraber zikretmiştir. Buhârî’nin buradaki muradı, insanların yaptıkları fiilleriyle imanları

---

¹⁵⁴ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, I, 101-102; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 103.

¹⁵⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 103.

¹⁵⁶ Buhârî söz konusu babda bu âyetin indiği zamana dair Hz. Ömer ile Yahudilerden biri arasında geçen konuşmayı aktarmıştır. Hz. Peygamber’in Vedâ haccı sırasında Arefe günü inmiş olan bu âyetten sonra herhangi bir hüküm âyeti inmemiştir. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, I, 102; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 105.

¹⁵⁷ Âşıkkutlu, “Buhârî Döneminde İmanla İlgili Yaklaşımlar”, s. 71.

¹⁵⁸ Buhârî, “İman”, 13.

¹⁵⁹ Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 188.

¹⁶⁰ Buhârî, “İman”, 24.

¹⁶¹ Böylece Buhârî, kalbin, dilin ve bedeninin amellerinde nifaka işaret etmiştir. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 90; Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 125; Sabri Çap, “Sünnet’e Aykırı Dindarlık Tezahürlerine Karşı Hz. Peygamber’in Tutumu”, *İslam ve Yorum IV*, Ed. Serkan Demir vd., Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, cilt: II (2020), s. 313-341, s. 327.

¹⁶² Âşıkkutlu, “Buhârî Döneminde İmanla İlgili Yaklaşımlar”, s. 79.

¹⁶³ Buhârî, “İman”, 4.

bakımından eşit mertebede olmadıklarını ispatlamaktır. O, “İslam’ın (müslümanların) hangisi en faziletlidir?”¹⁶⁴ adlı babda müslümanların iman ve amel noktasında birbirine eşit olamayacağını savunmaktadır.¹⁶⁵

Buhârî insanlar arasındaki iman farklılığına en açık şekilde “İman ehlinin ameller konusundaki faziletlerinin birbirinden farklı olması”¹⁶⁶ isimli babda yer vermiştir.¹⁶⁷ O, Allah Teâlâ’nın “Kalbinde hardal tanesi ağırlığına imanı olanı cehennemden çıkarın!” buyurduğunu bildiren hadis ile Ebû Saîd el-Hudrî’den şu rivayete yer vermektedir. Hz. Peygamber’in “Uyurken rüyamda insanların üzerlerinde gömlek olduğu halde bana arz edildiğini gördüm. Bu gömleklerden kimi göğşe kadar, kimisi ise daha kısaydı. Ömer b. Hattâb, üzerindeki gömleği yerde sürüdüğü halde bana arz edildi” demesi üzerine ashâb rüyadaki gömleği nasıl yorumladığını sormuş Resûlullah (s.a.v.) buna karşılık “din olarak” diye cevap vermiştir. Böylece Buhârî, insanların amellerinin farklılıkları ile imanları arasında da farklılıkların olacağını, müslümanların iman bakımından eşit olmadıklarını göstermiştir.¹⁶⁸ Ayrıca musannif, iman noktasında her mü’mini aynı gören Cehmiyye’yi, günahları gereği kişinin sonsuza kadar cehennemde kalması gerektiğini söyleyen Mu‘tezile ve Hâriciyye ile günahın imana hiç zararının olmayacağını söyleyen Mürcie’yi de reddetmiştir.¹⁶⁹ Buhârî bu hususu, “Dinini koruyan kişinin üstünlüğü”¹⁷⁰ başlıklı babda günaha dalan kişinin kendisine zarar vereceğini, itaat eden kişinin ise dinini koruyacağını bildiren hadisi naklederek desteklemiştir.

Amelin imana eşlik etmesi gerektiğini ifade eden ve kişinin kendi imanına muhalif tavırlarını da yine *Kitâbü’l-îmân*’da ele alan Buhârî, bir diğer fazilet farklılığını da sahâbe üzerinden göstermiştir. “Mü’minin, farkında olmadan amelinin

---

¹⁶⁴ Buhârî, “İman”, 5.

¹⁶⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 54-55; Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 183; Kaynar, *Buhârî’nin Bab başlıklarıyla İlgili Çalışmalar ve Bab Başlıklarındaki Kendi İfadelerinin Değerlendirilmesi*, s. 174.

¹⁶⁶ Buhârî, “İman”, 15.

¹⁶⁷ Enes, *Buhârî’nin Bab başlıklarıyla İlgili Çalışmalar ve Bab Başlıklarındaki Kendi İfadelerinin Değerlendirilmesi*, s. 175.

¹⁶⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 73; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 384; Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 186.

¹⁶⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 73; Çakın, “Buhari’nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, s. 198.

¹⁷⁰ Buhârî, “İman”, 39.

iptal edilmesinden korkması”¹⁷¹ babında İbrâhim et-Teymî’nin (ö. 92/710-11) “Sözlerimle amelimi karşılaştırdığımda hep yalancı çıkmaktan korkarım” sözü ile İbn Ebû Müleyke’nin (ö. 117/735), Hz. Peygamber’in ashabından otuz kişi ile karşılaştığını, hepsinin de kendileri hakkında münafıklıktan korktuklarını ve kendi imanlarının Cebrâil (a.s.) ve Mîkâil’in (a.s.) imanları gibi olmadığını söylediklerine yer vermiştir.¹⁷² Bu konuda İbn Hacer, meleklerin imanına nifak bulaşma ihtimalinin olmadığını ancak sahâbenin kendi imanlarına nifak bulaşma endişesi taşıdıklarını belirtmiş; bununla sıddıkların imanını ile diğer insanların imanının aynı seviyede olduğunu savunanların haksızlığının ortaya çıkacağını ve Buhârî’nin bab başlığını bu şekilde tayin ederek ameli imandan saymayan ve günahın imana zararının olmayacağını savunan Mürcie’yi reddettiğini söylemiştir.¹⁷³

Buhârî, insanların amellerine karşılık alacağı mükafatlar üzerinden de aynı hususa değinmiştir. “*Kişinin iyi müslüman olması*”¹⁷⁴ adlı babda “*Kişi müslüman olur da İslâm’a uygun yaşarsa Allah onun önceki bütün günahlarını bağışlar. Bundan sonra (yaptıklarının) karşılığı söz konusudur: Bir iyiliğe on katından yedi yüz katına kadar sevap vardır. Kötülüğe ise kendi misli kadar günah vardır, ancak Allah dilerse bundan vazgeçer (bağışlar).*” hadisini nakletmiştir. Bu hadis Buhârî’ye göre imanın artıp eksilmesini ispatladığı gibi amellerin insanlar arasında farklılıklara sebep olduğuna da işaret etmektedir; çünkü hadiste iyi bir Müslüman olmaya vurgu vardır. İbn Hacer, Buhârî’nin bu hadisi naklederek, günahından dolayı insanları tekfir eden ve bu yüzden küfre düştüğüne kanaat ettiği insanların cehennemde ebedî kalacağını savunan Hâricîler’i ve Mu‘tezile’yi reddettiğini belirtir.¹⁷⁵ Musannif burada ayrıca,

---

¹⁷¹ Buhârî, “İman”, 36; Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 200.

¹⁷² İmanın artıp eksilmesiyle ilişkili olan mezkûr rivayetler aynı zamanda imanda istisna konusuyla da ilişkilendirilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 216-217. Kişinin amelinin sonucunu bilememesi ile doğrudan ilişkili olan ve imanının kabul görüp görmeyeceği korkusunu dile getirdiği “inşallah ben mü’minim” şeklindeki söz, imanda istisna olarak adlandırılmaktadır. Bu konu hakkında Faruk Kartal tarafından *İmanda İstisna* (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2020) adıyla yapılmış bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır.

¹⁷³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 112. Buhârî böylece Kerrâmiyye’nin görüşünü de reddetmektedir. Çünkü kişinin imanını dil ile ikrarını yeterli gören Kerrâmiyye, “*Lâ ilâhe illallah*” diyen birinin imanının meleklerin imanını gibi imana sahip olduğunu savunmaktadır. Bayram, “Kerrâmiyye Mezhebinin İman Anlayışı”, s. 118-119.

¹⁷⁴ Buhârî, “İman”, 31.

¹⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 100.

imanın amelle artıp eksileceğini kabul etmeyen Mürcie'yi de reddetmiştir.¹⁷⁶ Böylelikle amelîne göre karşılık göreceği bildirilen insanın işlediği fiillerden sorumlu olmadığını ileri süren Cehmiyye'ye de reddiyede bulunulmuştur.

Son olarak Buhârî'nin iman ve ameldeki artışın oluşturacağı farklılığı bir başka şekilde tarif ettiğini zikretmek istiyoruz. O, "*İmanın tadı*"¹⁷⁷ adını taşıyan babda Enes'ten rivayet edilen "*Üç şey kimde bulunursa imanın tadına varır: 1. Allah ve resulünü her şeyden çok sevmek, 2. Sevdiği kişiyi yalnızca Allah için sevmek, 3. Küfre dönmeyi, ateşe atılmak kadar kötü görmek.*" hadisini, "*İmanın alâmeti Ensarı sevmektir*"¹⁷⁸ adını verdiği babda da yine Enes'ten rivayet edilen "*İmanın alâmeti ensarı sevmektir, nifakın (münafıklığın) alâmeti ise ensara buğzettir.*" hadisini zikretmiştir. O, söz konusu iki hadisten ilkinin aynı râvi ile birkaç bab sonrasında "*Kişinin küfre dönmeyi ateşe atılmak gibi kötü görmesi imandandır*"¹⁷⁹ başlığı altında tekrar ele almıştır. Görüldüğü üzere onun buradaki kastı, insanın imanını artırarak geliştirme gayretinin ona imanın tadına erişme fırsatı vereceği¹⁸⁰ ve günahlardan koruyarak Allah'a, Hz. Peygamber'e ve sevdiklerine yakınlaştıracaktır. Bu da kişinin imanının kemale ererek artacağına göstergesidir.¹⁸¹ Yine ensarı sevmenin de iman alâmeti olduğunu savunmakla Buhârî aynı zamanda Şîa'ya da reddiyede bulunmuştur.

C. İman-Küfür Sınırı

İnsanlar tasdik ve inkâr bakımından mü'min, münafık veya kâfir olarak isimlendirilir. İman dışındaki vasıflarla insanların nitelendirilmesinde büyük günah meselesi etkili olmuştur. Ehl-i sünnet'e göre kişi günah işlemekle küfre girmez.¹⁸² Cehmiyye de imanı mârifet olarak tanımlaması dolayısıyla aynı düşünceyi savunmaktadır. Buna göre bir kişinin kalbinde ya da aklında iman yer etmişse diliyle

---

¹⁷⁶ Çakın, "Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması", s. 190.

¹⁷⁷ Buhârî, "İman", 9. Musannif, *Kitâbü bed'i'l-vahy*'de yer verdiği bir rivayetin bir kısmını yine bu bölümde zikretmiş, imanın mutluluğuna varan kişiyi artık kimsenin sınırlendirip de dinden çıkaramayacağını ifade etmiştir. Buhârî, "İman", 38.

¹⁷⁸ Buhârî, "İman", 10.

¹⁷⁹ Buhârî, "İman", 14.

¹⁸⁰ Kaynar, *Buhârî'nin Bab başlıklarıyla İlgili Çalışmalar ve Bab Başlıklarındaki Kendi İfadelerinin Değerlendirilmesi*, s. 175.

¹⁸¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 47; Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 189.

¹⁸² Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 136.

inkâr ediyor olması söz konusu bilmeyi değiştirmeyeceğinden kişinin dinden çıkmayacağını ileri sürer.¹⁸³ Yine ameli imandan saymayan Mürcie, iman ehlinin büyük günah işlemesi ile durumunun ne olduğuna dünyada karar vermenin mümkün olamayacağı ve ehli kıblenin tekfir edilemeyeceği görüşündedir. Bu nedenle imanda herhangi bir derecelendirmeyi de kabul etmemektedir.¹⁸⁴

Mu'tezile ise, büyük günah işleyenin iman ile küfür arasında bir yerde bulunacağını, bu kimsenin fâsık olarak nitelendirileceğini¹⁸⁵ ve tövbe etmeksizin ölmesi halinde ebediyen cehennemde kalacağını savunur.¹⁸⁶ Fakat böyle bir kimse dinden çıkmış sayılmayacağından ona dünyada İslâmî hükümler uygulanır.¹⁸⁷ Nâfile ibadetleri bile imandan sayan Hâricîler'e göre kişi büyük günah işlemek şöyle dursun küçük bir günah dahi işlese dinden çıkar, çünkü iman ile küfür arasında herhangi bir mertebe yoktur.¹⁸⁸ Selef âlimleri imanı amelden saymakla beraber amelin ancak imanı mükemmelleştireceğini düşündüklerinden kişinin işlediği günahla dinden çıkmasının mümkün olmadığını belirtir.¹⁸⁹ Çünkü iman mükemmellik olarak artar ya da azalır fakat işlenen günahlara günah olarak inanılmaya devam edildiği sürece kişinin imanını zayıflatan bir sebep olsa da dinden çıkarmaz.¹⁹⁰ Selef içerisinde Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) büyük günah işleyen kişiye dair farklı bir yorumu görülmektedir. Ehli sünnet âlimlerince günahkâr olarak tanımlanan iman ehline o, münafık nitelemesinde bulunmuştur.¹⁹¹

Buhârî *Kitâbü'l-îmân*'da birçok bab başlığında ve içeriğinde taatleri iman olarak günahları da küfür olarak isimlendirmiştir. Fakat küfrü kendi içerisinde itikatta ve amelde olmak üzere iki grupta değerlendirmiş ve günah işleyen insanların küfre düşmeyeceğini ifade etmiştir. Böylelikle o, kişiyi imandan çıkaracak ve çıkarmayacak

---

¹⁸³ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 125.

¹⁸⁴ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 139; Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 16.

¹⁸⁵ Eş'arî, *Kitâbü Makâlâti'l-İslâmiyyîn*, s. 269-270; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 83; Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, 396.

¹⁸⁶ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 86; Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, 396.

¹⁸⁷ Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, 396.

¹⁸⁸ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 83; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 136.

¹⁸⁹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 85.

¹⁹⁰ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 131.

¹⁹¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Hasan-ı Basrî-Akaide Dair Görüşleri", *DİA*, XVI, 305-307, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, s. 306.

hususların birbirinden ayırt edilmesini sağlamıştır.¹⁹² O, “Kocanın (yaptığı iyiliklere karşı) nankörlük etmek ve inkâr anlamında olmayan küfür (nankörlük)”¹⁹³ babında zikrettiği hadisle, aslında küfür olarak isimlendirilen günahın kişinin Allah’ı inkârı mânasında olmadığını ifade etmektedir.¹⁹⁴ İbn Abbas’tan (ö. 68/687-88) rivayet edilen bu hadiste Hz. Peygamber, cehennem ehlinin kendisine gösterildiğini ve onların çoğunluğunun kadınlardan oluştuğunu, çünkü onların inkâr (nankörlük) eden kişiler olduğunu bildirmesi üzerine O’na (s.a.v.), bu kadınların Allah’ı mı inkâr ettikleri sorulmuş, Hz. Peygamber de kocalarının haklarını ve iyiliklerini inkâr ettiklerinden bahsetmiştir.¹⁹⁵ Dolayısıyla Allah’ı inkâr olmayan ve günah olarak görülen bir fiilden bahsedilince küfür kelimesinin kullanıldığı hadisi naklederek Buhârî, küfür kelimesinin yalnızca kişinin dinden çıkması anlamına gelmediğini, aynı zamanda nankörlük için de bu kelimenin kullanımının mümkün olduğunu göstermiştir.¹⁹⁶

Müteakip babda yine aynı konuyu ele alan Buhârî, Câhiliye dönemine atıfta bulunulan “Günahlar, câhiliye işlerindedir.”¹⁹⁷ hadisini bab başlığı yapmış ve burada “Şirk dışındaki bu günahları işleyenler tekfir edilemezler. Çünkü Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Sen kendisinde câhiliye olan bir adamsın.” Yüce Allah da şöyle buyurmuştur: “Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalan (günah)ları ise dilediği kimseler için bağışlar.”¹⁹⁸ diyerek kendi görüşünü beyan etmiştir. Bu hususu destekler nitelikte zikrettiği hadiste Ebû Zerr’in (ö. 32/653) Bilâl’e (ö. 20/641) hakareti ve onu annesinden dolayı ayıplaması üzerine Hz. Peygamber’in onu “Gerçekten sen kendisinde câhiliye ahlâkı olan birisin.” diyerek uyarması aktarılmaktadır.¹⁹⁹ Babda zikredilen âyet dikkate alındığında Buhârî’nin, şirk dışında taatleri terk ya da haramları işlemeyle kişinin dinden

---

¹⁹² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 83.

¹⁹³ Buhârî, “İman”, 21.

¹⁹⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 83; Mehmet Bağcı, *İslam Mezheplerinde İman ve Büyük Günah Problemi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 8.

¹⁹⁵ Mezkûr hadis hakkında yapılmış kapsamlı bir çalışma için bkz. Kâmil Çakın, “Kadınlar ile İlgili Bir Hadis ve Değerlendirilmesi”, *Dinî Araştırmalar*, I/1 (1998), s. 5-30. Ayrıca bkz. Ulrike Mitter, “Cehennem Ehlinin Çoğunluğu Kadınlar”: Çok Tartışılan Bir Hadisin Kısa Analizi” (çev. Fatma Kızıl), *Hadis Tetkikleri Dergisi*, IX/2, (2011), s. 99-116.

¹⁹⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 83.

¹⁹⁷ Buhârî, “İman”, 22.

¹⁹⁸ Nisâ, 4/48.

¹⁹⁹ Çap, “Sünnet’e Aykırı Dindarlık Tezahürlerine Karşı Hz. Peygamber’in Tutumu”, s. 323.

çıkmayacağını Hz. Peygamber'in Ebû Zerr'i tekfir etmediğine dikkat çekerek belirtmiştir.²⁰⁰ Musannif, burada ayrıca günah işleyen kişinin ebedî cehennemde kalacağını söyleyen Hâricîler'in görüşünü reddetmiştir.²⁰¹

Buhârî aynı babda “*Eğer inananlardan iki grup birbirleriyle savaşarlarsa aralarını düzeltin...*”²⁰² âyetinde Allah Teâlâ'nın birbiriyle savaşan iki gruba da mü'min diye hitap etmesini görüşünü kuvvetlendirmek için zikretmekte ve bu hususu “*Allah onları mü'min olarak nitelendirdi*” diyerek açıklamaktadır. Buhârî'ye göre işlenen günah eğer kişiyi dinden çıkarsaydı, âyette Allah bu insanları inananlar diye isimlendirmezdi.²⁰³ Hemen bu âyetin sonrasında zikrettiği hadiste, benzer bir tâbiri Hz. Peygamber de kullanmıştır. Ahnef b. Kays'tan (ö. 67/686-87) rivayet edilen hadiste Hz. Peygamber'in karşılıklı öldürme kastı taşıyarak birbirine kılıç çekmiş iki kişiyi de Müslüman olarak isimlendirmesi²⁰⁴ Buhârî'ye göre günahın kişiyi imandan çıkarmadığına dair oldukça önemli bir delildir. Böylece o, günah işleyeni tekfir eden Hâriciyye, Râfiziyye ve İbâdiyye'nin görüşünü de reddetmiştir.²⁰⁵ Buna mukabil hadisin devamında iki tarafın da cehennemde olduğunun bildirilmesi ile musannif günahın imana zarar vermeyeceğini savunan Mürcie'yi de reddetmektedir.²⁰⁶

İman ehlini tanıtan âyetlerden biri olarak “*Bir de onlar bilerek günah işlemekte ısrar etmezler.*”²⁰⁷ âyetini zikrettikten sonra mü'minin tövbe etmeksizin günaha devam etmekten sakındırılmasını ele alıp, aynı babda “*Müslümana sövmek fisk, onunla savaşmak küfürdür.*” hadisini zikretmesi ve söz konusu babın başlığını “*Mü'minin, farkında olmadan amelinin iptal edilmesinden korkması*”²⁰⁸ olarak seçmesi

---

²⁰⁰ Âşikkutlu, “Buhârî Döneminde İmanla İlgili Yaklaşımlar”, s. 71.

²⁰¹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I, 86; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 85; Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 387; Kanarya, “Buhârî'nin “el-Câmiu's-Sahîh” İsimli Eserinin “Kitâbü'l-İmân” Bölümünde Kur'an-Hadîs Bütünlüğünün Yansımaları”, s. 207.

²⁰² Hucurât, 49/9.

²⁰³ Çakın, “Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, s. 197; Bağcı, *İslam Mezheplerinde İman ve Büyük Günah Problemi*, s. 7-8.

²⁰⁴ Buhârî, “İman”, 22.

²⁰⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I, 86; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 85; Kanarya, “Buhârî'nin “el-Câmiu's-Sahîh” İsimli Eserinin “Kitâbü'l-İmân” Bölümünde Kur'an-Hadîs Bütünlüğünün Yansımaları”, s. 207.

²⁰⁶ Çakın, “Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, s. 198.

²⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/135.

²⁰⁸ Buhârî, “İman”, 36; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 112; Şahin, *İman Küfür ve Nifâka Taalluk Eden Amellerle İlgili Hadislerin İncelenmesi*, s. 42.

Buhârî'nin, küçük günah olarak nitelendirilen sövme fiiline “fısk”, büyük günah olarak nitelendirilen öldürme fiiline ise günahın büyüklüğünü anlatmak için “küfür” kelimesini kullandığını göstermektedir.²⁰⁹ Buhârî yine burada zikrettiği Hasan-ı Basrî'den (ö. 110/728) bir rivayetle, amellerin iptal edilmesinden ancak mü'min olan bir kişinin korkacağını, bu noktada bir endişeye sahip olmayanın ise münafık olduğunu belirtmektedir. O, bu babda, açıktan günah işleyen birinin fâsık olarak adlandırılabilmesine dikkat çekmiş ancak günahından dolayı insanların tekfir edilmesine karşı çıkmıştır.²¹⁰ O, gûnahtan sakınmaya vurgu yaparak günahın imana zarar vermeyeceğini savunan Mürcie'nin görüşünü de reddetmiştir.²¹¹

Buhârî, tövbe etmeden ölen kişinin halinden bahseden bir hadisi de *Kitâbü'l-îmân*'da isimsiz olarak ele aldığı babda²¹² zikretmiştir. Ebû İdrîs el-Havlânî'den (ö. 80/699) rivayet edilen hadiste, büyük günah işlemiş ve bu günahı Allah tarafından insanlara ifşa edilmemiş birinin durumunun artık Allah'a kaldığı bildirilmiştir ki bu da kişinin günahı sebebiyle tekfir edilemeyeceğini göstermesi açısından önemlidir. Söz konusu hadis el-Mâzinî'nin (ö. 249/863) de belirttiği üzere, büyük günah işleyen kişinin işlediği günah sebebiyle Hâricîler'in iddia ettiği gibi dinden çıkmadığını, yani kâfir olmadığını göstermektedir. Ayrıca hadiste günahı ifşa edilmemiş bu kişinin tövbesinden bahsedilmediği halde Allah'ın onu affetme ihtimalinin olduğu belirtildiğinden el-Mâzinî bu hadisin, tövbe etmeden ölen fâsığın (günahkârın) cezalandırılmasının gerektiğini iddia eden Mu'tezile'ye cevap niteliğinde zikredildiğini söylemektedir.²¹³

“*Kişinin iyi müslüman olması*”²¹⁴ babında iman ehlinin iyiliklerine on katından yedi yüz katına kadar sevap verilebileceğini, kötülüklerinin ise misliyle karşılık bulacağını belirten hadisin sonunda Allah Teâlâ'nın, dilerse bu günahları da affedeceğinden bahsedilmektedir. Kişinin işlediği günahlar sebebiyle dinden

---

²⁰⁹ Bardakçı, *Kur'an ve Sünnet'te İmân-Amel*, s. 78; Altın, *İman ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, s. 130; Çakın, “Buhari'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, s. 197.

²¹⁰ Çakın, “Buhari'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, s. 197; Bağcı, *İslam Mezheplerinde İman ve Büyük Günah Problemi*, s. 7.

²¹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 112; Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 132; Çakın, “Buhari'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, s. 191.

²¹² Buhârî, “İman”, 11.

²¹³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 68.

²¹⁴ Buhârî, “İman”, 31.

çıkacağını ve sonsuza dek cehennemde kalacağını savunan Hâricîler'e de bir reddiye niteliği taşıyan bu hadis ile Buhârî, günah işleyen kişinin küfre düştüğünü kabul etmediğini ifade etmektedir. Ayrıca günah işleyen kişinin Allah tarafından affedilebileceğini nakletmekle Mu'tezile'nin görüşünü de reddetmektedir.²¹⁵ Musannif, mezkûr babda aynı şekilde başlayan başka bir hadisi de Ebû Saîd el-Hudrî'den (ö. 74/693-94) rivayet etmekle zikredilen görüşlerini kuvvetlendirmektedir.²¹⁶

Kitâbü'l-îmân'da iman, küfür ve günahın farklılıklarını gösteren Buhârî, münafıklıkta da farklılıkların olduğunu "*Münafığın alâmeti*"²¹⁷ babında ileri sürmüştür. Farklı senetle rivayet edilen iki hadis zikredilmiş olan bu babda her iki hadiste de yalan söylemek, sözünde durmamak ve emanete hıyanet etmekten bahsedilmiştir. Böylece dil, beden ve kalbe dair amellerin bozukluğunu dile getirerek nifaktaki mertebelere işaret edilmiştir.²¹⁸ Söz konusu babın *Kitâbü'l-îmân*'da yer almasını Kirmânî (ö. 786/1384), nifakın imandan olmayacağını ya da nifakın da kendi içinde farklılık olduğu için her nifakın küfür olarak nitelendirilemeyeceğini göstermek olarak açıklamış²¹⁹; İbn Hacer de söz konusu nifakın itikatta değil amelde olduğunu söylemiştir. Ayrıca hadislerden, bu fiilleri alışkanlık haline getiren kişilerin inançlarında bozukluk olduğu anlaşılmıştır.²²⁰

Buhârî'nin, *Kitâbü'l-îmân*'da günah olan fiillerin hepsinin küfür olarak görülemeyeceğini ifade etmesi, zulüm kavramına farklı mâna yüklemesiyle açıkça anlaşılmaktadır. O, "*İman edip de imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya...*"²²¹ âyetini zikrettikten ve âyetin inmesiyle sahâbenin Hz. Peygamber'e, işlenen

---

²¹⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 100.

²¹⁶ Buhârî bu konuyu başka başlıkla da ele almış, Allah'ın kullarına merhamet etmeyi kendi nefesine yazdığını bildiren hadisleri naklederek Mu'tezile'nin günahkâr kişiyi Allah'ın affetmeyeceğine dair görüşünü kabul etmediğini göstermiştir. Buhârî, "Tevhîd", 15.

²¹⁷ Buhârî, "İman", 24. Buhârî nifak alâmeti olan amellerden birini "*İmanın alâmeti Ensarı sevmektir*" adını verdiği babda "*İmanın alâmeti ensarı sevmektir, nifakın (münafıklığın) alâmeti ise ensara buğzetmektir.*" zikretmektedir. Buhârî, "İman", 10; Şahin, *İman Küfür ve Nifaka Taalluk Eden Amellerle İlgili Hadislerin İncelenmesi*, s. 56-58.

²¹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 89; Altın, *İman ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, s. 121.

²¹⁹ Kirmânî, *Sahîhu Ebî Abdillâh el-Buhârî bi-Şerhi'l-Kirmânî*, I, 146; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 90; Kaynar, *Buhârî'nin Bab başlıklarıyla İlgili Çalışmalar ve Bab Başlıklarındaki Kendi İfadelerinin Değerlendirilmesi*, s. 177.

²²⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 90.

²²¹ En'âm, 6/82.

günahların da zulüm olup kimin zulmetmemiş olabileceğini sormaları üzerine, Allah tarafından âyette geçen zulmün şirk olarak açıklandığı “*Şüphesiz ki şirk büyük bir zulümdür*”²²² âyetini delil getirmiştir. Burada Buhârî’nin amacı, sahâbenin de ilk başta zannettiği ve endişe duyduğu üzere işlenen günahların şirk olmadığını; asıl şirkin Allah’ı inkâr olduğunu belirtmektir. Böylece o, her günah işleyenin küfre düşmeyeceğini belirtmek için bu babın adını “*Zulümden zulme fark vardır*”²²³ olarak belirlemiştir.

Daha önce amellerin insanların faziletlerini etkilemesi yönüyle ele aldığımız bir başlığı da burada yeniden zikretmek istiyoruz. “*İman ehlinin ameller konusundaki faziletlerinin birbirinden farklı olması*”²²⁴ başlığı altında Buhârî, cehennemden çıkarılacak zümreden bahseden hadisi nakletmiştir. Kişinin işlemiş olduğu günahların onu dinden çıkarması söz konusu olsaydı insanların günahlarının karşılığı olarak cehennemde kaldıkları sürenin sonunda oradan çıkamayacağını savunmak doğru olacaktı. Oysaki yine bu minvalde “*İmanın artması ve eksilmesi*”²²⁵ başlıklı babda nakledilen bir hadiste Hz. Peygamber, kalbindeki imanı arpa, buğday ya da zerre ile tasvir ettiği kimselerin “*Lâ ilâhe illallah*” demeleri halinde cehennemden çıkacaklarını bildirmektedir. Buhârî’nin, iman sahibi birisinin cehennemden çıkarıldığını ispatlamaya gayret ettiğini ve günahın kişiyi imandan çıkardığını düşünen Hâriciyye ve Mu‘tezile’ye, ayrıca mü’minin cehennemden çıkarılmasından bahsettiği için günahın imana zarar vermeyeceğini söyleyen Mürcie’ye reddiye olarak bu başlıkları oluşturduğunu söylemek uygun olacaktır.²²⁶ Ayrıca muhaddis mezkûr hadisi *Kitâbü’l-libâs*’ta “*Ebû Abdullah der ki: Bu, ölüm esnasında ya da daha önce tövbe edip pişman olması ve lâ ilâhe illallah demesi halinde böyledir. O zaman affedilir.*” diyerek nakletmektedir.²²⁷ Onun bu açıklaması Mu‘tezile’nin günahına tövbe etmeyen kişinin

---

²²² Lokmân, 31/13.

²²³ Buhârî, “İman”, 23.

²²⁴ Buhârî, “İman”, 15.

²²⁵ Buhârî, “İman”, 33.

²²⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 73; Âşıkutlu, “Buhârî Döneminde İmanla İlgili Yaklaşımlar”, s. 81; Çakın, “Buhari’nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, s. 198.

²²⁷ Buhârî, “Libâs”, 24.

ebedî olarak cehennemde kalacağını iddia etmesiyle aynı doğrultuda anlaşılmissa²²⁸ da musannif burada küfürden tövbe etmeyi kastetmiştir.²²⁹

Günahların kişiyi küfre götürmediğini düşünen Buhârî, “*Gerçek anlamda Müslüman olmamak*”²³⁰ başlıklı babda ele aldığı “*Bedeviler iman ettik dediler. De ki siz iman etmediniz, ancak ‘teslim olduk’ deyiniz.*”²³¹ âyeti ile ancak kalbe tam olarak yerleşmemiş olan inancın kişiye bir faydasının olmayacağını ifade etmiştir.²³² Âyeti zikretmeden önce “*Müslüman olmanın; teslim olma veya öldürülmekten korkmaya dayanmaması.*” şeklinde yaptığı açıklamayla musannif, görünürde Müslüman gibi davranmasına rağmen kalbine iman yerleşmeyen birinin mü’min olmayacağını ifade etmiştir. Devamla “*Müslümanlık gerçek anlamda olduğunda şu âyetteki gibi olur*” diyerek “*Şüphesiz Allah katında din İslâm’dır.*”²³³ âyeti ile sözlerini delillendirmiş ve kurallarına gönülden inanılmamış bir anlayışın Allah tarafından din olarak isimlendirilmediğine dikkat çekmiştir. Dil ile söylenen kelime-i şehâdetin kişiye yetmeyeceğini gösteren bu bab ile Buhârî aynı zamanda Mürcie’nin aşırı gidenlerini reddetmektedir.²³⁴

Buhârî, şirk ve irtidat konusunu beraber işlemiş, *Kitâbü istitâbeti’l-mürteddîn ve’l-mu’ânidîn ve kitâlihîm* adıyla bu konuya hasrettiği bölümde “*Allah’a ortak koşanın günahı ile dünya ve ahiretteki sonu*” babında²³⁵ şirkin en büyük günah olduğunu²³⁶ ve kişinin amellerini boşa çıkaracağını²³⁷ bildiren âyetleri ele alarak konuya başlamıştır. Muhaddis ilk olarak yalnızca şirkin kişiyi dinden çıkaracağını bu âyetlerle belirtmiştir. Mezkûr babda zikredilen ve büyük günahları anlatan hadislerle Buhârî’nin maksadı, büyük de olsa şirk dışındaki günahların kişiyi dinden çıkarmadığını, buna mukabil şirkin ise kişiyi dinden çıkarıp bütün iyi amellerinin boşa gitmesine sebep olduğunu belirtmektir.

---

²²⁸ Şahin, *İman Küfür ve Nifâka Taalluk Eden Amellerle İlgili Hadislerin İncelenmesi*, s. 15-16.

²²⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, X, 283.

²³⁰ Buhârî, “İman”, 19.

²³¹ Hucurât, 49/14.

²³² Yılmaz, “Buhârî’nin Kitâbü’l-Îmân’ı Üzerine Hanefî Bakış Açısı”, s. 431.

²³³ Âl-i İmrân, 3/19.

²³⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 81-82.

²³⁵ Buhârî, “İstitâbetü’l-mürteddîn”, 1.

²³⁶ Lokmân, 31/13.

²³⁷ Zümer, 39/65.

Buhârî, “*Mürted erkek ve kadının hükmü*” başlıklı babda²³⁸ İbn Ömer (ö. 73/693), Zührî (ö. 124/742) ve İbrâhim en-Nehaî'nin (ö. 96/714) mürted²³⁹ olan kadının öldürülmesi²⁴⁰ kanaatlerinde olduğunu belirttikten sonra bu düşünceleri destekler mahiyetteki âyetlere²⁴¹ yer vermektedir. Onun ilk zikrettiği âyette dinden dönen kişinin tövbesinin kabul edileceği, diğer ayetlerde de dünya ve âhirette dinden dönenin amellerinin boşa gideceği bildirilmektedir. Bu âyetleri naklederken o, özellikle Nahl sûresi 109. âyetin “*onlar, ahirette ziyana uğrayanların da ta kendileridir.*” kısmına dikkat çekmiştir. Bununla beraber Buhârî, söz konusu babda iki rivayete yer vermiştir. Bu rivayetlerin her ikisinde de İslâm'a girdikten sonra dinden çıkan kişinin dünyada ölüm cezasıyla cezalandırılmasına dair örnekler vardır.

Buhârî'nin bu babda²⁴² ele aldığı âyetlerde ve rivayetlerde mürtedde tövbe teklifi yapılmasından bahsedilmediği için onun bu seçimi; mürtedde tövbe teklifi yapılmaksızın öldürülmesi gerektiğini savunması olarak yorumlanmıştır.²⁴³ Yine onun “...göğsünü küfre açanlara Allah'tan gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır...”²⁴⁴ âyetini delil getirmesiyle; tehdit edildiği için bir insanın dinden çıktığını söylemesinin, onun mürted olarak hüküm görmesine sebep olmayacağına işaret etmektedir.²⁴⁵ Bu görüşünün ardından gelen “*Farzları kabul etmekten kaçınanların ve dinden döndüğü söylenenlerin öldürülmeleri*” adlı babda²⁴⁶ da bunu ifade etmek için Ebû Hüreyre'den bir rivayete yer verir. Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti zamanında Araplardan bazılarının dinden çıkması üzerine onlarla savaşmasının doğru olup olmadığını sormuştur. Hz. Ebû Bekir de namaz ile zekâtın dinin yükümlülükleri

---

²³⁸ Buhârî, “İstitâbetü'l-mürteddîn”, 2.

²³⁹ Bir Müslümanın hür iradesiyle İslâm dininden çıkmasını ifade eden kavramdır. İrfan İnce, “Ridde”, *DİA*, XXXV, 88-91, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, s. 88.

²⁴⁰ Buhârî'nin bab başlığı sonrası verdiği bu bilgi ile başlığı açmasındaki maksadı, kadımla erkek arasındaki hüküm farklılığını belirtmek olarak anlaşılmalıdır. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XII, 268.

²⁴¹ Âl-i İmrân, 3/86-90, 100; Nisâ, 4/137; Mâide, 5/54; Nahl, 16/106-110; Bakara, 2/217.

²⁴² Buhârî, “İstitâbetü'l-mürteddîn”, 2.

²⁴³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XII, 269. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin (ö. 42/662-63) Muâz b. Cebel'in (ö. 17/638) yanına geldiğinde mürted olan birinin öldürülmesini istediği rivayet bu noktada önem arz etmektedir. Bu hâdise başka kaynaklarda aktarıldığında o kişiye tövbe teklifi yapıldığı bilgisine de yer verilirken (Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan el-Selmân, Riyad: Mektebetü'l-Maarif, 2003, “Hudûd”, 1) Buhârî'nin naklinde böyle bir detaya yer verilmemektedir.

²⁴⁴ Nahl, 16/106.

²⁴⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XII, 269.

²⁴⁶ Buhârî, “İstitâbetü'l-mürteddîn”, 3.

arasında birbirinden ayrılamayacak olması üzerinden zekâtı vermekten geri duranlarla savaşmasının doğru olduğunu anlatmıştır. Buradan anlaşılacağı üzere Buhârî'nin dikkat çektiği husus, farzlardan herhangi birini kabul etmeyenle savaşmanın mümkün olduğudur. Fakat o bunun ardından ele aldığı babda²⁴⁷ üstü kapalı tarzda Hz. Peygamber'e hakaret eden Ehl-i kitap hakkında Hz. Peygamber'in ölüm izni vermediğini bildiren hadisleri nakletmektedir.²⁴⁸ Buhârî bir sonraki babda²⁴⁹ geçmiş peygamberlerden birinin, kavminden gördüğü eziyet sonrasında yüzündeki kanları silerken “*Yâ Rabb! Kavmimi bağışla, çünkü onlar bilmiyorlar!*” şeklindeki duasını içeren hadisi naklederek bu hususu desteklemektedir. Burada o, Yahudilerin öldürülmesine müsaade edilmemesi üzerinden görüşünü desteklemiştir.²⁵⁰

Buhârî Kur'an okusalar ve namaz kılsalar da Hâricîler'in inkârcılarla bir olduğunu göstermek için “*Hâricîler'in ve inkârcıların kendilerine delil getirildikten sonra öldürülmesi*” babında²⁵¹ onların dinden çıktıkları gerekçesiyle öldürülmesi gerektiğine dair hadisler nakletmiş²⁵² ve İbn Ömer'in onları Allah'ın kötü yaratıkları olarak gördüğünü belirtmiştir.²⁵³ Fakat önceki iki babda yaptığı gibi o, müteakip babda da “*Kaynaşmanın sağlanması ve insanların kendisinden kaçmaması için Hâricîler'le çarpışmayı terk eden kimse*” sözünü bab başlığı yapmıştır.²⁵⁴ Bu babda Hz. Peygamber'in ganimet dağıttığı sırada O'na (s.a.v.) âdil olmayı telkin eden birini duyunca Hz. Ömer'in bu kişiyi öldürmek istediği, fakat Resûlullah'ın (s.a.v.) buna engel olduğu bildirilmektedir. Ayrıca bu kişilerin ibadetlerinin güzel olmasının bir kıymetinin olmadığından ve dinden ayrıldıklarında sanki hiç dinde bulunmamışçasına kendilerinde dinden bir iz kalmamasından bahsedilmektedir.

---

²⁴⁷ Buhârî, “İstîtâbetü'l-mürteddîn”, 4.

²⁴⁸ Bu babda nakledilen üç farklı hadiste Yahudilerin Hz. Peygamber'e selam verirken “es-sâmü aleyk/ölüm üzerine olsun” şeklinde selam vererek üstü kapalı bir şekilde Resûlullah'a (s.a.v.) dil uzatmaları anlatılmaktadır.

²⁴⁹ Buhârî, “İstîtâbetü'l-mürteddîn”, 5.

²⁵⁰ Buhârî'nin bu nakille, Yahudilerle kaynaşma ihtimali gözetilerek onlarla savaşılmaması gerektiğini benimsediği kabul edilmiştir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XII, 282.

²⁵¹ Buhârî, “İstîtâbetü'l-mürteddîn”, 6.

²⁵² Hz. Ali'nin bu hadisleri insanların şımarmaması için çok gündeme getirmediği rivayetlerde geçmektedir. Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Nazar Muhammed el-Faryâbî, Riyad: Dâru Taybe, 2006, “Zekât”, 48.

²⁵³ İbn Ömer'den nakledilen bu söz Müslim'de geçen bir hadiste Hz. Peygamber'in kabulüdür. Müslim, “Zekât”, 49.

²⁵⁴ Buhârî, “İstîtâbetü'l-mürteddîn”, 7.

Öyle görünüyor ki Buhârî, mürted olanın ve Allah'ın dinine zarar verenin öldürülmesi gerektiğine dair rivayetler olmasına rağmen insanların bu hususta adaletle hükmedememe ihtimallerine dikkat çekmiştir. Dolayısıyla o, bu kişilerle çarpışmanın ve onları öldürmenin toplumda oluşturacağı kaosu öngörüp bu fiilden uzak durmaya dair delilleri de sunmuştur.²⁵⁵ Onun bab başlığında çarpışmadan bahsettikten sonra zikrettiği hadislerde Hz. Peygamber'in öldürmeye müsaade etmediğini bildiren delilleri vermesi de bunu göstermektedir.²⁵⁶ O, ayrıca bir önceki başlıkta²⁵⁷ Hâricîler'e karşı haklı olduğuna dair delil getirilmesine dikkat çekmiştir; çünkü delilin kabul edilmesi halinde kişinin hatasından dönme ihtimali, icraatın gerçekleşmesi durumunda ise mazeretin varlığını isbat etme gerekliliği vardır.²⁵⁸

“*Te'vil ediciler*” başlıklı bab²⁵⁹ ile te'vil edenleri, Hâricîler ve inkâr edenlerden ayrı tutan Buhârî, insanlar arasında imanları olmasına rağmen günah işleyen ya da hata yaptığı düşünülenlerin tekfir edilemeyeceğine dair hadisleri nakletmektedir. Aynı niyeti taşıyan yani İslâm için çabalayan insanların birbiriyle çarpışmasının da kıyamet alâmeti olduğuna dair bab²⁶⁰ tayin eden muhaddis, önceki bablarda açıkladığı husustan ayırır nitelikte bu iki babı düzenlemiştir. Buhârî te'vil konusunda ilk önce Hz. Ömer'in Furkân sûresini farklı kıraatte okuyan Hişâm b. Hakîm'i (ö. 15/636) Hz. Peygamber'e şikâyet ettiğini bildiren rivayeti nakleder.²⁶¹ Hz. Peygamber bu sûreyi her ikisinden dinleyerek onları onaylamış ve Kur'an'ın farklı lehçelerle indiğini belirterek aralarındaki ihtilâfı çözmüştür.

Buhârî, te'vildeki yanlışlığa bir örnek olarak “*İman edip de imanlarına zulmü (şirki) buluşturmayanlar var ya; işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş*

---

²⁵⁵ İbn Hacer bu tutumun haklılığını ifade ederken Hâricîler'in savaşta acımasız olduklarını ve onlardan bir kısmının öldürülmesi halinde içinde aynı düşünceleri taşıyan herkesin müslümanlara karşı tavır alıp savaş açabileceklerini belirtmektedir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XII, 291. Mühelleb (ö. 82/702) İslâm'ın ilk dönemlerinde kaynaşma gerekli olsa da İslâm üstün kılındığında artık bunun gerekmediğini, ancak yine de zamanın şartlarına göre bunun mümkün olabileceğini savunmaktadır. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, VIII, 592.

²⁵⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XII, 291.

²⁵⁷ Buhârî, “İstitâbetü'l-mürteddîn”, 6.

²⁵⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XII, 291; Hamit Sevgili, *İmâm Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı*, Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2015, s. 67.

²⁵⁹ Buhârî, “İstitâbetü'l-mürteddîn”, 9.

²⁶⁰ Buhârî, “İstitâbetü'l-mürteddîn”, 8.

²⁶¹ Buhârî, “İstitâbetü'l-mürteddîn”, 9.

olanlar da onlardır.”²⁶² âyetinin inişini zikreder. Sahâbe mezkûr âyet inince “*Hangimiz nefesine zulmetmiyor ki*” diye sormuş, bunun üzerine Hz. Peygamber zulmü Hz. Lokman’ın oğluna nasihatinde belirttiği gibi şirk olarak açıklamıştır.²⁶³ Nakledilen bu hadis yanılısalar da sahâbenin bir delil üzerine te’vile kalkıştıkları için Hz. Peygamber’in onları ayıplamadığını göstermektedir.²⁶⁴

Buhârî, devamla sahâbenin yanlarında olmayan biri hakkında münafıklık isnadına Hz. Peygamber’in zâhire göre hüküm verebileceklerini; yani bu kişinin Müslümanca tavırlarının onu tekfir etmeye müsaade etmediğini belirttiği hadisi nakletmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere yapılacak yorumun dayanağı, kişinin kalbinde geçenlere dair yapılan tahmin olamaz. Buhârî, böyle bir durumda zâhire göre hüküm verilebileceğini Hz. Peygamber’in “*Ona böyle demeyiniz. O, “Lâ ilâhe illallah” diyor ve bununla da Allah’ın rızasını istiyor*” uyarısı ile ifade etmektedir. Böylelikle o, zâhiren Müslüman görünen birine İslâm ahkâmı uygulanacağını ispat etmiş olur.²⁶⁵ Bu hususta *Kitâbü’l-îmân*’da da görüş beyan eden musannif, “*Mü’minin farkında olmadan amelinin iptal edilmesinden korkması*”²⁶⁶ adlı babda Zeyd’in Ebû Vâil’e (ö. 82/701), Mürcie ile savaşılmaması hakkında sorduğu soruya onun Hz. Peygamber’in “*Müslümana sövmek fisk, onunla savaşmak küfürdür*” sözüyle cevap verdiğini aktarmıştır. Onun Ehl-i kible ile böyle münakaşaya sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır.

Buhârî, tevhîde zarar vermeyecek şekilde yanlış tavırlarının, insanları tekfir etmek için bir neden olamayacağını²⁶⁷; Hz. Peygamber’in, sahâbenin ileri gelenlerinin küfür fiili olarak yorumladıkları durumlar üzerine insanları öldürmelerine izin vermediğini bildiren hadisi zikrederek göstermiştir. Dikkati çeken bir diğer husus da Hz. Peygamber’in din kardeşini tekfir etmeyi yasaklamasına²⁶⁸ rağmen bunu

---

²⁶² En’âm, 6/82.

²⁶³ Lokmân, 31/13.

²⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XII, 305.

²⁶⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XII, 310.

²⁶⁶ Buhârî, “İman”, 36.

²⁶⁷ Lâlekâif, *Şerhu usûli i’tikadi Ehli’s-sünne ve’l-cemâ’a*, s. 163.

²⁶⁸ “*Bir kimse kardeşine: Ey kâfir derse ikisinden biri o sözle döner.*” Buhârî, “Edeb”, 73. Buhârî bu hadisi “*Te’vilsiz olarak kardeşinin kâfir olduğunu söyleyen birinin kendisi dediği gibi olur*” başlığı altında nakletmektedir. İpek, *Mu’tezile ve Ehl-i Sünnet’in İman Anlayışlarına Mukayeseli Bir Yaklaşım*, s. 34; Altın, *İman ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, s. 133; Ardoğan, “Ehl-i Sünnet

yapanlara aynı hali yakıştıramamasıdır. Eldeki delil üzere birini tekfir eden kişi yalnızca kınama hak eder.²⁶⁹ Bu durum tekfir eden kişinin yalnızca delile sahip olması halinde mümkündür.²⁷⁰ Fakat Buhârî, Ca'd b. Dirhem'in Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia ettiğinden öldürüldüğünü aktarmış²⁷¹, Cehmiyye ile savaşılabileceğini, onlarla evlenilmeyeceğini, arkalarında namaz kılınmayacağını, onların küfre girdiğini ve ancak tövbeye davet edileceğini ve kabul etmezlerse öldürüleceklerini bildiren görüşleri nakletmiştir.²⁷² Onun itikadî konularda tartışmaları alevlendiren insanlar hakkında *Halku ef'âli'l-ibâd*'da naklettikleri *Sahih*'tekilerden daha serttir. Buhârî'nin bu üslubunda Mihne sürecinde yaşadığı olumsuzluklar etkili olmuştur.

II. ALLAH'IN SIFATLARI

Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde Allah Teâlâ'yı insanlara tanıtan, insanların O'nu bilebilme ihtiyacını gideren birçok isim ve sıfatlar zikredilmektedir. Sıfatlar konusunda ilk dikkati çeken hususlar, bu isim ve sıfatların bir kısmının yalnızca Allah'a has olduğu ve O'nun dışında hiçbir varlık için kullanılamayacağı, diğer bir kısmının ise Allah Teâlâ ile birlikte yarattığı varlıklar için de kullanılabileceğidir. Bu da isim ve sıfatların nasıl anlaşılması gerektiği noktasında birbirinden farklı görüşlerin savunulmasına sebep olmuştur.²⁷³

Sıfatlar konusunda görüş ayrılıklarının merkezinde yaratılmışlarda bulunan el, yüz, göz gibi sıfatların zâhirî mâna ile Allah'a nisbet edilip edilememesi yer almıştır. Yine sıfatların Allah'ın zâtıyla kâim olup olmadığı, O'nun zâtından ayrı bir sıfatın kabul edilip edilemeyeceği de ekoller arasındaki ayrılığın temel sebeplerinden biridir.²⁷⁴

Kelamında (Eş'ariyye ve Mâturîdiyye) Tekfirden Sınırlar -İman-Küfr Sınırlarını Belirlemede Başlıca İlkeler", s. 335.

²⁶⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XII, 305.

²⁷⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XII, 305. Nitekim o, delil ileri sürerek ya da bilmeyerek kardeşini tekfir edenin kâfir olmayacağına dair de hadislere yer vermektedir. Buhârî, "Edeb", 74; Merttürkmen, *Buhârî'nin Ebu Hanife'ye İtirazları*, s. 44.

²⁷¹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 3.

²⁷² Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 74-82.

²⁷³ Kırbışoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 105.

²⁷⁴ Kırbışoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 106; Ömer Aydın, "Haberî Sıfatları Anlama Yolları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: I (1999), s. 133-158, s. 134.

Hız. Peygamber zamanında üzerinde herhangi bir tartışmanın olmadığı sıfatlar konusunun kaynağını yabancı tesirlere bağlayanlar olduğu gibi tartışmanın asıl kaynağının Kur'an ve hadisler olduğunu savunanlar da vardır.²⁷⁵ Ehl-i sünnet'e göre Allah'ın sıfatları zâtının ne aynı ne de gayrıdır. Sıfatları kabul ederek Allah'tan başka bir varlığı kabul etmiş olmazlar. Kadîm olan sıfatlar ezeli olduğu gibi yaratılmışlarınkine benzemezler²⁷⁶. Sıfatlara dair ilk aşırı söylemin Abdullah b. Sebe (ö. 40/460) ve taraftarlarınca dile getirildiği ve teşbih ve tecsîme kapı araladıkları ileri sürülmektedir.²⁷⁷ İslâm tarihinde Allah'ı cisimleştirir tarzda sıfat yorumlayan Mücessime, sıfatları yaratılmışlara benzer nitelikte yorumlayan ise Müşebbihe olmuştur. Her iki fırkanın öne sürdüğü görüşlerde Allah'ın zâtına ya da sıfatlarına cisim atfedilmektedir.²⁷⁸ Sıfatlara dair bu yorumlar daha sonraları aşırı fırkalarca da kullanılmıştır.²⁷⁹ Benzer bir yol izleyen ve sıfatların kadîm olduğunu kabul etmeyen Kerrâmiyye de Allah'ın arşa oturduğunu ve üst tarafından arşa temas ettiğini savunmuştur.²⁸⁰

Teşbih inancına karşı durmak için sıfatların inkârı ilk defa halku'l-Kur'ân meselesi çerçevesinde dile getirilmiş, Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) ve onun görüşlerini devam ettiren Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46) Allah'ı insanların sahip olduğu sıfatlarla vasıflandırmanın mümkün olmadığını savunmuştur.²⁸¹ Cehmiyye'ye göre yaratılmışlarda bulunan hayat, ilim, semî', basar gibi sıfatların Allah'a nisbet edilmesi

---

²⁷⁵ Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Emre Köksal, "İlk Dönem Müslüman İtikadının Oluşmasında Kelâmın Belirleyiciliği: Allah'ın İsim/Sıfatları Bağlamında Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 37 (2016/2), s. 129-150; Hasan Hüseyin Tunçbilek, "Allah'ın Sıfatlarının Mahiyeti Problemi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 16 (2002), s. 149-187, s. 152-153.

²⁷⁶ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 221; Mehmet Baktır, "Allah'ın Fiili Sıfatlarında Zaman Sorunu", *Kelâm Araştırmaları Dergisi [Kader]*, I/2 (2003), s. 93-107, s. 94.

²⁷⁷ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 211-214; Ahmet Coşkun, "Teşbih ile Tenzih Arasında S. Âmidî'nin Allah'ın Sıfatlarını Yorumlamadaki Metodu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III/1 (2001), s. 23-59, s. 30.

²⁷⁸ Müşebbihe ve Mücessime'nin bu görüşleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Aydın, "Haberî Sıfatları Anlama Yolları", s. 143-147.

²⁷⁹ Örnekler için bkz. Osman Oral, "Kelâmî Düşüncede Haberî Sıfat Problemi", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/14 (2017), s. 197-221, s. 204.

²⁸⁰ Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", *DİA*, XXV, 294-296, İstanbul: TDV Yayınları, 2002, s. 294.

²⁸¹ Kırbaoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 106-107; Köksal, "İlk Dönem Mu'tezile Kelâmında Zât-Sıfat İlişkisi", s. 236-237; Aydın, "Haberî Sıfatları Anlama Yolları", s. 148.

câiz olamayacakken yalnızca Allah'a ait olabilecek kâdir, fâil, mürîd, hâlik gibi sıfatların isnadında herhangi bir sıkıntı görülmemiştir.²⁸²

Mu'tezile'nin kurucusu kabul edilen Vasıl b. Atâ'ya (ö. 131/748) göre ilim, kudret, irade, hayat gibi kadîm bir sıfatın zâtından ayrı görülerek Allah'a nisbet edilmesiyle iki ilâh iddia edilmiş olur²⁸³ ki bu da onun en önem verdiği tevhîd ilkesine aykırıdır. Mu'tezile Allah'ın zâtından başka her şeyin yok olacağı gerekçesiyle sıfatlarının sonradan yaratılmış olması gerektiğini savunmuştur.²⁸⁴ Bu yüzden O'nun zâtından ayrı kadîm sıfatların olması mümkün değildir. Mu'tezile'de tenzihin ön planda olduğu ve te'sîmi çağrıştıracak her türlü sıfatın te'vil edildiği görülmektedir.²⁸⁵ Şiîler de zâtî sıfatları Allah'ın zâtından ayrı kabul etmezler fakat fiilî sıfatların hâdis olduğunu savunurlar.²⁸⁶ Mu'tezile'nin aksine Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46), yaratılmışların sıfatlarını Allah'a nisbet etmemek için sıfatları tümden nefyetme yoluna gitmiştir.²⁸⁷ Fiilî sıfatlar konusuna gelince; Mu'tezile, bu sıfatların Allah'ın zâtı ile kâim olduğunu savunmanın yaratılmış varlıkların da ezeli olmasını gerektireceğinden mümkün olmadığını iddia etmiştir.²⁸⁸

Sıfatları zâtî ve fiilî olarak ilk defa ayırma tâbi tutan Ebû Hanîfe'ye göre sıfatlar ezeldir ve te'vil edilmemelidir.²⁸⁹ Te'vil edilen bir sıfat yok hükmünde olacaktır.²⁹⁰ O, ayrıca fiilî sıfatların da ezeli olduğunu, bu sıfatların Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi yaratılmışlarla beraber başlamadığını savunmaktadır.²⁹¹

---

²⁸² Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, VII, 235.

²⁸³ Köksal, "İlk Dönem Mu'tezile Kelamında Zât-Sıfat İlişkisi", s. 239.

²⁸⁴ Hikmet Yağlı Mavil, "Kelâmî Bir Problem Olarak Fiilî Sıfatlar", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III/5 (2015), s. 175-193, s. 179; Baktır, "Allah'ın Fiili Sıfatlarında Zaman Sorunu", s. 94.

²⁸⁵ Oral, "Kelâmî Düşüncede Haberî Sıfat Problemi", s. 209; Recep Önal, "Kelâm Tarihinde Haberî Sıfatlara Yaklaşımlar ve Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin Konuya Bakışı", *Kelâm Araştırmaları Dergisi [Kader]*, XIV/2 (2016), s. 376-407, s. 386.

²⁸⁶ Üzüm, "Şîa-Doktrin", *DİA*, XXXIX, 118.

²⁸⁷ Köksal, "İlk Dönem Mu'tezile Kelamında Zât-Sıfat İlişkisi", s. 240.

²⁸⁸ Ziya Erdinç, "Teşekkül Dönemi Kelâm Kaynaklarında Zâtî Sıfatların Tespiti ve Sayısı", *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı -IV (İlahiyat) 14-17 Mayıs 2015, Kütahya*, Ed. Hümevra Dinçer vd., İstanbul: Matsis Matbaa, 2015, s. 103-112, s. 112.

²⁸⁹ Yağlı Mavil, "Kelâmî Bir Problem Olarak Fiilî Sıfatlar", s. 186; Aydın, "Haberî Sıfatları Anlama Yolları", s. 135.

²⁹⁰ Oral, "Kelâmî Düşüncede Haberî Sıfat Problemi", s. 216; İrfan Eyibil, "Ehl-i Sünnet Kelâmında Haberî Sıfatların Te'vili Meselesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/34 (2018), s. 667-692, s. 678.

²⁹¹ Yağlı Mavil, "Kelâmî Bir Problem Olarak Fiilî Sıfatlar", s. 187.

Selef âlimlerine göre ise Allah'ın sıfatları yorumlanmaz ve sıfatlara insanlarınkine benzetilmeksizin naslarda geçtiği şekliyle inanılır.²⁹² Onlar, sıfatları ihtivâ eden âyet ve hadislerin manalarını Allah'a havale edip bu konuda konuşmayı uygun bulmamış, sıfatlara dair soru sorulmasının bid'at olduğunu savunmuşlardır.²⁹³ Bu yaklaşımın bir örneği olarak Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) "*İstivâ malumdur, keyfiyeti ise meçhuldür. Ona olduğu gibi inanmak vâcip, onu inkâr etmek küfür, onun hakkında soru sormak ise bid'attir.*" sözü zikredilebilir.²⁹⁴ Yine onlar, sıfatları herhangi bir şekilde kategorize etmemiş ve sayı ile sınırlandırmamıştır.²⁹⁵

Buhârî, Allah'ın isim ve sıfatlarına dair birçok bilgiyi *Kitâbü't-tevhîd*'de ele almaktadır. O, yaşadığı asra kadar sıfatlar konusunda tartışılabilen meseleleri Kitap ve Sünnet'ten delil getirerek ele almıştır.²⁹⁶ 59 babda yer verdiği âyet ve hadislerle Tevhîd inancına dair sistemli bir şekilde görüşlerini ifade etmiş; Allah'ın varlığı ve birliğine temas ettikten sonra isim ve sıfatlarına yaklaşık yirmi babda yer verdikten sonra Allah'ın sıfatlarıyla ilgili çokça tartışılan konular arasında olan rü'yetullah ve halku'l-Kur'ân meseleleri başta olmak üzere Allah'ın sıfatları hakkındaki görüşlerini dile getirmiştir.

Selef âlimlerinin genel tavrını sürdüren Buhârî, sıfatlar konusunda mânâyı anlama noktasında tercih yaparken te'vile başvurmadan sıfatları olduğu gibi kabul etmiş, teşbih ve tecsîm hatalarına düşmemiştir.²⁹⁷ Bu usulde yalnızca âyet ve hadislerde geçen isim ve sıfatları kullanan Buhârî, sıfatlar noktasında zâtî ya da fiilî gibi herhangi bir ayırım yapmamıştır. Ancak onun belirli sıfatları müteakiben ele alması ve kendi içinde sıfatlara dair bir gruplama yapması, ileride Ehl-i sünnet âlimlerince de sistematik olarak kabul edilebilecek bir ayırım şeklinde anlaşılabilir.

---

²⁹² Kırbaoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 113; Oral, "Kelâmî Düşüncede Haberî Sıfat Problemi", s. 207; Önal, "Kelâm Tarihinde Haberî Sıfatlara Yaklaşımlar", s. 387.

²⁹³ Kırbaoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 120-121.

²⁹⁴ Kırbaoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 242; Önal, "Kelâm Tarihinde Haberî Sıfatlara Yaklaşımlar", s. 386-387; Eyibil, "Ehl-i Sünnet Kelâmında Haberî Sıfatların Te'vili Meselesi", s. 677.

²⁹⁵ Yağlı Mavil, "Kelâmî Bir Problem Olarak Fiilî Sıfatlar", s. 178.

²⁹⁶ Metin Yurdagür, "Sahih-i Buhârî'nin "Kitâbu't-Tevhid" Bölümü ve Ehl-i Sünnet İlm-i Kelâmı Açısından Önemi", *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 253-258, s. 255.

²⁹⁷ Aydın, "Haberî Sıfatları Anlama Yolları", s. 136.

Buhârî'nin Allah'ın sıfatlarına dair görüşlerini bu minvalde bazı başlıklar altında ele alacağız.

A. Allah'ın Varlığı ve Birliği

Buhârî, Tevhîd inancının en önemli kısmını oluşturan Allah'ın birliği konusunu *Kitâbü't-tevhîd*'in başlangıcı yapmış ve ilk babın adını “Hz. Peygamber'in ümmetini Aziz ve Celîl olan Allah'ı birlemeye çağırması hakkında gelen hadisler”²⁹⁸ olarak belirlemiştir. Burada İbn Abbas'tan rivayet edilmiş olan ilk hadiste, Hz. Peygamber'in Muâz b. Cebel'i (ö. 17/638) Yemen'e vali tayin ederken söyledikleri yer almaktadır. Hz. Peygamber'in Muâz'a “Şimdi sen Ehl-i kitap olan bir kavme (vali) gidiyorsun. İlk vazifen Yemenlileri Yüce Allah'ı birlemeye çağırarak olsun...” dediği nakledilmektedir. Buhârî'nin bu hadisle *Kitâbü't-tevhîd*'e başlamasının sebebi, Allah'a imanın insanlarda yerleşmesi gereken meselelerinden ilki olduğunu vurgulamak istemesinden ileri gelmektedir.²⁹⁹ Onun doğru bir şekilde tanınmamış olan İlâh'a yapılacak ibadetlerin makbul olmayacağı görüşünde olduğunu *Sahîh*'inde ele aldığı hadislerden de bilmekteyiz.³⁰⁰ Buhârî'nin sıfatları işlediği tevhîd kitabına bu başlıkla başlamasında cevap niteliği taşıyan bir husus vardır. Çünkü bununla o, Allah'ın kadîm sıfatlarının kabul edilmesinin birden fazla ilâh olduğunu anlamaya zemin hazırlayacağını savunanların görüşlerini kabul etmediğini daha bu ilk babda göstermektedir. Buhârî, bu düşüncede olanların Allah'a yakıştırmadıkları için kabul etmedikleri sıfat ve isimleri *Kitâbü't-tevhîd*'de ele almaktadır.

Aynı babda yer alan üç hadisin ilkinde Allah'ın birliğini tanımanın, Allah'ın kulları üzerindeki hakkı olduğundan; ikincisinde Allah'ın birliğini veciz bir şekilde işleyen İhlâs sûresinin Kur'an-ı Kerîm'in üçte birine denk olduğundan ve üçüncüsünde ise yine İhlâs sûresini Allah'ı tanıttığı ve O'nu çok sevdiği için çokça okuyan bir sahâbiye Hz. Peygamber'in Allah'ın da kendisini sevmekte olduğunu bildirdiğinden bahsedilmektedir. Mezkûr babda Hz. Âişe (ö. 58/678) tarafından nakledilen bir hadise

---

²⁹⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 1.

²⁹⁹ Kâmil Çakın, “Kitâbü't-Tevhîd'in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî'nin Tevhîd Anlayışı”, *Dini Araştırmalar*, VII/20 (2004), s. 425-432, s. 426.

³⁰⁰ Buhârî'nin amellerin nasıl kabul olacağına dair görüşü bir önceki başlık olan “İman” bölümünde ele alınmıştır.

göre Hz. Peygamber İhlâs sûresini Rahmân'ın sıfatı olarak tanıtmaktadır. Buhârî, Hz. Peygamber'in bu kabulüne dayanarak Allah'ın isim ve sıfatlarının varlığını ispat etmiştir.³⁰¹ Babda zikredilen hadislerin her birinin Allah'ın birliğine ve sıfatlarına işaret etmesi ve bu sûreye gönül verenlerin Allah ve resulü tarafından sevildiğini belirtmesi, Buhârî'nin Allah'ı bir ve tek olarak tanımayı ve onu her şeyden çok sevmeyi öncelediğini göstermektedir.

İhlâs sûresinin bu babda zikredilen dört hadisten ikisinde yer alması da Buhârî'nin anlamamızı istediği bir meselede ısrarcı olduğunu göstermektedir. Burada yer verdiği hadisler ve İhlâs sûresi göz önüne alındığında Buhârî'nin, Allah'ın zâtıyla ilgili hususları ele alarak tevhîd inancının temellerini ilk babda attığını söylemek yanlış olmayacaktır. Burada bir diğer maksat ise hiç şüphesiz kulun Allah katındaki değerinin Allah'ın isim ve sıfatlarına duyduğu sevgiyle doğru orantılı olduğudur.³⁰²

İbn Hacer, *Kitâbü't-tevhîd*'in ilk babında ele alınan Allah'ın birliği meselesinde, mârifetullah'ın gerekli olup olmaması üzerinden ümmet içinde farklı görüşlerin savunulduğunu belirtmiştir. O, ifrat-tefrit ve itidal üzere ayrıma tâbi tuttuğu grupların Allah'ı bilme noktasında akli ve nakli kullanıp kullanmamalarına dikkat çekmiştir. İbn Hacer, sırasıyla bu grupların öncülerini şu şekilde tarif etmiştir: 1- Mârifetullah için taklidin yeterli olduğunu ve hatta üzerine deliller sunup düşünmeyi haram sayanlar. 2- İmanın kelâm ilmindeki delillerin bilinmesine bağlı olduğunu hatta kendilerinin savunduğu delillerin özellikle bilinmesi gerektiğini iddia edenler. 3- Akıl ile nakli birbirinden ayırmayanlar. Bu hususta o, bir de iman etmeyenlere niçin iman etmediklerine dair delillerinin ne olduğunun sorulacağını bildiren âyetlerin olduğunu fakat iman edenlere neden iman ettiklerinin sorulmayacağını hatırlatmaktadır.³⁰³ Buhârî burada zikrettiği delillerle Allah'ı bilmenin gerekliliğini savunmakta, ancak bilgi noktasında herkesin aynı derecede sorumlu olmadığını ifade etmektedir.³⁰⁴

---

³⁰¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 356.

³⁰² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 358.

³⁰³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 357.

³⁰⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 358.

B. Allah'ın İsim ve Sıfatları

Kur'an ve hadislerde Allah'ı insanlara tanıtan birçok isim zikredilmektedir. Fakat bunlardan bir kısmı, Allah'ın zâtını anlayabileceğimiz manaları barındıran sıfatlardır. Kur'an'da sıfat tâbiri geçmemesine rağmen bu isimlerden bir kısmının sıfat olarak anılmaya başlanması ve bu sıfatların bazılarında insanlardakine benzerlikler olması farklı görüşlerin çıkmasına sebep olmuştur. Sıfat tâbiri tâbiîn döneminde kullanılmaya başlanmış ve sıfatların inkârı küfür olarak nitelendirilmiştir.³⁰⁵

Buhârî, *Kitâbü't-tevhîd*'de ilk önce Allah'ın birliğini ve İhlâs sûresinin onun sıfatlarına işaret ettiğini belirttikten sonra on üçüncü baba kadar daha çok Yüce Allah'a nasıl hitap edilebileceğine ve O'nun isimlerinin neler olduğuna yer vermiştir. Devamla Allah'ın isimleri gibi sıfatlarının olduğunu da belirttikten sonra bu sıfatları kendi içinde gruplayarak ele almıştır.

1. Allah'ın İsimleri

Buhârî, Yüce Allah'ı tanıtmaya gayret ettiği *Kitâbü't-tevhîd*'de O'nun birliğini kavramanın öneminin hemen ardından O'na nasıl hitap edileceğini ele almıştır. O, ilk önce Allah'ın "*De ki: (Rabbinizi) ister Allah diye çağırın ister Rahmân diye çağırın. Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihayet en güzel isimler O'nundur.*"³⁰⁶ âyetini bab başlığı yaparak³⁰⁷ Cerîr b. Abdullah'tan (ö. 51/671) nakledilen "*Allah, insanlara merhamet etmeyene merhamet etmez.*" hadisini zikreder. Buhârî bununla, Allah'a nida hususunda insanların O'nu farklı isimlerle çağırabileceğini, fakat bunun Allah'ın öğrettiği şekilde olması gerektiğini ileri sürmektedir. Aynı zamanda bu hadisi zikrederek onun insanların Allah'tan gördükleri rahmeti aralarında yaymalarının gerekliliğini savunduğu da kabul edilmiştir.³⁰⁸ Buhârî'nin Rahmet sıfatını ilk babda yalnızca Allah'ın zâtını tanıtan sıfatların ardından zikretmesi, Allah'ın zâtını anlatan sıfatların zâtı dışında kalan varlıklarla da alâkalı olabileceğinin işaretini vermek istemesiyle açıklanabilir.

---

³⁰⁵ Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 174-175.

³⁰⁶ İsrâ, 17/110.

³⁰⁷ Buhârî, "Tevhîd", 2.

³⁰⁸ Çakın, "Kitâbü't-Tevhîd'in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî'nin Tevhîd Anlayışı", s. 426.

Buhârî, *Kitâbü't-tevhîd*'de Allah Teâlâ'nın isimlerinden herhangi birini kullanarak ondan istekte bulunulabileceğinden yahut ona herhangi bir şeyden sığınabileceğinden bahsetmiş³⁰⁹ ve bu şekilde isteme ve sakınmalara dair örneklere yer vererek aslında kullanılan bu isimlerle yalnızca Allah'ın zâtını kastetmenin mümkün olduğunu, bu isimlerin Mu'tezile'nin iddia gibi O'nun zâtı dışında herhangi bir mânaya delâlet etmeyeceğini ispatlamıştır.³¹⁰ İbn Battâl bu babla ilgili yorumunda isme sığınmanın câiz olduğunu belirten hadislerin aslında isim kullanılarak Allah'ın zâtına sığınma anlamına geldiğini ifade etmiştir.³¹¹

Buhârî, ayrıca Allah Teâlâ'nın bir tek isme sahip olmadığını, onun isimlerine dair hadislerde zikredilen sayıların olduğunu "*Allah'ın doksan dokuz ismi olduğu*" babında³¹² ele almış, O'na atfedilen isim ve sıfatların sadece bu hadiste geçenlerden ibaret olmadığını belirtmek için de "*Gönülleri çevirip döndüren*"³¹³ isminin varlığından bahsetmiştir. Buhârî Allah'ın isim ve sıfatlarını belli bir sayı ile sınırlamama olarak anlaşılacak bu tavrıyla, O'na yalnızca nakil ile bildirilmiş isimlerin isnad edilebileceğini göstermiştir.

2. Allah'ın Sıfatları

a. Zâtî Sıfatlar

Buhârî "*Şüphesiz Allah rızık verendir, güçlüdür, çok kuvvetlidir.*"³¹⁴ adlı babda³¹⁵ Rezzâk sıfatını ele almaktadır. Burada Ebû Mûsa el- Eş'arî'den (ö. 42/662-63) nakledilen hadiste Hz. Peygamber Allah'ın, insanların kendisine oğul isnad edecek kadar ileri gitmelerine rağmen sabırla onları rızıklandırmaya devam etmesinden

---

³⁰⁹ Buhârî, "Tevhîd", 13.

³¹⁰ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 399-401; Feride Dalli, *Buhârî'nin Mezhep Anlayışı ve Eserlerindeki Mezhebî Unsurlar*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020, s. 77.

³¹¹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 423; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 379.

³¹² Buhârî, "Tevhîd", 12; Çakın, "Kitâbu't-Tevhîd'in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî'nin Tevhîd Anlayışı", s. 427.

³¹³ Buhârî, "Tevhîd", 11.

³¹⁴ Zâriyât, 51/58.

³¹⁵ Buhârî, "Tevhîd", 3.

bahsedilir.³¹⁶ İbn Battâl bu başlıkla Buhârî'nin, yüce Allah'ın zâtî ve fiilî olmak üzere iki sıfatını aynı anda ele aldığını, burada bahsedilen sıfatların Allah'ın zâtı ile kâim olduklarını kaydeder.³¹⁷ Buhârî, zâtî ve fiilî sıfatları bir olarak işlediği bir başka babda aynı şekilde Rahmet sıfatına da yer vermiştir.³¹⁸ Böylelikle onun, fiilî sıfatları zâtî sıfatlarla beraber Allah'a isnad ettiğini söyleyebiliriz.

Bir sonraki babda³¹⁹ ise “*O, gaybı bilendir. Hiç kimseye gaybını bildirmez.*”³²⁰, “*Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır.*”³²¹, “*Sana indirdiğini kendi ilmiyle indirdi...*”³²², “*Allah'ın ilmine dayanmadan hiçbir dişi ne hamile kalır ne de doğurur.*”³²³, “*Kıyametin ne zaman kopacağına ilişkin bilgi O'na havale edilir.*”³²⁴ âyetlerini zikrettikten sonra, Yahyâ b. Ziyâd'ın (ö. 207/822) “*O her şey üzerinde ilmen zahir, her şey üzerinde ilmen batındır.*” sözüne yer vermiştir. Buhârî bununla gaybı Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceğini³²⁵ ve O'nun bilgisi dışında hiçbir şeyin gerçekleşmeyeceğini ve bu bilginin yine Allah'ın zâtından ayrı düşünülmemeyeceğini ifade etmiştir.³²⁶ Bununla o, Allah'ın zâtına ilim sıfatı yakıştırmayan Mu'tezile gibi ekollere cevap vermiştir. Onun, Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığından bahsederken bu bilginin sınırsızlığını anlatmak için ele aldığı âyet ve hadislerle, Cehmiyye ve Şîa tarafından benimsenen Allah'ın küçük şeyleri bilmekle meşgul olmayacağı, yine Şîa'da görülen Allah'ın ilminin değişebileceği gibi Ehl-i bid'at görüşleri de reddettiğini söyleyebiliriz.

Buhârî, “*De ki: O gücü yetendir*”³²⁷ âyetini başlık yaptığı babda³²⁸ Hz. Peygamber'in ashabına, yapmaya niyetlendikleri işler için Allah'tan yardım dilemelerini öğrettiği ve bu duayı çokça telkin ettiği anlatılmaktadır. İstihâre duası

³¹⁶ Çakın, “Kitâbu't-Tevhîd'in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî'nin Tevhîd Anlayışı”, s. 426.

³¹⁷ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 404; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 360; Dallı, *Buhârî'nin Mezhep Anlayışı ve Eserlerindeki Mezhebî Unsurlar*, s. 77.

³¹⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 25.

³¹⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 4.

³²⁰ Cın, 72/26.

³²¹ Lokmân, 31/34.

³²² Nisâ, 4/166.

³²³ Fâtır, 35/11.

³²⁴ Fussilet, 41/47.

³²⁵ Çakın, “Kitâbu't-Tevhîd'in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî'nin Tevhîd Anlayışı”, s. 426.

³²⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 361; Murad, *İmann Altı Rüknu ve Kütüb-i Sitteden Delilleri*, s. 39.

³²⁷ En'âm, 6/65.

³²⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 10.

olarak bilinen bu duada, işin sonucuna dair kulda olmayan bilginin Allah tarafından bilindiğine işaret edilmektedir. Sıfatlar arasında kudret sıfatına yer vererek bu sıfatı te'vil etmeyi uygun görmediğini gösteren³²⁹ Buhârî bir başka delile “*O, Gökleri ve yeri hak ile yaratandır.*”³³⁰ âyetini serlevha yaptığı babda³³¹ yer veren musannif, Hz. Peygamber’in geceleyin yaptığı bir duayı nakletmiştir. Bu duada Allah’ın, kulların sonradan yapacağı fiilleri bileceğine işaret edilmiştir. Bu hadislerin içeriğinde dua olmasına rağmen burada zikredilmelerinin sebebinin Allah’ın ilminin kulların yapacakları işleri içermemesinin mümkün olmayacağını ispatlamak olduğu kanaatindeyiz.

Buhârî, sıfatların Allah’tan ayrı bir şekilde düşünülmemeyeceğini belirtirken meselenin açık bir şekilde anlaşılmasını istemektedir. O, “*Yüce Allah’ın “(O) barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik verendir” âyeti*”³³² ismini verdiği babda³³³ Abdullah b. Mes’ûd’un (ö. 32/652-53), Hz. Peygamber’in arkasında namaz kıldıklarında teşehhüde “*es-selâmu alallâh/Allah’a selam olsun*” dediklerini fakat Hz. Peygamber’in onlara “*Selam Allah’ın kendisidir. Fakat şöyle deyiniz*” diyerek tahiyat duasını öğrettiğini bildirmiştir. Buhârî’nin bu hadisi *Kitâbü’l-avât* yerine burada zikretmesinin sebebi elbette Allah’ın sıfatlarının zâtından ayrı düşünülmesinin mümkün olmayacağını göstermektir.

Buhârî, Allah’ın sıfatlarının zâtından ayrılamayacak olduğunu Melîk ve İzzet sıfatları üzerinden irdelemektedir. Allah’ın kıyamet günü insanlara mülkün gerçek sahibi olduğunu bildireceğini haber veren hadisi zikrettiği babda³³⁴ onun, Allah’ın “*İnsanların Melik’i*”³³⁵ olduğunu zikretmesi bu şekilde yorumlanmıştır.³³⁶ Yine o, “*Yüce Allah’ın “O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.*”³³⁷, “*Senin Rabbin; kudret ve şeref sahibi olan Rab, onların nitelendirdiği şeylerden uzaktır,*

---

³²⁹ Murad, *İmanın Altı Rükni ve Kütüb-i Sitteden Delilleri*, s. 27-28.

³³⁰ En’âm, 6/73.

³³¹ Buhârî, “Tevhîd”, 8.

³³² Haşr, 59/23.

³³³ Buhârî, “Tevhîd”, 5.

³³⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 6.

³³⁵ Nâs, 114/2.

³³⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 367.

³³⁷ Haşr, 59/24.

yücedir.”³³⁸, “Asıl üstünlük, ancak Allah’ın ve Peygamberinindir”³³⁹ sözleri ve “Allah’ın izzeti ve sıfatları üzerine yemin eden kimsenin durumu”³⁴⁰ babında üç hadis zikretmiştir. Enes b. Mâlik’ten (ö. 93/711-12) rivayet edilen ilk hadiste cehennemden en son çıkıp cennete girecek olan kişinin Allah’tan dilekte bulunurken “*Senin izzetine yemin ederim ki*” dediği, yine İbn Abbas’tan (ö. 68/687-88) rivayet edilen diğer bir hadiste Resûlullah’ın (s.a.v.) da “*Allahım senin izzetine sığınırım*” dediği, yine Enes’ten rivayet edilen son hadiste de cehennemden de aynı şekilde Allah’ın izzetine yemin ettiği bildirilmektedir.

Buhârî’nin bab başlığında âyetleri zikrettikten hemen sonra “*Allah’ın sıfatlarına yemin eden kişinin durumu*” şeklinde bir açıklamayı tercih edip yemin ve dua edildiğinde Allah’ın sıfatlarının kullanılabilceğini belirtmesindeki maksat elbette sıfatların Allah’tan ayrı bir varlık olarak düşünülmemeyeceğini göstermek ve böylelikle Mu’tazile’nin görüşünü delilleriyle reddetmektir. Çünkü aksi halde sıfatlara yemin Allah’tan başka bir varlığa yemin olurdu. Ya da sıfatları kabul etmeyenlere göre Hz. Peygamber’in Allah’ın dışında bir varlığa yemini kabul ettiğini söylemek olurdu ki her iki durumun da mümkün olmayacağı ortadadır. Yine özellikle bu bab ile Buhârî’nin, Allah’ın izzeti olmadan azîz olduğunu savunanlara (Cehmiyye) cevap verdiği belirtilmiştir.³⁴¹

İmam Buhârî, ilim sıfatı gibi tartışılabilen iki sığata daha bu bölümde yer vermiştir. “*Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.*”³⁴² adlı babda³⁴³ ele aldığı ilk hadiste o, Hz. Âişe’nin (ö. 58/678) “*İşitmesi bütün sesleri barındıran Allah’a hamdolsun!*” demesi üzerine “*Allah, kocası hakkında seninle tartışan ve Allah’a şikâyette bulunan kadının sözünü işitmiştir.*”³⁴⁴ âyetinin nazil oluşunu zikretmektedir. Yine bir diğer hadiste Hz. Peygamber’in bir sefer sırasında yanında yüksek sesle tekbir getiren sahâbileri “*Muhakkak ki sizler iyi işiten, mükemmel gören*

---

³³⁸ Sâffât, 37/180.

³³⁹ Münâfikûn, 63/8.

³⁴⁰ Buhârî, “Tevhîd”, 7.

³⁴¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 370; Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet’in Kurucu Ataları*, s. 183.

³⁴² Nisâ, 4/58, 134.

³⁴³ Buhârî, “Tevhîd”, 9; Çakın, “Kitâbu’t-Tevhîd’in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî’nin Tevhîd Anlayışı”, s. 427.

³⁴⁴ Mücâdele, 58/1.

ve size çok yakın olan Allah'a dua ediyorsunuz” buyurarak ikaz edişine yer vermektedir. Bu ve benzeri mahiyetteki hadislerle Buhârî'nin özellikle Allah'ın görme ve işitme sıfatları hakkındaki görüşlerini delillendirmek istediği anlaşılmaktadır. Onun bu çabası, görmek ve duymak fiillerinin bilmek fiilinden çok farklı olması dolayısıyla bu sıfatların Allah'ın ilmi olarak yorumlanmasına bir cevap kabul edilmiştir. İbn Battâl bu hususu şerh ederken Buhârî'nin bu sıfatlarla Allah'ı, gökyüzünün maviliğini bilip de göremeyen ya da insanların sesinin varlığını bilip de duyamayandan ayırma gayretinden bahseder.³⁴⁵ İbn Hacer, Ebû Dâvûd'da (ö. 275/889) geçen bir nakilde Ebû Hüreyre'nin (ö. 58/678) “Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”³⁴⁶ âyetini okurken parmaklarını kulağına ve gözüne götürüşünü³⁴⁷ bu sıfatların gerçekliğini isbat etmek olarak yorumlamış, görmek ve işitmekten kasıt sadece ilim olsaydı ilmin merkezi kalp olduğundan Ebû Hüreyre'nin elini kalbine götürmesi gerektiğinden bahsetmiştir.³⁴⁸

Buhârî'nin Allah'ın sıfatları ve fiillerinin zâtından ayrı düşünülemeyeceğini isbat ettiği en belirgin açıklaması “Göklerin, yerin ve bunlardan başka mahlûkların yaratılmaları hakkında gelen rivayetler” başlıklı babda³⁴⁹ yer almaktadır. O, “Bu yaratma, Yüce Rabbin fiili ve emridir. Rab, sıfatları, fiilleri, emri ve kelâmıyla yaratıcıdır. Mükevindir, mahlûk değildir. Onun fiili, emri, yaratması ve tekvini ile olan şeyler ise mef'ûldür, mahlûktur ve mükevindir.” diyerek açıklamada bulunduktan sonra İbn Abbas'tan rivayet edilen ve Hz. Peygamber'in gece namazına kalktığında semaya bakıp “Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için elbette ibretler vardır.”³⁵⁰ âyetini okuduğunu bildiren rivayeti nakletmiştir. Buhârî, Allah'ın zâtı ile sıfat, fiil, emir ve kelâmının bir olduğunu ikrar ederek Allah'ın sıfatlarını kendisinden ayrı kabul eden

---

³⁴⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 416; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 373; Murad, *İmanın Altı Rükünü ve Kütüb-i Sitteden Delilleri*, s. 25.

³⁴⁶ Nisâ, 4/58.

³⁴⁷ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 19.

³⁴⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 373.

³⁴⁹ Buhârî, “Tevhid”, 27.

³⁵⁰ Âl-i İmrân, 3/190.

Mu‘tezile’yi, O’nun fiil ve sıfatlarının mahlûk olduğunu savunan Cehmiyye’yi ve ayrıca O’nun Mükevvin (yaratan, şekil veren) olup mahlûk olmadığını bildirmekle yarattıklarının sahip olduğu sıfatlara benzemeyeceğini belirterek Müşebbihe’yi, bir de O’nun fiillerinin sonucu olan şeylerin mahlûk olduğunu bildirip kulların fiillerinin yaratılmış olduğunu inkâr eden Kaderiyye’yi ve kulun fiillerinde iradeyi yok sayan Cebriyye’yi reddetmiştir.³⁵¹

Buhârî, müteşâbihat arasında değerlendirilen ve Selefiyye’nin yorum yapmaktan kaçındığı ve sonradan haberî sıfatlar olarak kelâmcılar tarafından tasnif edilmiş sıfatlara da çokça değinmektedir. *Kitâbü’t-tevhîd*’de belirgin bir şekilde bu sıfatları diğerlerinden ayıran musannif, Allah hakkında isimlerin kullanılmasının mümkün olduğunu isbat ettiği gibi zât ve sıfat kavramlarının kullanımını da aynı şekilde gördüğünü ifade etmek için “*Zât, sıfatlar ve Allah’ın isimleri*” adlı babda³⁵², Ebû Hüreyre’den (ö. 58/678) bir rivayete yer vermektedir. Bu rivayette geçen Hubeyb b. Adî el-Ensârî’nin (ö. 4/625) şiirinin bir bölümüne özellikle dikkati çeken Buhârî, “*Hubeyb “Ve zâlike fî zâti’l-ilâh” demiş ve zâti, Allah’ın ismiyle zikretmiştir.*” diyerek Allah için “zât” kelimesinin de kullanılabileceğini ileri sürmüştür. Böylece Ehl-i hadîs içerisinde bu tâbiri ilk kullanan Buhârî olmuştur.³⁵³

Zât kelimesi ile anlatılanın³⁵⁴ Allah’ın nefsi olduğunu göstermek için³⁵⁵, Buhârî hemen ardından gelen babın³⁵⁶ başlığında “*Allah sizi nefsine (kendisine) karşı dikkatli olmanız hakkında uyarmaktadır...*”³⁵⁷ âyeti ile “*...Sen benim nefsimde (içimde) olanı bilirsin, ama ben senin nefsinde (zâtında) olanı bilemem...*”³⁵⁸ âyetini zikretmiştir. Burada Ebû Hüreyre’den (ö. 58/678) nakledilen iki hadiste Allah Teâlâ’dan bahsedilirken “nefs” kelimesinin geçiyor olması Buhârî’ye göre bu kelimenin Allah’a

---

³⁵¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 438-440.

³⁵² Buhârî, “Tevhîd”, 14.

³⁵³ Kırbaşoğlu, *Ehl-i Sünnet’in Kurucu Ataları*, s. 179.

³⁵⁴ Kirmânî başlıkta geçen “zâtü’l-ilâh” tâbirinin kullanımının doğru olmadığını dile getirmiştir ancak Buhârî’nin kastının ne olduğunu İbn Hacer’in yorumuyla belirtmiş bulunuyoruz. Kirmânî, *Sahîhu Ebî Abdillâh el-Buhârî bi-Şerhi’l-Kirmânî*, I, 116-117; Kırbaşoğlu, *Ehl-i Sünnet’in Kurucu Ataları*, s. 180.

³⁵⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 384.

³⁵⁶ Buhârî, “Tevhîd”, 15.

³⁵⁷ Âl-i İmrân, 3/28.

³⁵⁸ Mâide, 5/116.

izâfe edilerek kullanılabileceğini göstermektedir.³⁵⁹ Ayrıca onun, “Hz. Peygamber’in ‘Allahtan daha kıskanç bir şahıs yoktur’ sözü”³⁶⁰ babı ile Allah’ı anlatmak için “şahıs” kelimesinin de kullanılabileceğini dolaylı yoldan gösterdiği kabul edilmiştir.³⁶¹

Buhârî, “Onun zâtından başka her şey yok olacaktır”³⁶² âyetini bab başlığı³⁶³ yapmış, bir diğer bab³⁶⁴ başlığını da “De ki: “Şahitlik bakımından hangi şey daha büyüktür?”³⁶⁵ âyetiyle yaparak sonrasında şunları söylemiştir: “Bu âyette Allah kendisini ‘şey’ diye isimlendirmiştir. Hz. Peygamber de Kur’an’a ‘şey’ ismini vermiştir. Halbuki Kur’an Yüce Allah’ın zâtî sıfatlarındandır. Allah “Onun zâtından başka her şey yok olacaktır”³⁶⁶ diye haber vermiştir.” Bu âyetteki “şey” kelimesi, Allah’ın mevcudiyetini isbat etmek ve O’nu yokluktan tenzih etmek şeklinde yorumlanmış, Buhârî’nin bu âyeti “şey” kelimesinin Allah’ın nefesine delâlet ettiğini göstermek için kullandığı belirtilmiştir.³⁶⁷ Böylece Buhârî, söz konusu kelimeleri kullanarak Allah’ın yaratılmışlara benzetileceğini savunan Cehmiyye’nin görüşlerini reddetmiş, onların “şey” kelimesini yok saymalarının Allah’ı yok saymak olduğunu belirtmiştir.³⁶⁸

b. Haberî Sıfatlar

Hadisçilerle kelâmcılar arasında en çok tartışılan konular arasında olan Allah’ın yüzü, eli, gözü gibi meselelere³⁶⁹ dair görüşlerine *Kitâbü’t-tevhîd*’de yer veren Buhârî, kimi ekollerin insan uzvuna benzer bir şekilde yorumlayarak teşbih vb. hatalara düştüğü sıfatları ele aldığı babların başlıklarını âyetlerden seçmiş, bu sıfatları âyetlerde

---

³⁵⁹ Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet’in Kurucu Ataları*, s. 190; Çakın, “Kitâbü’t-Tevhîd’in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî’nin Tevhîd Anlayışı”, s. 427; Murad, *İmanın Altı Rükni ve Kütüb-i Sitteden Delilleri*, s. 41.

³⁶⁰ Buhârî, “Tevhîd”, 20.

³⁶¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 399; Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet’in Kurucu Ataları*, s. 192-193.

³⁶² Kasas, 28/88.

³⁶³ Buhârî, “Tevhîd”, 16.

³⁶⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 21.

³⁶⁵ En’âm, 6/19.

³⁶⁶ Kasas, 28/88.

³⁶⁷ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, X, 443-444; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 402-403; Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet’in Kurucu Ataları*, s. 186-187; Çakın, “Kitâbü’t-Tevhîd’in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî’nin Tevhîd Anlayışı”, s. 429.

³⁶⁸ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 48.

³⁶⁹ Eyibil, “Ehl-i Sünnet Kelâmında Haberî Sıfatların Te’vili Meselesi”, s. 675.

geçtiği şekilde bırakıp yorumlamayarak onların farklı mânalara delâlet ettiğine dair görüşleri reddetmiştir.

Buhârî, Allah Teâlâ'nın “*O'nun vech/yüzünden (zâtından) başka her şey yok olacaktır*”³⁷⁰ âyetini bab³⁷¹ başlığı yaparak Câbir b. Abdullah'ın (ö. 78/697) bir rivayetine yer vermiştir. O, Hz. Peygamber'in, Allah'ın kullarına azabı indirmeye gücünün yeteceğini bildiren âyetin³⁷² inişi sırasında iki defa “*eûzü bi vechik/Rabbim senin vechine (yüzüne) sığınırım*” diye buyurduğunu naklederek, Allah'ın zâtî sıfatları arasında “*vech*”in de olduğunu ifade etmiştir.³⁷³ Bunu yaparken Buhârî, Kur'an ve Sünnet'te var olan bir sıfatı yok saymanın yanında yorumlamadan da olsa dile getirmiştir.

Buhârî, haberî sıfatları işlerken âyetlerde geçen ayn/göz sıfatını müstakil bir babda ele almıştır.³⁷⁴ O, Hz. Mûsâ'nın annesinden uzak olmasına rağmen Allah'ın gözetiminde yetiştiğini³⁷⁵ Hz. Nûh'un Gemisinin Allah'ın koruması altında yüzerek geçtiğini³⁷⁶ bildiren âyetlerde geçen ayn/göz kelimesinin olduğu kelime grubunu âyetlerden ayrı zikrederek bab başlığını belirlemiştir. Babda zikredilen iki hadiste sahâbenin Deccâl hakkında sordukları sorulara Hz. Peygamber tarafından verilmiş cevap vardır. Her iki hadiste de Deccâl'in sağ gözünün kör olduğundan bahsedilirken Allah'ın görmesinde herhangi bir kusurun olmadığını bildirildiği ve bu sırada Hz. Peygamber'in elini gözüne götürdüğü aktarılmıştır. Bununla Buhârî, bu sıfatı olduğu gibi kabul etmekle kalmayıp kudret olarak te'vil edenleri reddetmiştir.³⁷⁷

Buhârî, vech ve ayn sıfatlarının tespitini yaptıktan sonra devamındaki babla bu sıfatlara dair teşbih anlayışını kabul etmediğini, Allah'ı yaratılmışlara benzetme

---

³⁷⁰ Kasas, 28/88.

³⁷¹ Buhârî, “Tevhîd”, 16.

³⁷² En'âm, 6/65.

³⁷³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 388; Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 187; Çakın, “Kitâbu't-Tevhîd'in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî'nin Tevhîd Anlayışı”, s. 427; Murad, *İmanın Altı Rükni ve Kütüb-i Sitteden Delilleri*, s. 42.

³⁷⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 17; Çakın, “Kitâbu't-Tevhîd'in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî'nin Tevhîd Anlayışı”, s. 428; Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 206.

³⁷⁵ Tâ-Hâ, 20/39.

³⁷⁶ Kamer, 54/14.

³⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 389; Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 208; Turan Erkit, *Sahabe ve Tabiin Döneminde Müteşabih Sıfatların Yorumu Meselesi*, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2009, s. 66-67; Murad, *İmanın Altı Rükni ve Kütüb-i Sitteden Delilleri*, s. 44.

tehlikesine düşmek istemediğini göstermiştir. Çünkü onun, bu iki sıfat sonrasında ele aldığı diğer sıfatların arasında el, ayak gibi kelimeler geçmektedir. Onun bu sıfatları işlediği “*O yaratan, var eden ve şekil veren Allah’tır*”³⁷⁸ âyetini başlık yaptığı babda³⁷⁹ “el-bârî” ismini zikretmesindeki maksadı, Allah’ın herhangi bir örneğe ihtiyaç duymaksızın yaratmasına dikkat çekerek sıfatlarının da yaratılmışlarıinkiyle kıyas edilemeyeceğini göstererek teşbihten uzak bir şekilde yalnızca bu sıfatları isbat etmektir.³⁸⁰ Buhârî, diğerlerinden belirgin şekilde ayırdığı bu babda, teşbih yoluyla hata yapan Müşebbihe’yi ve bu sıfatların Allah’a isnadının O’nu yaratılmışlara benzetmek olacağını savunan Mu‘tezile’yi reddetmiştir.

Kitâbü’t-tevhîd’in başında Buhârî’nin Allah’ın kudretinden bahsettiği bölümlerde³⁸¹ yed/el ile yemin/sağ el lafızları geçmişti. Fakat haberî sıfatları birbirine yakın olarak aktardığı babların arasında “*Ey İblis! Ellerimle yarattığıma saygı ile eğilmekten seni ne alıkoydu?*”³⁸² âyetinden “*iki elimle yarattığıma*” kısmıyla³⁸³ isimlendirdiği başlık altında dört hadis zikretmiştir. Bu hadislerde Allah’ın elleriyle Hz. Âdem’i yarattığı, O’nun elinin dopdolu olduğu ve elinde adalet terazisinin olduğu, kıyamet gününde arzı avucunun içine alacağı, gökleri bir parmağında, yer tabakalarını bir parmağında, ağaçları bir parmağında, toprakları bir parmağında ve diğer yaratıkları diğer parmağında tutacağı geçmektedir. Buhârî’nin bunları herhangi bir şekilde yorumlamadan olduğu gibi ele almasını³⁸⁴ İbn Battâl, bu sıfatların organ olduğunu iddia eden Mücessime ile Allah’ın bu sıfatlarının olmadığını iddia edenlerin görüşlerini reddetmek olarak yorumlamış; “el”in “kudret” mânasında yorumlanmasının doğru olmayacağını, bu tavrıyla musannifin sıfatları isbat ettiğini belirtmiştir.³⁸⁵

---

³⁷⁸ Haşr, 59/24.

³⁷⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 18.

³⁸⁰ Erkit, *Sahabe ve Tabiin Döneminde Müteşabih Sıfatların Yorumu Meselesi*, s. 71; Murad, *İmanın Altı Rüknu ve Kütüb-i Sitteden Delilleri*, s. 46.

³⁸¹ Buhârî, “Tevhîd”, 1, 6.

³⁸² Sâd, 38/75.

³⁸³ Buhârî, “Tevhîd”, 19; Hanîfî Adıgüzel, *Din Dili Bağlamında Haberî Sıfatlar (Arş-Kürsî ve İstivâ)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2007, s. 29. Söz konusu kelimenin farklı konularla ilgili hadislerde geçtiği görülmektedir. Buhârî, “Tevhîd”, 22, 23, 24, 26, 36.

³⁸⁴ Kırbaoğlu, *Ehl-i Sünnet’in Kurucu Ataları*, s. 215.

³⁸⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, X, 436; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 393; Çakın, “*Kitâbü’t-Tevhîd’in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî’nin Tevhîd Anlayışı*”, s. 428; Murad, *İmanın Altı Rüknu ve*

Son olarak Buhârî'nin bu bölümde ele aldığı ancak diğer sıfatlar kadar belirginleştirmedeği, başka meselelerle beraber zikrettiği “sâk/baldır” sıfatına değinmek istiyoruz. O, iki farklı babda iki sahâbîden nakledilen³⁸⁶ ve cehennemin, kâfirlerin içerisine atılmasıyla dolmadığını belirtmesi üzerine “*Nihayet âlemlerin Rabbi ona ayağını koyar da cehennemin bir kısmı diğerine dürülür*” sözlerinin geçtiği hadislere Allah'ın azamet ve kudretinden bahsettiği bablarda yer vermektedir. Görüldüğü üzere Buhârî ele aldığı bu sıfatların hiçbirini herhangi bir şekilde te'vil etmemiş, yalnızca âyet ve hadislerde geçtiği şekilde alıp teşbih gibi bir hataya düşmeden ifade etmekle yetinmiştir.³⁸⁷

Buhârî, istivâ konusunu işlerken “*O'nun arşı su üzerindedir*”³⁸⁸ ve “*O, yüce arşın sahibidir.*”³⁸⁹ âyetlerini bab başlığı³⁹⁰ yaparak tâbîinden önde gelen müfessirlerin sözlerine yer vermiş; Ebü'l-Âliye'nin (ö. 90/709) “*istevâ ile's-semâ*”³⁹¹ âyetindeki “*istevâ*” kelimesini “*irtefe'a=yükseldi*” olarak, Mücâhid'in (ö. 103/721) de aynı kelimeyi *alâ alev-arş=arşın üzerine yükseldi* olarak tefsir ettiğini nakletmiştir. Görüşünün açıkça anlaşılmasını isteyen Buhârî, bu babda on bir hadis zikretmiştir. Burada zikredilen rivayetlerde Hz. Peygamber'in “*Ezelde Allah vardı ve ondan önce hiçbir şey yoktu. Allah'ın arşı su üzerindedir.*”, “*Allah bütün yaratıkları yaratmayı hükmettiği zaman yanında arşının üzerine şöyle yazdı: Şüphesiz benim rahmetim gazabımı geçmiştir.*”, “*Firdevs cennetini isteyin. Çünkü o cennetin en üstünü ve en yüksek olanıdır. Firdevs'in üstünde Rahmân'ın arşı vardır.*”, “*Kıyamet gününün dehşetinden insanlar bayılıp düşerler. İlk ayılan ben olurum ve Hz. Mûsâ'yı arşın direklerinden birisine tutunmuş görürüm.*” sözleri ile, Zeyneb'in (ö. 8/629) “*Beni Hz.*

Kütüb-i Sitteden Delilleri, s. 45; Dallı, *Buhârî'nin Mezhep Anlayışı ve Eserlerindeki Mezhebî Unsurlar*, s. 78.

³⁸⁶ Buhârî, “*Tevhîd*”, 7, 25. İlk hadis Enes'ten, diğeri ise Ebu Hureyre'den rivayet edilmiştir. Ayrıca Buhârî'nin 24. Babda zikrettiği Ebû Saîd el-Hudrî'den (ö. 74/693-94) rivayet edilen bir hadiste Mü'minlerin Allah'ı “*sâk*”ndan (baldır) tanıyacağı ve hemen O'na secde edecekleri bildirilir. Buhârî'nin bu kelime üzerinde durmayarak bu hadisleri farklı konularda zikretmesinin sebebi “*sâk*” kelimesini İbn Abbas'ın “*harb/şiddet*” olarak açıklaması olabilir. Köksal, “*İlk Dönem Müslüman İtikadının Oluşmasında Kelamın Belirleyiciliği: Allah'ın İsim/Sıfatları Bağlamında Bir Değerlendirme*”, s. 135.

³⁸⁷ Aydın, “*Haberî Sıfatları Anlama Yolları*”, s. 136.

³⁸⁸ Hûd, 11/7.

³⁸⁹ Tevbe, 9/129.

³⁹⁰ Buhârî, “*Tevhîd*”, 22; Adıgüzel, *Din Dili Bağlamında Haberî Sıfatlar (Arş-Kürsî ve İstivâ)*, s. 73.

³⁹¹ Fussilet, 41/11.

Peygamber’le yedi kat göklerin üstünden Yüce Allah evlendirdi.” sözlerine ve Abdullah b. Abbas’ın rivayetinde Hz. Peygamber’in “*İbadete lâıyk olan kimse yoktur, ancak kerim arşın Rabbi olan Allah vardır*” sözlerine yer vermiştir. Buhârî’nin söz konusu rivayetleri herhangi bir yorum yapmadan zikretmesi, onun arşın ve istivânın varlığını kabullendiğini ve istivânın nasıl gerçekleştiğine dair herhangi bir yorum yapılmasını uygun görmediğini göstermektedir.³⁹² Böylece o, başta Allah’ın sıfatlarını ve dolayısıyla istivâyı kabul etmeyen Cehmiyye³⁹³, Mu‘tezile ve Hâricîler’in; istivânın cisimle gerçekleşeceğini savunan Müşebbihe ve Mücessime’nin görüşlerini kabul etmemiştir.³⁹⁴ Buhârî’nin, Hz. Mûsâ’nın arşın direklerine tutunduğunu bildiren rivayeti bu babda zikrederek arşın da Allah tarafından yaratılmış bir mahlûk olduğunu; nesne olarak ifade edilen bir şeyin ancak Allah tarafından yaratılmış olabileceğini savunduğu belirtilmiştir.³⁹⁵

Arş ve istivânın akıllarda oluşturacağı mekân konusundaki rivayetlere de hemen sonrasında yer veren Buhârî, “*Melekler ve Rûh (Cebrâil) oraya yükselir.*”³⁹⁶ âyetiyle “*Güzel sözler ancak O’na yükselir.*”³⁹⁷ âyetini başlık yaptığı babda³⁹⁸ Ebû Zerr’in (ö. 32/653) Hz. Peygamber’e vahyin gelişini duyduğu sırada kardeşine “*semadan kendisine haber gelenin ilmini öğren*” sözüne ve yine Mücâhid’in (ö. 103/721) “*Sâlih amel güzel kelimeyi yükseltir*”, “*zi’l-me‘âric’in mânası meleklerdir ki onlar Allah’a yükselirler*” şeklindeki sözlerine yer vermiştir. Buhârî’nin bu babda zikrettiği dört hadiste meleklerin ve iyiliklerin Allah’a yükselişinden, göklerin ve arşın sahibi olan Allah’tan ve güneşin karargâhının arşın altında olduğundan bahsedilmekte fakat musannif mekân belirten bu rivayetlere yorum yapmadan yer vermektedir. O, ayrıca “*Göklerin, yerin ve bunlardan başka mahlûkların yaratılmaları hakkında gelen rivayetler*” adlı babda³⁹⁹ İbn Abbas’tan rivayet edilen ve Hz. Peygamber’in gece

---

³⁹² Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 250; Adıgüzel, *Din Dili Bağlamında Haberî Sıfatlar (Arş-Kürsî ve İstivâ)*, s. 56.

³⁹³ Buhârî, Vehb b. Cerîr’in (ö. 82/702) istivâyı kabul etmeyen Cehmiyye’yi zındık olarak nitelendirmesini nakletmektedir. Buhârî, *Halku ef‘âli’l-ibâd*, I, 6.

³⁹⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 407; Adıgüzel, *Din Dili Bağlamında Haberî Sıfatlar (Arş-Kürsî ve İstivâ)*, s. 75; Dallı, *Buhârî’nin Mezhep Anlayışı ve Eserlerindeki Mezhebî Unsurlar*, s. 79.

³⁹⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 414.

³⁹⁶ Me‘âric, 70/4.

³⁹⁷ Fâtır, 35/10.

³⁹⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 23.

³⁹⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 27.

namazına kalktığında semaya bakıp “Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için elbette ibretler vardır.”⁴⁰⁰ âyetini okuduğu bildirilen rivayeti de zikretmiştir. Ayrıca Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*’da Ali b. Medînî’den (ö. 234/849) nakille Cehm’in semâda bir ilâhın mevcut olduğunu isbat edemediğine yer vermiş, Allah’ın arşın üzerinde olduğu konusunda Yahudi ve Hristiyanların fikir birliğinde olmalarına rağmen Cehmiyye’nin arşın üzerinde bir şey olmadığını savunmalarını anlamsız görmüş⁴⁰¹, Cehm’in daha da ileri giderek “Elimden gelse istivâ âyetini Kur’an’dan silerdim” sözünü eleştirerek aktarmıştır.⁴⁰² Ayrıca Buhârî, Süleyman b. Tarhân et-Teymî’nin (ö. 143/761) “Eğer Allah’ın nerede olduğu sorulursa ‘Göktedir’ derim. Semadan evvel arşının nerede olduğu sorulursa ‘Su üzerindeydi’ derim. Eğer sudan evvel arşının nerede olduğu sorulursa ‘Bilmiyorum’ derim.” sözünü rivayet ettikten sonra onun bilemediğini söylediği hususu açıklamak için “Onlar O’nun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar.”⁴⁰³ âyetinin delil olduğunu dile getirmiştir.⁴⁰⁴ Buhârî ayrıca, “Gökten yere kadar bütün işleri Allah yürütür. Sonra bu işler, süresi sizin hesabınızla bin yıl olan bir günde O’na yükselir.”, “Göktekinin sizi yere geçirivermeyeceğinden emin mi oldunuz? ...Yahut göktekinin, üzerinize taş yağdıran rüzgâr göndermeyeceğinden mi emin oldunuz? O zaman, uyarım nasılmış bileceksiniz!” âyetlerini zikretmiş, aynı minvalde rivayetlerle bu husustaki görüşünü delillendirmiştir.⁴⁰⁵ Dolayısıyla Buhârî, Allah’ın semâda olduğunu kabul etmektedir.⁴⁰⁶

Buhârî Allah’ın kelâmı konusunu işlerken ele aldığı “Allah mahlûkatı yaratmadan önce bir kitap yazmış (ve onda) ‘Şüphesiz benim rahmetim, gazabımın önüne geçmiştir’ diye yazmıştır. O kitap, arşın üstünde ve Yüce Allah’ın yanında

---

⁴⁰⁰ Âl-i İmrân, 3/190.

⁴⁰¹ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 18, 23, 69; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 410.

⁴⁰² Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 70.

⁴⁰³ Bakara, 2/255.

⁴⁰⁴ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 64.

⁴⁰⁵ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 102-108.

⁴⁰⁶ Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet’in Kurucu Ataları*, s. 274; Erkit, *Sahabe ve Tabiin Döneminde Müteşabih Sıfatların Yorumu Meselesi*, s. 85; Çakın, “Kitâbu’t-Tevhîd’in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî’nin Tevhîd Anlayışı”, s. 429; Adıgüzel, *Din Dili Bağlamında Haberî Sıfatlar (Arş-Kürsî ve İstivâ)*, s. 8-9.

yazılmış bir kitaptır.” hadisi ile, mahiyeti anlaşılamasa da arşın yerine dikkat çekmektedir.⁴⁰⁷

Buhârî, arş ve istivâ konularını işledikten sonra sıfatlar konusunda nüzûl meselesine açık bir şekilde değinmemiştir. *Kitâbü't-tevhîd*'de yalnızca, Yüce Allah'ın kelâm sıfatına dair bilgilere yer verdiği sırada⁴⁰⁸ *Kitâbü't-teheccüd*'de de geçen⁴⁰⁹ ve Allah'ın gecenin son kısmında semaya inmesinden bahseden hadise yer veren musannif, bu hadislerden herhangi birini istivâ ile ilgili rivayetlerle ilişkilendirmemiştir. Nüzûl hakkında âyet bulunmayıp konunun yalnızca var olan hadisler üzerinden tartışılması⁴¹⁰ da Buhârî'nin bu konuyu sıfatları işlerken ele almayışının sebebi olabilir.

c. Fiilî Sıfatlar

Buhârî, *Kitâbü't-tevhîd*'de birçok babda Allah'ın rızık veren, kıyametin vaktini bilen, koruyan, yaratan, işiten, gören, gücü yeten, kalpleri çevirip döndüren olduğunu ele alırken bu sıfatların Allah'ın zâtından ayrı düşünülmemeyeceğini belirtmiştir. Mezkûr sıfatların da fiilî yönleri olmasına rağmen bu bölümde fiilî sıfatlardan ele alınan kelâm ve benzeri sıfatlar işlenirken musannifin farklı bir ayırım yaptığını düşünüyoruz. Bu bölümde Buhârî'nin bu stratejisine uygun bir şekilde ele aldığı ve fiilleriyle ilişkilendirdiği sıfatlara değineceğiz.

Buhârî, bu bölümde birçok babda Allah'ın meleklerine, peygamberlerine, cennetle cehenneme ve kullarından dilediklerine kelâmından bahseden hadislere yer vermiş fakat bunların hepsinden önce kelâm sıfatının yaratılmış olacağını ileri sürenlere cevap vererek şöyle bir açıklama yapmıştır: “*Bu yaratma, Yüce Rabbin fiili ve emridir. Rab, sıfatları, fiilleri, emri ve kelâmıyla yaratıcıdır. Mükevindir, mahlûk değildir. O'nun fiili, emri, yaratması ve tekvini ile olan şeyler ise mef'ûldür, mahlûktur ve mükevindir.*”⁴¹¹ Görüldüğü üzere bu açıklamayla Buhârî, Allah'ın zâtından gayrı

---

⁴⁰⁷ Buhârî, “Tevhîd”, 55.

⁴⁰⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 35.

⁴⁰⁹ Buhârî, “Teheccüd”, 14.

⁴¹⁰ Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 259.

⁴¹¹ Buhârî, “Tevhîd”, 27; Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 236.

her şeyin yaratılmış olduğunu, sıfatlarının da O'nun zâtıyla kâim olup mahlûk olmadığını ifade etmiştir.⁴¹²

Buhârî, Allah'ın zâtından ayrılmayacağını bildirdiği, emir ve kelâmının mahlûkâtı yaratmadan önce de var olduğunu ispatlamak için “*Yüce Allah'ın 'Andolsun, peygamber olarak gönderilen kullarımıza söz vermişizdir.*”⁴¹³ sözü” adını verdiği babda⁴¹⁴ Ebû Hüreyre'den rivayet edilen bir hadisle delil getirmiştir. Bu hadiste Hz. Peygamber'in “*Allah mahlûkatı yaratmadan önce bir kitap yazmış (ve onda) 'Şüphesiz benim rahmetim, gazabımın önüne geçmiştir' diye yazmıştır. O kitap, arşın üstünde ve Yüce Allah'ın yanında yazılmış bir kitaptır.*” hadisine yer vermiştir.

Allah'ın emri olarak kıyametin kopmasından bahsedilen hadisler için yine “*Biz bir şeyin olmasını istediğimiz zaman sözümüz sadece, ona, “ol” dememizdir.*”⁴¹⁵ âyetini bab başlığı⁴¹⁶ olarak belirleyen Buhârî, bu emri söz olarak görmüş; mezkûr babda zikrettiği hadislerle emir kelimesinden kastının kıyamet, takdîr ve rûh olabileceğini belirtmiştir. O, böylece Allah'ın sıfatları arasında mevcûdiyetini ispatladığı kelâm sıfatının takdir edilen işin oluşu sırasında da mevcûdiyetini ifade etmektedir. Ancak Allah'ın sözünün mahlûk olarak düşünülmesi her sözün yerine getirilmesi için bir başka sözün de yaratılma ihtiyacını doğuracağından teselsül gibi bir başka problemi de ortaya çıkaracaktır ki Allah Teâlâ için bunun düşünülmesi mümkün değildir.⁴¹⁷ Buhârî'nin de teselsül fikrine cevap niteliğinde sergilediği tavırla Allah'ın kelâm sıfatının yaratılmışlığı düşüncesini kabul etmediği görülür. Onun bu tavrı, bu konuyu savunan Cehmiyye'nin görüşüne de reddiye olarak yorumlanmıştır.⁴¹⁸ Nitekim o, başlıktaki âyeti Bîşr b. el-Merîsî'nin Kur'an'ın yaratılmışlığı görüşüne delil olarak değerlendirmesindeki haksızlığını isbat etmiştir.⁴¹⁹

---

⁴¹² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 440; Murad, *İmanın Altı Rükünü ve Kütüb-i Sitteden Delilleri*, s. 29.

⁴¹³ Sâffât, 37/171.

⁴¹⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 28; Hacer Afşar, *Buhârî'nin es-Sahîh'inin Kitâbü't-Tevhîd Bölümünde Yer Alan Müteşâbih Âyetlere Bakışı (Rü'yetullah ve Kelâmullah Çerçevesinde)*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019, s. 80.

⁴¹⁵ Nahl, 16/40.

⁴¹⁶ Buhârî, “Tevhîd”, 29.

⁴¹⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 454.

⁴¹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 455.

⁴¹⁹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 55; Afşar, *Buhârî'nin es-Sahîh'inin Kitâbü't-Tevhîd Bölümünde Yer Alan Müteşâbih Âyetlere Bakışı (Rü'yetullah ve Kelâmullah Çerçevesinde)*, s. 86.

Buhârî'nin kelâm sıfatıyla ilgili getirdiği delillerde⁴²⁰ kelâmın çeşitleri arasında Allah'ın emrinin de olduğunu⁴²¹ Cebrâil'in Hz. Peygamber'e gelip gitmesinin anlatıldığı “*Biz ancak Rabbinin emriyle ineriz*”⁴²² âyetinin geçtiği hadisi zikrederek; emrin içerisinde ruh hakkındaki bilginin de varlığını belirtmek için bu bilginin Allah'a ait olduğunu “*De ki ruh Rabbinin emrindedir*”⁴²³ âyetini zikrederek; Allah'ın sözünden kastın yalnızca Kur'an olmadığını da “*Her kim Allah'ın kelimesi (yani tevhîd kelimesi/şanının yüceliği) daha yüce olsun diye savaşırsa işte onunki (savaşı) Allah yolundadır*” hadisini zikrederek ispatlamıştır.

Yine bu kastını delillendirmek için Buhârî “*De ki: “Rabbimin sözlerini yazmak için denizler mürekkep olsa ve bir o kadar da ilave etsek (denizlere deniz katsak); Rabbimin sözleri tükenmeden önce denizler tükenirdi.*”⁴²⁴ âyetini bab başlığı⁴²⁵ yapmış ve sonrasında “*Eğer yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de mürekkep olsa, arkasından yedi deniz daha ona katılsa, Allah'ın sözleri (yazmakla) yine de tükenmez.*” âyetini⁴²⁶ zikretmiştir. Muhaddisin burada kastı Allah'ın sözlerinin sonunun olmadığını belirtmek ve kelâm sıfatını Kur'an ile sınırlandırmamaktır.⁴²⁷ Zaten böylesi bir kastın haddizatında inişi tamamlanmış bir kitap olan Kur'an için mümkün olmayacağı açıktır.

Buhârî kelâmın işitilebildiğine değinirken meleklerin Allah'tan bir nida duydukları halde bu nidayı anlayamamalarına ve bundan dolayı yaşadıkları korkunun son bulmasının ardından birbirlerine sordukları soruya yer vermiştir.⁴²⁸ “*Rabbiniz ne yarattı*” yerine “*Rabbiniz ne söyledi?*” şeklinde sorulan soruya dikkat çeken musannif, duyulan sese yaratılmışlık atfedilmesinin doğru olmayacağını ifade ederek kelâm

---

⁴²⁰ Buhârî, “Tevhîd”, 28.

⁴²¹ Buhârî'nin kelâm sıfatı ile ilgili rivayetleri bitirirken bu ayrımı özellikle belirtmek için “*Allah'ın zikirinin emirle, kulların zikirlerinin dua, tazarru, risâlet ve tebliğ ile olduğu*” adlı babda yeniden ele aldığı ve kullarına emirlerinin kelâm olması gibi kulların Allah'ı anması sonrası O'nun da kullarını indinde andığını bildirdiği görülmektedir. Buhârî, “Tevhîd”, 39.

⁴²² Meryem, 19/64.

⁴²³ İsrâ, 17/85.

⁴²⁴ Kehf, 18/109.

⁴²⁵ Buhârî, “Tevhîd”, 30; Murad, *İmanın Altı Rükni ve Kütüb-i Sitteden Delilleri*, s. 30.

⁴²⁶ Lokmân 31/27.

⁴²⁷ Afşar, *Buhârî'nin es-Sahîh'inin Kitâbü't-Tevhîd Bölümünde Yer Alan Müteşâbih Âyetlere Bakışı (Rü'yetullah ve Kelâmullah Çerçevesinde)*, s. 89.

⁴²⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 32; Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 89-90; Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 236-237; Afşar, *Buhârî'nin es-Sahîh'inin Kitâbü't-Tevhîd Bölümünde Yer Alan Müteşâbih Âyetlere Bakışı (Rü'yetullah ve Kelâmullah Çerçevesinde)*, s. 101.

sıfatının da zâtı ile kâim olduğunu belirtmiştir.⁴²⁹ O, Allah'ın kelâmının muhatabı tarafından işitildiğine dikkat çekmek için⁴³⁰ bu babda ayrıca Allah'ın kıyamet günü insanlara ve Hz. Âdem'e bir ses ile nidâ edeceğini bildiren hadislere yer vermiştir.⁴³¹ Yine o, Allah'ın kelâmının ulaştığı muhatapları tarafından anlaşılacağını göstermek için Allah Teâlâ'yı zikreden kulu Allah'ın daha hayırlı bir topluluk içinde anacağını bildiren bir başka hadisi de nakletmektedir.⁴³²

Buhârî, Allah'ın kelâmının işitilebildiğini fakat mahlûkâtın bu kelâma muhatap olması bakımından eşit olmadığını dile getirmektedir.⁴³³ Allah'ın nidâsını meleklerin hepsinin değil Cebrâil gibi elçilik makamında olan meleklerin anladığını ispatlamak için “*Yüce Allah'ın Cebrâil ile kelâmı ve meleklere nidası*” babında⁴³⁴ Cebrâil'in Allah'ın kelâmını gerekli mercilere iletmesinden bahseden hadislere yer vermiştir. Cehmiyye'nin iddia ettiği gibi Allah'ın kelâmı zâtı dışında bir şeyde mahlûk olarak bulunsaydı Allah Teâlâ'nın “*Allah, bir insanla ancak vahiy yoluyla yahut perde arkasından konuşur. Yahut bir elçi gönderip, izniyle ona dilediğini vahyeder. Şüphesiz O yücedir, hüküm ve hikmet sahibidir.*”⁴³⁵ âyetinde buyurduğu şartlar gereksiz olurdu ve yaratılmışların her birinin Allah'tan gelecek sözleri duyabilme becerisi olarak eşit olmaları gerekirdi ki Buhârî'nin burada maksadı söz konusu düşünceyi reddetmektir.⁴³⁶ Buhârî, insanlar için var olan bu ayrımın dünya hayatının devam ettiği zaman dilimi için geçerli olacağını ise Allah Teâlâ'nın âhîret ahvaliyle konuşacağını bildiren hadislerle ifade etmiştir.⁴³⁷

Buhârî, “*Onlar Allah'ın sözünü değiştirmek isterler.*”⁴³⁸ âyetini başlık yaptığı babda⁴³⁹ Allah'ın kelâm sıfatının yalnızca Kur'an'la sınırlı olmadığını ve ezelde var

---

⁴²⁹ Nurullah Agitoğlu, “Halku'l-Kur'ân ve Rü'yetullah Konuları Bağlamında İbnü'l-Mülakkın'ın Buhârî'nin Bab Başlıklarına Yaklaşımı”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/10 (2014), s. 99-123, s. 111.

⁴³⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 453.

⁴³¹ Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 236.

⁴³² Buhârî, “Tevhîd”, 15.

⁴³³ Çınar, “İmam Buhârî'nin İtikadî Görüşleri ve Mezhep Anlayışı”, s. 326.

⁴³⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 33.

⁴³⁵ Şûrâ, 42/51.

⁴³⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 454.

⁴³⁷ Buhârî, “Tevhîd”, 24, 32, 35, 36 vd.

⁴³⁸ Fetih, 48/15.

⁴³⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 35.

olan bu vasfının hâlâ devam ettiğini⁴⁴⁰ belirtmek için ilk olarak Ebû Hüreyre'den rivayet edilen şu hadise yer vermiştir: “*Yüce Allah 'Âdemoğlu dehre (zamana) söverek bana ezâ veriyor. Halbuki ben dehrim (yani dehrin yaratanyım). Her emir benim elimdedir. Geceyi gündüzü ardarda getiririm.*” Babda bu görüşünü destekleyen birçok hadis zikreden musannif, Ebû Hüreyre'den rivayet edilen bir hadiste ise Hz. Eyyûb ile Allah Teâlâ arasında: “*Yâ Eyyûb! Ben seni şu görmekte olduğun şeylerden zengin kılmamış mıydım? diye nida edince 'Evet Yâ Rabbi! Lâkin senin bereketinden müstağni kalacağım yok!' cevabını verdi*” şeklinde geçen diyaloga yer vermiştir. O, aynı sahâbî rivayetiyle bir başka hadiste de Allah Teâlâ'nın “*Ey kulum! Sen infak et, ben de sana infak edeyim*” buyurduğunu aktarıp Allah'ın korkusundan cesedinin yakılmasını vasiyet eden kişiye Yüce Allah'ın “*Bunu niçin yaptın*” diye sorduğunu bildiren bir başka hadisi zikretmiştir. Bu babda Ebû Hüreyre'den rivayet edilen bir hadiste de Cebrâil'in Hz. Peygamber'e gelerek Allah Teâlâ'nın Hz. Hatice'ye (ö. 620) selâmını ve cennette bir ev müjdesini iletmişinden bahsedilmiştir. Aynı minvalde olan bu hadislerden anlaşıldığı üzere Buhârî, Allah'ın kelâmını dünyada resullerine duyurduğunu ve ayrıca zâtı ile kâim olan kelâm sıfatının mahlûk olmayıp yalnızca Kur'an'la sınırlı olmadığını ileri sürmektedir.⁴⁴¹ Musannif bu hususu kuvvetlendiren bir diğer rivayete *Halku ef'âli'l-ibâd*'da yer vermektedir.⁴⁴² Burada Hz. Peygamber, Allah'ın Câbir b. Abdullah'ın (ö. 78/697) babasına hitap etmesi ve şehit olan babasının dünyaya geri dönme isteği üzerine bunun Allah'ın hükmüne uygun düşmemesi anlatılmaktadır.⁴⁴³

Ayrıca “*Yüce Allah'ın kıyamet günü Peygamberler ve başkaları ile konuşması*” babında⁴⁴⁴ Hz. Mûsâ'nın Kelîmullah (Allah'ın kendisiyle konuştuğu kişi) olarak anılması, Hz. Peygamber'e şefaet izni verilirken Allah'ın buyruğu, cehennemden

---

⁴⁴⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 467; Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 232-233; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 417; Afşar, *Buhârî'nin es-Sahîh'inin Kitâbü't-Tevhîd Bölümünde Yer Alan Müteşâbih Âyetlere Bakışı (Rü'yetullah ve Kelâmullah Çerçevesinde)*, s. 96; Çakın, “*Kitâbu't-Tevhîd'in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî'nin Tevhîd Anlayışı*”, s. 430.

⁴⁴¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 467.

⁴⁴² Rabia Zahide Temiz, *Buhârî'nin "Halku Ef'âli'l-İb'ad" Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Tetkiki*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 94.

⁴⁴³ Bu rivayette Âl-i İmrân, 3/169'un nüzul sebebinin de bu olay olduğu anlatılmaktadır. Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 101.

⁴⁴⁴ Buhârî, “*Tevhîd*”, 36. Buhârî ayrıca, *Kitâbü't-tevhîd* 7 ve 38. bablarda cennet ehliyle karşılıklı konuşmasına ve 6, 19 ve 26. bablarda kıyamet günü insanlara seslenişine dair hadislerle yer vermektedir.

çıkarılıp cennete girecek kişiyle Allah'ın konuşması gibi konulardan bahseden hadisler geçmektedir. En çok dikkat çeken hadisler Buhârî tarafından babın sonunda zikredilmektedir. Bu hadislerden ilkinde Allah'ın âhirette insanlarla tercümansız (vasıta ya da aracı olmaksızın) konuşacağına ve ikincisinde de sorgu sırasında Allah'ın kulu ile konuşurken ona ne denli yakın olacağına dair Hz. Peygamber'in verdiği haberler yer almaktadır.

Allah'ın Hz. Mûsâ ile konuştuğunu bildiren “*Allah, Musa ile de doğrudan konuştu*” âyetini⁴⁴⁵ bab başlığı yaptığı babda⁴⁴⁶ Hz. Mûsâ'dan Kelîmullah olarak bahsedilen hadisleri nakletmiştir. Fiilin mastarla tekidinin mecaza mahal bırakmayacak şekilde kesinlik ifade ettiğine dikkat çekilerek Buhârî'nin bununla Allah'ın mütekellim oluşunu ispatladığı ve Mu'tezile'nin görüşünü reddettiği belirtilmiştir.⁴⁴⁷ *Halku ef'âli'l-ibâd*'da bu rivayet sonrası musannif, Allah'ın kelâmına muhatap olması ile Hz. Mûsâ'nın diğer insanlardan üstün kılındığını bildiren hadisi nakletmiştir.⁴⁴⁸

Buhârî tevhîd bölümünün başlarında Allah'ın işiten olduğunu ele almıştı ancak Allah'ın mütekellim oluşunu isbat ettiği bu bablardan hemen sonra⁴⁴⁹ musannifin, Allah'ın kullarını işittiğini bildiren hadisi Fussilet 41/22'nin⁴⁵⁰ iniş sebebi olarak aktarması, kelâmın işitmeye karşılık bulacağına dikkat çekmeyi amaçlamasındandır.⁴⁵¹

Buhârî, Allah'ın sıfatlarının ve fiillerinin yaratılmış olmayacağını ispatlarken O'nun yarattığı her şeyin mahlûk olacağını da belirtmiştir.⁴⁵² Kelâm sıfatıyla da ilgili olan “*Biz bir şeyin olmasını istediğimiz zaman sözümüz sadece, ona, “ol” dememizdir.*”⁴⁵³ âyetini serlevha yaptığı babda⁴⁵⁴ Allah'ın fiillerinin irade

---

⁴⁴⁵ Nisâ, 4/164.

⁴⁴⁶ Buhârî, “Tevhîd”, 37.

⁴⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 479; Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 228; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 418.

⁴⁴⁸ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 98-99.

⁴⁴⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 41.

⁴⁵⁰ “*Siz (günahları işlerken) kulaklarınızın, gözlerinizin ve derilerinizin, aleyhinize şahitlik etmesinden sakınmıyordunuz. Lâkin, yaptıklarınızın çoğunu Allah'ın bilmediğini sanıyordunuz.*” Fussilet, 41/22.

⁴⁵¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 496.

⁴⁵² Buhârî, “Tevhîd”, 27.

⁴⁵³ Nahl, 16/40.

⁴⁵⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 29.

barındırdığına değinen muhaddis, Hz. Peygamber'in Müseylimetülkezzâb'a (ö. 12/633) "*Allah'ın senin hakkındaki hüküm ve takdirinin önüne geçemezsin*" sözüne yer vermiştir. Böylece o, insanların Allah'ın haklarındaki takdirine göre fiiller işleyeceğini ve henüz gerçekleşmemiş olan iradenin Allah'ın ilminde bulunduğunu, bunun da evvelce irade edilmiş olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁵⁵ Ebû Hüreyre'den rivayet edilen hadiste⁴⁵⁶ mü'min ile kâfirin halleri bir ekine benzetilmekte ve Allah'ın dilemesi ile mü'minin belâ ve musibetlere dayanıp yıkılmayacağı, kâfirin ise yıkılacağı anlatılmaktadır. Buhârî bu hadisi zikrederek, Allah'ın ezelde murat ettiği şeyin zamanı geldiğinde gerçekleşeceğini ifade etmiştir.

Buhârî, "*Meşîet ve irade*" babını⁴⁵⁷ müstakil bir şekilde irade sıfatına hasretmiştir. O, burada konuyu irdelerken zikrettiği âyet ve hadislerle, irade sıfatını farklı yönleriyle ele almıştır. Seçtiği başlık ve ilk olarak ele aldığı "*Allah'ın dilemesi olmadıkça siz dileyemezsiniz*"⁴⁵⁸ âyet göz önüne alındığında bunlardan ilkinin müstakil bir irade sıfatının tespiti olduğunu söyleyebiliriz. Zaten Buhârî, Allah'ın bütün sıfat ve fiillerinin zâtı ile kâim olduğuna ve mahlûk olmadığına dair açıklamalara tevhîd bölümünde yer vermiştir.⁴⁵⁹

Allah'ın dilemesi hususunda "*Sen mülkü dilediğine verirsin*"⁴⁶⁰ âyetine yer veren Buhârî, Enes b. Mâlik'ten rivayet edilen "*Sizler Allah'a dua ettiğiniz zaman kesin olarak istekte bulununuz. Sakın herhangi biriniz "Allahım dilersen bana ver" diye dua etmesin. Zira Allah'a istemediği bir şeyi zaten kimse yaptıramaz*" hadisini ve aynı minvalde Ebû Hüreyre'den rivayet edilen başka bir hadisi zikretmektedir. Muhaddis burada öncelikle Allah'ın her şeyi dilemeye gücünün yettiğini fakat buna mecbur olmadığını, ayrıca O'nun dilemesi dışında hiçbir şeyin gerçekleşmeyeceğini ileri sürmüştür.⁴⁶¹ Buhârî, Allah'ın irade sıfatını isbat ederken ve O'nun iradesi dışında herhangi bir şeyin gerçekleşmesinin mümkün olmadığını belirtirken⁴⁶² "*Şüphesiz sen*

---

⁴⁵⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 479.

⁴⁵⁶ Buhârî, "Tevhîd", 31.

⁴⁵⁷ Buhârî, "Tevhîd", 31.

⁴⁵⁸ İnsan, 76/30.

⁴⁵⁹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 477.

⁴⁶⁰ Âl-i İmrân, 3/26.

⁴⁶¹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 479; Çakın, "Kitâbu't-Tevhîd'in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî'nin Tevhîd Anlayışı", s. 430; Murad, *İmanın Altı Rükünü ve Kütüb-i Sitteden Delilleri*, s. 35.

⁴⁶² İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 479.

*sevdiğin kimseyi doğru yola iletemezsin. Fakat Allah, dilediği kimseyi doğru yola eriştirir.*⁴⁶³ âyetinin muallak bir rivayete yer vererek Ebû Tâlib (ö. 619) hakkında indiğini zikretmiştir.⁴⁶⁴

Buhârî, gerçekleşmiş ya da henüz meydana gelmemiş olan şeyleri de Allah'ın irade ettiğini belirtmek için “*Allah, size kolaylık diler, zorluk dilemez.*”⁴⁶⁵ âyetini zikretmiş; bununla beraber Allah'ın kullara, irade etmeleri yönünde fırsat vermesine değinmiştir. Babda bu hususa yer verirken “*Allah'ın dilemesi olmadıkça siz dileyemezsiniz*”⁴⁶⁶ âyetiyle “*Hiçbir şey hakkında sakın “yarın şunu yapacağım” deme! Ancak, ‘Allah dilerse yapacağım’ de.*”⁴⁶⁷ âyetini zikrederek kulların fiilleri işlemeden önce bunu istemelerinin Allah'ın iradesine bağlı olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶⁸ O yine Hz. Peygamber'in olmasını ya da olmamasını murat ettiği birtakım meseleler için “inşallah” demesine ve yine Hz. Süleyman'ın muvaffak olamadığı bir meselede “inşallah” dememesine dikkat çekilen hadisleri zikretmiştir. Bu konuda benzer birkaç hadis daha nakleden Buhârî, Hz. Ali'nin (ö. 40/661) gece namazına kalkamayışlarının sebebi olarak “*Yâ Resûlallah! Nefislerimiz Allah'ın elindedir. Bizi uyandırmak istediği zaman uyandırır*” demesi üzerine Hz. Peygamber'in cevap vermeden çıkıp giderken dizine vurarak “*Fakat insan tartışmaya her şeyden daha çok düşkündür.*”⁴⁶⁹ âyetini okuduğunu aktarmıştır. O yine sabah namazının vakti geçtiğinde sahâbeden namaza kalkamayanlara da Allah'ın ruhlarını dilediği zaman kabzettiğini ve dilediği zaman iade ettiğini hatırlatmıştır. Hz. Peygamber'in Hz. Ali'nin sözünü düzeltmemesi onun bu sözdeki haklılığını gösterir⁴⁷⁰ ancak bu hadislere ve Hz. Peygamber'in insanın tartışmacı tarafını dile getirişine bu konuyu işlerken yer vererek Buhârî, insanın ancak uyku gibi bir durumda Allah'ın iradesine kayıtsız teslimiyetinin olacağını, bunun dışında tartışmaya girecek kadar da iradesi doğrultusunda hareket edebildiğini göstermiştir.

---

⁴⁶³ Kasas, 28/56.

⁴⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 451.

⁴⁶⁵ Bakara, 2/185.

⁴⁶⁶ İnsan, 76/30.

⁴⁶⁷ Kehf, 18/23-24.

⁴⁶⁸ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 478; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 449-450.

⁴⁶⁹ Kehf, 18/54.

⁴⁷⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 451.

Allah'ın irade sıfatının, kulları mecburiyete sevk edip etmemesine de değinen Buhârî, söz konusu babda Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) ve Ubâde b. Sâmit (ö. 34/654) tarafından rivayet edilen; Allah'ın ihsanı ile dilerse günah işlemesine fırsat verdiği kulunun günahlarını affedeceğini bildirdiği hadisleri zikreder. O, Allah'ın kulların günah işlemelerine mâni olabileceken onları fiillerinde zorlamaması ile dilediği takdirde günahlarını affedeceğini bildiren hadisleri de bu babda ele almıştır. Buhârî böylece, Allah'ın kötülüğü irade etmeyeceğini, dolayısıyla bu noktada kulun kendi fiilini yarattığını söyleyen Mu'tezile'nin görüşünü reddetmiş, aksine Allah'ın kulların günah ve küfürlerine de müsaade etmeyi irade ettiğini beyan etmiştir. Ayrıca Allah'ın istemediği şeylerin gerçekleştiğini savunanların görüşü de böylelikle çürütülmüştür.⁴⁷¹ Burada bir şeyin olmasına müsaade etmekle o şeyin olmasını murad etmek arasında bir farklılık söz konusudur. Çünkü küfre kabiliyetli olmanın insanda olmasını irade etmek, insanın küfrü ya da günahı işlemesini istemekle aynı şey değildir.

Buhârî, Abdullah b. Ömer'den rivayet edilen ve Hz. Peygamber'in geçmiş ümmetlerle ümmet-i Muhammed'in çabalarına verilecek karşılıklar arasındaki farklara değindiği hadisi bu babda zikrederek Allah'ın iradesinde insanlar arasında var olan farklılıkların herhangi bir zulmü barındırmadığına, Allah'ın dilediğini dilediği şekilde irade ettiğine dikkat çekmiştir.

Buhârî, irade sıfatıyla ilgili bir başka şeye bu babda dikkat çekmiştir. Ebû Hüreyre'den nakledilen bir hadiste mü'min ve kâfirin belalar karşısında takındıkları tavır anlatılmaktadır. Musannif hadisi bu babda ele alarak, Allah'ın iman etmeyen kişi hakkında ezelde murat ettiği şeyin dilediği vakit geldiğinde tecelli edeceğine dikkat çekmektedir.⁴⁷²

Ehl-i hadîsin tavrından ayrılmayan Buhârî, Allah'ın sıfatlarını ele alırken onları naslarda geçtiği gibi tesbit etmiş, sıfatları kabul etmeyen ya da yorumlayarak farklı anlamlar veren fırkaların aksine, onları te'vil etmekten kaçınmıştır.

---

⁴⁷¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 451.

⁴⁷² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 471.

III. İNSANIN İRADESİ VE FİİLLERİ

İslâm tarihinde erken dönemden itibaren tartışılmalan meseleler arasında kulların fiillerinde özgür olup olmadığı, Allah'ın hayrı yarattığı gibi şerri yaratıp yaratmadığı, kulların fiillerinin yaratıcısının kendisi mi yoksa Allah mı olduğu gibi konular yer almıştır.⁴⁷³ Ehl-i sünnet'e göre Allah mutlak irade sahibidir ve iradesi zâfîdir. O'nun iradesinin zaman ve mekân itibarıyla değışmesi mümkün değildir. Hayrın da şerrin de yaratıcısı Allah'tır ve O, insanın iradesini kısıtlamaz, onu herhangi bir şeye mecbur bırakmaz.⁴⁷⁴

Bu konuda ilk aşırı fikrin sahibi olan Cehmiyye, kâinattaki tek fâilin Allah olduğunu ve bu yüzden kulların fiillerinde iradelerinin olmadığını savunmuştur. Dolayısıyla fiillerinde özgür olmayan insan, her ameli kaderde yazıldığı için sorumlu tutulmayacaktır.⁴⁷⁵ İnsanın hür iradesinden bahseden âyetleri⁴⁷⁶ iradenin ötesinde yorumlayan Mu'tezile ise, Cehmiyye'nin aksine kulların fiillerinde özgür olduğunu savunmuştur. Hatta Allah'ın şerre rıza göstermeyeceğini söyleyip böylesi fiilleri yaratanın Allah olmayacağını iddia ederek kulların kendi fiillerini yarattığını kabul etmiştir.⁴⁷⁷ Yine Kaderiyye, olumsuz fiillerin Allah'a isnadının mümkün olmaması görüşü ile kulların kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu dile getirmiştir.⁴⁷⁸

İmam Buhârî, "*Meşîet ve irade*" babında⁴⁷⁹ Allah'ın iradesi konusunu işlemiş; insanın, Allah'ın muradı üzere irade edebildiğini, Allah'ın her şeyi irade etmeye gücünün yettiğini fakat buna mecbur olmadığını, O'nun iradesi dışında herhangi bir şeyin gerçekleşmesinin mümkün olmadığını ve Allah'ın iradesinin kulları fiillerine mecbur etmediğini ifade etmiştir.⁴⁸⁰ Buhârî'nin, Yüce Allah'a oğul isnad edenlere Allah'ın azap etmeyip onlara mühlet vermesinden bahseden hadisi "*Şüphesiz Allah*

---

⁴⁷³ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 146.

⁴⁷⁴ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 248.

⁴⁷⁵ Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, VII, 235.

⁴⁷⁶ "Deki: "Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin." Kehf, 18/29; "Kim iyi bir iş yaparsa kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa kendi aleyhinedir." Fussilet, 41/46. vb.

⁴⁷⁷ Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, 392.

⁴⁷⁸ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 146.

⁴⁷⁹ Buhârî, "Tevhîd", 31.

⁴⁸⁰ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 479.

rızık verendir, güçlüdür, çok kuvvetlidir."⁴⁸¹ başlığı⁴⁸² altında zikretmesi, kulların fiillerinde özgür olduğunu belirtmesi açısından önemlidir.

Buhârî, insanın fiilleri ile ilgili meselelere daha çok *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı eserinde yer vermişse de *Sahîh*'inde *Kitâbü't-tevhîd* bölümünde bu konu ile ilgili bablar tayin etmiştir. Nitekim onun, "Öyleyse siz de bile bile Allah'a ortaklar koşmayın."⁴⁸³ âyetini içeren bab⁴⁸⁴, özellikle kulların hayır ve şer noktasındaki fiillerinin hepsini Allah'a nisbet edişi olarak yorumlanmıştır.⁴⁸⁵ Musannifin söz konusu babda yer verdiği âyetlerde⁴⁸⁶ Allah'ın her şeyin yaratıcısı olmasına rağmen insanların inanç noktasında farklı fiillerinden bahsedilmektedir. Söz konusu âyetlerde iman etmeyenler yerilmiş ve insanların hakikatleri gördükleri halde bu tercihte ısrar etmelerinin anlamsızlığı vurgulanmış; Allah'a inandığı halde O'na ortak koşanlardan bahsedilmiştir. Burada özellikle Buhârî, "O, her şeyi yaratmış ve yarattığı o şeyleri bir ölçüye göre takdir etmiştir."⁴⁸⁷ âyetini de delil göstererek kulların fiillerinin yaratılması ve kesbleri konularına vurgu yapmıştır.⁴⁸⁸ Buhârî'nin kastı, fiillerin her birinin yalnızca Allah'a izâfe edilebileceğini belirtirken kulun da bu fiillerdeki tercih hürriyetine dikkat çekmek ve onun kesbi noktasında karşılık göreceğini ifade etmektir.⁴⁸⁹ Çünkü kulların fiillerini işlemede hürriyetlerinin olmaması, Allah'ın kulların kendisini inkâr etmesini yaratması sonucunu doğururdu ki bu da Allah'ın kulların inkârını hoş görmediği düşünüldüğünde anlamsız olurdu. Ayrıca burada Buhârî, kötü fiilleri Allah'ın yaratmayacağı, bu yüzden insanın fiillerinin yaratıcısı olduğu düşüncesini de reddetmiştir.⁴⁹⁰

Buhârî, tartışmanın diğer yönü olan kulların fiillerinin yaratıcısı olmadığını ispatlamak için söz konusu âyetlerden sonra Abdullah b. Mes'ûd'dan gelen ve kulların

---

⁴⁸¹ Zâriyât, 51/58.

⁴⁸² Buhârî, "Tevhîd", 3.

⁴⁸³ Bakara, 2/22.

⁴⁸⁴ Buhârî, "Tevhîd", 40.

⁴⁸⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 479; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 491; Dallı, *Buhârî'nin Mezhep Anlayışı ve Eserlerindeki Mezhebi Unsurlar*, s. 83.

⁴⁸⁶ Fussilet, 41/9; Zümer, 39/65-66; Furkân, 25/68; Yûsuf, 12/106; Zuhruf, 43/9, 87; Hicr, 15/8-9; Ahzâb, 33/8.

⁴⁸⁷ Furkân, 25/2.

⁴⁸⁸ Çakın, "Kitâbu't-Tevhîd'in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî'nin Tevhîd Anlayışı", s. 431.

⁴⁸⁹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 479; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 491.

⁴⁹⁰ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 479.

Allah’a ortak koşmalarının en büyük günah olduğunu bildiren bir hadisi zikretmiştir. Bununla o, kulların fiillerinin Allah dışında bir varlığa nisbet edilmesi halinde Allah’a ortak koşulmuş olacağını göstermiştir.⁴⁹¹ Buhârî’nin bu hususta getirdiği benzer bir delile halku’l-Kur’an meselesini işlediği babların hemen ardında rastlanmaktadır. Onun, “*Oysa Allah sizi de yaptığınız şeyleri de yaratmıştır.*”⁴⁹² âyeti ile “*Gerçekten biz, her şeyi bir ölçü ve dengede yarattık.*”⁴⁹³ âyetini bab başlığı⁴⁹⁴ yapması, insanların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını belirtmektedir. Böylece Buhârî, kulların kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu savunan Kaderiyye ve Mu‘tezile’ye reddiyede bulunmuştur.⁴⁹⁵ Çünkü bu ayırımla musannif, kulların fiillerini Allah’a nisbet etmekle fiilin Allah tarafından yaratıldığını, kula nisbet etmekle de kulun kesbinin olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla kul bir amel işlemek için gayret etse de Allah’ın yaratmasına muhtaçtır. Bu yaratma kulun kesbine bağlı olduğu için de kul fiillerinden sorumludur.

Buhârî’nin hemen sonrasında fiillerin insana yüklediği sorumluluklardan haber veren “*Siz (günahları işlerken) kulaklarınızın, gözlerinizin ve derilerinizin, aleyhinize şahitlik etmesinden sakınmıyordunuz. Lâkin, yaptıklarınızın çoğunu Allah’ın bilmediğini sanıyordunuz.*”⁴⁹⁶ âyetini bab başlığı seçmesi ve “*O, her an yeni bir ilâhî tasarruftadır.*”⁴⁹⁷ âyetine yer vermesi, aslında fiillerin her birisinin yaratıcısının yalnızca Allah olduğunu beyan etmek içindir. O, Allah’ın iradesinden bahsettiği babda⁴⁹⁸ kişinin işlemeye niyetlendiği fiil için de Allah’ın yaratmasına muhtaç olduğunu belirtirken kulun fiillerinin yaratıcısı olmasının mümkün olmadığını, buna rağmen iradesinin varlığını isbat etmiştir.⁴⁹⁹ Buhârî burada ayrıca, Allah’ın iradesi

---

⁴⁹¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 491.

⁴⁹² Sâffât, 37/96.

⁴⁹³ Kamer, 54/49.

⁴⁹⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 56.

⁴⁹⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, X, 553; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 528.

⁴⁹⁶ Fussilet, 41/22.

⁴⁹⁷ Rahmân, 55/29.

⁴⁹⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 31.

⁴⁹⁹ Buhârî’nin “*Bir iyilik ya da kötülük işlemeye niyetlenen kişinin durumu*” babında insanın niyetinin karşılığında sevap alacağını belirtmesi, mezkûr görüşünü destekler niteliktedir. Bkz. Buhârî, “Rikâk”, 31.

olmadan fiillerin oluşamayacağını Cebrâil'in Hz. Peygamber'e gelip gitmesinin anlatıldığı “*Biz ancak Rabbinin emriyle ineriz*”⁵⁰⁰ âyeti ile desteklemektedir.

Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*'da “*Kulların fiilleri*” adını verdiği babda öncelikle Allah'ın her sanatçıyı ve sanatını yarattığına değinmiş, buna delil olarak “*Oysa Allah sizi de yaptığınız şeyleri de yaratmıştır*”⁵⁰¹ âyetini zikretmiştir.⁵⁰² Devamla Buhârî, her şeyin kaderle meydana geldiğini, becerilerin hatta insanın elini yanağına koymasının bile kaderle gerçekleştiğini dile getirmiştir.⁵⁰³ Yine bu bölümde kulların fiillerinin karşılığını mutlaka göreceğine değinen musannif, iyi amellere karşılık verilecek âyetleri⁵⁰⁴ zikrederek kulun sorumluluğuna dikkat çekmiştir.⁵⁰⁵

IV. BÜYÜK GÜNAH

Kur'an-ı Kerîm'de Yüce Allah, şirk dışındaki günahlardan dilediğini affedeceğini bildirmektedir.⁵⁰⁶ Bununla beraber bazı âyetlerde⁵⁰⁷ sakınılması gereken günahlar sayılırken bir kısmı büyük günah olarak isimlendirilmiş ve hadislerde bu günahların neler olduğu ve sayıları farklı şekilde ifade edilmiştir.⁵⁰⁸ Bu yüzden öncelikle büyük günahların neler olduğunu tespit etme ihtiyacı doğmuş, bununla beraber çeşitli ekollerce büyük günah işleyen kişinin küfre düşüp düşmediği ve âhiretteki durumunun ne olacağı meselesi bu konuda en çok tartışılan husus olmuştur.⁵⁰⁹

Kur'an'ın hakemliğini savunan ve hakeme başvurduğu için Hz. Ali ile Hz. Muaviye'yi ve onlara uyanları tekfir eden Hâricîler,⁵¹⁰ büyük günah konusunda

---

⁵⁰⁰ Meryem, 19/64.

⁵⁰¹ Sâffât, 37/96.

⁵⁰² Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 117.

⁵⁰³ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 120-124.

⁵⁰⁴ Hicr, 15/92-93; A'râf, 7/43; Sâffât, 37/61; Ahkâf, 46/14; Vâkı'â, 56/24.

⁵⁰⁵ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 143-146.

⁵⁰⁶ “*Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışındaki günahları, dilediği kimseler için bağışlar. Allah'a ortak koşan, kuşkusuz, derin bir sapıklığa düşmüştür.*” Nisâ, 4/116.

⁵⁰⁷ Şûrâ, 42/37; Nem, 53/32.

⁵⁰⁸ Ferruh Kahraman, “İslâm İnancında Günah, Günah Çeşitleri ve Kişiyi Günah İşlemeye Sevkeden Faktörler”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, sayı: 8 (2007), s. 139-168, s. 144.

⁵⁰⁹ Adil Bebek, “Kebîre”, *DİA*, XXV, 163-164, İstanbul: TDV Yayınları, 2002, s. 163-164.

⁵¹⁰ Eş'arî, *Kitâbü Makâlâti'l-İslâmiyyîn*, s. 86.

tartışmanın merkezinde yer almışlardır.⁵¹¹ Nâfilelerin terkinde dahi kişinin imandan çıkacağı görüşünü savunan Hâricîler'e göre küçük günah işleyen kimse dinden çıkar, çünkü iman ile küfür arasında herhangi bir mevki yoktur.⁵¹² Hal böyle iken kişi günahına tövbe edip tekrar imana dönmezse âhirete kâfir olarak gideceği için ebedî cehennemde kalacaktır.⁵¹³ Bunun zıddı olarak amelin imanla hiçbir bağlantısının olmadığı düşüncesiyle Mürcie, günah işleyen Müslümanın dünyada da âhirette de buna dair cezaî bir karşılık görmeyeceğini iddia eder.⁵¹⁴ Allah'ın emirlerini inkâr etmediği veya bir haramı helâl saymadığı sürece kişinin günahkar olsa da mü'min olduğunu savunan Ebû Hanîfe de bütün günahları bir görmemektedir.⁵¹⁵

Mu'tezile'nin en çok önem verdiği bu meselede büyük günah işleyen kişinin iman ile küfür arasında bulunacağı ve fâsık olarak adlandırılacağı görüşü hâkimdir.⁵¹⁶ Mu'tezile, büyük günah sahibi hakkında kesin bir hüküm vermekten kaçınmakla beraber bu kişinin dünyada Müslümanca bir muamele görmesi gerektiğini⁵¹⁷ fakat günahına tövbe etmezse ebedî cehennemde kalacağını kabul eder. Çünkü onlara göre günaha yeniden dönmeksizin yapılmış tövbe, küfür dâhil her türlü günahı temizleyebilir.⁵¹⁸

Ameli imandan bir cüz görmeyen Ehl-i sünnet'e göre ise kişi günah işlemekle dinden çıkmaz. Fâsık olsa da hâlâ mü'mindir. Günah olanın helâl sayılması ise bunun dışındadır. Nitekim haramı helâl saymak kişiyi dinden çıkarır.⁵¹⁹

Buhârî'nin günah işleyen kişinin durumuyla ilgili düşüncelerinden bazılarında iman bölümünde yer verilmişti. O, kişinin işlediği günahlarla imanının kemal noktasında zarar göreceğini fakat günah işleyenin dinden çıkmayacağını beyan

---

⁵¹¹ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 39.

⁵¹² Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 136.

⁵¹³ Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 173.

⁵¹⁴ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 139.

⁵¹⁵ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri İçinde)*, s. 22; Kahraman, "İslâm İnancında Günah, Günah Çeşitleri ve Kişiyi Günah İşlemeye Sevkeden Faktörler", s. 144.

⁵¹⁶ Eş'arî, *Kitâbü Makâlâti'l-İslâmiyyîn*, s. 269-270; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 83; Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, 396.

⁵¹⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 46.

⁵¹⁸ Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 19.

⁵¹⁹ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 136.

etmiştir. Buhârî insanın iradesi hususunda da kişinin işlediği fiillerden sorumlu olduğunu savunmuştur.

Buhârî *Kitâbü'l-îmân*'da günah olan fiillerin kişiyi dinden çıkarmadığını ele almış, bununla beraber kişinin günahında ısrar etmemesi gerektiğine de *Kitâbü't-tevhîd*'de yer vermiştir. O, “Allah sizi nefesine (kendisine) karşı dikkatli olmanız hakkında uyarmaktadır...”⁵²⁰ âyetini serlevha yaptığı babda⁵²¹ Allah'ın rahmetinin gazabını geçtiğini bildiren hadisleri nakletse de bunun kişiyi yanıltmaması için bab başlığında günahta ısrar etmemeye dikkat çekmiştir. Buhârî'nin buna özellikle değinmesi, günahında ısrar edip Allah'tan affetmesini beklemenin Mürcie'nin savunduğu görüş olması dolayısıyla doğru olmayacağını ifade etmesi olarak anlaşılmıştır.⁵²² Musannifin bu babda zikrettiği hadislerde Allah'ın kullarına merhamet etmeyi kendi nefesine yazdığının bildirilmesi günah işleyen kişinin de affedilebileceğini göstermektedir.⁵²³

Buhârî, itikadî konuları diğer meselelerden ayırarak ele almasına rağmen büyük günahların neler olduğu hususunda açıkça bir ayrıma gitmemiş, muhtelif konularda günahlar arasındaki farklılıkları kabul ettiğini göstermiştir. O, Allah'a isyanları dolayısıyla helâk edilen milletlerden söz ederken⁵²⁴ zinaya götüren fiillerin küçük günah olarak tanıtılması üzerinden zina gibi bir fiilin büyük günah olduğunu belirtmiştir.⁵²⁵ O, “Günahların küçük görülenlerinden sakınılması” başlıklı babda⁵²⁶ da insanların işlediği bir kısım günahların küçümsenmesinin doğru olmadığına yer vermiştir.⁵²⁷ Bu tavrıyla onun, küçümsenen ya da kolaylıkla işlenen günahları büyük günahlar kadar tehlikeli gördüğü anlaşılmaktadır.⁵²⁸

---

⁵²⁰ Âl-i İmrân, 3/28.

⁵²¹ Buhârî, “Tevhîd”, 15.

⁵²² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 386.

⁵²³ Buhârî'nin benzer şekilde Allah'ın günahkâr kullarını affedeceğine ve bu kulların cehennemden sonra cennete gireceklerine dair hadislerle farklı bablarda yer verdiği görülür. Bkz. Buhârî, “Tevhîd”, 24, 25, 35.

⁵²⁴ Buhârî, “Kader”, 9.

⁵²⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 504.

⁵²⁶ Buhârî, “Rikâk”, 32.

⁵²⁷ Rabia Güner, *Cennetle Müjdelenen ya da Cehennemle İnzar Edilen Tek Amellerle İlgili Hadisler*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2019, s. 71.

⁵²⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 330.

Buhârî, büyük günahlara daha ayrıntılı bir şekilde “Allah’a ortak koşanın günahı ile dünya ve ahiretteki sonu” adını verdiği babda⁵²⁹ zikrettiği hadislerle değinmiştir. Burada yer verdiği hadislerin ikisinde büyük günah tâbiri geçmekte, bunların en büyüğü olan ve kişiyi dinden çıkararak şirk sonrasında ana-babaya itaatsizlik ve yalan yere yemin etmek zikredilirken bu günahların büyük günahların da büyüğü olduğu belirtilmektedir. Buhârî benzer bir rivayeti “Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler, ancak ve ancak karınlarını doldurmasıya ateş yemiş olurlar ve zaten onlar çılgın bir ateşe (cehenneme) gireceklerdir.’ âyeti hakkında” başlıklı babda⁵³⁰ büyük günah ayırımına dikkat çekmeden zikretmektedir.⁵³¹ Burada zikredilen günahların helak edici günahlar olduğu bildirilmektedir. O ayrıca, hırsızlık ve zinanın⁵³², yalan yere yemin etmenin⁵³³, ana-babaya kötü davranmanın⁵³⁴, akrabalık bağını koparmanın⁵³⁵ ve nemâmenin⁵³⁶ büyük günah olduğunu belirterek muhtelif bölümlerde zikretmiştir.

Buhârî *Kitâbü'l-hudûd*’da sonuçları toplumu ilgilendiren hırsızlık yapmak, içki içmek, zina yapmak, zina iftirası atmak, adam öldürmek gibi birçok günaha karşılık nasıl cezalar uygulanacağına yer vermiş fakat burada bu günahlardan herhangi birini büyük günah olarak diğerlerinden ayırmamıştır.⁵³⁷ Onun bu bölümü oluşturmasının sebebi, İslâm hukukunda bu günahlara dair cezaların nasıl olması gerektiğini ifade etmektir. Maksudı bu ayırma dikkat çekmek olmamasına rağmen günahına tövbe eden kişinin durumunda bahsettiği bir başlıkta “Hadden daha hafif bir günah işleyen...” şeklinde bir tâbir kullanması Buhârî’nin, burada zikrettiğimiz günahları diğerlerinden büyük olarak kabul ettiğini göstermektedir. Yine o, *Sahîh*’in muhtelif bölümlerinde kötü bir işte öncü olmayı⁵³⁸, bir topluluğun başka bir toplulukla alay etmesini⁵³⁹,

---

⁵²⁹ Buhârî, “İstitâbetü'l-mürteddin”, 1.

⁵³⁰ Buhârî, “Vesâyâ”, 23; Kahraman, “İslâm İnancında Günah, Günah Çeşitleri ve Kişiyi Günah İşlemeye Sevkeden Faktörler”, s. 146.

⁵³¹ Altın, *İman ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, s. 91.

⁵³² Buhârî, “Tevhîd”, 33.

⁵³³ Buhârî, “Eymân”, 16; Altın, *İman ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, s. 90.

⁵³⁴ Buhârî, “Edeb”, 6; Güner, *Cennetle Müjdelenen ya da Cehennemle İnzar Edilen Tek Amellerle İlgili Hadisler*, s. 63; Kahraman, “İslâm İnancında Günah, Günah Çeşitleri ve Kişiyi Günah İşlemeye Sevkeden Faktörler”, s. 146.

⁵³⁵ Buhârî, “Edeb”, 11.

⁵³⁶ Buhârî, “Edeb”, 49.

⁵³⁷ Buhârî, “Hudûd”, 2-7, 13, 20, 44.

⁵³⁸ Buhârî, “Edeb”, 37; “İ’tisâm”, 15.

⁵³⁹ Buhârî, “Edeb”, 43.

sövmeyi, tekfir etmeyi ve lanetlemeyi⁵⁴⁰ ve haset etmeyi⁵⁴¹ aynı minvalde değerlendirmiştir.

V. HALKU'L-KUR'ÂN

Sıfatlar konusundaki tartışmalar arasında Allah'ın kelâm sıfatıyla doğrudan ilgili olan halku'l-Kur'ân meselesi de vardır. Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı hakkındaki bu tartışmaya sebep olarak ileri sürülen farklı görüşlerden biri de ilâhî sıfatların ezeli veya hâdis kabul edilmesi meselesidir.⁵⁴² Temelde Allah'ın kelâm sıfatıyla ilgili olmasına rağmen başlı başına bir tartışma konusu olması ve İslâm tarihinde Mihne gibi bir süreçle anılması sebebiyle biz bu konuyu ayrı bir başlık altında ele alacağız.

Kur'an'ın yaratılmış olduğu düşüncesi ilk defa Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) tarafından dile getirilmiş, Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46) ve Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833)⁵⁴³ tarafından savunulmaya devam edilmiştir.⁵⁴⁴ İnsanlarda bulunabilecek bir vasfın Allah'a nisbet edilmesine karşı çıkararak yalnızca Allah'a ait olabilecek fiilleri kabul edip⁵⁴⁵ Kur'an'ın da Allah'tan gayri var olan her nesne gibi bir "şey" olduğunu ve her şeyin yaratılmış olması gerektiğini; dolayısıyla Kur'an'ın da yaratıldığını savunmuşlardır.⁵⁴⁶ Konuyu savunurken diğerlerinden daha donanımlı olduğu bildirilen Bişr'in babasının Yahudi ya da Hristiyan olması ile ilgili rivayetler, meselenin diğer dinlerden etkilenmeyle ortaya çıktığı fikrini kuvvetlendirmektedir.⁵⁴⁷ Bu konuda Cehmiyye ile aynı görüşte olan Mu'tezile'nin dayanağı ise Allah'ın

---

⁵⁴⁰ Buhârî, "Edeb", 44.

⁵⁴¹ Buhârî, "Edeb", 57.

⁵⁴² Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *DİA*, XV, 371.

⁵⁴³ Buhârî'nin zikrettiği bir rivayet, diğerlerine nazaran savunduklarından en haberdar olanını Bişr olarak tanıtmaktadır. Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 52. Buhârî, Bişr ile ilgili birçok rivayete yer vermiş, onun maksadının insanları kendi küfrüne sokmak olduğunu; Bağdat'ta bir pislik olarak anıldığını ve öldürülmesi hususunda Yezîd b. Hârûn'un (ö. 206/821) gayret ettiğini aktarmaktadır. Buhârî, *a.g.e.*, I, 45-47. O, ayrıca Bişr'in kâfir olduğunu beyan eden rivayetlere yer vermiştir. Buhârî, *a.g.e.*, I, 56.

⁵⁴⁴ Buhârî bu görüşü Cehm b. Safvân'ın Ca'd b. Dirhem'den öğrendiğini nakletmektedir. Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 4, 23. Fakat Watt, Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'nin bu görüşü ilk defa açıkça beyan eden kişi olduğu, daha önceleri halku'l-Kur'ân meselesinin dillendirildiğine dair yeterli bilginin bulunmadığı kanaatindedir. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 338; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı, Me'mûn Dönemi*, s. 99; Çınar, "Buhârî'nin Halku Ef'âli'l-İbâd Adlı Eseri", s. 207.

⁵⁴⁵ Tunçbilek, "Allah'ın Sıfatlarının Mahiyeti Problemi", s. 160.

⁵⁴⁶ Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, VII, 235.

⁵⁴⁷ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 35, 36, 44.

sıfatları hakkındaki görüşlerinin yanında kulların fiillerine dair düşünceleridir. Kulların fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığını ve tevhîd inancına ters olduğu için Allah'a kadîm sıfatlar isnad edilemeyeceğini savunan Mu'tezile, Allah'ın kelâm sıfatının olamayacağını, bu yüzden Kur'an'ın da mahlûk olduğunu savunmaktadır.⁵⁴⁸

Halife Me'mûn (ö. 218/833), sarayında düzenlediği tartışma meclislerinde bu görüşten etkilenmiş ve bunu devlet eliyle resmîleştirmiştir. Mu'tezile imamlarının telkinleriyle Mu'tasım-Billâh (ö. 227/842) ve Vâsik-Billâh (ö. 232/847) döneminde de yönetim halku'l-Kur'ân meselesindeki görüşünü devam ettirmiştir.⁵⁴⁹ Bu durumun son bulması ise Mütevekkil-Alellah'ın (ö. 247/861) hilâfetinin ikinci yılına rastlamaktadır.⁵⁵⁰ Mihne Dönemi olarak adlandırılan bu süre zarfında birçok âlim sorgulanmış, Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşünü kabul etmeyenlerden hapse atılanlar ve hatta işkenceyle öldürülenler olmuştur.⁵⁵¹

Meselenin hararetini koruduğu bir dönemde yaşayan Buhârî, Abbâsîlerin Kur'an'ın mahlûk olduğuna dair söylemleri kendisine ulaşınca bu sözü söylememek için Yemen'e kaçmış⁵⁵² fakat daha sonraları ona sorulan bir soru üzerine tartışmaya dâhil olmuştur. Nîşâbur'da hadis âlimlerinin Buhârî'ye muhalefetine sebep olan "*Fiillerimiz yaratılmıştır. Sözlerimiz de fiillerimizdendir.*" sözü sonrasında ona, özellikle Kur'an lafzının mahlûk olup olmadığı sorusu açıkça üç defa sorulmuştur. Buhârî bu sorudan rahatsız olsa da "*Kur'an Kelâmullah'tır, yaratılmış değildir. Kulların fiilleri yaratılmıştır. Bu konuda insanları imtihan etmek bid'attır.*" demiştir. Soruyu soran kişi aldığı bu cevaba rağmen Buhârî'nin Kur'an'ı mahlûk saydığını söyleyerek kargaşaya sebep olmuştur.⁵⁵³ Musannif, bu durumdan rahatsızlığını anlatırken İbn Ebû Ömer'e (ö. 243/858) "*Kur'an mahlûktur dediğimi söyleyen yalancıdır. Ben öyle demedim. Ben kulların fiilleri mahlûktur dedim*" diyerek

---

⁵⁴⁸ Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *DİA*, XV, 371.

⁵⁴⁹ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı, Me'mûn Dönemi*, s. 118.

⁵⁵⁰ Kocaoğlu, *Mihne Bağlamında Buhârî-Zühli Sürtüşmesi*, s. 40.

⁵⁵¹ Halife Me'mûn'un halku'l-Kur'an konusunda âlimleri sorgulamak için emirlerine yazdığı mektuplar ile sorguya çekilen âlimler hakkında bilgi için bkz. Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 192-213; Kocaoğlu, *Mihne Bağlamında Buhârî-Zühli Sürtüşmesi*, s. 40.

⁵⁵² Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 25.

⁵⁵³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 490. Buhârî, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerinin yeterince anlaşamadığını, onun Kur'an'ın mahlûk olmadığını söylediğini belirtmektedir. Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 216; Kocaoğlu, *Mihne Bağlamında Buhârî-Zühli Sürtüşmesi*, s. 84, 94.

kendisine atılan iftirayı reddetmiştir. Yine onun, sahâbenin ileri gelenlerinin de bu düşüncede olduğunu ve bu görüş üzere yaşayıp ölmeyi ve yeniden dirilmeyi Allah'tan dilediği belirtilmektedir.⁵⁵⁴

Kendisi hakkında Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunduğu algısını yıkmak için Buhârî, özellikle bu konudaki düşüncelerine hasrettiği *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı eserini yazmakla yetinmemiş *Sahîh*'inde de bu konuya değinmiştir. Ancak her iki eserde muhaddisin tavrı arasında büyük fark vardır. *Halku ef'âli'l-ibâd*'a bu konudaki görüşlerini dile getirerek başlayan musannif, Ehl-i hadîsin görüşünü ifade etmiş⁵⁵⁵ ve halku'l-Kur'ân meselesinin kimler tarafından savunulduğunu dile getirerek⁵⁵⁶ Cehmiyye'ye taraf olmadığını dile getirmiştir.⁵⁵⁷ Buhârî ayrıca, Cehmiyye'nin meseleyi hangi âyetler üzerinden savunduğunu ifade etmiş ve sonrasında bu âyetleri nasıl yanlış yorumladıklarına işaret etmiştir.⁵⁵⁸ Buhârî eserinde, Allah'ı gerektiği gibi tanımadığını ifade ettiği⁵⁵⁹ Cehmiyye'yi Allah'ı görmez, işitmez, konuşmaz putlara benzetmeleri ve Allah ismini hâdis kabul etmeleri yüzünden Müşebbihe'ye benzetmiş⁵⁶⁰; halku'l-Kur'ân propagandasını yapan Cehm ve Bişr hakkında muhtelif yerlerde bilgiler nakletmiş, tutarsızlıklarını ve bilgisizliklerini göstermiştir. Böylece o, meseleyi dile getiren ekolün itibarsızlaştırılmasına önem vermiştir.⁵⁶¹

---

⁵⁵⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 491. Buhârî, Mihne sürecinde Ehl-i re'ye karşı takındığı tavrını eserlerine aldığı hadislerde de göstermiştir. Cibrîl hadisini "Mâ şerâi'u'l-islâm" lafzıyla rivayet edenlerin rey ehlinden olduğunu belirten Müslim ve onunla aynı tavrı gösteren Buhârî, eserlerine bu hadisi "şerâi" lafzıyla almamışlardır. Buhârî, "İman", 37; Müslim, "İman", 1; Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984, III, 9; Tuğlu, "Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansımaları", s. 166-168. Cibrîl hadisinin tarikleri ve İslâm kültürüne etkileri hakkında Bekir Tatlı tarafından *Hadîs Tekniği Açısından Cibrîl Hadîsi ve İslâm Düşüncesine Yansımaları* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005) adıyla yapılmış bir doktora tezi bulunmaktadır. Buhârî Cibrîl hadisini farklı bir tarikle, hadiste geçen ibadetlerin kulların fiilleri olduğuna dikkat çekerek zikretmiştir. Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 187-188; Tatlı, *Hadîs Tekniği Açısından Cibrîl Hadîsi ve İslâm Düşüncesine Yansımaları*, s. 169.

⁵⁵⁵ Tuğlu, "Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansımaları", s. 156.

⁵⁵⁶ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 1-5.

⁵⁵⁷ Çınar, "Buhârî'nin Halku Ef'âli'l-İbâd Adlı Eseri", s. 243.

⁵⁵⁸ Cehmiyye, Nisâ, 4/171'de Hz. İsa'nın Allah'ın kelimesi olarak tanıtıldığını ve Kur'an'ın da Allah'ın kelâmı olduğunu, Enbiyâ, 21/2'de Allah'tan gelen uyarının muhdes olarak tanıtıldığını; Furkân, 25/2'de her şeyin bir ölçüye göre yaratıldığını ve Kur'an'ın da bir şey olduğunu ileri sürerek Kur'an'ın yaratılmış olduğunu savunmuştur. Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 110-111.

⁵⁵⁹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 71.

⁵⁶⁰ Buhârî Allah isminin hâdis olması durumunda müezzinin ezanı "İsmi Allah olandan başka ilah yoktur" şeklinde okuması gerekeceğini söylemiştir. Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 108.

⁵⁶¹ Çınar, "Buhârî'nin Halku Ef'âli'l-İbâd Adlı Eseri", s. 225.

Buhârî, Cehm b. Safvân'ın bir dönem şüpheye düşerek namazı terk ettiğini ve bilgisiz olduğunu⁵⁶² ve bunun Allah'ı tanıyamamasından ileri geldiğini beyan etmiştir.⁵⁶³ Yine bir başka rivayette Cehm'in dostu olup onu terk eden birine niçin ondan ayrıldığı sorulması üzerine bu kişi Cehm'in; Hz. Peygamber'in zeki olmadığını, istivâ âyetini Kur'an'dan silmek istediğini ama yapamadığı için rahatsız olduğunu ve bununla da kalmayıp Kur'an'da geçen kıssaların muhtelif yerlerde farklı yönlerinin zikredilmesini manasız bulup Kur'an'ı tekmelediği bilgisine yer vermiştir.⁵⁶⁴

Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'nin Bağdat'ta bir pislik olarak anıldığını ve öldürülmesi hususunda Yezîd b. Hârûn'un (ö. 206/821) gayret ettiğini belirten Buhârî, onun maksadının insanları kendi küfrüne sokmak olduğunu⁵⁶⁵; diğerlerine nazaran savunduklarından en haberdar olanının Bişr olduğunu⁵⁶⁶ ve onun kâfir olduğunu beyan eden rivayetlere yer vermiştir.⁵⁶⁷ Az da olsa eserde Ca'd b. Dirhem hakkında rivayet bulunmakta, Cehm'in fikirlerini ondan öğrendiği ve Ca'd'ın Allah'ın Hz. Mûsâ'ya hitabını kabul etmemesi sebebiyle Hâlid b. Abdillâh el-Kasrî tarafından öldürüldüğünü nakletmektedir.⁵⁶⁸

Sahîh'inde de bu tartışmaya yer veren Buhârî, Allah'ın sıfatları konusunda zikrettiğimiz üzere halku'l-Kur'ân meselesinde öncelikle Allah'ın kelâm sıfatının diğer sıfatları gibi mahlûk olmadığını, kendisiyle kâim ve ezeli olduğunu, ayrıca bu sıfatın yalnızca Kur'an'la sınırlı kalmadığını ifade etmiştir.⁵⁶⁹ Bu tespiti sırasında o, Allah'ın sıfatlarının ürünü olan şeylerin her birinin ise mahlûk olduğunu “*Bu yaratma, Yüce Rabbin fiili ve emridir. Rab, sıfatları, fiilleri, emri ve kelâmıyla yaratıcıdır. Mükevindir, mahlûk değildir. Onun fiili, emri, yaratması ve tekvini ile olan şeyler ise mef'ûldür, mahlûktur ve mükevindir.*”⁵⁷⁰ sözleriyle ifade etmiştir. *Halku ef'âli'l-ibâd*'a da bu konuyla giriş yapan musannif, Süfyân b. Uyeyne'den (ö. 198/814) yetmiş

---

⁵⁶² Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 19-23,

⁵⁶³ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 71.

⁵⁶⁴ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 70.

⁵⁶⁵ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 45-47.

⁵⁶⁶ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 52.

⁵⁶⁷ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 56.

⁵⁶⁸ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 3-4.

⁵⁶⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 358.

⁵⁷⁰ Buhârî, “Tevhîd”, 27.

yıldır şeyhlerinin “*Kur’an Allah’ın kelâmıdır ve mahlûk değildir*” dediğini nakletmiş, meselenin uzun yıllardır tartışıldığına dikkat çekerek⁵⁷¹ eserin muhtelif yerlerinde birçok âlimden bu görüşü nakletmiştir.⁵⁷² Buhârî ayrıca “*Allah’ın kelâmı*” şeklindeki kullanımın Hz. Peygamber’e ait olduğunu da aktarmış ve bu kullanımın literatüre sonradan girmediğini ifade etmiştir.⁵⁷³

Halku ef’âli’l-ibâd’a Ehl-i hadîsten görüşler aktararak başlayan Buhârî, meseleye ilk önce hangi tarafta olduğunu belirterek başlamayı uygun görmüştür.⁵⁷⁴ Buhârî, Ehl-i hadîsin görüşlerini sıralarken Ku’ân’ın mahlûk olduğu fikrini savunmanın Allah’ın da yaratılmış olduğunu iddia etmekten farksız olduğuna dikkat çekmiş⁵⁷⁵, bu görüşü benimseyenleri müşrik olarak nitelendirerek müslüman olmadığını belirtmiş⁵⁷⁶, lanetlediği bu kimselerin zındık olduğunu belirterek onları tekfir etmiş⁵⁷⁷, arkalarında namaz kılınamayacağını, kılındığı takdirde iade edilmesi gerektiğini ifade etmiş⁵⁷⁸, miras hukukunun işlemeyeceği fikrini kabul etmiş⁵⁷⁹ ve onlarla beşerî ilişkilerin kesilmesine yönelik benzer örnekleri zikretmiştir.⁵⁸⁰ Daha çok eserin ilk babından itibaren kendi görüşlerini belirten Buhârî’ye göre ilim ehli arasında Kur’an’ın yaratılmadığı konusunda bir ihtilaf yoktur.⁵⁸¹ Yalnızca Kur’an ve Sünnet’te geçenleri anlamayan birinin Kur’an’ın yaratılmış olduğunu söyleyebileceğini savunan

---

⁵⁷¹ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 4. Musannif, aynı görüşün Ca’fer es-Sâdık (ö. 148/765) tarafından da benimsendiğini ifade eder. Buhârî, *a.g.e.*, I, 17.

⁵⁷² Muhammed b. Yûsuf Firyâbî (ö. 212/827), “Kur’an’ın mahlûk olduğunu ancak şeytan ya da Cehmiyye söyler” demektedir. Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 66-67.

⁵⁷³ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 86; Çınar, “Buhârî’nin Halku Ef’âli’l-’İbâd Adlı Eseri”, s. 227.

⁵⁷⁴ Çınar, “Buhârî’nin Halku Ef’âli’l-’İbâd Adlı Eseri”, s. 244.

⁵⁷⁵ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 5.

⁵⁷⁶ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 1-2.

⁵⁷⁷ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 7-9, 32, 34, 65, 69, 77, 108. Buhârî Kur’an’ın mahlûk olduğu fikrini savunanlara bid’atçı da dediğini aktarmıştır ancak eserinde genel olarak onları tekfir etmiştir. Buhârî, *a.g.e.*, I, 84; Çınar, “Buhârî’nin Halku Ef’âli’l-’İbâd Adlı Eseri”, s. 227. Zaten musannif Cehm’i öldüren kişinin Sâlim (Selm) b. Ahvez el-Mâzinî (ö. 130/747) olduğunu naklederek bunu desteklemiştir. Buhârî, *a.g.e.*, I, 85.

⁵⁷⁸ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 33, 48-49, 78. Muhaddisin bu rivayetlere yer vermesi, tartışmaların siyasî yönüne de dikkat çektiğini göstermektedir. Çınar, “Buhârî’nin Halku Ef’âli’l-’İbâd Adlı Eseri”, s. 217.

⁵⁷⁹ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 50.

⁵⁸⁰ Kendi görüşünü aktaran musannif, Cehmiyye ve Râfizîlerin kendisi için Yahudi ve Hristiyanlardan farksız olduğunu dile getirdikten sonra “*Onlara selam verilmez, hastalandıklarında ziyaret edilmez, evlenilmez, şahitlikleri kabul edilmez ve kestikleri yenmez*” demiştir. Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 53, 79.

⁵⁸¹ Buhârî, Kur’an’ın Allah kelâmı olduğunu söyleyen birçok âlimin adını vererek bu tartışmaların sonradan ortaya çıktığına dikkat çekmiştir. Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 211.

musannif, meselenin yine Kur'an ve Sünnet merkezinde bir çözüme kavuşturulabileceğini⁵⁸², buna gücü yetecek ilme sahip olmayanın mutlaka ilim ehline müracaat etmesi gerektiğini ve açıkça anlaşılacak meseleler dışında müteşâbih âyetlerle bilmeyenlerin ilgilenmemesi gerektiğini savunmuştur.⁵⁸³ Karşıt görüşte olanlara, önce ilmî bir zeminde deliller sunulmasını ve meselenin aslının öğretilmesini gerekli gören Buhârî⁵⁸⁴, inkârında ısrar eden birinin hükmünün Allah tarafından verileceğine dikkat çekmektedir.⁵⁸⁵ O, böyle bir şüphenin insanı her gün farklı bir şüpheyeye götürme ihtimalini öngörerek bu insanlarla oturulmaması gerektiğini dile getirmektedir.⁵⁸⁶ Bu konuları *Sahîh*'inde açıkça tartışmayan Buhârî, Hz. Peygamber'in dile getirmediği hususlarda konuşmayı hoş görmediğini ifade etmektedir.⁵⁸⁷

Buhârî, “*Yüce Allah'ın Cebrâil ile kelâmı ve meleklerle nidası*” babında⁵⁸⁸ Ma'mer'in (ö. 209/824) şöyle dediğini aktarır: “*Şüphesiz bu Kur'an sana verilmektedir...*”⁵⁸⁹ âyeti “*Bu Kur'an sana verilmekte, sen de onu almaktasın yani sen onu melekten almaktasın.*” anlamına gelmektedir.” Devamında Buhârî “*Derken, Âdem (vahy yoluyla) Rabbinden birtakım kelimeler aldı,*”⁵⁹⁰ âyeti de bunun benzeridir.” demektedir. Böylece o, Allah'ın kelâmı olan Kur'an'ın yaratılmış olmadığını dile getirmiştir.⁵⁹¹

Buhârî, “*De ki: “Şahitlik bakımından hangi şey daha büyüktür?”*”⁵⁹² âyetini bab başlığı⁵⁹³ yaparak Allah'ın nefesine, Hz. Peygamber'in de Kur'an'a “şey” diye hitap ettiğine kendi açıklamasıyla dikkat çekmiştir. O, “*O'nun zâtından başka her şey yok*

---

⁵⁸² Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 215; Temiz, *Buhârî'nin “Halku Ef'âli'l-İb'ad” Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Tetkiki*, s. 95.

⁵⁸³ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 216-219.

⁵⁸⁴ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 208-209; Temiz, *Buhârî'nin “Halku Ef'âli'l-İb'ad” Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Tetkiki*, s. 95.

⁵⁸⁵ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 220-223.

⁵⁸⁶ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 319-320; Temiz, *Buhârî'nin “Halku Ef'âli'l-İb'ad” Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Tetkiki*, s. 95.

⁵⁸⁷ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 213, 216.

⁵⁸⁸ Buhârî, “*Tevhîd*”, 33.

⁵⁸⁹ Neml, 27/6.

⁵⁹⁰ Bakara, 2/37.

⁵⁹¹ Agitoğlu, “*Halku'l-Kur'an ve Rû'yetullah Konuları Bağlamında İbnü'l-Mülakkın'ın Buhârî'nin Bab Başlıklarına Yaklaşımı*”, s. 113.

⁵⁹² En'âm, 6/19.

⁵⁹³ Buhârî, “*Tevhîd*”, 21.

olacaktır.”⁵⁹⁴ âyeti ile Hz. Peygamber’in Sehl b. Sa’d’a (ö. 38/658-59) “Kur’an’dan ezberinde bir şey var mı?” diye sorusuna Sehl’in var olan ezberlerinden haber verirken “şu sûre, şu sûre” şeklindeki cevabını aktarmıştır. Burada “şey” tâbiri ile Allah’ın ve Kur’an’ın varlığının isbât edildiği fakat yaratılmışlar gibi bir “şey” olmaktan uzak olduklarının anlatıldığı kabul edilmiştir.⁵⁹⁵ Aynı konuyu, Allah’ın birliğinden bahseden âyetlere⁵⁹⁶ mahlûk demenin Allah’a mahlûk demekten farksız olduğunu belirterek ele alan musannif⁵⁹⁷, “Şey hiçbir şey değildir” demenin “Allah hiçbir şey değildir” anlamına geldiğini beyan etmiştir.⁵⁹⁸

Buhârî, “Onlar Allah’ın sözünü değiştirmek isterler.”⁵⁹⁹ âyetini bab başlığı⁶⁰⁰ yaparak Yahudilerin Kur’an’ı değiştirme isteğinden bahseden bu âyetle Kur’an’ın mahlûk olduğunu iddia eden fırkaları Yahudilerle bir tutmuştur.⁶⁰¹ O, *Halku ef’âli’l-ibâd*’da Mâlik b. Enes’in Kur’an’ın Allah’ın sözü olduğunu söylemesiyle bu hususu vurgulamıştır.⁶⁰² Kur’an’ın mahlûk olduğunu savunan Cehmiyye’nin Yahudi ve Hristiyanlardan daha tehlikeli olduğunu⁶⁰³; Kur’an’ın yaratılmış olduğu görüşünü dile getirmenin diğer dinlerin yanlış fikirlerini ifade etmekten daha sakıncalı olduğunu söylemiştir.⁶⁰⁴ Yine o, Kur’an’ın mahlûk olmadığını bilmeyenin İslâm’ın dışında kaldığını ifade etmektedir.⁶⁰⁵

---

⁵⁹⁴ Kasas, 28/88.

⁵⁹⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, X, 443-444; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 402-403.

⁵⁹⁶ Tâ-Hâ, 20/14; İhlâs, 112/1. Buhârî, benzer bir örneği Süleymân b. Dâvûd el-Hâşimî’den (ö. 219/834) nakletmektedir. Bu rivayette, Firavun’un ilâhlık iddiası (Nâzi’ât, 79/24) ile Allah’ın tek yaratıcı olduğundan bahseden âyet (Tâ-Hâ, 20/14) zikredilmiş; Firavun’un iddiası sonucu ebedî cehennemde kalacağı belirtilen âyetin (Nâzi’ât, 79/25) Kur’an’ın mahlûk kabul edilmesi halinde anlamsız olacağı ifade edilmiştir. Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 59. Nitekim Kur’an yaratılmış olsaydı bu iddia ve sahibinin fiili de yaratılmış olacağından Firavun’un cehennemde kalmasının bir manası olmayacaktı.

⁵⁹⁷ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 30-31; Temiz, *Buhârî’nin “Halku Ef’âli’l-İb’ad” Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Tetkiki*, s. 92.

⁵⁹⁸ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 48. Musannif, Allah’ın mahlûkâtı yaratmasına işaret eden âyet (A’râf, 7/54) üzerinden de Kur’an’ın mahlûk olmadığını ifade etmiştir.; Buhârî, *a.g.e.*, I, 112.

⁵⁹⁹ Fetih, 48/15.

⁶⁰⁰ Buhârî, “Tevhîd”, 35.

⁶⁰¹ Mehmet Çetinkaya, *İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Sahih-i Buhârî*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 112.

⁶⁰² Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 76.

⁶⁰³ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 18, 23, 82. Musannif, Hristiyanların Allah’ın konuşmadığını savunmalarının Cehmiyye’nin iddialarıyla benzerliğine de dikkat çekmektedir. Buhârî, *a.g.e.*, I, 22; Çınar, “Buhârî’nin Halku Ef’âli’l-İbâd Adlı Eseri”, s. 213.

⁶⁰⁴ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 16, 68. Burada tehlike, Allah’ın sıfatlarını inkâr etmek olarak da yorumlanmıştır. Bkz. Çınar, “Buhârî’nin Halku Ef’âli’l-İbâd Adlı Eseri”, s. 224.

⁶⁰⁵ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 34.

Buhârî, bu konuda özellikle kelâm sıfatına yeni bir bakış açısı getirerek Kelâmullah'ın lafzî ve nefsî olarak iki kısımda anlaşılması gerektiğine işaret etmektedir.⁶⁰⁶ Buhârî, “Allah, Musa ile de doğrudan konuştu”⁶⁰⁷ âyetini bab başlığı⁶⁰⁸ yaparak Yüce Allah'ın Hz. Mûsâ ile konuşması üzerinden, duyulan şeyin Kur'an'ın kendisi değil okunması sonucu ortaya çıkan lafzî olduğunu belirtmiştir.⁶⁰⁹ Buhârî'nin yaptığı bu ayırım, kendisinden sonra Ehl-i sünnet âlimlerince de sistemleştirilerek kullanılmıştır.⁶¹⁰ Muhaddis halku'l-Kur'an meselesinde Ca'd b. Dirhem'in öldürülmesinin sebebini, Allah'ın Hz. İbrâhim'i dost edinmediği ve Hz. Mûsâ'ya da hitap etmediği düşüncelerini savunmak olarak zikretmektedir.⁶¹¹ Hz. Mûsâ'nın Kelîmullah oluşuna dair bir çok rivayet zikreden⁶¹² Buhârî, Cehmiyye'nin diğer fırkalardan daha kötü olmasının sebebi olarak Allah'ın Hz. Mûsâ'ya hitap ettiğini bildiren âyete⁶¹³ rağmen onların bunu reddetmelerini göstermiştir.⁶¹⁴

Buhârî, “O, her an yeni bir ilâhî tasarruftadır.”⁶¹⁵ âyetini bab başlığı⁶¹⁶ yaparak söz konusu ayırımı kuvvetlendirmiştir. O, Yüce Allah'ın insanlara âyetlerini indirdiğine dikkat çeken “Rab'lerinden kendilerine yeni bir öğüt (bir uyarı) gelmez ki, onlar mutlaka onu alaya alarak, kalpleri de gaflette olarak dinlemesinler.”⁶¹⁷ âyetini zikretmiş, kulların inen âyetlerle alay edişi üzerinden Kur'an'ın lafzî ile Allah'ın

---

⁶⁰⁶ Bu ayırımda lafız ile Kur'an kelimelerinin yazılı olduğu Mushaf kastedilirken nefsî kelâmdan kasıt Kur'an'ın mânasıdır. Bkz. Bakır, “Allah'ın Fiili Sıfatlarında Zaman Sorunu”, s. 104.

⁶⁰⁷ Nisâ, 4/164.

⁶⁰⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 37.

⁶⁰⁹ Çetinkaya, *İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Sahih-i Buhârî*, s. 115.

⁶¹⁰ Recep Ardoğan, “Mütekellimlere Göre Kelâm-ı Nefsî ve İhtilebilirliği”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, XIII/2 (2013), s. 177-197, s. 178-179.

⁶¹¹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 3.

⁶¹² Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 82, 87, 95-96, 98-99.

⁶¹³ Nisâ, 4/164.

⁶¹⁴ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 82, 87, 96, 98, 99.

⁶¹⁵ Rahmân, 55/29.

⁶¹⁶ Buhârî, “Tevhîd”, 42.

⁶¹⁷ Enbiyâ, 21/2. İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401), Buhârî'nin muhdeslik isnâd ettiği şeyin Kur'an olduğunu söylemiş, asıl muhdes olanın Hz. Peygamber ya da O'nun (s.a.v.) dini tebliği olduğunu belirterek Buhârî'nin yaklaşımını doğru bulmamıştır. Agitoğlu, “Halku'l-Kur'an ve Rü'yetullah Konuları Bağlamında İbnü'l-Mülakkın'ın Buhârî'nin Bab Başlıklarına Yaklaşımı”, s. 115-116. Oysa Buhârî'nin Kur'an'a ve kelâm sıfatına dair bakışı bu şekilde değildir. Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı eserinde de bu âyetin Cehmiyye tarafından delil olarak kullanıldığına ve bu şekilde onların Kur'an'ı muhdes olarak vasıflandırdığına değinmiştir. O, Cehmiyyet'nin âyeti yanlış yorumladığını belirtmiş, âyette geçen muhdes kelimesini Ebû Ubeyd'in (ö. 224/838) “Allah'ın bilinmeyen kullarına öğretmesi” olarak açıkladığını nakletmiştir. Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 110-111. Çalışmamızda Buhârî'nin ifade ettiği bu ayırma dikkat çekilmiştir.

kelâm sıfatının bir olmayacağını belirtmiştir. Onun bu görüşünü, âyetin ardından “*O’nun işleri, mahlukların işlerine benzemez*” şeklinde yaptığı açıklama göstermektedir.⁶¹⁸ Buhârî, hemen ardından kulların fiillerinin Allah ve dolayısıyla O’nun sıfatlarıyla benzer olamayacağına dikkat çeken “*O’nun benzeri hiçbir şey yoktur. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.*”⁶¹⁹ âyetini nakletmektedir. O, Kur’an’ın lafzının Allah katındaki mânasından farklı olduğunu netleştirmek için “*Şüphesiz Allah dininde istediği yeniliği yapar ve onun namazda konuşmamız da bunlardandır*” hadisini de ardından nakletmiş ve Allah’ın Hz. Peygamber’e Kur’an’ı indirmesiyle mânanın lafızdan farkını göstermiştir.⁶²⁰ Buhârî, Kur’an’ın indiriliş süreci ve insanın fiili olan Kur’an’ın okunması ile yazılmasının muhdes/yaratılmış olduğunu belirtmiştir.⁶²¹ Muhaddis kendisinden verdiği bir örnekte ona ne yaptığı sorulduğunda “*Bu çocuğun ağzından Rabbimin kelâmını dinliyorum*” diye cevap verdiğini aktarmış; bu şekilde lafza dikkat çekmiştir.⁶²²

Buhârî, Kur’ân-ı Kerîm’in indirilmesi konusunu “*Onu kendi ilmiyle indirdi ve melekler de buna şahitlik ederler.*”⁶²³ âyetiyle başlık yaptığı babda⁶²⁴ genişçe ele almıştır. O, Kelâmullah’ın yaratılmış olmadığını belirtmek için bu âyetin sonrasında “*Mücâhid, “Emir onların arasında iner”*⁶²⁵ âyeti için yedinci sema ile yedinci arz arasında demiştir” sözüyle Kur’an’ın inişinin emrin inişi gibi anlaşılması gerektiğini, sema ile arz arasında gidip gelen emirlerde nasıl yaratılmış bir cisimden bahsedilemiyorsa “nzl” kökünden türemiş olan fiilin emir ve Kur’an hakkında kullanıldığında cismi kastetmediğini ispatlamak istemiştir. Âyetlerde indirme fiili ile Allah’ın mükellef olan kullarına Kur’an’ın mânasını ve emirlerini indirmek anlaşılmalı; Kur’an’ın Allah’ın ilmiyle inmesi ve ileride olacak olaylardan bir kısmını haber vermesinin Kaderiyye’nin görüşünü kuvvetlendirmede kabul edilmiştir.⁶²⁶ Onların

---

⁶¹⁸ Kur’an’ın diğer sözlere üstünlüğünün Allah’ın yarattıklarına üstünlüğü gibi olduğunu dile getirerek de bunu ifade etmiştir. Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 94, 97.

⁶¹⁹ Şûrâ, 42/11.

⁶²⁰ Buhârî ayrıca Kur’an’ın mahlûk olduğunu söylemenin Hz. Peygamber’e indirileni inkâr etmek anlamına geldiği kanaatindedir. Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 43.

⁶²¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 498.

⁶²² Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 62.

⁶²³ Nisâ, 4/166.

⁶²⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 34.

⁶²⁵ Talâk, 65/12.

⁶²⁶ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, X, 494; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 463.

iddia ettiği gibi Kur'an'ın indirilmiş olması, kulların fiillerini kendilerinin yaratması görüşünü⁶²⁷ beslemeyecektir. Çünkü bu fiillerinin karşılığında sevap ya da ceza göreceklerdir.⁶²⁸ Buhârî ayrıca yaratma ile emrin birbirinden farklı olduğuna dikkat çekmiş, "...yaratmak da, emretmek de yalnız O'na mahsustur..."⁶²⁹, "Emriyle göğün ve yerin (kendi düzenlerinde) durması da O'nun (varlığının ve kudretinin) delillerindedir."⁶³⁰ âyetlerini zikrettikten sonra "Burada Allah'ın emriyle diyor, yaratmasıyla demiyor" diyerek ikisinin arasındaki farkı göstermiş⁶³¹, "ol" kelimesinin yaratmadan önce olduğuna dikkat çekerek kelâmı yaratılmışlardan ayırmıştır.⁶³² Muhaddis, "Meryem oğlu İsa Mesih ancak Allah'ın elçisidir, Allah'ın Meryem'e ulaştırdığı kelimesidir"⁶³³ âyetinde kelimedeki "ol" emrinin kastedildiği ve bu emirle Hz. İsa'nın yaratılmış olduğu ancak Allah'ın sözünün mahlûk olmadığını dile getirmiştir.⁶³⁴

Kur'an'ın indiriliş sürecinde Hz. Peygamber'in onu ezberlemek için gayret gösterirken âyetleri tekrar ederek dilini kıpırdatmasını örnek veren⁶³⁵ Buhârî, "(Ey Muhammed!) Onu (vahyi) çarçabuk almak için dilini kımıldatma."⁶³⁶ âyetini İbn Abbas'ın sözleriyle açıklamaktadır. Bu âyette Kur'an'ın manasını Hz. Peygamber'in göğsünde toplamak manasına "cem'ahû" kelimesinden sonra Hz. Peygamber'in artık onu okuması kısmının da "ve Kur'âneh" tâbiriyle anlatıldığına dikkat çeken Buhârî, Kur'an'ın mânası ile lafzını birbirinden ayırmaktadır.⁶³⁷

Buhârî, Kur'an'ın okunması fiilinin diğer fiiller gibi yaratıldığına da özellikle dikkat çekmektedir. O, "Sözünüzü gizleyin yahut onu açığa vurun; (fark etmez). Şüphesiz Allah, sinelerin özünü (kalplerde olanı) hakkıyla bilir. Yaratan bilmez mi?"

---

⁶²⁷ Kaderiyye, Emevî yönetiminin zulmünü Allah'ın takdiriyle olmayacağını söyleyerek insanın fiillerinde hür olduğunu savunduğu belirtilmiştir. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 116; Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *DİA*, XV, 372.

⁶²⁸ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 495.

⁶²⁹ Rûm, 30/25.

⁶³⁰ A'râf, 7/54.

⁶³¹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 112-113.

⁶³² Çınar, "Buhârî'nin Halku Ef'âli'l-'İbâd Adlı Eseri", s. 230.

⁶³³ Nisâ, 4/171.

⁶³⁴ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 28, 110; Çınar, "Buhârî'nin Halku Ef'âli'l-'İbâd Adlı Eseri", s. 230.

⁶³⁵ Buhârî, "Tevhîd", 43.

⁶³⁶ Kıyâme, 75/16.

⁶³⁷ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 359, 361-363, 369; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 499; Tuğlu, "Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansıması", s. 158.

*O, en gizli şeyleri bilir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır.*⁶³⁸ âyetlerini bab başlığı⁶³⁹ yaparak insanların gizli ya da açıktan okumalarının diğer fiilleri gibi yaratılmış olduğunu ifade etmiştir. Böylece musannif, evvelce değindiğimiz “*Fiillerimiz yaratılmıştır. Sözlerimiz de fiillerimizdendir.*”⁶⁴⁰ sözüyle ne anlatmak istediğine de burada açıklık getirmiştir.⁶⁴¹ Zikredilen hususu desteklemek için ardından gelen babda⁶⁴² Kur’an’la müşerref olan kişinin onu okumasının kendi fiili olduğuna dair açıklama yapıp “*Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da O’nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Şüphesiz bunda bilenler için elbette ibretler vardır.*”⁶⁴³ âyetini zikretmiştir. Hz. Peygamber’in tebliğ görevine dair “*Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, O’nun verdiği peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun.*”⁶⁴⁴ âyeti bab başlığı⁶⁴⁵ yaparak delil getiren Buhârî, Hz. Peygamber’e indirilenin Kur’an olduğuna fakat O’nun (s.a.v.) Kur’an’ı okuyarak insanlara ulaştırmasının yani tebliğ görevinin fiil olduğuna burada yaptığı açıklamayla dikkat çekmiştir. Nitekim mezkûr babda Hz. Peygamber’in Kur’an’ı tebliğ etmesi ile ona Kur’an’ın inmesi hususunu haber veren başka âyetlerle⁶⁴⁶ sözünü destekleyen muhaddis, mezkûr âyeti Ahmed b. Hanbel gibi Kur’an’ın mahlûk olmadığını ifade etmek için kullanmıştır.⁶⁴⁷

Buhârî, insanların Kur’an’ı okuyuşlarının farklılıkları üzerinden de mâna ile kıraat ayırımına dikkat çekmektedir. Böylece muhaddis, Kur’an’la amelin Ehl-i kitabın kendi kitaplarıyla ameli gibi olduğunu; kendisinde eksiklik ya da fazlalık olmayan Kur’an’ın insanlar tarafından okunuşundaki farklılıklar için güzel ya da çirkin denilmesinin de ancak kıraatin mânadan farklı olmasıyla mümkün olduğunu

---

⁶³⁸ Mülk, 67/13-14.

⁶³⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 44.

⁶⁴⁰ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, s. 490.

⁶⁴¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 501.

⁶⁴² Buhârî bu hadisi “*Hz. Peygamber’in ‘Bir adama Allah Kur’an’ı (bilmeyi) nasip eder ve o da gecesini gündüzünü Kur’an’la geçirir. Başka bir adam da keşke ona verilen bana da verilseydi de ben de onun yaptıklarını yapsaydım der’ sözü*” adlı babda zikretmiştir. Buhârî, “Tevhîd”, 45.

⁶⁴³ Rûm, 30/22.

⁶⁴⁴ Mâide, 5/67.

⁶⁴⁵ Buhârî, “Tevhîd”, 46.

⁶⁴⁶ “...Resüllerin, Rablerinin vahiylerini tebliğ ettiklerini bilsin.” Cin, 72/28; “Ben size Rabbimin vahyettiklerini tebliğ ediyorum...” A’râf, 7/62.

⁶⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 504.

belirtmiştir.⁶⁴⁸ O, Namaz örnekliliği üzerinden de bu hususu delillendirmiş, “Hz. Peygamber’in namaza amel demesi ve “Fatıha’yı okumayanın namazı yoktur” buyurması” adını verdiği babda⁶⁴⁹ namazın kıraati barındırmasına rağmen kulun fiili olduğuna işaretle en hayırlı amel olarak bildirildiği hadisi nakletmiştir. Bununla beraber Hz. Peygamber’in Fetih günü Fetih sûresini okurken sesini insanlara işittirecek derecede yükseltip alçaltmasından bahseden hadisi de nakleden⁶⁵⁰ Buhârî, Kur’an’ı güzel okumak için yapılan bu farklılıkların insanın fiili olduğu fikrini Tevrat ve diğer ilâhî kitapların farklı dillerde tefsir edilebileceği üzerinden desteklemektedir.⁶⁵¹ Böylece o, lafzı başka dile çevrilen ilâhî bir kitabın aslının mânasında bir değişim söz konusu olmayacağından, yapılan bu işlemin kulun fiili olarak yaratılan yönüne vurgu yapmaktadır. Aynı zamanda bu hususu bir başka yönüyle ele alan Buhârî, “Fâcir ve münaфіk kimselerin Kur’an’ı okumaları ile bu insanların sesleriyle okuyuşlarının boğazlarından öteye gitmemesi” adını verdiği babda⁶⁵² Hz. Peygamber’in bu haldeki kimsenin kokusunun güzel olsa da tadının acı olduğunu bildiren hadisini zikretmiştir. Böylelikle okumanın kişilere kazandıracığı mertebedeki farklılık bu insanların Kur’an’a ne denli inandığıyla ilgili olmalıdır. Buhârî burada münaфіk ya da Müslümanın okuma fiilinin Kur’an’ın kendisi olamayacağını ve lafzın mânadan ayrı olduğunu bu örnek üzerinden beyan etmektedir.⁶⁵³

Lafzın mânadan farklı olduğunu ifade ederken Kur’ân-ı Kerîm’in farklı kıraatlerde/lügatlerde okunuşunu da delil getiren Buhârî, “O hâlde, Kur’an’dan kolayınıza geleni okuyun.”⁶⁵⁴ âyetini bab başlığı yaparak⁶⁵⁵ Hz. Ömer’den nakledilen hadise yer vermiştir. Hişâm b. Hakîm’in (ö. 15/636) namazda Furkân sûresini, kendi

---

⁶⁴⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 47; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 508.

⁶⁴⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 48.

⁶⁵⁰ Buhârî, “Tevhîd”, 50. Buhârî tilaveti okuyan kişiye nisbet ederek manadan ayırdığı bir başka babda aslı güzel olan Kur’an’ın güzelleştirilmiş bir kıraat ile fazladan kazanacağı bir şeyin olmadığını ve bu okuyuşun ancak kulun fiili olabileceğini belirtmektedir. Buhârî, “Tevhîd”, 52; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 519.

⁶⁵¹ Buhârî, “Tevhîd”, 51. Buhârî’nin mezkûr babda zikrettiği bir hadisi *Kitâbü bed’i’l-vahy*’de ele aldığı görülmektedir. Onun, ikinci babda yer verdiği Hz. Peygamber’in Bizans Kayseri’ne gönderdiği mektubun yalnızca baş kısmını *Kitâbü’t-tevhîd*’de yeniden nakletmesinin sebebi, tercümanın kâfir olmasına ve mektubun baş tarafında bulunan besmeleyi de çevirerek aktarmasına işaret etmektir. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 516.

⁶⁵² Buhârî, “Tevhîd”, 57.

⁶⁵³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 536.

⁶⁵⁴ Müzzemmil, 73/20.

⁶⁵⁵ Buhârî, “Tevhîd”, 53.

bildiği kıraatten farklı okuduğunu gören Hz. Ömer bu hususta Hişâm'ı Hz. Peygamber'e şikâyet etmiştir. Resûlullah (s.a.v.) iki farklı kıraati onlardan dinlediğinde her ikisinin de doğru okuduğunu ve Kur'an'ın yedi kıraat üzere indiğini belirtmiştir. Bu okuyuş farklılıkları fiil olduğu için bunların kullara nisbet edilebileceğini göstermektedir.⁶⁵⁶

Buhârî, Kur'an'ın indirildikten sonra Hz. Peygamber'in lisanıyla kolaylaştırıldığını “*Andolsun biz, Kur'an'ı düşünüp öğüt almak için kolaylaştırdık. Var mı düşünüp öğüt alan?*”⁶⁵⁷ âyetini bab başlığı⁶⁵⁸ yaparak ele almış ve kavrayarak Kur'an'la amel etmenin kulların fiili olduğuna kolaylaştırma üzerinden dikkat çekmiştir. O, devamla, “*Hayır, o (yalanlamakta oldukları kitap) şanı yüce bir Kur'an'dır. O, korunmuş bir levhada (Levh-i Mahfuz'da)dir.*”⁶⁵⁹ âyetlerini bab başlığı⁶⁶⁰ yaparak Kur'an'ın mâna olarak Allah katında korunmuş şekilde olduğunu belirtmiş; “*Tûr'a, yayılmış ince deri sayfalara düzenle yazılmış kitaba andolsun ki*”⁶⁶¹ âyetleriyle Levh-i Mahfûz'da bulunan Kur'an'ın değiştirilmesinin mümkün olmadığını açıklayıp Ehl-i kitabın Allah'tan gelen vahyi arzu ve istekleri doğrultusunda te'ville tahrif etmeleri üzerinden örnekler vererek lafız ile mana ayrımını kuvvetlendirmiştir.⁶⁶² Bununla Buhârî kalplerde yer eden, insanların dilinde olan ve mushaflarda yazılan Kur'an'ın Allah kelâmı olup mahlûk olmadığını⁶⁶³; insanların onu yazması ile mürekkep, kağıt, cilt gibi gereçlerin yaratıldığını ifade etmiştir.⁶⁶⁴ Ayrıca o, bu babda zikrettiği “*İşte bu Kur'an bana, onunla sizi ve eriştiği herkesi uyarayım diye vahyolundu.*”⁶⁶⁵ âyetini açıklarken “*Yani bu Kur'an hem sizi (Mekkelileri) hem de sizden sonra Kur'an'ın kendilerine ulaştığı herkesi uyarmam için*

---

⁶⁵⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 520.

⁶⁵⁷ Âyet sûrede dört defa tekrarlanmaktadır. Kamer, 54/17, 22, 32, 40.

⁶⁵⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 54.

⁶⁵⁹ Bürûc, 85/21-22.

⁶⁶⁰ Buhârî, “Tevhîd”, 55.

⁶⁶¹ Tûr, 52/1-2.

⁶⁶² Buhârî'nin bu tavrı te'vili çokça kullanan Mu'tezile, Cehmiyye ve Şîa'yı reddetmek olarak yorumlanmıştır. Çetinkaya, *İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Sahih-i Buhârî*, s. 116.

⁶⁶³ Buhârî'nin bu kabulünü Lâlekâî de eserinde zikretmiştir. Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikadi Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, s. 163.

⁶⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 522; Tuğlu, “Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansımaları”, s. 160.

⁶⁶⁵ En'âm, 6/19.

vahyolundu” diyerek Hz. Peygamber’in durumunu özetlemiş ve buradan O’nun (s.a.v.) kıyamete kadar herkes için uyarıcı olduğuna vurgu yapmıştır. Buhârî’nin mezkûr açıklaması ile kastı Hz. Peygamber’den sonra Kur’an’ı duyan herkesin sanki Kur’an’ı Allah’tan duymuş gibi olacağı şeklinde anlaşılmış ve Cehmiyye için bu âyeti zikredişi en şiddetli itiraz olarak yorumlanmıştır.⁶⁶⁶

Buhârî, bu bablarda yaptığı ayırımdan sonra okuma, yazma gibi kulların fiillerinin kendilerine nisbet edildiğine fakat bu fiillerin Allah tarafından yaratıldığına dikkat çekmiştir.⁶⁶⁷ “*Oysa Allah sizi de yaptığınız şeyleri de yaratmıştır.*”⁶⁶⁸, “*Gerçekten biz, her şeyi bir ölçü ve dengede yarattık.*”⁶⁶⁹ âyetlerini bab başlığı⁶⁷⁰ yapan Buhârî, Hz. Peygamber’in Abdülkays heyetine iman, şehâdet, namaz gibi emirleri ilettikten sonra bunların kendilerine emredildiğini bildirmiştir. Böylece o, yaratmakla emretmeyi birbirinden ayırarak Allah’ın emri ile fiilleri yaratmasının arasındaki farkı göstermiştir.⁶⁷¹

Buhârî’nin, *Sahîh*’inde bu konuyu işlerken en son ele aldığı husus, kula nisbet edilen fiillerin durumudur. Buhârî, “*Kıyamet günü için adalet terazileri kuracağız.*”⁶⁷² âyetini bab başlığı⁶⁷³ yapmış, Hz. Peygamber’in söyleyene kolay gelecek ancak mizanda ağır basacak olan “*Sübânallâhi ve bi-hamdihî, sübânallâhi’l-azîm*” tesbihini tavsiye ettiği hadisi naklederek kulun ameli olan söz ve fiilleri karşılığında mutlaka hesaba çekileceğini hatırlatarak okumak, yazmak gibi fiillerin kesb noktasında insana nisbetinin zorunluluğu fikrini dile getirmiştir. *Halku ef’âli’l-ibâd*’da kulların Kur’an ile ilişkileri sırasında kendi fiillerinin her birinin yaratılmış olacağına dikkat çekerken Buhârî, “*Onların hareket, ses, kazanç ve yazılarının hepsi yaratılmıştır.*” diyerek Kur’an’ın satışından kazanılan paranın ancak kulun fiili olması yönüyle helâl olabileceğine dikkat çekmiştir.⁶⁷⁴ Bu ayrımı lafzatullah üzerinden destekleyen Buhârî, Allah isminin yazılışının Allah’ın zâtı ile aynı olmayacağını, bu

---

⁶⁶⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 526.

⁶⁶⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 528.

⁶⁶⁸ Sâffât, 37/96.

⁶⁶⁹ Kamer, 54/49.

⁶⁷⁰ Buhârî, “Tevhîd”, 56.

⁶⁷¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 528.

⁶⁷² Enbiyâ, 21/47.

⁶⁷³ Buhârî, “Tevhîd”, 58.

⁶⁷⁴ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 126-129, 232-238.

ismi yazma işleminin yaratıldığı gibi kulların Kur'an'ı okumalarının, yazmalarının da yaratıldığını belirtmiştir.⁶⁷⁵

Özetle Buhârî, hocası Ahmed b. Hanbel'in halku'l-Kur'ân meselesinde konuşulmaması uyarısını⁶⁷⁶ çevresinde gördüğü tehlikelerden dolayı dikkate almamış, Kur'an'ın mânası ile lafzını birbirinden ayırarak kulların fiili olan ve ses ile harflerden oluşan okumanın ve yazmanın mahlûk olduğunu beyan etmiştir.⁶⁷⁷ O, tüm bunları ifade ederken *Sahîh*'inde bab başlıklarını çoğunlukla âyetlerden seçmiştir. *Halku ef'âli'l-ibâd*'da ise tavrı *Sahîh*'indekinden çok farklıdır. Orada üslubu çok sert olan musannif, görüşünü eleştirdiği kişilerin isimlerini vermekle kalmamış onların dinden çıktıklarını ve öldürülmeleri gerektiğini düşünenlerin görüşlerine de yer vermiştir.⁶⁷⁸

VI. RÜ'YETULLAH

Allah'ın görülüp görülemeyeceği konusundaki tartışmalar hicrî II. asırda Ehl-i hadîs ile Cehmiyye, Mu'tezile, Mürcie, Hâricîler ve Şîa arasında cereyan etmiş bir başka itikadî konudur.⁶⁷⁹ Allah'ın dünyada da ahirette de görülemeyeceğini savunanlar olmuş, ayrıca görülebileceğini iddia edenler rü'yetullahın dünyada mı yoksa ahirette mi gerçekleşeceği hususunda ihtilaf etmişlerdir.⁶⁸⁰ Ehl-i sünnet, mü'min kulların ahirette Allah'ı hiçbir engel olmaksızın göreceğini savunur. Bu konuda "*O gün birtakım yüzler aydındır. Rablerine bakarlar.*"⁶⁸¹ âyeti delil getirilmiş; rü'yetullahın yalnızca âhireti kapsadığı, Allah'ın dünyada görülemeyeceği, ancak ahirette görülebileceği hususunda görüş birliğine varılmıştır. Ehl-i sünnet, Allah'ı görmenin

⁶⁷⁵ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 133, 165. Bu konuda birçok rivayete yer veren Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*'ın 9. babın başlığını "*Kulların seslerine delâlet edenler*" olarak belirlemiştir.

⁶⁷⁶ Halife Mütevekkil'in kendisine Kur'an hakkında ne düşündüğünü sorması üzerine Ahmed b. Hanbel'in mektup göndererek bu konu hakkında konuşulmasını uygun bulmayışını anlatmıştır. Özkan, "Halku'l-Kur'ân" Tartışmaları Bağlamında Bir Değerlendirme", s. 180.

⁶⁷⁷ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 266. Özkan, "Halku'l-Kur'ân" Tartışmaları Bağlamında Bir Değerlendirme", s. 176. Eş'arî'nin bu meseledeki görüşlerinin Buhârî'ninkilerle aynı doğrultuda olması, Buhârî'nin Eş'arî'ye etki ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Bu hususta bkz. Abdurrahim Güzel, "Buhârî ve Halku'l-Kur'an Meselesi", *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 259-264, s. 261.

⁶⁷⁸ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 51, 74-75.

⁶⁷⁹ Yusuf Karatay, "el-En'am 6/103. Âyet Bağlamında Ru'yetullah Meselesi", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/2 (2017), s. 161-181, s. 163-164.

⁶⁸⁰ Kırbaoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 285.

⁶⁸¹ Kıyâme, 75/22-23.

nasıl gerçekleşeceğine dair herhangi bir açıklama yapmamış, keyfiyet belirtmeyerek teşbihe düşmemiştir.⁶⁸² Ehl-i hadîsin görüşü de bu doğrultudadır.⁶⁸³

Bu konuda ilk farklı görüş ise Cehm b. Safvân tarafından dile getirilmiştir. O, gözlerin Allah'ı göremeyeceğini belirten âyeti⁶⁸⁴ buna delil göstererek Allah'ın dünyada da âhirette de görülemeyeceğini, dünyada Allah'ın sadece fiillerinin görülebileceğini savunmuştur.⁶⁸⁵ Mu'tezile de aynı âyeti referans alarak Allah'a herhangi bir cismin sahip olduğu sıfatları (renk, koku, alt, üst vb.) isnad etmeyi mümkün görmediğinden rü'yetullahın olmayacağını savunur. Mu'tezile, kullara nisbet edilen bu sıfatların Allah'a isnadının tevhid inancına ters düştüğü gerekçesiyle rü'yetullahın dünyada da âhirette de gerçekleşmesini mümkün görmez. Mu'tezile, rü'yetullah meselesinde Ehl-i sünnet'in de delil getirdiği âyetteki⁶⁸⁶ "nâziratün" ifadesini yorumlamış, bunun bakmak değil lütuf beklemek olduğunu ileri sürmüştür. Hâricîler, Mürcie, Şîa ve Mu'tezile'nin etkisiyle Zeydiyye'nin çoğunluğu da aynı görüşü savunmaktadır.⁶⁸⁷

Kitâbü't-tevhîd'deki konuların arasında kulların ahirette Allah ile gerçekleşecek iletişimlerini ele alan Buhârî, Allah'ın kelâm sıfatına değindiği başlıklarda bu iletişimin aracısız olacağını bildirmiştir.⁶⁸⁸ Aracısız görüşmede saklı bir mana olan rü'yetullah konusunu da ayrı bir şekilde ele alan muhaddis, kişinin Allah'ı göremeyeceğini ileri süren Hâricîler, Mu'tezile ve Mürcie mezhebinin bir kısmının aksine Allah'ı kimlerin nerede göreceğine dair deliller getirmiştir.⁶⁸⁹

Kitâbü't-tevhîd'in başlarında rü'yetullah meselesini kabul etmeyenlerin delil olarak kullandığı⁶⁹⁰ âyeti Allah'ın ilmine değindiği bir babda⁶⁹¹ ele alan Buhârî, Hz. Âişe'nin Mesrûk'a (ö. 63/683) "*Her kim 'Muhammed Rabbini gördü' diye hadis*

---

⁶⁸² Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 180-184.

⁶⁸³ Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 286.

⁶⁸⁴ "Gözler O'nu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder..." En'âm, 6/103.

⁶⁸⁵ Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, VII, 235.

⁶⁸⁶ Kıyâme, 75/22-23.

⁶⁸⁷ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 176-177.

⁶⁸⁸ Buhârî, "Tevhid", 36; Agitoğlu, "Halku'l-Kur'ân ve Rü'yetullah Konuları Bağlamında İbnü'l-Mülakkın'ın Buhârî'nin Bab Başlıklarına Yaklaşımı", s. 114.

⁶⁸⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 433.

⁶⁹⁰ Ünverdi, "Kelâmî Bir Problem Olarak Rü'yetullah Meselesi", s. 522.

⁶⁹¹ Buhârî, "Tevhid", 4; Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 290.

rivayet ederse yalan söylemiştir. Çünkü Allah ‘Gözler onu göremez’⁶⁹² demektedir. Yine her kim sana Muhammed’in gaybı bildiğini rivayet ederse yalan söylemiştir. Çünkü Allah ‘Allah’tan başka kimse gaybı bilemez’⁶⁹³ diye söylüyor” şeklindeki sözlerine yer vermektedir. Burada musannifin maksadı, zikrettiği diğer hadis ve başlıkla anlaşılmaktadır. Abdullah b. Ömer’den rivayet edilen hadiste mugayyebât-ı hamse’den⁶⁹⁴ bahsedilmektedir. Dolayısıyla Buhârî bu babda aslında, Allah’tan başka kimsenin mutlak manada gaybı bilemeyeceğini beyan etmiştir.⁶⁹⁵

Buhârî *Sahîh*’inde rü’yetullahı konuya tahsis ettiği babda⁶⁹⁶ ele almış, “O gün birtakım yüzler aydındır. Rablerine bakarlar.”⁶⁹⁷ âyetini başlık yaparak burada on bir hadis rivayet etmiştir. Mezkûr âyette “bakma”yı anlatan “nâziratün” kelimesinin insanın yüzü anlamındaki “vech” kelimesiyle kullanılıyor olması, bu görmenin iki göz ile olmasını gerektirdiğinden Buhârî, bu âyetle görme fiilinin açıklığını ispatlayıp Allah’ın lütfunu bekleme manasının çıkarılmasının yanlışlığını göstermiştir.⁶⁹⁸

Bab başlığında Allah’ın görülebileceğini iddia eden Buhârî, Cerîr b. Abdullah’tan (ö. 51/671) nakledilen bir hadisle öncelikle Allah’ı görebilecek insanların aynı anda görebilmek için birbirlerini engellemeyeceğini; ayın on dördünde ay bütün parlaklığıyla nasıl açıkça, sıkışma ve yığılma olmaksızın görülebiliyorsa Allah’ı görmenin de öyle rahat ve apaçık olacağını göstermiştir.⁶⁹⁹ Ayrıca rivayette geçen “açıkça” kelimesi Mu‘tezile’nin rü’yeti “bilmek” şeklinde te’vîl etmesinin yanlış olduğunu göstermektedir.⁷⁰⁰ Buhârî devamla, cennet ve cehennem anlatıldığı uzun bir rivayette Hz. Peygamber’in Allah’ın nasıl görüleceğini anlatırken aynı şekilde

---

⁶⁹² En‘âm, 6/103.

⁶⁹³ Naml, 27/65.

⁶⁹⁴ Hadiste gaybın anahtarı olarak nitelendirilen beş bilgi şunlardır: Rahimlerde olanı, yarın ne olacağı, yağmurun ne zaman yağacağı, insanın nerede öleceği ve kıyametin ne zaman kopacağı.

⁶⁹⁵ Buhârî’nin gayb hakkındaki görüşleri çalışmamızda Gayb-î Haberler başlığı altında ele alınmıştır.

⁶⁹⁶ Buhârî, “Tevhîd”, 24. Bu babda benzer bir hadisi Ebû Hüreyre’den nakleden muhaddis söz konusu hadise sırat köprüsünden bahsettiği bir babda da yer vermektedir. Bkz. Buhârî, “Rikâk”, 52.

⁶⁹⁷ Kıyâme, 75/22, 23.

⁶⁹⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 425; Afşar, *Buhârî’nin es-Sahîh’inin Kitâbü’l-Tevhîd Bölümünde Yer Alan Müteşâbih Âyetlere Bakışı (Rü’yetullah ve Kelâmullah Çerçevesinde)*, s. 35.

⁶⁹⁹ Mu‘tezile bu hadisi âhâd haber olması dolayısıyla kabul etmemektedir. Bkz. Veysi Ünverdi, “Kelâmî Bir Problem Olarak Rü’yetullah Meselesi”, *IV. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi Tam Metin Kitabı, 21-23 Aralık 2018 Mardin*, Ed. Bülent Cercis Tanrıtanır, yy.: İksad Yayınevi, 2018, s. 518-530, s. 527.

⁷⁰⁰ Agitoğlu, “Halku’l-Kur’ân ve Rü’yetullah Konuları Bağlamında İbnü’l-Mülakkın’ın Buhârî’nin Bab Başlıklarına Yaklaşımı”, s. 119.

ay ve güneş örnekliğinden yola çıkarak zahmetsiz ve açık bir görüşün olacağını bildirdiği hadisi zikretmiştir. Buhârî'nin bu babla savunduğu görüş üzerinde ümmetin çoğunluğu ittifak etmişlerdir.⁷⁰¹

Buhârî rü'yetullahın dünyada değil ahirette olacağını mezkûr babda rivayet ettiği hadislerle ifade etmiştir. Ebû Saîd el-Hudrî'den (ö. 74/693-94) nakledilen bir hadiste ise cehennemliklerin cehenneme sevki sonrasında Allah Teâlâ'nın mü'minlere kendisini ilk defa gördükleri ve tanıdıkları sûretten başka bir sûrette göstereceğini ve onların Allah'ı kendisine has özelliklerinden tanıdıkları bildirilmektedir. Enes'ten rivayet edilen diğer bir hadiste ise Hz. Peygamber'in şefaati için Allah'ın huzuruna kabul edildiğinde O'nu görünce secdeye kapanacağı bildirilmektedir. Enes b. Mâlik'in rivayetinde Allah'a ve Resûlü'ne kavuşuncaya kadar sabırlı olmak hatırlatılmaktayken Muhammed b. Ebû Bekre'nin rivayetinde insanların mutlaka Rablerine kavuşacaklarından ve hesaba çekileceğinden bahsedilmektedir. Ayrıca Allah'ın cehennemden çıkarıp cennete koyduğu son kişiden bahsedilen hadiste Allah'ın bu kişiye tebessüm edeceği belirtilmektedir ancak Buhârî'nin aceb/gülmek tâbirini ayrı bir sıfat olarak ele almadığı görülür.⁷⁰²

Buhârî, İbn Abbas'ın Hz. Peygamber'den rivayet ettiği teheccüd namazında okuduğu duada “*Sen haksın, sözün haktır, vaadin haktır, sana kavuşmak haktır, cennet haktır, cehennem haktır, kıyamet haktır!*” sözü ile Adiy b. Hâtim'in (ö. 67/686) Hz. Peygamber'den rivayet ettiği “*Sizden Rabbinin arada bir tercüman ve onu görmeyi perdeleyen bir hicâb (engel) olmaksızın konuşmayacağı hiç kimse olmayacaktır*” sözlerine yer vermiştir. Bir başka hadiste ise adn cennetindekilerle Rablerine bakmaları arasında Allah'ın vechinde bulunan kibriyâ ve azamet sıfatlarından başka bir şey bulunamayacağı bildirilmiştir. Buhârî, rü'yetullahın karşılıklı buluşmaya dayalı ve engelsiz olacağına dikkat çekmiştir.⁷⁰³

Allah'ın, mallarını satabilmek için yalan yere yemin eden kişilerle konuşmayacağından ve onlara bakmayacağından bahseden âyeti⁷⁰⁴ de bu babda

---

⁷⁰¹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 460.

⁷⁰² Bkz. Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 284.

⁷⁰³ Afşar, *Buhârî'nin es-Sahîh'inin Kitâbü't-Tevhîd Bölümünde Yer Alan Müteşâbih Âyetlere Bakışı (Rü'yetullah ve Kelâmullah Çerçevesinde)*, s. 37.

⁷⁰⁴ “*İman karşılığında küfrü satın alanlar Allah'a hiçbir zarar veremezler. Onlar için elem verici bir azap vardır.*” Âl-i İmrân, 3/77.

nakleden Buhârî, mü'minlerin Allah'ı göreceğini mefhumun muhalifi üzerinden, kâfirlerin Allah'ı görmesinin mümkün olmayacağı ile delillendirmektedir. Bu da demek oluyor ki rü'yetullah gerçekleşmeden önce insanların genelinde olan bu engel, yalnızca iman edenler için kaldırılacaktır. Yoksa söz konusu engelin Allah'ta var olması düşünülemez.⁷⁰⁵

Bu babdaki hadisler ışığında Buhârî rü'yetullahı iki yönüyle ele almıştır. Konunun başında zikrettiğimiz Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber'in Allah'ı görmediğini söylediği rivayetle Buhârî, rü'yetullahın dünyada mümkün olmadığını ancak mü'minler için ahirette mutlaka olacağını savunmaktadır. Yine onun ele aldığı âyet ve hadisler ışığında rü'yetullah meselesini de sıfatlar konusunda olduğu gibi keyfiyetini sorgulamadan kabul edilmesi gerektiği kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır.

Bazı konuları birkaç babda ele alan Buhârî, rü'yetullah meselesini tek başlık altında işleyip konuyla alakalı on bir hadisi art arda zikretmiştir. Böylece o, Ehl-i hadîsin görüşünü ifade ederken Mu'tezile, Hâricîler ve Mürcie mezhebinden bazılarının görüşlerine cevap vermiştir.⁷⁰⁶ Ayrıca Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*'da rü'yeti isbat edemeyenin Cehmiye'den olduğunu özellikle dile getirmiş⁷⁰⁷, rü'yetullahı reddetmenin Allah ve resulünü reddetmek olduğunu ifade etmiştir.⁷⁰⁸

VII. KADER VE KAZÂ

İnsanın hayatında karşılaştığı hayır ve şerlerin Allah tarafından yaratılıp yaratılmadığı, Allah'ın ilminin ve iradesinin kişinin fiilleri üzerindeki etkisi, insanın kaderi yazılmışsa, onu sorumluluktan kurtarıp kurtarmadığı ve insanın kaderinde değişikliğin mümkün olup olmadığı itikadî konular arasında tartışılacak hususlar arasındadır.⁷⁰⁹ Cahiliye devrinden Araplar arasında yaygın olan⁷¹⁰ kader konusu sahâbe zamanında da gündeme gelmiş, sahâbenin bu konudaki münakaşalarına Hz.

---

⁷⁰⁵ Agitoğlu, "Halku'l-Kur'ân ve Rü'yetullah Konuları Bağlamında İbnü'l-Mülakkın'ın Buhârî'nin Bab Başlıklarına Yaklaşımı", s. 120.

⁷⁰⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 426; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 406-407.

⁷⁰⁷ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 71.

⁷⁰⁸ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 73.

⁷⁰⁹ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 146.

⁷¹⁰ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 313.

Peygamber de bu tartışmalara şahit olmuştur.⁷¹¹ Ehl-i sünnet'e göre hayır ve şerrin yaratıcısı Allah'tır; kul fiillerinde özgürdür fakat fiilini kendisi yaratamaz. Her türlü fiilinden de mutlaka sorguya çekilecektir. Bu konuda Ehl-i sünnet içinde kader ve kazâyı Eş'arîler Allah'ın irade sıfatıyla; Mâturîdîler ise ilim sıfatıyla açıklamışlardır.⁷¹²

Allah'a olumsuzluk atfının câiz olmayacağını savunan Mu'tezile'ye göre Allah âdildir ve hayrı yaratandır fakat şerri yarattığını söylemek bunlara zıt olacağından mümkün değildir. Mu'tezile bu yüzden kişinin iman etmesini kendisine bağladığı gibi küfürde ısrarı noktasında Allah'ın bir zorlamasının olmadığını savunur. Cebriyye ise bunun tam aksini savunup kişinin iman etmesinin veya küfürden çıkmasının kendi elinde olmadığı görüşündedir.⁷¹³ Nisbeten Mu'tezile ile aynı düşünen Kaderiyye'ye göre de kulların fiillerinin yaratıcısı kendisidir ve Allah'ın bilmesi, kullarını fiilleri işlemekte zorlamaz.⁷¹⁴

İman esaslarına Allah'ın kişi için takdir ettiği şeyleri bildiren âyeti⁷¹⁵ delil getirerek kaderi de dâhil eden⁷¹⁶ Buhârî, kader ve kazâ noktasındaki görüşlerine daha çok *Kitâbü'l-kader*'de yer vermiştir.

---

⁷¹¹ Buhârî, "Kader", 4; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebir ve hüve's-Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996, "Kader", 1; Ahmet Fırat, *İlahî Sıfatlar Bağlamında Kader Meselesi*, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2010, s. 13-14.

⁷¹² Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 287.

⁷¹³ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 158. Tâbiünden Hasan-ı Basrî, Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) isteği üzerine ona kader konusunda bir risâle yazmış, insanın irâde ve sorumluluğunu kabul etmeyen cebri anlayışın doğru olmadığını dile getirmiştir. *Risâle ilâ Abdilmelik b. Mervân fi'l-kader* adlı bu risâle Lütfi Doğan ve Yaşar Kutluay tarafından *Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervân'a Mektubu* adıyla Türkçe'ye çevrilip aynı yıl Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde yayımlanmıştır. Hellmut Ritter, "Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervân'a Mektubu" (çev. Lütfi Doğan, Yaşar Kutluay), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, III/3-4 (1954), s. 75-84; Süleyman Uludağ, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, XVI, 291-293, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, s. 292.

⁷¹⁴ Fırat, *İlahî Sıfatlar Bağlamında Kader Meselesi*, s. 51-60; Üzüm, "Kaderiyye", *DİA*, XXIV, 65.

⁷¹⁵ "Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır. O, yağmuru yağdırır, rahimlerdekini bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır." Lokmân, 31/34.

⁷¹⁶ Buhârî, "İman", 37; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 119; Murad, *İmanın Altı Rükni ve Kütüb-i Sitteden Delilleri*, s. 13; Fırat, *İlahî Sıfatlar Bağlamında Kader Meselesi*, s. 12; Lütfü Cengiz, *Emevîler Döneminde Kader Problemi*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1999, s. 13.

Buhârî, “*Kader hakkında*” başlıklı babda⁷¹⁷ insanın kaderindeki bazı hususların henüz dünyaya gelmeden belirlendiğini ifade ederek konuya başlamaktadır. Burada zikredilen hadiste cenin ana karnında “mudğa” haline geldiğinde, görevli bir meleğin ruh üflenmeden hemen önce bu kişi için dört hususu kayda aldığı anlatılır. Bunlar o kimsenin rızkı ve eceli ile cehennem ya da cennet ehli oluşudur. Söz konusu hadiste bu son iki kısma açıklama getiren Hz. Peygamber, kişinin cennet ehli olması halinde cehennem ehlinin amelini işleyip dursa da sonunda cennet ehlinin amelini işleyip cennete gireceğinden; cehennem ehlinin de cennet ehlinin amelini işleyip dursa da sonunda cehennem ehlinin amelini işledikten sonra cehenneme gireceğini haber vermektedir. Buhârî, burada zikrettiği hadisle amellerin son nefesteki haliyle değer kazanacağını ifade etmektedir.⁷¹⁸ Ayrıca Allah’ın ilminde var olanın kulların fiilleri olarak sonradan ortaya çıktığına da işaret edilmektedir.⁷¹⁹ Buhârî’nin burada yer verdiği hadisi Mu‘tezile’den Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) kabul etmemekte, hadisi kulun Allah ile mîsâkına ters olmasını öne sürerek reddetmektedir.⁷²⁰ Buhârî’nin konuya özellikle bu hadisle başlaması dikkat çekmektedir. Onun Mu‘tezile’ye reddiyesi, yine inkâr ettikleri hadisi ilk delil olarak kullanmasıyla olmuştur.⁷²¹ Enes b. Mâlik’ten rivayet edilen ikinci hadiste de mezkûr dört hususun kaydedileceği ile birlikte farklı olarak Allah’ın cenini yaratmak istediğinde ona bu takdirlerin yazıldığına vurgu yapılmaktadır. Allah’ın bilgisinin kulu fiilleri işlemeye mecbur kılmadığını, kulun kendi fiillerinde tercih sahibi olduğunu savunan Buhârî⁷²², bu

---

⁷¹⁷ Buhârî, “Kader”, 1. Buhârî’nin bu babda zikrettiği cenine ruh üflenmesiyle ilgili hadis metin tenkidine tâbi tutulmuş, hadiste geçen 40 günün tekrarı gibi anlaşılabilir “fi zâlîke” kelimesinin aynı 40 güne işaret ettiği belirtilmiş ve bunun tıbbî verilerle örtüştüğüne değinilmiştir. Bkz. Hüseyin Çetin, *Metin ve Sened Tenkidi Açısından Meleğin Cenine Ruh Üflemesi ve Kaderini Yazması Hadîsinin Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 158-159.

⁷¹⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 488.

⁷¹⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 488.

⁷²⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve züyûluh*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1996, XIV, 63; Talat Koçyiğit, “Âhâd Haberlerin Değeri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XIV (1966), s. 125-142, s. 142.

⁷²¹ Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 436; H. Musa Bağcı, “el-Buhârî’nin Kader Konusunda Mu‘tezile ile Münakaşaları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLVI/1 (2005), s. 21-42, s. 40.

⁷²² Buhârî’nin bu yaklaşımına İnsanın İradesi ve Fiilleri başlığı altında yer verilmiştir.

rivayetle de kulların fiillerinin Allah'ın kudretini bağlayıcı olmadığına dikkat çekmektedir.⁷²³

Buhârî insanın ana karnında iken kaderinde yazılanlarla ilgili rivayetin hemen peşinden “Allah’ın bilgisi üzere artık kalem kurudu” sözü ve “Allah’ın; (hâlini) bildiği için saptırdığı”⁷²⁴ âyetini bab başlığı⁷²⁵ yaparak Hz. Peygamber’in Ebû Hüreyre’ye “Başına gelecekler konusunda kalem kurumuştur” sözünü nakletmiş, sonrasında İbn Abbas’ın “O uğurda öne geçerler.”⁷²⁶ âyeti için “Onlar hakkında önceden saadetin belirlendiği” şeklindeki açıklamasına yer vermiştir. Bir diğer hadiste cennet ve cehennem ehlinin belli olduğunu bildirmesi üzerine Hz. Peygamber’e, cennete girebilmek için gayret sarf etmenin gerekli olup olmadığı sorulmuş, Resûlullah (s.a.v.) herkesin yaratıldığı yere göre amel edeceğini ve bu amellerin kendisine kolaylaştırılacağını bildirmiştir. Hz. Peygamber, Ebû Hüreyre’ye hitabında kalemin kurumasıyla levh-i mahfûz’da yazılanlara işaret etmektedir.⁷²⁷ Buhârî’nin İbn Abbas’ın yorumuna yer vererek insanın kendisi için takdir edilenin önüne geçemeyeceğini savunduğu belirtilmiştir.⁷²⁸ Herkesin yaratıldığı yere göre amel edeceğine dair hadisi naklederek de kişinin kesbine vurgu yaparak üzerine düşen sorumluluğu yerine getirme gayretinde olması gerektiğini ifade etmiştir.⁷²⁹ Ayrıca bununla kişinin amelinin önceden takdir edilmediğini savunan Kaderiyye’nin görüşünü reddettiği belirtilmiştir.⁷³⁰ Buhârî’nin insanın iradesine dair incelediğimiz görüşlerini de göz önünde bulundurarak buradan kastı; kulun kaderinin dışındaki fiilleri yapması mümkün olmayacaksa da bu fiilleri yaparken Allah’ın ilminin kulu mecbur etmediğidir.⁷³¹ Zaten son hadiste kişiye amelinin zorla yaptırılacağından değil

---

⁷²³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 488.

⁷²⁴ Câsiye, 45/23.

⁷²⁵ Buhârî, “Kader”, 2; Muhit Mert, “Hz. Peygamber ve Sahâbe Döneminde Kader Yapılı Bazı Diyaloglar”, *Diyanet İlmî Dergi*, XXXIII/4 (1997), s. 59-68, s. 61.

⁷²⁶ Mü’minûn, 23/61.

⁷²⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 491.

⁷²⁸ Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 437-438; Bağcı, “el-Buhârî’nin Kader Konusunda Mu’tezile ile Münakaşaları”, s. 29.

⁷²⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 492.

⁷³⁰ Bağcı, “el-Buhârî’nin Kader Konusunda Mu’tezile ile Münakaşaları”, s. 30.

⁷³¹ Mert, “Hz. Peygamber ve Sahâbe Döneminde Kader Yapılı Bazı Diyaloglar”, s. 61.

kolaylaştırılacağından bahsedilmesi de bunu destekler niteliktedir.⁷³² Söz konusu görüşünü desteklemek için ardından yer verdiği babda⁷³³ Buhârî, fıtrat üzere doğan insanın inancını ana-babasının etkilediğine dikkat çeken hadise yer vermiştir. Eğer inanç hususunda insanı Allah hür bırakmasaydı, ana-babasının kişiyi etkilemesi mümkün olmazdı. Nitekim Buhârî'nin, Hz. Ali'nin gece namazına kalkamayışlarının sebebi olarak “*Yâ Resûlallah! Nefislerimiz Allah'ın elindedir. Bizi uyandırmak istediği zaman uyandırır*” demesi üzerine Hz. Peygamber'in cevap vermeden çıkıp giderken dizine vurarak “*Fakat insan tartışmaya her şeyden daha çok düşkündür.*”⁷³⁴ âyetini okuduğunu aktarması da kaderin insanı zorlamadığını göstermektedir. Dolayısıyla o, kulun yaptığı hataları kadere mal etmesini uygun görmemektedir.⁷³⁵

Buhârî, “*Allah'ın emri mutlaka yerine getirilmiştir.*”⁷³⁶ âyetini bab başlığı yaparak⁷³⁷ rızık konusunda takdirle beraber bir önceki babda olduğu gibi kişinin cennet veya cehennemden hangisi için yaratılmışsa ona göre amelinin kendisine kolaylaştırılacağından bahseden hadisleri nakletmiştir. Burada zikredilen diğer hadislerde kadınların evlilik için taşıdıkları endişe ile kendileri hakkında takdir edilenden farklı bir sonuca ulaşamayacağı⁷³⁸, cennet ya da cehenneme gideceği belli ise kişinin cennet için çabalamasının anlamlı olup olmadığını sorgulayan sahâbîye Hz. Peygamber'in gayret sarf etmesi gerektiğini söyledikten sonra infak edenle cimrilik edene kolaylaştırılacak yoldan bahseden âyetleri⁷³⁹ okuduğu geçmektedir. Buhârî, hükmün değişmeyeceğini, yine kişinin taşıdığı bir endişe sonucu adak adamasının kaderinde herhangi bir değişikliğe sebep olmayacağını bildiren hadislerle delillendirmiştir.⁷⁴⁰

---

⁷³² Buhârî'nin özellikle kolaylaştırmaya dikkat çekmesi Cebriyye'nin görüşünü reddetmek şeklinde yorumlanmıştır. Bkz. Bağcı, “el-Buhârî'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları”, s. 32.

⁷³³ Buhârî, “Kader”, 3.

⁷³⁴ Kehf, 18/54.

⁷³⁵ Yener Öztürk, “İslam'da Kader Akidesi ve İman Esasları Arasına Girmesinin Hikmeti”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 3 (1997), s. 261-282, s. 272-273.

⁷³⁶ Ahzâb, 33/37.

⁷³⁷ Buhârî, “Kader”, 4.

⁷³⁸ Cengiz, *Emevîler Döneminde Kader Problemi*, s. 13; Bağcı, “el-Buhârî'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları”, s. 31.

⁷³⁹ Leyl, 92/5.

⁷⁴⁰ Buhârî, “Kader”, 6.

Doğum ve ölümle ilgili meselelerde de kadere dikkat çeken Buhârî, bu babda azil yöntemiyle doğum kontrolüne dair soru soranlara Hz. Peygamber'in böyle yapsalar da Allah'ın dünyaya gelmesini takdir ettiği insanların mutlaka dünyaya geleceğini bildiren bir hadis nakletmektedir. Yine bir başka hadiste ifade edildiği üzere Hz. Peygamber'in torunu vefat etmek üzereyken kızına haber göndererek Allah'ın verdiği her cana bir ecel tayin ettiğini bildirip sabrı tavsiye etmesi de kişinin olabilecek önüne geçemeyecekse de sergilediği tavırda bir mahsur olmadığını göstermektedir. Buhârî burada emrin yerine geleceği kesin olsa da kişinin itaat ya da isyanına engel bir durumun olmadığına dikkat çekmektedir.⁷⁴¹

Buhârî kulun mesuliyetine dikkat çektiinden sonra dışarıdan görülen bir amelin iç yüzünün bilinemeyeceğine değinmektedir. O, “*Ameller son nefese göre değerlendirilir*” adlı babda⁷⁴² Hz. Peygamber'in savaş meydanında kahramanlık yapan birisinin aslında cehennem ehlinde olduğunu bildirdiği hadise yer vermiştir. Söz konusu kişi aldığı yaraların acısına dayanamayarak kendi okuyla intihar etmiş ve kendisini cehenneme götürecektir. Böylece o, kişinin amelinin görünürde iyi olmasının, onun ölmeden önce gönlünde bulunan ve evvelce yaptığı iyiliklere muhalif olan niyetiyle örtüşen bir fiili yapmasına yani âkıbetiyle uygun ameli işlemesine engel olmadığına işaret etmiştir.⁷⁴³ Burada anlatılmak istenen kişinin hayatı boyunca taşıdığı niyetin karşılığını göreceğidir. Nitekim Buhârî bu hususa verdiği kıymeti *Sahîh*'in başında insanların amellerinin niyetlerine göre değer bulacağını bildiren hadisle belirtmiştir.⁷⁴⁴

Kişinin itaat ve isyanına değinen Buhârî aynı zamanda isyandan korunma noktasında Allah'ın yardımına da dikkat çekmektedir. O, “*Allah'tan başka güç ve kuvvet yoktur*”⁷⁴⁵ ve “*Allah'ın koruduğu kimse korunur*”⁷⁴⁶ başlıklı bablarla isyandan korunup itaatte sebat etmenin de kulun Allah'tan gördüğü yardımla mümkün olacağını ispatlamaktadır. Nitekim sahâbenin “*Allah'tan başka güç ve kuvvet yoktur*” şeklinde

---

⁷⁴¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 495; Çakın, “Kitâbu't-Tevhîd'in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî'nin Tevhîd Anlayışı”, s. 426.

⁷⁴² Buhârî, “Kader”, 5; “Rikâk”, 33.

⁷⁴³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 499.

⁷⁴⁴ Buhârî, “Bedü'l-vahy”, 1.

⁷⁴⁵ Buhârî, “Kader”, 7.

⁷⁴⁶ Buhârî, “Kader”, 8.

yaptıkları zikir, kendilerinde bir şeyi değiştirme güçlerinin olmadığını ikrâr ederek kadere teslim olmaları ve bunu tevhiğ inancıyla birleştirmeleri olarak yorumlanmıştır.⁷⁴⁷

Kader hususunda Allah'ın insan için yazdığından başkasının kendisine erişmeyeceğine dair Hz. Nûh üzerinden de örnek veren Buhârî, Allah'ın Hz. Nûh'a kavminden o zamana kadar iman edenlerin dışında kimsenin iman etmeyeceğini bildirdiği âyeti⁷⁴⁸ nakletmiş, fakat kulun nefساني arzularına kapılıp kapılmamasına değinilen İbn Abbas'tan gelen bir rivayetle kaderin insanın fiillerindeki kesbe engel olmadığını belirtmiştir.⁷⁴⁹ Dolayısıyla insanın kaderi dışında bir yazğıya erişemeyecek olması, onun kesbi sonucu kınanmayacağı anlamına gelmez.⁷⁵⁰ O, böylesi bir hali Hz. Âdem ile Hz. Mûsâ arasında geçen münazara üzerinden de örneklemektedir.⁷⁵¹ Hz. Âdem'e insanlığın cennetten çıkmasına sebep olduğunu söylemesi üzerine Hz. Mûsâ, “*Yaratılmamdan kırk yıl önce takdir edilen bir şey için mi beni kınıyorsun*” cevabını almıştır. Bu hadiste Hz. Peygamber'in “*Âdem Mûsâ'ya galip geldi*” sözünü üç defa tekrarladığı bildirilmektedir. Hz. Âdem'in sözüyle muhaddisin ispatlamak istediği, mahlûkâtın yaratılmadan önce bütün bilgilerinin Allah'ın ezelî ilminde olduğunu hatırlatarak kaderin varlığı ve gerçekteleceęi⁷⁵² ile yine Hz. Mûsâ'nın Hz. Âdem'i kınaması üzerinden kulun kesbidir.⁷⁵³ Hz. Peygamber'in Hz. Âdem'i haklı görmesinden bahsedilen bu hadisten çıkarılacak bir diğer husus da tövbesi kabul olmuş birinin kaderi yüzünden kınanmayacağıdır.⁷⁵⁴

Buhârî, kulun kınanmasından söz ettikten sonra insanlar için imtihan vesilesi olan iki husustan bahsetmektedir.⁷⁵⁵ Onun Hz. Peygamber'e gösterilen rüya ile Kur'an'da lanetlenen ağacın insanlar için birer imtihan vesilesi olduğundan bahseden

---

⁷⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 501.

⁷⁴⁸ “*Helâk ettiğimiz bir memleket halkının bize dönmeleri imkânsızdır.*” Enbiyâ, 21/95.

⁷⁴⁹ Buhârî, “Kader”, 9.

⁷⁵⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 504.

⁷⁵¹ Buhârî, “Kader”, 11.

⁷⁵² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 508; Bağcı, “el-Buhârî'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları”, s. 32.

⁷⁵³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 510.

⁷⁵⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 511.

⁷⁵⁵ Buhârî, “Kader”, 10.

âyeti⁷⁵⁶ kınamadan sonra ele alması, bu durumun ancak imtihan karşısında kulun tavriya hak edildiğini belirtmek içindir. Çünkü zikredilen âyette bu imtihan vesilesinin iman etmeyenlerin küfrünü artırdığına işaret edilmektedir. Bununla da Buhârî, kulun fiilinin kaderde tayin edilmesi⁷⁵⁷ ile bu kaderin kulun imtihana tâbi tutulmasına ve sorumlu olmasına engel olmadığını ifade etmektedir.

Buhârî, kader konusunda Allah'ın insanlar için takdir ettiğini engellemeye kimsenin gücünün yetmeyeceğine de değinmektedir.⁷⁵⁸ Muhaddis, Hz. Peygamber'in namaz sonrasında “*Allahım, senin verdiğine mâni olacak hiç kimse yoktur. Senin mâni olduğunu verebilecek kimse de yoktur. Senin gücün dışında kimsenin gücü fayda vermez*” şeklinde dua ettiğini bildiren hadisle bu hususu delillendirmektedir. Bununla o, kişinin başkasının yazgısına müdâhil olamayacağını belirtmekle beraber insanın kendi yazgısından bile ancak Allah'ın dilemesiyle fayda göreceğine dikkat çekmektedir. Buhârî, kader noktasında insanlığın imtihanı olacak bir konuya dikkat çekerek insanların kaderi değiştirmeye güçlerinin yetmeyeceğini ifade etmektedir.⁷⁵⁹ O, Hz. Peygamber'in Hz. Ömer'e söylediği “*Eğer o Deccâl ise sen ona bir şey yapamazsın*” sözünü bu konuda delil olarak sunmaktadır.⁷⁶⁰

“*Kötü sondan ve kötü kaderden Allah'a sığınan kimse*” babında⁷⁶¹ “*De ki: Yarattığı şeylerin kötülüğünden, sabah aydınlığının Rabbine sığınırım.*”⁷⁶² âyetlerine yer verdikten sonra Hz. Peygamber'in bu husustaki duasını aktaran Buhârî, kişinin kaderini bilemeyeceği gibi kaderinde kendisine zararı olacağından korktuğu şeylerden Allah'a sığınarak bunları değiştirme gücünün de yalnızca Allah'ta olduğunu ifade etmiştir.⁷⁶³ Bu babla Buhârî'nin, insanın fiillerini yaratma gücünün olmadığına da dikkat çektiği belirtilmiştir.⁷⁶⁴ Hatta Buhârî, kulların hayır ve şer olarak fiillerinin

---

⁷⁵⁶ İsrâ, 17/60.

⁷⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 505.

⁷⁵⁸ Buhârî, “Kader”, 12.

⁷⁵⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 514.

⁷⁶⁰ Buhârî, “Kader”, 14.

⁷⁶¹ Buhârî, “Kader”, 13.

⁷⁶² Felâk, 113/1-2.

⁷⁶³ Bağcı, “el-Buhârî'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları”, s. 36.

⁷⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 513.

yaratıcısının Allah olduğu görüşünü kuvvetlendirmek için⁷⁶⁵ hemen ardından gelen bab başlığında “Allah, kişi ile kalbi arasına girer”⁷⁶⁶ âyetine yer vermiş ve Hz. Peygamber’in “Kalpleri çevirene yemin ederim” sözünü nakletmiştir.

Kader konusunu işlerken insanın kendisine takdir edilenin önüne geçemeyeceğini belirten Buhârî “De ki: “Bizim başımıza ancak, Allah’ın bizim için yazdığı şeyler gelir.”⁷⁶⁷ âyetini bab başlığı yaparak⁷⁶⁸ Mücâhid’den (ö. 103/721) nakillere yer vermiştir. Bu nakillerle “(Ey müşrikler!) Ne siz ve ne de yaptıklarınız, cehenneme gireceklerden başkasını kandırıp Allah’ın yolundan saptırabilirsiniz.”⁷⁶⁹ âyetlerinde geçen saptırılmaktan kastın dalâlete düşürmek, cehenneme gireceklerden başkasından kastın ise Allah’ın cehenneme girmesini yazdığı kişiler olduğunu belirtmiştir. Buhârî, “O, (her şeyi) ölçüyle yapıp yönlendirendir.”⁷⁷⁰ âyeti sonrasında “İyi ve kötü sonu takdir etmiş, hayvanlara otlak yerlerini göstermiştir” şeklinde açıklama yaparak her şeyin ve özellikle hidayet ve dalâletin Allah’ın takdiriyle gerçekleştiğini delillendirmiştir.⁷⁷¹ Yine o, kulun, hakkındaki takdire sabretmesi gerektiğini ve bu sabır karşısında elde edeceği sevabı anlatan veba salgını hakkında bir hadisi de bu babda nakletmiştir. Böylelikle Buhârî’nin söz konusu takdirle beraber kulun fiilleriyle kesbine de işaret ettiği ortadadır.

Kader bölümü başında her şeyin takdir edildiğini bildiren Buhârî’nin bu bölümü bitirirken kulun fiillerindeki hürriyetine yeniden değindiği görülür. O, “Eğer Allah’ın bizi erdirmesi olmasaydı, biz hidayete ermiş olamazdık.”⁷⁷² âyetini bölümün son bab başlığı⁷⁷³ yapmış ve hemen ardından “Yahut “Allah beni doğru yola iletseydi, elbette O’na karşı gelmekten sakınanlardan olurum” demesin.”⁷⁷⁴ âyetine yer vermiştir. İlk âyette hidayetin Allah’ın takdiri olduğu bilgisi insanları, dalâletin de Allah’ın takdiri

---

⁷⁶⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 514. Buhârî böylece Allah’ın şerri yaratmayacağını savunan Mu’tezile ve Kaderiyye’nin görüşünü reddetmiştir. Bağcı, “el-Buhârî’nin Kader Konusunda Mu’tezile ile Münakaşaları”, s. 35.

⁷⁶⁶ Enfâl, 8/24.

⁷⁶⁷ Tevbe, 9/51.

⁷⁶⁸ Buhârî, “Kader”, 15.

⁷⁶⁹ Sâffât, 37/161-163.

⁷⁷⁰ A’lâ, 87/3.

⁷⁷¹ Bağcı, “el-Buhârî’nin Kader Konusunda Mu’tezile ile Münakaşaları”, s. 36.

⁷⁷² A’râf, 7/43.

⁷⁷³ Buhârî, “Kader”, 16.

⁷⁷⁴ Zümer, 39/57.

olduğu fikrine götürecektir ki burada fiilî hürriyetin olmadığı kanaati oluşmaması için Buhârî hemen sonrasında ikinci âyete yer vermiştir. Ayrıca o, “*Altmış yıl yaşamış olan kimsenin Allah’ın huzurunda mazereti kalmaz*” adını taşıyan babda⁷⁷⁵ olduğu gibi, kulların fiillerinden sorumlu olacağı fikrini eserinin farklı yerlerinde ileri sürmüştür.

Buhârî daha çok ilim sıfatına dikkat çekerek Allah’ın ilminde olan bir hâdisenin mutlaka gerçekleşeceğini fakat bunun insanı herhangi bir fiile zorlamadığını ifade etmiştir. Ayrıca Allah’ın murat etmediği iyilik ya da kötülüğün insana erişmeyeceğine dikkat çeken musannif, Allah’ın kulun cennetlik ya da cehennemlik olduğuna dair bilgisini, kulun azmederek çalışmasına engel görmemiş; günahlarından dolayı kulun kınanacağını fakat tövbe ettiği takdirde bu fiillerinden sorulmayacağını beyan etmiştir. Yine o, insanın Allah’ın takdiri dışında bir fiile güç yetiremeyeceğine dikkat çekmiştir.

VIII. RIZIK VE ECEL

Kader ve kazâ konusuyla yakından ilgili olan rızık ve ecelin Allah’ın takdiriyle mi tayin edildiği yoksa kişinin hür iradesi ve çalışmasıyla mı ilgili olduğu, haram olan bir şeyin rızık olarak kabul edilip edilemeyeceği, insanın rızıkının kendi mülkü olup olmadığı, ecelin vaktinin insanlar tarafından değiştirilip değiştirilemeyeceği gibi konular tartışılmıştır.⁷⁷⁶

Ehl-i sünnet’e göre canlı varlıkların ve insanların, haram veya helâl olması fark etmeksizin faydalandıkları her şey rızık kapsamında değerlendirilir ve kimse bir başkasının rızıkını yiyemez.⁷⁷⁷ Zenginın fakire verdiği zekât ve sadaka ihtiyaç sahibinin rızıkı dahilinde olup o rızıkı yaratan Allah’tır. Dolayısıyla rızık, kişinin faydalanmasıyla doğrudan bir ilgisi vardır.⁷⁷⁸ Mu‘tezile’ye göre ise kendisinden faydalanılan ve dinin yasak etmediği şeyler rızık kapsamında değerlendirilir. Onlara göre kişinin cezalandırılması gereken haramın rızık olarak görülmesi mümkün değildir.⁷⁷⁹

---

⁷⁷⁵ Buhârî, “Rikâk”, 5.

⁷⁷⁶ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 292-298.

⁷⁷⁷ Yüksel, *Sistemik Kelâm*, s. 123.

⁷⁷⁸ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 293.

⁷⁷⁹ Yüksel, *Sistemik Kelâm*, s. 123.

Ehl-i sünnet'e göre insanın eceli bellidir ve ne öne gelir ne de geri kalır.⁷⁸⁰ Dolayısıyla her insan eceliyle öleceği için katil her ne kadar günahı yüzünden cezayı hakketse de maktulün hayatında bir kısaltmaya sebep olamaz.⁷⁸¹ Mu'tezile ise öldürme fiilini kulun yarattığını⁷⁸², katilin maktulün ömrünü kısalttığını ve böylece ona tayin edilen ölüm vaktini değiştirdiğini ve sadakanın ömrü uzattığını iddia etmektedir.⁷⁸³

Her ne kadar rızık ve ecel konusu kader meselesiyle ilgiyse de yukarıda zikrettiğimiz görüşler dolayısıyla çalışmamız içerisinde bu konuyu farklı bir başlık altında ele almayı uygun gördük.

Buhârî, Allah'ın isim ve sıfatları arasında Rezzâk sıfatına değinmekte ve “Şüphesiz Allah rızık verendir, güçlüdür, çok kuvvetlidir.”⁷⁸⁴ başlıklı babda⁷⁸⁵ zikrettiği hadiste, Hz. Peygamber Allah'ın, insanların kendisine oğul isnad edecek kadar ileri gitmelerine rağmen sabırla onları rızıklandırmaya devam etmesine yer vermektedir. Buhârî, Allah'ın zâtına ait sıfatlar konusunda bu hususa yer vererek, rızıkın yalnızca Allah'a nisbet edileceğini belirtmiştir.⁷⁸⁶ Yine “Kim Allah'a tevekkül ederse, O kendisine yeter.”⁷⁸⁷ âyetini başlık yaptığı baba⁷⁸⁸ da onun, “Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, rızık Allah'a ait olmasın.”⁷⁸⁹ âyetinin delâlet ettiği mâna gibi her canlının rızıkının Allah'a ait olduğuna işaret ettiği belirtilmiştir.⁷⁹⁰

Buhârî, *Kitâbü'l-kader*'de de kişinin kaderinde değiştiremeyeceği şeyleri ifade ederken rızık ve ecel konusuna değinen hadisle bölüme başlamıştır.⁷⁹¹ Söz konusu hadiste kişinin ana karnındayken takdir edilen dört husus arasından ilk ikisi rızık ve eceldir. Dolayısıyla bir insanın Allah'ın takdiri olan rızıktan fazlasını elde etme imkânı

---

⁷⁸⁰ A'râf, 7/34.

⁷⁸¹ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 300.

⁷⁸² Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 298.

⁷⁸³ Yüksel, *Sistemantik Kelâm*, s. 120.

⁷⁸⁴ Zâriyât, 51/58.

⁷⁸⁵ Buhârî, “Tevhid”, 3.

⁷⁸⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 360; Ahmet Coşkun, “Buhârî'nin Sahihindeki Bazı Rivayetlerde ve Bab Başlıklarında Rızık ve İktisat”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 4 (1990), s. 273-284, s. 277.

⁷⁸⁷ Talâk, 65/3.

⁷⁸⁸ Buhârî, “Rikâk”, 21.

⁷⁸⁹ Hûd, 11/6.

⁷⁹⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 305.

⁷⁹¹ Buhârî, “Kader”, 1; Coşkun, “Buhârî'nin Sahihindeki Bazı Rivayetlerde ve Bab Başlıklarında Rızık ve İktisat”, s. 277.

olmayacağı gibi O'nun takdir ettiği zamandan fazla ya da eksik yaşaması da düşünülemez. Dolayısıyla Buhârî'ye göre öldürülen bir kişinin eceliyle ölür. Allah'ın kulları için belirlediği ecelde artma ya da eksilme söz konusu değildir.⁷⁹²

Buhârî takdir edilen rızka değindiği gibi bu rızkı helâl ya da haram yoldan kazanmanın kişiye bağlı olduğunu ifade etmektedir. O, “*Dünyanın korkulması gereken güzellikleri ve bunlar uğruna çekişmek*” babında⁷⁹³ Hz. Peygamber'in dünya malını kazanmak için helâl yoldan kazanç elde edip malını gerektiği gibi harcayan kişiyi övüp hakkı olmayan malı alan kişiyi yerdığını bildiren hadisi zikretmiştir. Böylece o, helâl ya da haram olan şeylerin rızık olduğunu kabul etmektedir.⁷⁹⁴

Rızık noktasında takdirden bahsettiği gibi Buhârî'nin bu takdire karşı kulların tavırlarına da dikkat çektiği görülür. O, “*Dünya malıyla imtihan noktasında sakınılması gerekenler*” başlıklı babda⁷⁹⁵ nakledilen hadiste kendisine mal verilen kişinin memnun olduğundan fakat mala sahip olmayan kişinin kendisi hakkındaki takdire rıza göstermediğinden bahsetmiş, Âdemoğlunun vadi dolusu altını da olsa varlıkla doymayacağını ve insanın hırsına da tövbe etmesi gerektiğini bildiren hadisler nakletmiştir. Buradan hareketle onun, kişinin rızkı noktasında çalışması gerektiğini fakat elde etmek için çaba gösterdiği rızka kendisini köle etmemesi gerektiğine dikkat çektiği söylenebilir. Nitekim Buhârî, kişinin malını Allah yolunda harcaması gerektiğini, yalnızca biriktirerek infak etmediği malının kendisine bir fayda sağlamayacağını belirtmiş; tayin edilen rızkın kişiye faydasının Allah yolunda harcanılıp harcanılmamasına bağlı olduğuna dikkat çekmiştir.⁷⁹⁶

Buhârî'nin ayrıca *Kitâbü'r-rikâk*'da birçok hadis naklederek Hz. Peygamber'in ve ashabının dünya malına meyletmediğine⁷⁹⁷ ve Hz. Peygamber'in ailesi için “*Allahım, Muhammed ailesine geçinecek kadar rızık ihsan et*” diye dua etmesine vurgu yaptığı görülür.⁷⁹⁸

---

⁷⁹² Bağcı, “el-Buhârî'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları”, s. 42.

⁷⁹³ Buhârî, “Rikâk”, 7.

⁷⁹⁴ Coşkun, “Buhârî'nin Sahihindeki Bazı Rivayetlerde ve Bab Başlıklarında Rızık ve İktisat”, s. 278.

⁷⁹⁵ Buhârî, “Rikâk”, 10.

⁷⁹⁶ Buhârî, “Rikâk”, 12, 13.

⁷⁹⁷ Buhârî, “Rikâk”, 16.

⁷⁹⁸ Buhârî, “Rikâk”, 17.

IX. BİD‘AT VE EHL-İ BİD‘AT

Buhârî'nin Kitap ve Sünnet'e bağlılığı önemsemesi *Sahîh*'ine *Kitâbü bed'i'l-vahy* ile başlaması ve ilk ele aldığı hadiste de insanların amellerinin niyetlerine göre değer bulacağını bildiren hadise⁷⁹⁹ yer vermesiyle kendisini göstermiştir.⁸⁰⁰ Buhârî, Kitap ve Sünnet'e bağlı olmanın gerekliliğine dair *Sahîh*'inde özgün bölümlerinden biri olan⁸⁰¹ *Kitâbü'l-i'tisâm bi'l-kitâb ve's-sünne* adında özel bir bölüm oluşturmuş⁸⁰² ve burada kendisine kadar devam edegelen Sünnet'in dindeki yeri ile alakalı tartışmalara dâhil olarak Ehl-i bid'at karşısında Ehl-i hadîsin görüşlerini dile getirmiştir.⁸⁰³ Bu bölümdeki tavrı oldukça dikkat çekici olan Buhârî, meseleyi bir fakih gibi ele almış; re'y, kıyas, ictihad, Hz. Peygamber'in hüküm koyma yetkisi gibi konular üzerinden sistematik bir şekilde Kitap ve Sünnet'e bağlılığı ele almıştır.⁸⁰⁴ O, bid'ata dair düşüncelerini dile getirirken bid'atı, genel mânada Kur'an ve Sünnet'e muhalif olan her şeyi ifade etmek için kullanmıştır.⁸⁰⁵ Buhârî'nin Sünnet'e muhalif

---

⁷⁹⁹ Buhârî, "Bed'ü'l-vahy", 1.

⁸⁰⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 542. Söz konusu kabul, Buhârî'nin *Sahîh*'inin hemen her şârihi tarafından dile getirilmiştir. Bkz. İbrahim Tozlu, "Buhârî Râvisi Kâdî Mühelleb B. Ebû Sufre'nin Endülüs Hadisçiliğindeki Yeri ve Önemi", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 1 (2015), s. 65-95, s. 81.

⁸⁰¹ Akyüz, "İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması", s. 169. Onun bu özgünlüğü, zamanındaki tartışmalarda Sünnet'in ve hadislerin yerini sorgulayanlara cevap verme ihtiyacı hissetmesinden ileri gelmektedir. Akyüz, "a.g.e.", s. 170.

⁸⁰² Yasin Doğru, *İslam Kelamında Bid'at Kavramı*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2004, s. 26. Kirmânî, Buhârî'nin bölüm adında kullandığı "İ'tisâm" kelimesini "*Hep birlikte Allah'ın ipine (Kur'an'a) sınımsız sarılın*" (Âl-i İmrân, 3/103) âyetinden seçtiğini ve bunun Kur'an ve Sünnete sınımsız sarılmayı ifade ettiğini belirtmiştir. Kirmânî, *Sahîhu Ebî Abdillâh el-Buhârî bi-Şerhi'l-Kirmânî*, XXV, 28.

⁸⁰³ Sevgili, "el-Câmi'u's-Sahîh Bağlamında Buhârî'nin Kıyas Algısı", s. 299. Buhârî, kendisine kadar "Kitâbü's-sünne" adı altında ele alınan bu konuyu Kitap ve Sünnet'e bağlılığa vurgu yaparak işlemiştir. İbrahim Kutluay, "İmam Buhârî'nin Sünneti Müdafaası -el-Câmiu's-Sahîh'in Kitâbü'l-i'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne Bölümü Çerçevesinde-", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, XI/1 (2011), s. 51-73, s. 52.

⁸⁰⁴ Her ne kadar Buhârî'nin açtığı bab başlıkları zâhiren re'y, kıyas ve içtihadı kabul etmediği algısı oluştursa da (bkz. Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 88) musannifin bu konularda nassa dayanmayan yöntemlere başvurulmasını kabul etmediği görülmüştür.

⁸⁰⁵ Muhammed Yazıcı, "İslâm Düşünce Geleneğinde "Her Yenilik Bid'attır" Hadisine Yaklaşımlar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 19 (2003), s. 141-191, s. 156-157.

olmayan meseleleri reddetmemesi bunu göstermektedir.⁸⁰⁶ Hatta onun, bid'atı iyi ya da kötü olarak ayırdığını söylemek de mümkündür.⁸⁰⁷

Buhârî, *Kitâbü'l-i'tisâm*'a dinin tamamlandığını bildiren âyetin⁸⁰⁸ bir Arefe günü indiğini bildiren rivayeti zikrederek başlamış, bu bölümde bir bab başlığı tayin etmeden önce Kur'an'ın hidayet kaynağı olduğuna değinmiş ve Sünnet kelimesini Abdullah b. Ömer'in Abdümelik b. Mervân'a yazdığı mektuptan örnekleyerek Allah'ın Sünnet'i ve Resûlü'nün Sünnet'i olarak iki şekilde kullanmıştır. Böylece o, Kitap ile Kur'an'a, Sünnet ile Hz. Peygamber'in söz ve fiillerine işaret etmiştir.⁸⁰⁹ Devamında ilk babın başlığını "*Hz. Peygamber'in "Ben cevâmiu'l-kelim (özlü söz) ile gönderildim" sözü*"⁸¹⁰ şeklinde belirleyen Buhârî, bu bölümde ilk önce Sünnet'in vahiy ürünü olduğunu ifade etmiştir.⁸¹¹

Buhârî, *Kitâbü'l-i'tisâm*'da Sünnet'in kaynağına işaret ettikten sonra Sünnet'e bağlılığın şart olduğunu "*Resûlullah'ın (s.a.v.) Sünnet'lerine uyma*" başlıklı babda⁸¹² dile getirmiştir.⁸¹³ O bu babda, "*Bizi Allah'a karşı gelmekten sakınanlara önder eyle*"⁸¹⁴ âyetini zikrettikten sonra "*Bizleri, bizden öncekilere uyan ve bizden sonrakilerin de uyduğu önderler kıl*" diyerek Allah'a karşı gelmekten sakınmanın Sünnet'e uymayla mümkün olacağını belirtmiştir. Devamında Hz. Ömer'in Hz.

---

⁸⁰⁶ Buhârî, teravih namazının cemaatle kılındığını gören Hz. Ömer'in "*Bu ne güzel bid'at*" sözünü "*Ramazân ayında (Terâvîh) namazı kılmanın fazileti*" babında zikretmektedir. Buhârî, "Terâvîh", 1; Yazıcı, "İslâm Düşünce Geleneğinde "Her Yenilik Bid'attır" Hadisine Yaklaşımlar", s. 176; Doğru, *İslâm Kelamında Bid'at Kavramı*, s. 17; Sümeyye Şahin, *Bid'at ile İlgili Hadislerin Tahkik, Tahriç ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 147.

⁸⁰⁷ Bu şekildeki ayrımı Buhârî'den önce İmam Şafî'nin yaptığı belirtilmektedir. Bkz. Ramazan Altıntaş, "İslâm Anlayışında Bid'at ve Hurâfenin Çerçevesi", *Dinî Araştırmalar*, VI/16 (2003), s. 111-124, s. 116.

⁸⁰⁸ Mâide, 5/3.

⁸⁰⁹ Kirmânî, *Sahîhu Ebî Abdillâh el-Buhârî bi-Şerhi'l-Kirmânî*, XXV, 28. İbn Battâl Sünnet'in vacip ve vacip olmayan kısımlarına değinmiş; Hz. Peygamber'in Allah'ın farzlarını bildirmesini vacip Sünnet, kişinin kınanmasını gerektirmeyecek diğer işleri vacip olmayan Sünnet olarak nitelendirmiştir. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 328-329; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 245-246.

⁸¹⁰ Buhârî, "İ'tisâm bi'l-kitâb ve's-sünne", 1.

⁸¹¹ Kutluay, "İmâm Buhârî'nin Sünneti Müdafaası", s. 58.

⁸¹² Buhârî, "İ'tisâm", 2; Şahin, *Bid'at ile İlgili Hadislerin Tahkik, Tahriç ve Değerlendirilmesi*, s. 88; Saffet Sancaklı, "Hadisler Bağlamında Bid'at Olgusu ve Bid'atle Mücadelenin Gekliliği", *İslâmî İlimler Dergisi*, XI/1 (2016), s. 21-46, s. 22.

⁸¹³ Çap, "Sünnet'e Aykırı Dindarlık Tezahürlerine Karşı Hz. Peygamber'in Tutumu", s. 315-316.

⁸¹⁴ Furkân, 25/74.

Peygamber'in yolundan gittiğini bildiren rivayeti zikrettikten sonra muhaddis Hz. Peygamber'in "*Emanet gökten insanların kalplerine indi. Kur'an nâzil oldu ve insanlar Kur'an'ı okudu, Kur'an'dan ve Sünnet'ten emaneti öğrendi*" sözüne yer vererek Sünnet'in Kur'an'ı açıklayıcı yönüne işaret etmiş,⁸¹⁵ Kur'an ve Sünnet'in dinin iki temel kaynağı olduğunu belirtmiştir.⁸¹⁶ Buhârî bu babda ayrıca cennete girmenin ancak Hz. Peygamber'e itaatle mümkün olduğunu belirten ve Resûlullah'a (s.a.v.) itaat edenin Allah'a itaat ettiğini, O'na (s.a.v.) karşı gelenin ise Allah'a karşı geldiğini bildiren hadislerle yer vererek kişinin kurtuluşunun Allah Resûlüne (s.a.v.) tâbi olmasıyla gerçekleşeceğini, Hz. Peygamber'e itaatın bir tercih değil zorunluluk olduğunu göstermiştir.⁸¹⁷ Böylece o, ancak Hz. Peygamber'e itaatle Allah'a itaatın gerçekleşeceğini vurgulamıştır.⁸¹⁸

Buhârî bu bölümde bid'at konusuna Kur'an ve Sünnet'in önemiyle beraber değinmiştir.⁸¹⁹ O, "*Sözlerin en güzeli Allah'ın Kitabı, yolların en güzeli Hz. Muhammed'in yolu, işlerin en kötüsü sonradan çıkarılandır*" hadisine yer vererek Sünnet'e tâbi olmanın sonradan çıkarılacak şeylerden uzak durmakla mümkün olacağını belirtmiş⁸²⁰, sonradan çıkarılan şeylerin Allah'ın kitabına ve Hz. Peygamber'in sünnetine uygun olmaması durumunda kötü olarak addedileceğini "*Aranızda Allah'ın Kitabı ile hükmedeceğim*" hadisini naklederek ifade etmiştir.⁸²¹

---

⁸¹⁵ Buhârî bu babda aynı minvalde İbn Avn'dan (ö. 151/768) bir söz naklederek iki kapak arasında toplanmış olan Kur'an'ı anlamak ve uygulamak gerektiğine, henüz yazılı olmayan Sünnet'in ise öğrenilerek muhafaza edilmesi gerektiğine işaret etmiştir. Kirmânî, *Sahîhu Ebî Abdillâh el-Buhârî bi-Şerhi'l-Kirmânî*, XXV, 31-32; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 202.

⁸¹⁶ Abdulvehhab Gözün, *Sünnet-Bid'at Tartışmalarının Mahiyeti ve Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize 2017, s. 44.

⁸¹⁷ Kutluay, "İmâm Buhârî'nin Sünneti Müdafaası", s. 55; İbrahim Avcu, *Hadislere Göre Cennet'i Hak Etme Yolları*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2006, s. 53.

⁸¹⁸ Kutluay, "İmâm Buhârî'nin Sünneti Müdafaası", s. 59.

⁸¹⁹ Sancaklı, "Hadisler Bağlamında Bid'at Olgusu ve Bid'atle Mücadelenin Gekliliği", s. 40.

⁸²⁰ Buhârî, bu babın sonunda zikrettiği hadiste ibadetlerde aşırıya gidilmemesi üzerinden Sünnet'e tâbi olmanın ibadet noktasındaki aşırılıklardan uzak durmayla alakalı olduğunu vurgulamıştır. Buhârî, "İ'tisâm", 2; Çap, "Sünnet'e Aykırı Dindarlık Tezahürlerine Karşı Hz. Peygamber'in Tutumu", s. 320.

⁸²¹ Buhârî, "İ'tisâm", 2. Buhârî, Hz. Peygamber'in insanlar arasında Allah'ın kitabına göre hüküm verdiğini bildirdiği "*Haksız yapılan bir anlaşma, kabul edilmez*" babında Hz. Aişe'den rivayet edilen "*Her kim bizim bu işimize (dinimize) ondan olmayan bir şey katarsa kattığı şey reddedilir*" hadisini zikretmektedir. Buhârî, "Sulh", 5; Çap, "Sünnet'e Aykırı Dindarlık Tezahürlerine Karşı Hz. Peygamber'in Tutumu", s. 316; Şahin, *Bid'at ile İlgili Hadislerin Tahkik, Tahriç ve Değerlendirilmesi*, s. 98; Yazıcı, "İslâm Düşünce Geleneğinde "Her Yenilik Bid'attir" Hadisine Yaklaşımlar", s. 166. Bu hadisin, Hz. Peygamber'in Sünnet'ine muhalif bütün fiilleri kapsadığı

Buhârî, “Çok soru sormanın ve kendisini ilgilendirmeyen şeyi üstüne almanın mekruh olması” başlıklı babda⁸²² zikrettiği hadisleri ve Hz. Peygamber’in vahye muhatap olması dolayısıyla henüz hükmü belirtilmemiş meselelerde soru sorulmasının yasaklanmasını⁸²³ bildiren âyeti⁸²⁴ zikrederek Kur’an ve Sünnet’e tâbi olurken aşırı tavırlar takınılmaması gerektiğini, çünkü insanların bu isteklerinin ardından gelen hükümlere güç yetirememeye ihtimallerinin olduğunu dile getirmiştir.⁸²⁵ Bu aşırı tavırların sonuçlarını örnekleyen musannif, Hz. Peygamber’in “İnsanlar soru sormaya o kadar dalacaklar ki sonunda “Her şeyi Allah yarattı. Peki Allah’ı kim yarattı? diyecekler” sözüne yer vermiş, peşine düştüğünde insana fayda vermeyecek olan bilgiye dair insanların ruh hakkındaki sorularını ve bu hususta inen âyeti⁸²⁶ zikretmiştir. Bu hususu devamında “Hz. Peygamber’in fiillerini örnek almak” başlıklı babla⁸²⁷ destekleyen Buhârî, ashâbın Hz. Peygamber’in yüzük takmasını bile taklit etmesi üzerinden Sünnet’e tâbi olmanın Resûlullah’ın (s.a.v.) fiillerini yapmayla mümkün olacağını göstermiştir.⁸²⁸

Buhârî, yukarıda bahsettiğimiz üzere ayrı ayrı ele aldığı soru sorma mevzusu ve bid’at meselesini devamındaki babda birleştirerek “Mekruh olan derinlemesine inme, ilimde çekişme, dinde aşırıya gitme ve bid’atlar” başlığı⁸²⁹ altında yeniden dile getirmiştir. Burada Hz. Peygamber’in Allah’tan en çok sakınan kişi olmasına rağmen zorluk karşısında ruhsatı tercih ettiğini, buna rağmen ruhsatı bırakıp kendini O’ndan (s.a.v.) daha fazla zorlayarak Sünnet’ten kaçınanların eleştirildiği hadisi nakletmiştir. Devamla o, bir anlaşmazlık yüzünden aralarındaki problemi Hz. Peygamber’e anlatan

---

belirtilmiştir. Bkz. Yusuf Güneş, *Hadis Usûlü Açısından Bid’at Ehli Râvîler ve Rivâyetlerinin Değeri*, Yüksek Lisans Değeri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999, s. 14; Doğru, *İslam Kelamında Bid’at Kavramı*, s. 26.

⁸²² Buhârî, “İ’tisâm”, 3.

⁸²³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 266.

⁸²⁴ Mâide, 5/101.

⁸²⁵ Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 77.

⁸²⁶ İsrâ, 17/85.

⁸²⁷ Buhârî, “İ’tisâm”, 4.

⁸²⁸ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 456-457; Sevgili, *İmâm Buhârî’nin Fıkıh Anlayışı*, s. 72-73; Kutluay, “İmâm Buhârî’nin Sünneti Müdafası”, s. 56.

⁸²⁹ Buhârî, “İ’tisâm”, 5. Devamındaki babın başlığını “Günah icat eden barındıran kişinin günahı” şeklinde belirleyen musannif âdeti, günah icat etmek nasıl kınanacaksa Hz. Peygamber’in yolunda aşırılık ya da aykırılık icat edenin de aynı şekilde kınanacağını ifade etmiştir. Buhârî, “İ’tisâm”, 6; Sancaklı, “Hadisler Bağlamında Bid’at Olgusu ve Bid’atle Mücadelenin Gekliliği”, s. 37.

kocanın Resûlullah'ın (s.a.v.) huzurunda verdiği karara O'nun (s.a.v.) karşı çıkmamasına dikkat çekerek Sünnet'in ashâb arasında yayılışına örnek vermiştir. Bu ve benzer rivayetlerle Buhârî, Hz. Peygamber'in uygulamalarının dışında herhangi bir fiilin kınandığına dikkat çekmiştir.⁸³⁰ Hatta burada zikrettiği rivayetlerle o, bid'at ehlinin ibadetlerinin kabul olmayacağını da göstermiştir.⁸³¹ Çünkü Hz. Peygamber'in kendisinden fazla ibadet yapmaya çalışan birini eleştirisinin sebebi, O'nun (s.a.v.) Sünnet'indeki uygulamalarının daha fazlasını yapmaya çalışarak kişinin kendisini Resûlullah'a (s.a.v.) nazaran Allah'tan daha fazla korunuyor gibi göstermesi yüzündendir.⁸³² İbn Hacer, kişinin kendini Hz. Peygamber'den daha fazla Allah'tan korkan biri olarak görmesinin küfür olduğunu belirtmiştir.⁸³³

Buhârî'nin Hz. Peygamber'in “işlerin en kötüsü sonradan çıkarılandır”⁸³⁴ buyruğuna yer vermesi, dine sonradan dahil olan her şeyi sakıncalı görmesi olarak anlaşılmalıdır. Bu hadiste her ne kadar genel bir tâbir olan “muhdesâtü'l-umûr/sonradan ortaya çıkarılan şeyler” ifadesi geçse de Buhârî, aşağıda görüleceği üzere dine sonradan dahil olan şeylerde Kur'an ve Sünnet'e uygun olmayan uygulamaları bid'at olarak kabul etmiştir.⁸³⁵

Buhârî, vahye dayandırılmadan re'y ve kıyas ile hüküm verilmesinin mümkün olmadığına “Re'yin ve kıyasta zorlamanın kötülenmesi” başlıklı babda⁸³⁶ değinmiştir. Burada o, “Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme.”⁸³⁷ âyetindeki “peşine düşme” fiilini “o şeyi söyleme” olarak açıklayıp nassa dayanmayan hükmün kınanacağına işaret etmiştir. İlimsiz bir şekilde şahsi görüşlerine dayanarak dinî hüküm verenlerin yerildiği rivayetleri zikreden musannif, kıyası kabul etmenin Kur'an

---

⁸³⁰ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 348; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 280.

⁸³¹ Şahin, *Bid'at ile İlgili Hadislerin Tahkik, Tahric ve Değerlendirilmesi*, s. 114; Altıntaş, “İslâm Anlayışında Bid'at ve Hurâfenin Çerçevesi”, s. 114.

⁸³² İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 348.

⁸³³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 279.

⁸³⁴ Buhârî, “İ'tisâm”, 2.

⁸³⁵ Süleyman Doğanay, “Bid'atçılıkla Tenkid Edilen Buhârî Ravileri”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, sayı: 28 (2015/1), s. 27-54, s. 30; Sezayi Bekdemir, “Hz. Ömer'in Bid'atlere Karşı Tutumu”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, Ed. Ali Aksu, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018, s. 207-238, s. 211.

⁸³⁶ Buhârî, “İ'tisâm”, 7; Güneş, *Hadis Usûlü Açısından Bid'at Ehli Râviler ve Rivâyetlerinin Değeri*, s. 45.

⁸³⁷ İsrâ, 17/36.

ve Sünnet çerçevesinde mümkün olduğunu⁸³⁸, aksi taktirde çıkarılacak hükmün bid'at olacağını ifade etmiştir. *Kitâbü'l-i'tisâm*'da bu hususu etraflıca ele alan Buhârî, "Hz. Peygamber kendisine vahiy inmeyen konularda soru sorulduğunda 'Bilmiyorum' der veya o konuda vahiy ininceye kadar o soruya cevap vermezdi. Re'y ve kıyasa göre de hüküm vermezdi" adlı babda⁸³⁹ "Allah'ın sana öğrettikleri ile"⁸⁴⁰ âyetine dikkat çekmiştir. O devamında, Hz. Peygamber'in bu tutumunu sahâbeden de destekleyerek İbn Mes'ûd'un "Hz. Peygamber'e ruhu sordular. O, âyet ininceye kadar sustu." sözünü nakletmiştir. Yine bu babda musannif, Câbir b. Abdullah'ın mirasla ilgili sorusuna Resûlullah'ın (s.a.v.) miras âyeti inene kadar cevap vermemesini zikretmiştir. Başlık ve içerikle Buhârî'nin buradaki maksadı, hakkında nassın bulunmadığı bir konuda Hz. Peygamber'in bile cevap vermediğini göstermektir.⁸⁴¹ Buhârî, bu konuda bir de Hz. Peygamber'in kadınlara dini anlatırken üç çocuğunun ölümüne sabreden kişiye cennet müjdesini duyanların iki çocuğun vefatına sabreden kişi için aynı durumun geçerli olup olmadığını sormalarını nakletmiştir. Bu soru üzerine Hz. Peygamber, söz konusu müjdeyi onlar için de tekrarlamıştır. Buhârî, Resûlullah'ın (s.a.v.) bu tutumunu "Hz. Peygamber'in ümmetinin erkeklerini ve kadınlarını Allah'ın kendisine öğrettiği şeylerden re'y ve kıyas olmaksızın bilgilendirmesi" başlığı⁸⁴² altında zikretmiştir. Böylece o, cennetle ilgili verdiği bu müjdeyi Hz. Peygamber'in Allah'ın bildirmesi olmaksızın söyleyemeyeceğini ifade etmiştir.⁸⁴³

Buhârî, nassa dayanan bir hususta kıyas yapılabileceğini ise "Maksadı anlatmak için Allah'ın beyan ettiği hükme benzeterek bir şeyi açıklamak" babında⁸⁴⁴ ifade

---

⁸³⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 272; Sevgili, "el-Câmi'u's-Sahîh Bağlamında Buhârî'nin Kıyas Algısı", s. 303, 305; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 461.

⁸³⁹ Buhârî, "İ'tisâm", 8.

⁸⁴⁰ Nisâ, 4/105.

⁸⁴¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 290; Sevgili, "el-Câmi'u's-Sahîh Bağlamında Buhârî'nin Kıyas Algısı", s. 307. Buhârî benzer bir hususu "Bu işte senin yapacağın bir şey yoktur" (Âl-i İmrân, 3/128) başlığında zikretmektedir. Buhârî, "İ'tisâm", 17.

⁸⁴² Buhârî, "İ'tisâm", 9.

⁸⁴³ Kirmânî, *Sahîhu Ebî Abdillâh el-Buhârî bi-Şerhi'l-Kirmânî*, XXV, 56; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 293; Sevgili, "el-Câmi'u's-Sahîh Bağlamında Buhârî'nin Kıyas Algısı", s. 309.

⁸⁴⁴ Buhârî, "İ'tisâm", 12. Daha önce kapalı söylemlerinin Buhârî'nin kıyası kabul etmediği şeklinde anlaşıldığını belirttiğimiz Aynî, bu babda Buhârî'nin maksadının kıyası kabul etmek olduğunu belirtmiş ve kıyastan kastın yeni bir hüküm koymak değil önceden var olan hükmü açığa çıkarmak olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, I, 75; Sevgili, "el-Câmi'u's-Sahîh Bağlamında Buhârî'nin Kıyas Algısı", s. 309, 311.

etmiştir.⁸⁴⁵ Burada zikredilen rivayetlerde Hz. Peygamber, çocuğunun ten renginin farklılığını anlamlandıramayan sahâbiye develerin farklı renkleri barındırması gibi insanların da bir damardan ceddindeki farklılıklara çekebileceğini, vefat etmiş annesi adına hac yapmak isteyen bir sahâbiye de ölen birinin bir başka kula karşı borcunun ödenmesinin geçerli olduğu gibi kulun Allah’a dair ibadet borçlarından başkalarına vekalet vererek yaptırabileceği hac ibadetini de yakınlarının yerine getirmelerinin daha uygun olduğunu bildirmektedir. Buhârî devamla “*Kadınların Allah’ın indirdikleriyle hükmetmeleri için içtihad etmeleri*” babında⁸⁴⁶ bu hususu desteklemiş, Allah’ın indirdiği ile hükmetmeyi emreden âyeti⁸⁴⁷ zikrettikten sonra idarecilerin hüküm verirken hikmetle hareket etmeleri ve ilim ehline danışmaları gerektiğini kendi sözleriyle açıklamıştır. Bu da bid’attan korunmanın ilimle olacağını kanıttır.⁸⁴⁸ O devamla, kendisine hikmet verilen kişilerin buna göre hüküm vermesini öven hadislere yer vermiş, sahâbenin bir konuda hüküm verirken aralarında Hz. Peygamber’den bu konuda bir bilgi işiten kişinin olup olmadığını tespit etmedeki gayretlerini zikretmiştir.⁸⁴⁹ Buhârî böylece, hâkim ya da âlimin kıyası ancak âyet ya da hadise dayandırarak yapılabileceğini göstermiştir.⁸⁵⁰ Ayrıca Buhârî, Sünnet’e uygun hüküm verilmesi hususunda zikrettiği bu örneklerle, sahâbenin Hz. Peygamber’in fiillerine tâbi olması gibi onlardan sonra gelen nesillerin de aynı yolu izlemesi gerektiğini göstermiştir.⁸⁵¹

Buhârî, kıyasın mümkün olmadığı bir durumda icmânın geçerli olacağını “*Hz. Peygamber’in ilim ehlini ittifaka teşvik etmesi, Mekke ve Medinelilerin üzerinde ittifak ettiği şeyler, bu iki yerde Hz. Peygamber’in, muhacirlerin ve ensarın hazır buldukları yerler, peygamberimizin mihrabı, minberi ve kabri*” başlıklı babda⁸⁵² dile

---

⁸⁴⁵ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 462; İbn Battâl, başlıkta geçen “temsil”in Araplara göre kıyas olduğunu belirterek Buhârî’nin buradaki maksadını açıklamıştır. Bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, X, 361.

⁸⁴⁶ Buhârî, “İ’tisâm”, 13.

⁸⁴⁷ Mâide, 5/45.

⁸⁴⁸ Yazıcı, “İslâm Düşünce Geleneğinde “Her Yenilik Bid’attır” Hadisine Yaklaşımlar”, s. 190.

⁸⁴⁹ Buhârî sahâbenin tutumunu ifade eden benzer birçok rivayeti *Halku ef’âli’l-ibâd* adlı eserinde de zikretmiştir. Bkz. Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, I, 206-218; Bekdemir, “Hz. Ömer’in Bid’atlere Karşı Tutumu”, s. 218.

⁸⁵⁰ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, X, 363.

⁸⁵¹ Kutluay, “İmâm Buhârî’nin Sünneti Müdafaası”, s. 57.

⁸⁵² Buhârî, “İ’tisâm”, 16.

getirmiştir. Bu babda o, sahâbenin ittifakına ve başlıkta zikredilen mekanlara atfedilen kıymete dair toplamda yirmi dört adet rivayete yer vererek vahyin inişine şahit olanlara dikkat çekmiş⁸⁵³ ve icmânın da kıyas gibi Kur'an ve Sünnet'ten beslenmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁸⁵⁴

Buhârî, *Kitâbü'l-i'tisâm*'da kıyas ve icmâdan sonra icihad konusuna değinmektedir. İctihad yapan kişinin yanılması halinde verilen hükme uyulmaması gerektiğini "*Hâkim ya da idareci ictidah edip hata üzere yanlış hüküm verirse o hüküm terkedilir. Çünkü Hz. Peygamber 'Her kim bizim işimize (dinimize) aykırı bir iş yaparsa onun işi reddedilmiştir'*" başlıklı babla⁸⁵⁵ dile getirmiştir.⁸⁵⁶ İbn Battâl, Buhârî'nin böylece Kitap ve Sünnet'e sarılmanın önemine işaret ettiğini belirtmiştir.⁸⁵⁷ Buhârî'nin burada yer verdiği hadis, insanlar arasındaki âdetlerden ziyade dinin aslına dahil edilecek yenilikleri kapsar niteliktedir.⁸⁵⁸ Buhârî devamla, ictidah eden kişinin sevap alacağına "*Hâkim ictidahında doğruya ulaşırsa ya da hata yaparsa sevap alır*" babında⁸⁵⁹ işaret etmiş, hükmü reddedilen müçtehidin günaha girmeyeceğini belirtmiştir.⁸⁶⁰ Hatta burada zikredilen hadis, ictidahın, gerekli olduğu durumlarda teşvik edildiğini göstermektedir.⁸⁶¹ İctihadın gerekli olup olmaması hükümlerin kapalılığıyla ya da bilinmemesiyle ilgili olduğundan Buhârî bu konuya, devamındaki "*Hz. Peygamber'in hükümleri insanlar için gizli değildi. Bazı sahâbiler Hz. Peygamber'in yanında bulunmadıkları için İslâm'la ilgili meseleleri bilmezlerdi*" babıyla⁸⁶² açıklık getirmiştir. O, burada zikrettiği rivayetlerde sahâbeden bazılarının, Resûlullah'ın (s.a.v.) vefatından sonra kimi konularda O'nun (s.a.v.) fiillerine şahit

---

⁸⁵³ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 467; Muhammed Talbi, "Bid'atlar- I" (çev. Mehmet Şimşek), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XXIII (1978), s. 445-460, s. 448.

⁸⁵⁴ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 370; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 312; Sevgili, *İmâm Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı*, s.90-91. Buhârî buna benzer bir durumu "*Yüce Allah'ın 'Sizi insanlara şahit olmanız diye orta bir ümmet yaptık' (Bakara, 2/143) âyeti ve Hz. Peygamber'in cemaatten yani âlimlerden ayrılmama*" babında ifade etmiştir. Buhârî, "İ'tisâm", 19; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 476.

⁸⁵⁵ Buhârî, "İ'tisâm", 20.

⁸⁵⁶ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 463.

⁸⁵⁷ Bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 380; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 317.

⁸⁵⁸ Özdemir, *Hadis Usulünde Ehl-i Bid'at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*, s. 9; Sancaklı, "Hadisler Bağlamında Bid'at Olgusu ve Bid'atle Mücadelenin Gekliliği", s. 36-37.

⁸⁵⁹ Buhârî, "İ'tisâm", 21.

⁸⁶⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 319.

⁸⁶¹ Sancaklı, "Hadisler Bağlamında Bid'at Olgusu ve Bid'atle Mücadelenin Gekliliği", s. 29.

⁸⁶² Buhârî, "İ'tisâm", 22.

olanlara danışmalarına işaret etmiştir.⁸⁶³ Bu babda yer alan ilk rivayette Hz. Ömer'in yanına gelen Ebû Mûsâ'nın (ö. 42/662-63) onu meşgul görmesi üzerine geri döndüğü anlatılmaktadır. Hz. Ömer ona beklemeyip gitmesinin sebebinin sorunca Ebû Mûsâ, "Biz böyle yapmakla emrolunduk" diyerek Hz. Peygamber'in uygulamasına işaret etmiş⁸⁶⁴ ve orada bulunanlar da bu uygulamanın doğruluğunu teyit etmiştir. Buhârî bu rivayette Hz. Ömer'in birçok kişi tarafından bilinen uygulamanın kendisine gizli kaldığını dile getirdiğini, bir konuda hükmün gizli kalmasına örnek olarak zikretmiştir.

Buhârî'nin, *Kitâbü'l-i'tisâm*'da ictihaddan sonra takririn ne zaman geçerli olacağına değindiği görülür.⁸⁶⁵ O, "Hz. Peygamber'in gördüğü veya duyduğu bir şeye tepki göstermemesinin delil olması" başlığı⁸⁶⁶ altında ilk önce bu şekilde sessizliğin delil olmasının yalnızca Resûlullah (s.a.v.) için geçerli olacağına dair açıklama yapmıştır. Böylece o, takririnin de Hz. Peygamber'in Sünnet'i olduğunu ifade etmiştir.⁸⁶⁷ Buhârî devamla Hz. Peygamber'in hüküm koyma yetkisine değinmiş, "Delillerle bilinen hükümler ve delillerin manası ile tefsiri" babında⁸⁶⁸ bir sahâbînin keler/kertenkele etinin hükmünü sorması üzerine Resûlullah'ın (s.a.v.) "Ben onu yemiyorum fakat haram da kılmıyorum" buyruğuna yer vermiştir. Buhârî bu babda ayrıca hakkında yasaklama bulunmayan etlerin yenilmesi gibi örnekler üzerinden başlıkta belirttiği delilleri bilinen hükümlere açıklık getirmiş, hakkında özel bir hüküm bulunmayan şeyin kendi cinsinden genelleme içeren hükümlere dahil edileceğini göstermiştir. O, Hz. Peygamber'in teşrî yetkisinin haram hükmü koymasını içerdiğini "Mubah olduğu bilinen şeyler hariç Hz. Peygamber'in yasaklamasının haramlık ifade etmesi" başlığıyla⁸⁶⁹ ifade etmiştir.⁸⁷⁰

Kitap ve Sünnet'e uymanın önemini ifade eden Buhârî, bid'atlarla mücadele edilmesi hususuna özellikle yer vermiştir. O, "Hz. Peygamber'in 'Ümmetimden daima

---

⁸⁶³ Sevgili, *İmâm Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı*, s. 117.

⁸⁶⁴ Sabri Çap, "Hadis Usûlünde Rivâyetlerin Kaynağının Tespiti Meselesi", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, VI/2 (2008), s. 101-130, s. 111.

⁸⁶⁵ Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 457.

⁸⁶⁶ Buhârî, "İ'tisâm", 23.

⁸⁶⁷ Sevgili, *İmâm Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı*, s. 75-76; Kutluay, "İmâm Buhârî'nin Sünneti Müdafaası", s. 56-57.

⁸⁶⁸ Buhârî, "İ'tisâm", 24.

⁸⁶⁹ Buhârî, "İ'tisâm", 27.

⁸⁷⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 337.

hak üzere mücadele ederek galip gelecek bir zümre olacaktır' sözü" babında⁸⁷¹, bu görevin ilim sahiplerinde olduğunu ifade etmiştir.⁸⁷² Buhârî devamındaki babın başlığına⁸⁷³ *"Ya da sizi grup grup birbirinize düşürmeye ..."*⁸⁷⁴ âyetini serlevha yapmış, bu âyetin Hz. Peygamber'in ümmeti için umumî azaptan⁸⁷⁵ sakınması üzerine indiğini belirten rivayetle mücadelenin kâfire karşı olabileceği gibi ümmetin içinde olmasının da mümkün olduğuna dikkat çekmiştir.⁸⁷⁶ Bid'at karşısında mücadele vermemenin ümmeti sürükleyeceği buhranı da tasvir eden Buhârî, Kur'an ve Sünnet'ten uzaklaşarak bid'atlara yönelmenin önceki ümmetlerin yolundan gitmekle aynı olduğunu⁸⁷⁷ belirtmek için *"Hz. Peygamber'in 'Muhakkak sizler kendinizden önceki milletlere uyacaksınız' sözü"* başlıklı babda⁸⁷⁸ Hz. Peygamber'in bu husustaki hadislerine yer vermiştir.⁸⁷⁹ Buhârî'nin bu konuda dikkat çektiği bir diğer husus, günaha ve bid'ata öncü olanların kendi işledikleri fiillerin günahlarının yanında onları takip edecek kişilerin günahlarından da paylarının olacağıdır.⁸⁸⁰ O, *"Günah ya da kötülüğe öncü olan kimsenin günahı"* babında⁸⁸¹ *"...saptırdıkları kimselerin günahlarının da bir kısmını yüklenirler"*⁸⁸² âyetini zikrettikten sonra Hz. Peygamber'in, Hz. Âdem'in oğlu Kâbil'in ilk cinayeti işlemesi sebebiyle her öldürme

---

⁸⁷¹ Buhârî, "İ'tisâm", 10.

⁸⁷² İlim sahiplerinden kasıt Ehl-i hadîs olarak yorumlanmışsa da Buhârî'nin bu zümreyi daha kapsayıcı bir şekilde ifade etmesinin, onun hadis ilminin yanında fıkıh ve kelâm da yetkin oluşundan kaynaklandığı belirtilmiştir. Bkz. Kutluay, "İmâm Buhârî'nin Sünneti Müdafaası", s. 54; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 466.

⁸⁷³ Buhârî, "İ'tisâm", 11.

⁸⁷⁴ En'âm, 6/65.

⁸⁷⁵ İbn Battâl, ümmetin içindeki karışıklığın farklı fırkalara ayrılmak olduğunu ve bunun da Hz. Peygamber'in sakındığı azabın hafifletilmiş olduğu, ayrıca ümmetin günahlarına kefaretiliği taşıdığını belirtmiştir. Bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 360; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 296.

⁸⁷⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 296.

⁸⁷⁷ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 366; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 460.

⁸⁷⁸ Buhârî, "İ'tisâm", 14; Talbi, "Bid'atlar- I", s. 451.

⁸⁷⁹ Bu hadiste önceki ümmetlere uymak sünnet kelimesiyle anlatılmış, bunun "senen" kalıbında "öncekilerin yolları/sünnetleri" manasına geldiği belirtilmiştir. Bkz. Gözün, *Sünnet-Bid'at Tartışmalarının Mahiyeti ve Değerlendirilmesi*, s. 42.

⁸⁸⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 302; Gözün, *Sünnet-Bid'at Tartışmalarının Mahiyeti ve Değerlendirilmesi*, s. 29.

⁸⁸¹ Buhârî, "İ'tisâm", 15.

⁸⁸² Nahl, 16/25.

filinin günahından ona da bir pay yazılacağını bildirdiği hadisi bu hususta delil olarak nakletmiştir.⁸⁸³

Buhârî, bid‘atla nasıl mücadele edilmesi gerektiğini ele alırken “*Yüce Allah’ın ‘Fakat insan tartışmaya her şeyden daha çok düşkündür*”⁸⁸⁴ âyeti ile ‘*Kitap ehli ile ancak en güzel bir yolla mücadele edin*’⁸⁸⁵ âyeti” başlığında⁸⁸⁶ ilk âyetin müslümanlarla ikincisinin ise Ehl-i kitapla ilişkisine dair örnekler zikretmiştir. Başlık ve içeriğe göre Buhârî, bir insanın hatasının söylenmesinin meşru olduğunu⁸⁸⁷, bununla beraber kişinin bu tebliği tavsiye ettiği hayra muhalif bir şekilde kabaca yapmaması gerektiğine dikkat çekmiştir. Ayrıca Buhârî, bu babla, kulun sorumlulukları karşısında herhangi bir bahaneye sığınmaması gerektiğine değinerek⁸⁸⁸ kişinin kendi nefsiyle mücadele etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Devamındaki babın⁸⁸⁹ başlığını “*Yüce Allah’ın ‘Sizi insanlara şahit olasınız diye orta bir ümmet yaptık’ (Bakara, 2/143) âyeti ve Hz. Peygamber’in cemaatten yani âlimlerden ayrılmama*” şeklinde tayin ederek ümmetin mutedil olarak vasıflandırılışına ve bir arada kalması gerektiğine işaret eden Buhârî’nin, bu durumun gerçekleşebilmesi için tebliğin uygun bir dille yapılması gerektiğine dikkat çektiğini söylemek mümkündür. Buhârî ayrıca müslümanların birliğini zedeleyen ihtilafa “*İhtilafın çirkinliği*” babında⁸⁹⁰ yer vermiş, Hz. Peygamber’in vefatı yaklaştığında yanında bulunan sahâbenin birbiriyle çekişmesini hoş görmemesinden bahseden rivayete yer vermiştir. Dolayısıyla Buhârî, bid‘atla mücadele edilirken ümmetin birliğini zedeleyecek davranışları kabul etmemiştir.

Buhârî, *Kitâbü’l-i’tisâm*’da “*Hz. Peygamber’in ‘Ehl-i kitaba herhangi bir şey sormayın’ sözü*” başlıklı babda⁸⁹¹ dinî bilginin kaynağının Kur’an ve Sünnet olması

---

⁸⁸³ Buhârî iyiliğe öncülük ile ilgili bir rivayete *Kitâbü’l-meğâzî*’de yer vermiştir. Bu rivayette Hubeyb b. Adî’nin (ö. 4/625) öldürülmeden önce iki rekât namaz kıldığı anlatılırken Hubeyb’in böyle bir durumda yerine getirilebilecek yeni bir sünnet oluşturduğu belirtilmiştir. Buhârî, “*Meğâzî*”, 15; Gözün, *Sünnet-Bid’at Tartışmalarının Mahiyeti ve Değerlendirilmesi*, s. 30.

⁸⁸⁴ Kehf, 18/54.

⁸⁸⁵ Ankebût, 29/46.

⁸⁸⁶ Buhârî, “*İ’tisâm*”, 18.

⁸⁸⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 314.

⁸⁸⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 314.

⁸⁸⁹ Buhârî, “*İ’tisâm*”, 19.

⁸⁹⁰ Buhârî, “*İ’tisâm*”, 26.

⁸⁹¹ Buhârî, “*İ’tisâm*”, 25.

gerektiğine dikkat çekmiş, Ehl-i kitaba soru sorarak yahut onların anlattıklarına inanarak yanlışa düşülmemesi ve ilmî açıdan mesafeli davranılması gerektiğine işaret etmiştir.⁸⁹² O, bu başlık altında, Hz. Peygamber'in Ehl-i kitabın sözlerinin yalanlanmasını ya da tasdik edilmesini yasaklamasından bahseden hadise yer vermiştir. Bunun sebebinin daha iyi anlaşılmasını devamında zikredilen rivayet sağlamaktadır. Abdullah b. Abbas onlara soru sormanın yasaklanmasının sebebinin Ehl-i kitabın Allah'ın kendilerine indirdiği kitaplarını dünya menfaati için tahrif etmelerine rağmen “*Bu Allah'ın katındandır*” demeleri olarak açıklamış, bunun Kur'an tarafından kendilerine bildirildiğini hatırlatmıştır.⁸⁹³ İbn Battâl buradaki yasaklamanın, hakkında herhangi bir hüküm olmayan mesele için olduğunu, ayrıca soru sormanın yasaklanmayla Ehl-i kitaptan iman etmeyenlerin kastedildiğini belirtmiştir.⁸⁹⁴

Buhârî, *Kitâbü'l-i'tisâm*'ın son babında⁸⁹⁵ mü'minlerin birbirleri arasında danışma ile karar vermeleri ve bu hususta Allah'ın ve Resûlü'nün önüne geçmemeleri gerektiğini bildirmiştir.⁸⁹⁶ Burada o, Hz. Peygamber'in de hakkında hüküm verilmemiş bir meselede ashâbına danıştığını, bir karar verdiğinde onun arkasında durduğunu bildiren rivayetlere yer vermiştir.

Buhârî'nin bid'atle ilgili tutumu sonrasında bid'at ehliyle⁸⁹⁷ ilgili yaklaşımına ayrıca değinmek istiyoruz. Her ne kadar fitne hareketi sonrası bid'at ehlinde rivayet alınmamaya başlansa da⁸⁹⁸ Buhârî'nin bid'atçılıkla itham etmesine rağmen rivayetine

---

⁸⁹² Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 458; Kutluay, “İmâm Buhârî'nin Sünneti Müdafası”, s. 64.

⁸⁹³ Âl-i İmrân, 3/78.

⁸⁹⁴ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 391.

⁸⁹⁵ Buhârî bu babın başlığını “*Yüce Allah'ın 'Onların işleri, aralarında şûrâ (danışma) iledir.' (Şûrâ, 42/38), 'İş konusunda onlarla müşavere et.' (Âl-i İmrân, 3/159) emri ve danışmanın işe karar vermeden ve iş açığa çıkmadan önce olması. Çünkü Yüce Allah 'Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et' buyurmuştur. Hz. Peygamber bir işe kesin karar verip azmettiğinde hiçbir beşerin Allah'ın ve Resûlünün önüne geçemeyeceği*” şeklinde tayin etmiştir. Buhârî, “İ'tisâm”, 28.

⁸⁹⁶ Sevgili, *İmâm Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı*, s. 69.

⁸⁹⁷ İtikadî meseleler üzerinden Hz. Peygamber'in ve ashâbının uygulamalarını terk edenler için kullanılan bu tâbirle Hâriciler, Mürcie, Mu'tezile, Cehmiyye, Müşebbihe, Mücessime, Şîa gibi fırkalar kastedilmektedir. Bkz. Doğru, *İslam Kelamında Bid'at Kavramı*, s. 71; Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Bid'at”, *DİA*, X, 501-505, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s. 501.

⁸⁹⁸ Bu dönemde Ehl-i bid'at'e dair tutum hakkında bkz. Arif Ulu, “Cerh ve Ta'dil Kriteri Olarak Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bidat”, *Dinî Araştırmalar*, VIII/24 (2006), s. 133-142, s. 135-136; Atullah Şahyar, “Bid'at Ehlinde Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/24 (2013/1), s. 29-57.

yer verdiği râviler olmuştur.⁸⁹⁹ Onun hadis rivayet ettiği râviler hakkında çeşitli çalışmalar yapılmış olup bid'at ehli râviler karşısındaki tutumu incelenmiştir.⁹⁰⁰ Ancak bunlar arasında itikadî konularda bid'atçılar ve yalancılar olmadığı gibi⁹⁰¹

⁸⁹⁹ Bu konuda Buhârî'ye en çok eleştirinin İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) tarafından yapıldığı belirtilmiştir. Bkz. M. Hayri Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, 6. Baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018, s. 282; Özdemir, *Hadis Usulünde Ehl-i Bid'at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*, s. 87. Hüseyin Hansu, İbn Hacer ile Süyûtî'ye göre Kaderlikle itham edilmesine rağmen Buhârî ve Müslim'in hadis rivayet ettiği râvileri listelemiştir. Bkz. Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 181; Özdemir, *a.g.e.*, s. 3. Buhârî'nin özellikle itikadî görüşleri dolayısıyla tenkide uğrayan ve çeşitli bid'at fırkalarına mensup olmakla itham edilen râviler ve bu râvilere dair görüşleri için bkz. Doğanay, "Bid'atçılıkla Tenkid Edilen Buhârî Ravileri", s. 36-44. Buhârî'nin hocası olan Abbâd b. Ya'kûb'dan (ö. 250/864) aldığı "Hz. Peygamber'in namaza amel demesi ve 'Fatiha'yı okumayanın namazı yoktur' buyurması" babında (Buhârî, "Tevhîd", 48) yer verdiği ve en faziletli amelin sorulduğu rivayet ve hocasının güvenilirliği hakkında bkz. Serdar Demirel, "Sahîh-i Buhârî Râvisi Râfîzî Abbâd b. Ya'kûb: Şîvî ve Sünnî Kaynaklarına Göre Güvenirliğinin Değerlendirilmesi", *Sahîh-i Buhârî: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. Serdar Demirel vd., İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, cilt: I (2020), s. 45-60. Buhârî'nin *Sahîh*'te hadislerine yer verdiği Hâricilik'le itham edilen râviler ve zikrettiği rivayetlerine dair ise bkz. İdris İsvâvî, "Hâricilikle İtham Edilen Râviler ve Sahîh-i Buhârî'deki Rivâyetlerine Eleştirel Bir Yaklaşım", (çev. Metin Tekin), *Hadis Tetkikleri Dergisi*, XVI/1 (2018), s. 121-145, s. 130-142. Yapılan incelemede söz konusu hadisler arasında itikadî görüşlere dair bir rivayete rastlanmamıştır.

⁹⁰⁰ Özellikle İbn Hacer *Hedyü's-sârî*'sinde Buhârî'nin bu râvilerini çoğunlukla savunmuştur. O, Buhârî'nin râvilerinden bid'atçılıkla itham edilenlerin listesini oluşturmuş ve bu râvileri savunurken mezhebinin davetçisi olmayanların rivayetlerinin alınabileceğini belirtmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 384-456; Güneş, *Hadis Usulü Açısından Bid'at Ehli Râviler ve Rivâyetlerinin Değeri*, s. 82, 102-103. Bu ravilerin rivayetlerinin *Sahîh*'teki hadislere oranı için bkz. Aydın, "Ricâl Kaynaklarında Bid'at Ehli Hakkında Kullanılan Bazı Ta'dil Lafızları", s. 1210. İbn Hacer'in Buhârî'nin râvilerini savunuşu hakkında yapılmış çalışmalardan bazıları şunlardır: Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013); Harun Reşit Demirel, "İbn Hacer'in Takrîbü't-Tehzîb'de Buhârî'nin Bid'at Ehli Olmakla Cerh Edilen Râvilerinden Bahsetmesi ve Hedyü's-Sârî (Mukaddime)deki Müdafası" (*EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -, II/3 (2000), s. 29-60); Osman Oruçhan, "İbn Hacer'in Buhârî Ravileri Savunusu: Hedyü's-Sârî Özelinde Bir Değerlendirme" (*Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XVII/1 (2017), s. 83-125); a.mlf., "İbn Hacer'in Yalancılıkla İtham Edilen Buhari Ravileri Savunusu Üzerine Bir Değerlendirme" (*Turkish Studies=Türkoloji Araştırmaları*, XI/17 (2016), s. 487-518). Buhârî'nin râvileri hakkında yapılan diğer çalışmalardan bazıları ise şunlardır: Muhammed Veysel Emen, *Kaderlikle İtham Edilmiş Raviler: Sahîh-i Buhârî Örneği* (Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mardin 2020); Salâhaddin Polat, "Buhârî'nin Sahîh'ine Yapılan Tenkidler" (*Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 85-100); Mehmed Said Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri" (*İslâmî Araştırmalar*, X/1-2-3 (1997), s. 1-14); Mustafa Taş, "Buhârî'nin İlmî Şahsiyeti ve Cerh-Ta'dil İlmindeki Yeri" (*Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, XVI/1 (2016), s. 87-109); Halil İbrahim Turhan - Mustafa Taş, "Buhârî'nin Ehl-i Bid'at Râvileri ile İlgili Metodu" (*Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 9 (2016), s. 69-116).

⁹⁰¹ Mücteba Uğur, "Cerh ve Ta'dil İlmi Yönünden Sahihu'l-Buhârî Ravileri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XXXII (1992), s. 111-120, s. 120. Makalede cerh-ta'dil ilmi açısından Buhârî râvileri genel olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca Buhârî'nin rivayetleri kendine has bir metotla seçtiği, hocalarından hadis alırken hocasının durumu ve hadisin sıhhati dahil birçok bilgiyi göz önünde bulundurduğu belirtilmiştir. Bkz. Halil İbrahim Kutlay, "Buhârî'nin Sahîh'inde Hadis Râvileri İçin Uyguladığı İtikâ'/Seçicilik Metodu", *Sahîh-i Buhârî: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. Serdar Demirel vd., İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, cilt: I (2020), s. 13-44, s. 22; Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin*, s. 172. Buhârî râvisine güven

bid‘atçılığını insanlara yayma gayretinde olan kişiler de olmamıştır.⁹⁰² Buhârî, böyle kişilerin rivayetlerini çoğunlukla sahih hadisleri kuvvetlendirmek amacıyla kullanmıştır.⁹⁰³ Râvileri arasında tenkit edilmiş kişiler olsa da tekfir edilmiş kişiler olmadığı belirtilmiştir.⁹⁰⁴ Hâricîler’le ilgili bab başlıkları açması⁹⁰⁵, sahâbenin fitnelere karşı sözlü ve fiilî mücadelelerinden bahsetmesi⁹⁰⁶ ve *Sâhih*’inin sonunda yer alan *Kitâbü’t-tevhîd* için belirlediği isminden de anlaşılacağı üzere Buhârî’nin, bid‘at ehli olan fırkalarla fikrî savaşın gerekli olduğu kanaatini taşıdığı âşikârdır.⁹⁰⁷ Ayrıca Buhârî, bu fırkaların özellikle isimlerini zikredip birbiriyle kıyaslayarak şerli olduklarını *Halku ef‘âli’l-ibâd*’da dile getirmektedir.⁹⁰⁸ Nitekim o, itikadî konularda

---

duyduğunda ise isnadın ya da metnin şüphesine göre hareket ettiği belirtilmektedir. Bkz. Nour Alhila, “İmâm Buhârî’nin *Sâhih*’inde “Râvî Şüpheye Düştüğünde” Takip Ettiği Yöntem”, *Sâhih-i Buhârî: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. Serdar Demirel vd., İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, cilt: III (2020), s. 67-110, s. 68. Ancak buna rağmen Buhârî’nin Hz. Ali’yi şehit eden İbn Mülcem’e (ö. 40/661) methiyeler yazan İmrân b. Hittân’dan (ö. 84/703) hadis alması, *Sâhih*’teki hadislerin her birinin hatadan berî olmadığını göstermesi olarak yorumlanmıştır. Bkz. Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, s. 173. Nitekim bu methiyelerin mezhep dâilîğinden geri kalır yanı yoktur. Demirel, “Sâhih-i Buhârî Râvisi Râfîzî Abbâd b. Ya‘kûb: Şîî ve Sünnî Kaynaklarına Göre Güvenirliliğinin Değerlendirilmesi”, s. 55.

⁹⁰² Bu râvilerin sayıları hakkında farklı tespitler için bkz. Özdemir, *Hadis Usulünde Ehl-i Bid‘at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*, s. 98. Böylesi râvilerin rivayetlerinden yararlanılmasının sebepleri arasında, adalet sıfatlarını muhafaza etmeleri, bid‘atlerini yaymama ya da onlardan rivayet edilen konuların kendi bid‘atleriyle ilgili olmaması, dinin aslı unsurlarına ya da mütevâtir haberlere ters düşmemesi gibi hususlar sebep gösterilmektedir. Bkz. Dayhan, *Buhârî’ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, s. 80; Ahmet Demirci, “Bidatçılık”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5 (1988), s. 71-86, s. 82-83. Buhârî’nin adalet sıfatını kaybetmemiş olmak şartıyla yalnızca bid‘at ehli râvilerden rivayet edilen hadislerin kaybolmamasını da murat ederek onlardan hadis aldığı ancak takıyye gibi bir aşırılık dolayısıyla Şîîler’den rivayet almakta çok temkinli davrandığı belirtilmektedir. Bkz. Halil İbrahim Turhan-Mustafa Taş, “Buhârî’nin Ehl-i Bid‘at Râvileri ile İlgili Metodu”, s. 101. Buhârî’nin bid‘at ehli râvilerden nakledilen hadislere hangi eserinde yer verdiği hususunda bkz. Turhan- Taş, “a.g.e.”, s. 74-107. Buhârî’nin hocalarından olup Cehmî ve Mürcîî olmakla itham edilen Yahyâ b. Sâlih (ö. 222/837) örneği için bkz. Çınar, *Ehli Bid‘at Olarak Cerh Edilen Râviler ve Rivâyetlerinin Değeri*, s. 131-138.

⁹⁰³ Mustafa Taş, “Çeşitli Nedenlerle Tenkit Edilen Bazı Râvilere Karşı Buhârî’nin Metodu”, *Hadis ve Sîyer Araştırmaları*, II/2 (2016), s. 11-31, s. 13. Buhârî kimi zaman bu râvilerin rivayetlerini ta‘lik veya mütâbaat yoluyla aktarmıştır. Bkz. Mesut Çetin, *Hadis İlimlerinde Ehl-i Bid‘at ve Rivâyeti: Ebû Muâz ve Abbâd b. Mansur Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bingöl 2021, s. 27-28.

⁹⁰⁴ Bkz. Şahin, *Bid‘at ile İlgili Hadislerin Tahkik, Tahriç ve Değerlendirilmesi*, s. 32; Çetin, *Hadis İlimlerinde Ehl-i Bid‘at ve Rivâyeti: Ebû Muâz ve Abbâd b. Mansur Örneği*, s. 24.

⁹⁰⁵ Buhârî, “İstîtabetü’l-mürteddîn”, 6-7; Güneş, *Hadis Usûlü Açısından Bid‘at Ehli Râviler ve Rivâyetlerinin Değeri*, s. 45.

⁹⁰⁶ Buhârî, “İstîtabetü’l-mürteddîn”, 7; Güneş, *Hadis Usûlü Açısından Bid‘at Ehli Râviler ve Rivâyetlerinin Değeri*, s. 46.

⁹⁰⁷ Özdemir, *Hadis Usulünde Ehl-i Bid‘at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*, s. 96-101.

⁹⁰⁸ Buhârî, Râfıza, Kaderiyye ve Harûriyye’nin şerli olduğunu dile getirdikten sonra Cehmiyye’nin hepsinden daha şerli olduğunu belirtmiş (Buhârî, *Halku ef‘âli’l-ibâd*, I, 82; Güneş, *Hadis Usûlü Açısından Bid‘at Ehli Râviler ve Rivâyetlerinin Değeri*, s. 52) hatta onların küfre girdiğini ifade

kabul etmediği görüşleri delilleriyle reddederken aslında kimleri bid‘at ehli olarak nitelendirdiğini de göstermektedir. Buna rağmen halku’l-Kur‘ân meselesi dolayısıyla Buhârî’nin de Ehl-i bid‘at olarak anılmış olması oldukça mânidardır.⁹⁰⁹

Buhârî, her ne kadar *Kitâbü’l-i ‘tisâm* adlı bir bölüm oluşturarak başlık içerisinde ele aldığımız konuları derli toplu işlemişse de *Sahîh*’in muhtelif yerlerinde de bid‘at ve bid‘at ehline dair açıklamalar yapmıştır. “*Haşr’ın mahiyeti*” başlığı⁹¹⁰ altında İbn Abbas’tan rivayet edilen hadiste Hz. Peygamber, ümmetinden cehenneme sevk edilecek insanları görünce Allah’a ilticası sonrası Allah’ın O’na (s.a.v) “*Onların senden sonra dinde ne bid‘atlar meydana getirdiğini sen bilemezsin!*” diye karşılık verilmesi üzerine Hz. Peygamber’in “*Ben onlara, sadece bana emrettiğin şeyi söyledim: Benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah’a kulluk edin (dedim). Aralarında bulunduğum sürece onlara şahit (ve örnek) idim. Ama beni içlerinden aldığımda, artık üzerlerine gözetleyici yalnız sen oldun. Sen, her şeye hakkıyla şahitsin. Eğer onlara azap edersen, şüphe yok ki onlar senin kullarıdır. Eğer onları bağışlarsan, yine şüphe yok ki sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin.*”⁹¹¹ âyetini okuyacağını fakat bunun karşılığında O’na (s.a.v.) “*Bunlar ökçelerine basarak geri dönmüş mürted olmakta devam etmişlerdir*” denileceğini bildirmektedir. Burada da Buhârî’nin bid‘at konusundaki tavrını görmek mümkündür. O, Hz. Peygamber’in öğrettiği ve örnek olarak yaşadığı dinin dışında herhangi bir yaşayışı kabul etmediğini beyan etmektedir. Nitekim hadisin bu minvalde iman üzere olmasına rağmen büyük günah işleyen ve bid‘at ehli olan zümreye işaret ettiği belirtilmiştir.⁹¹²

Hesaba çekilmeden cennete girecek insanlardan bahsettiği babda⁹¹³ Buhârî’nin zikrettiği ilk hadiste Cebrail (a.s.) Hz. Peygamber’e bu kimselerin yalnızca Rablerine

---

etmiştir. Buhârî, *a.g.e.*, I, 51-60; Özdemir, *Hadis Usulünde Ehl-i Bid‘at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*, s. 30. Buhârî daha çok halku’l-Kur‘ân meselesinde Ehl-i hadîse muhalif görüş beyan edenler hakkında düşüncelerine yer vermiştir. Bu firkalar için sarf ettiği sözlere ise halku’l-Kur‘ân bahsinde yer verildiğinden tekrarına lüzum görmüyoruz.

⁹⁰⁹ Aydın, “*Ricâl Kaynaklarında Bid‘at Ehli Hakkında Kullanılan Bazı Ta’dil Lafızları*”, s. 1199.

⁹¹⁰ Buhârî, “*Rikâk*”, 45.

⁹¹¹ Mâide, 5/117-118.

⁹¹² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 386. Kirmânî ise bu insanlar arasında günahkar mü’minler olabileceği gibi mürtedlerin de olabileceğini belirtmiştir. Bkz. Kirmânî, *Sahîhu Ebî Abdillâh el-Buhârî bi-Şerhi’l-Kirmânî*, XXIII, 64; Şahin, *İman Küfür ve Nifâka Taalluk Eden Amellerle İlgili Hadislerin İncelenmesi*, s. 49.

⁹¹³ Buhârî, “*Rikâk*”, 50.

güvendiklerini ve dinde olmayan ateşle dağlama tedavisi ile rukye yapmadıklarını ve bir şeyleri uğursuz saymadıklarını haber vermiştir. Yine Buhârî, Kevser havuzu ile ilgili hadisleri derlediği babda⁹¹⁴ Hz. Peygamber'in, havuz başında ümmeti olarak tanıdığı insanların dinde bid'atlar çıkardıkları için oradan uzaklaştırılacaklarından bahseden hadisleri nakletmektedir.

Buhârî, "*Hâricîler'in ve inkârcuların kendilerine delil getirildikten sonra öldürülmesi*" başlıklı babda⁹¹⁵ bid'at ehli olan Hâricîler'i inkârcularla bir gördüğünü göstermektedir.⁹¹⁶ O, Tevbe sûresi 115. âyeti⁹¹⁷ sonrasında İbn Ömer'in bu kimseleri Allah'ın kötü yaratıkları olarak gördüğünü ve onların kafirler hakkında inen âyetleri müslümanların aleyhine te'vil ettiklerini söylediğini nakletmiştir.⁹¹⁸ Hz. Ali'den rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber, âhir zamanda gelecek ve Kur'an'dan bir şeyler okumalarına rağmen imanları gönüllerine inmeyen bir toplumdan haber vermektedir. Yine bir başka hadiste kıskanılacak derecede namaz kılsalar dahi kalplerine Kur'an işlememiş bu kişilerin dinden çıktıkları anlatılmaktadır. Buhârî, Hâricîler'in de inkârculardan olduklarını belirterek fikren çatıştığı diğer fırkaların arasından Hâricîler'e dair tavrını açıkça ifade etmektedir.

Buhârî, Sünnet'in vahiy ürünü olduğunu ve Hz. Peygamber'in Sünnet'ine bağlanmanın zorunlu olduğunu belirtip hakkında hüküm verilmemiş meselelerde Resûlullah'ın (s.a.v.) teşrî yetkisinin olduğunu beyan etmiştir. O, nassa dayanmayan akıl yürütmeyi bid'at olarak görmüş, hakkında bilgi olmayan bir konuda konuşulmaması gerektiğini, kişiyi ilgilendirmeyen konuda ise soru sorulmasının kerih görüldüğünü ifade etmiştir. Kur'an ve Sünnet'e dayanan kıyası kabul eden Buhârî, ilim ehlinin icihad yapabileceğini, hükmün yanlış olması halinde terkedileceğini belirtmiştir. Bid'atla mücadeleye önem veren Buhârî, dinin aslında olmayan şeylerin ümmetin birliğine zarar vereceğini ileri sürmüştür. Ehl-i bid'atın yanlış tutumlarını Kitap ve Sünnet çerçevesinde cevaplayan Buhârî, bid'at ehli olarak görülen râvilerden

---

⁹¹⁴ Buhârî, "Rikâk", 53; Şahin, *İman Küfür ve Nifâka Taalluk Eden Amellerle İlgili Hadislerin İncelenmesi*, s. 49.

⁹¹⁵ Buhârî, "İstitâbetü'l-mürteddîn", 6.

⁹¹⁶ Özdemir, *Hadis Usulünde Ehl-i Bid'at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*, s. 30.

⁹¹⁷ "...Doğru yola ilettikten sonra, sakınacakları şeyleri kendilerine apaçık bildirmedikçe, Allah bir toplumu saptıracak değildir." Tevbe, 9/115.

⁹¹⁸ Buhârî, "İstitâbetü'l-mürteddîn", 6; Güneş, *Hadis Usûlü Açısından Bid'at Ehli Râviler ve Rivâyetlerinin Değeri*, s. 47.

mezhebinin dâîliğini yapmayan kişilerin dinin aslına uygun olan rivayetlerini almakta bir beis görmemiştir.⁹¹⁹

X. ÂHÂD HABERLERİN DELİL DEĞERİ

İslâm dininin yayılmasındaki en önemli araçlardan biri olan hadislerin sahâbe zamanından itibaren kimler tarafından nakledildiğine dikkat edilmiştir. Vahyin indiği dönemde hadislerin yazılmaması ve Resûlullah'tan (s.a.v.) sonra yaşanan siyasî çekişmeler bu konuda oldukça etkili olmuştur.⁹²⁰ Hz. Peygamber zamanından itibaren sahâbede izleri görülen bu hassas tavır muhaddisler tarafından da takip edilmiş; haberin kimler tarafından nakledildiği, râvinin güvenilirliği gibi meseleler göz önüne alınarak nakillerde bulunulmuştur. Yalan üzerinde anlaşmaları mümkün olmayacak sayıda kişinin⁹²¹ kendileri gibi bir gruptan hadis rivayet etmesi olarak tanımlanan mütevâtir⁹²² hadis genel kabul görmüşken tevâtür derecesine ulaşmayan âhâd⁹²³ haberin delil olup olmayacağı yahut hangi konularda delil sayılabileceği tartışma konusu olmuştur.⁹²⁴

Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*'de haber-i vâhidin delil olabileceğini ispatlamak için *Kitâbü ahhâri'l-âhâd* adıyla müstakil bölüm tahsis etmiştir.⁹²⁵ Mu'tezile âlimlerinin

⁹¹⁹ Aydın, "Ricâl Kaynaklarında Bid'at Ehlî Hakkında Kullanılan Bazı Ta'dil Lafızları", s. 1210; Turhan-Taş, "Buhârî'nin Ehl-i Bid'at Râvileri ile İlgili Metodu", s. 108.

⁹²⁰ Mustafa Bozkurt, "Müslüman Kelamında Haberin Bilgi Değeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLVIII/2 (2007), s. 83-100, s. 99.

⁹²¹ Bu kişilerin sayısı hakkında çeşitli rakamlar zikredilmiş olup hâkim olan görüşte sayıya önem verilmemektedir. Bkz. Bozkurt, "Müslüman Kelamında Haberin Bilgi Değeri", s. 99; Yılmaz, "Kelâm İlminde Mütevâtir Haberin Bilgi ve Delil Değeri", s. 206.

⁹²² Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 7. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013, s. 91; Ali Osman Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, 2. Baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014, s. 54-57.

⁹²³ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 232; Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, s. 74-76.

⁹²⁴ Koçyiğit, "Âhâd Haberlerin Değeri", s. 132.

⁹²⁵ Her ne kadar bu bölümün müstakil olup olmadığı tartışılmışsa da (İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 233) Buhârî'nin izlediği strateji, bölümün müstakil olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bkz. Şule Öt, *Kitâbu Ahhâri'l-Âhâd'ı Çerçevesinde Buhârî'nin Haber-i Vâhid Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 66. *Sahîh*'in nüshaları arasındaki karşılaştırmalar için bkz. Ramazan Özmen, "el-Buhârî'nin Haberi'l-Vâhid Savunusunda Kullandığı Hadislerin Huciyeti Üzerine Bir İnceleme", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -, XIII/39 (2009), s. 133-154, s. 134-136. Ayrıca bu bölüm, Buhârî'nin özgünlüğü noktasında diğer hadis kitaplarında bulunmamasıyla dikkat çekmektedir. Özmen, "a.g.e.", s. 223; Mustafa Ertürk, "Haber-i Vâhid", *DİA*, 349-352, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, s. 351.

haber-i vâhidin delil olamayacağına dair kitap yazdıkları bir dönemde o, 6 babda zikrettiği yirmi bir hadisle⁹²⁶ Ehl-i hadîsin görüşünü beyan etmiş⁹²⁷, çağdaşı olan muhaddislerin aksine kelâmî bir ölçüde bu rivayetleri incelemiştir.⁹²⁸ Buhârî'nin bölüm sıralamasında haber-i vâhidle ilgili meseleleri ele aldığı bölüm sonrasında *Kitâbü'l-i'tisâm bi'l-kitab ve's-sünne*'yi tertip etmesi Kitap ve Sünnet'e bağlılığıyla⁹²⁹ beraber Kur'an'da geçmeyen bir hususun Hz. Peygamber'den gelmesinin⁹³⁰, hatta bu haberin âhâd olarak da muhatabına ulaşmasının bağlayıcılığını savunduğunu göstermektedir.⁹³¹ Mütevâtir olarak görülen haberlerin Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadisler içinde oldukça az olmasının⁹³² yanında mütevâtir haberi bile

---

⁹²⁶ İbn Hacer bu sayıyı yirmi iki olarak vermektedir. Fakat elimizde matbu nüshada da yirmi bir hadis olduğu görülmektedir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 235. Buhârî'nin bu bölümde zikrettiği hadislerin *Kütüb-i Sitte*'de haber-i vâhidin delil olduğunu ispatlamak için nakledilmediği belirtilmektedir. Bkz. Öt, *Kitâbu Ahbâri'l- Âhâd'ı Çerçevesinde Buhârî'nin Haber-i Vâhid Anlayışı*, s. 97-98.

⁹²⁷ Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 72. Buhârî'den önce haberin güvenilirliğini sorgulayanlardan Ebû Hanîfe'nin, bir kişinin haberi üzerine amel edilmeyeceğini savunduğu belirtilmektedir. Ünal, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, s. 134. Buna rağmen itikadî bazı meselelerde ise haber-i vâhid'i delil olarak kullanmıştır. Bkz. Rıza Korkmazgöz, "Kelâm İlminde Haber-i Vâhidin Bilgi ve Delil Değeri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XVIII/1 (2018), s. 225-258, s. 245. Şâfiî'nin ise âhâd haberi Kur'an'da geçmeyen konularda bile delil olarak kullandığı zikredilmektedir. Bu hususta verdiği örnekler için bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle (İslam Hukukunun Kaynakları)* (çev. Abdülkadir Şener vd.), 4. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 2007, s. 221-256; Hüseyin Güleç, "Âhâd Haberlerin Kur'an'a Arzı", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/2 (2017), s. 1-17, s. 10. Ahmed b. Hanbel, sahâbeden itibaren tebe-i tâbiîn dâhil sıhhati kabul görmüş haberi mânen mütevâtir saymaktadır. Bkz. Yılmaz, "Kelâm İlminde Mütevâtir Haberin Bilgi ve Delil Değeri", s. 212. Mâlik b. Enes de sahih âhâd haberin delil olacağını benimsemektedir. Bkz. Koçyiğit, "Âhâd Haberlerin Değeri", s. 132. Mâlik b. Enes râvide aradığı şartlar dışında âhâd haberde Kur'an'ın zâhirine, Medine ehlinin ameline, sahâbe kavline, maslahata, sedd-i zerâiye vb. uygunluğu da dikkate almaktadır. Recep Özdemir, "İmam Mâlik'in Metodolojisinde Haber-i Vâhidin Kaynak Değeri", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Amasya İlahiyat Dergisi]*, sayı: 7 (2016), s. 179-213, s. 209.

⁹²⁸ Farklı hadislerle Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî âhâd haberi fikhî meselelerde kullanarak delil olarak kabul etmişlerdir. Öt, *Kitâbu Ahbâri'l- Âhâd'ı Çerçevesinde Buhârî'nin Haber-i Vâhid Anlayışı*, s. 115.

⁹²⁹ Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 110.

⁹³⁰ Bardakoğlu, "Buhârî'nin Hukukçuluğu", s. 209.

⁹³¹ Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, s. 110.

⁹³² Mütevâtir hadislerin sayısı hakkında çeşitli kabuller olmakla beraber üç yüz kadar olan bu hadisler rivayet edilegelenler arasında oldukça azdır. Bkz. Mustafa Karataş, *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Sayısı*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017, s. 190; Korkmazgöz, "Kelâm İlminde Haber-i Vâhidin Bilgi ve Delil Değeri", s. 255.

yorumlayarak reddeden Mu‘tezile, musannifi *Kitâbü ahbâri’l-âhâd*’ı yazmaya iten sebepler arasındadır.⁹³³

Buhârî haber-i vâhidin dinî hükümlerde delil olacağını göstermek için “*Doğru sözlü (sâdik) bir kişinin ezan, namaz, oruç, farzlar ve dinî hükümler hakkındaki haberlerinin geçerli oluşu*” başlıklı bab⁹³⁴ ile bu bölüme başlamıştır. Buhârî’nin konunun başında “vâhid” kelimesiyle tercih ettiği bab başlığı, âhâd haberi tek kişinin haberi olarak değerlendirdiğini yani “fert, garîb” şeklinde kelimeyi sözlük anlamında kullandığını göstermektedir.⁹³⁵ O, “...Öyleyse onların her kesiminden bir grup da, din konusunda köklü ve derin bilgi sahibi olmak ve döndükleri zaman kavimlerini uyarmak için geri kalsa ya! Umulur ki sakınırlar.”⁹³⁶ âyetini naklederek konuya başlamıştır. Bu âyette, geride bilgi sahibi olmak için kalacak kişilerin dini, inanç ve amel yönünden bütünüyle öğrenecekleri muhakkaktır. Savaştan dönenlere de öğrendiklerini anlatmaları emri, Buhârî nezdinde âhâd haberinin inanç ile amel konularını kapsadığının Kur’an merkezli delilidir.⁹³⁷

Buhârî ilk babda, “*Eğer inananlardan iki grup birbirleriyle savaşarlarsa...*”⁹³⁸ âyetindeki “tâifetâni/iki grup” tâbirinin karşılıklı çarpışan iki kişiyi de kapsayabileceğinin Arap dili açısından mümkün olduğunu belirterek tek kişinin bu âyetin kapsamına gireceğini belirtmiştir.⁹³⁹ Ayrıca fâsık kişinin dahi haberinin delil olma ihtimalini “*Size bir fâsık bir haber getirirse, doğruluğunu araştırın...*”⁹⁴⁰ âyetini

---

⁹³³ Akyüz, “İmam Buhârî’nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması”, s. 169. Buhârî’nin bu bölümü İmam Şâfiî’den esinlenerek yazdığı kabul edilmiştir. Bkz. Kutluay, “İmâm Buhârî’nin Sünneti Müdafaası”, s. 62.

⁹³⁴ Buhârî, “Ahbâru’l-âhâd”, 1.

⁹³⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 233; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 450; Kutluay, “İmâm Buhârî’nin Sünneti Müdafaası”, s. 60.

⁹³⁶ Tevbe, 9/122. Buhârî’nin tâifeden bahseden bu âyeti tek kişiden bahseden bu konuda delil getirmesi zayıf bir hüküm çıkarma olarak görülmüştür. Özmen, “el-Buhârî’nin Haberi’l-Vâhid Savunusunda Kullandığı Hadislerin Hucciyeti Üzerine Bir İnceleme”, s. 242.

⁹³⁷ Muhammed Nasiruddîn Elbânî, “Âhâd Hadislerin Akâid ve Ahkâmında Huccet Olması Meselesi” (çev. Ahmet Yıldırım), *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 9 (2002), s. 125-143, s. 129.

⁹³⁸ Hucurât, 49/9. Buhârî’nin tâife kelimesi için bu âyeti delil getirmesi de aynı şekilde sağlıklı bir istidlal yapmaması olarak yorumlanmıştır. Özmen, “el-Buhârî’nin Haberi’l-Vâhid Savunusunda Kullandığı Hadislerin Hucciyeti Üzerine Bir İnceleme”, s. 244.

⁹³⁹ Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, s. 166; Kutluay, “İmâm Buhârî’nin Sünneti Müdafaası”, s. 63. Buhârî’den önce aynı görüşü ifade eden Şâfiî haber-i vâhid konusunda kendisinden sonraki usulcileri etkilemiştir. Özmen, “el-Buhârî’nin Haberi’l-Vâhid Savunusunda Kullandığı Hadislerin Hucciyeti Üzerine Bir İnceleme”, s. 242-243.

⁹⁴⁰ Hucurât, 49/6.

naklederek dikkatlere sunan muhaddis, önemli olanın, haberi getiren kişinin güvenilirliği olduğunu göstermiştir.⁹⁴¹ *Sahîh*'ini râvilerin güvenilir olmasına dikkat ederek tasnif eden⁹⁴² Buhârî, bu âyetle güvenilir bir kişiden gelen haberin kabul edilmesi gerektiğini, fâsıktan gelen haberi araştırma sorumluluğu üzerinden desteklemektedir.⁹⁴³

Mezkûr âyetleri naklettikten sonra Buhârî, “Hz. Peygamber emirleri birbiri ardına tek tek nasıl gönderdi? Eğer onlardan biri unutursa o *Sünnet*'in hükmüne döndürülür.” diyerek haber-i vâhidin dinin yayılmasındaki rolüne de dikkat çekmiş ve bu uygulamanın Resûlullah'a (s.a.v.) ait olduğuna işaret edip konuya dair hadisleri zikretmiştir.⁹⁴⁴ Buhârî burada ilk olarak Mâlik b. Huveyris'den (ö. 74/694) bir hadis nakletmektedir. Bu hadise göre Hz. Peygamber'in yanında yirmi gece kalan ve yaşları birbirine yakın genç bir grup, dinî vecibeleri onlara öğretme ve vakti geldiğinde ezan okuyup beraberce namaz kılmaları emriyle ailelerinin yanına dönerler. Bu hadiste ezandan bahsedilmesi ve bab başlığında da ezan kelimesinin geçmesi dolayısıyla tek kişinin haberinin ezan vaktinin tayin edilmesi hususunda delil olacağını savunduğu düşünülse⁹⁴⁵ de bu heyetin Resûlullah'dan (s.a.v.) öğrendikleri dinî bilgilerin hepsini ailelerine ve kavimlerine öğretecek olmaları, musannifin âhâd habere dair yaklaşımının daha genel bir çerçevede olduğunu göstermektedir.⁹⁴⁶ Heyetten birkaç kişinin öğrendikleri bir bilgiyi insanlara aynı anda ulaştırma ihtimali olmasına rağmen Buhârî'nin bu hadisi burada zikretmesi, bu insanların fert fert yapacakları tebliği âyetlerde işaret ettiği tâife kelimesi ile aynı minvalde değerlendirdiğini göstermektedir.

Necran halkına elçi olarak sahâbeden bir tek kişinin seçilmesi de dinî konuları insanlara bir kişinin ulaştırmasının yeterli olacağına dair delil olarak zikredilmiştir.⁹⁴⁷

---

⁹⁴¹ Öt, *Kitâbu Ahbâri'l- Âhâd'ı Çerçevesinde Buhârî'nin Haber-i Vâhid Anlayışı*, s. 70.

⁹⁴² Koçyiğit, “Âhâd Haberlerin Değeri”, s. 137.

⁹⁴³ Elbânî, “Âhâd Hadislerin Akâid ve Ahkâmda Hüccet Olması Meselesi”, s. 130.

⁹⁴⁴ Bir kişinin diğerinin ardından gitmesi ve onu düzeltmesi haberin tek kişiden geliyor olmasını değiştirmemektedir. Bkz. Kirmânî, *Sahîhu Ebî Abdillâh el-Buhârî bi-Şerhi'l-Kirmânî*, XXV, 15.

⁹⁴⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 234.

⁹⁴⁶ Özmen, “el-Buhârî'nin Haberi'l-Vâhid Savunusunda Kullandığı Hadislerin Hucciyeti Üzerine Bir İnceleme”, s. 239.

⁹⁴⁷ Hz. Peygamber Necran halkına dini tebliğ etmesi için Ebû Ubeyde'yi (ö. 18/639) göndermiştir. Buhârî bu hadisi naklettikten sonra Ebû Ubeyde'nin güvenilirliğinden bahseden bir rivayete yer vererek âhâd haberin güvenilir kişiden gelmesi gerektiğine dair görüşünü desteklemektedir. Ayrıca

Hız. Ömer'in ensardan biriyle Hız. Peygamber'den öğrendiklerini birbirlerine aktardıklarına dair rivayet de bu görüşü desteklemektedir. Buhârî devamla gönderilen emirlerin getirdiği haberlerden bahsederek, birbirini doğrulayan bu haberlerin âhâd haber olmaktan çıkmayacağına da işaret etmektedir.⁹⁴⁸

Buhârî, haber-i vâhide göre amel edenlerden bahseden hadislerden sonra Hız. Peygamber'in bir topluluğun başına tayin ettiği kumandanın dinin hükümlerine aykırı olan emrine uyulmamasını belirten “*Mâsiyet konusunda kula itaat yoktur. İtaat ancak meşrû işlerdedir*” sözü ile doğrulayışını nakletmektedir. Buhârî bununla her ne kadar âhâd haberi kabul etse de bu haberin içeriğinin değerlendirilmesi gerektiğine de işaret etmekte, âdil kişinin meşrû sözüne itibar edileceğine dikkat çekmektedir.⁹⁴⁹ Buhârî'nin hemen ardından zikrettiği hadiste ise Resûlullah'ın (s.a.v.), aralarında hükmetmesi için gelen iki kişinin haberi üzerine verdiği hüküm anlatılmaktadır. Zina eden kişiye dair verilen hüküm Kur'an'da geçmediği için Buhârî'nin bu hadisi burada zikretmesi, haber-i vâhidin Kur'an'da bulunmayan bir meselede de delil olacağını Hız. Peygamber'in emrini yerine getiren sahâbî üzerinden göstermek içindir.⁹⁵⁰

Buhârî'nin bu babda zikrettiği hadisler arasında namaz, ezan, orucun başlama vakti/imsak, kıblenin değişimi, içkinin haram kılınması gibi meselelerde güvenilir bir kişinin haberi üzerine amel edildiğine dair örnekler de yer almaktadır. O, bunlarla âhâd haberin dinin yayılmasındaki yerini göstermekte ve câiz olduğuna işaret etmektedir. Ahkâma dair konularda sahâbenin de tek kişinin haberine göre hareket ediyor olması bu haberin delil olduğunu kuvvetlendirmektedir.⁹⁵¹ Çünkü Hız. Peygamber

---

bu sahâbî itikad ve amel konularının hepsini nakledeceğinden Buhârî, tek kişiden gelecek itikadî konulardaki haberleri de kabul etmek gerektiğini savunmaktadır. Öt, *Kitâbu Ahbâri'l- Âhâd'ı Çerçevesinde Buhârî'nin Haber-i Vâhid Anlayışı*, s. 81-82. Buna benzer diğer bir örnek Hız. Peygamber'in Muâz b. Cebel'i Yemen'e dini öğretmek için göndermesidir. Resûlullah (s.a.v.) Muâz'a önce itikadî meseleleri tebliğ etmesini, bunları kabul etmeleri halinde ahkâma dair sorumlulukları aktarmasını emretmiştir (Buhârî, “Tevhîd”, 1). Ehl-i kitap olan halk önce itikadî haberleri alacak, İslâm dinini kabul etmeleri halinde hükümlere muhatap olacaktır. Öt, a.g.e., s. 95.

⁹⁴⁸ Koçyiğit, “Âhâd Haberlerin Değer”, s. 140.

⁹⁴⁹ Öt, *Kitâbu Ahbâri'l- Âhâd'ı Çerçevesinde Buhârî'nin Haber-i Vâhid Anlayışı*, s. 84. Buhârî bu babda dinî bir hükmü araştıran ve sonunda Hız. Peygamber'e soran başka sahâbîlerin de haberine yer vererek bu görüşünü delillendirmektedir.

⁹⁵⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 238; Özmen, “el-Buhârî'nin Haberi'l-Vâhid Savunusunda Kullandığı Hadislerin Hucciyeti Üzerine Bir İnceleme”, s. 148.

⁹⁵¹ Buhârî'nin bab başlığında kullandığı “icâze” kelimesi ile bunu kastettiği kabul edilmiştir. Bkz. Kirmânî, *Sahîhu Ebî Abdillâh el-Buhârî bi-Şerhi'l-Kirmânî*, XXV, 14; Öt, *Kitâbu Ahbâri'l- Âhâd'ı Çerçevesinde Buhârî'nin Haber-i Vâhid Anlayışı*, s. 68; Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değer*, s. 176.

hayattayken sahâbeden herhangi biri haberi kendisine getiren kişiyi yalanlamamış ve duyduklarını Resûlullah’a (s.a.v.) doğrulatmadan önce uygulamaya başlamıştır.⁹⁵² Hz. Peygamber’den sonra bu şekilde gelen haberi bir başka kişiyle doğrulamak isteyen ilk iki halifenin tavrı da haberin âhâd olarak gelişini değiştirmemektedir.⁹⁵³

Buhârî’nin bu babda haber-i vâhidin delil olarak kabul edilmesi gerektiğini savunurken zikrettiği bir hadis, tek kişiden gelen haberin geçerli olmayacağını savunanlar tarafından da delil kabul edilmektedir. Ebû Hüreyre’den nakledilen bu hadiste Hz. Peygamber, namazı kısa kıldığı için kendisini uyaran bir sahâbînin doğru söyleyip söylemediğini yanındakilere sormuş, sahâbenin o kişiyi onaylaması üzerine kalkıp namazını tamamlamıştır. Hz. Peygamber’in duyduğunu yanındakilerden teyit ettirmesi kıldığı namaza dair kanaati ile kendisine söylenenin çelişmesinden kaynaklandığından âhâd haberin delil olmasına engel bir durum yoktur.⁹⁵⁴ Her ne kadar buradaki metodu eleştirilse⁹⁵⁵ de Buhârî bu hadisi, haberin araştırılmasına dair fikrine bir destek olarak zikretmiş olabilir. Ayrıca bu uyarıyı cemaatin doğrulaması muhaddisin dördüncü babda yer verdiği birbiri ardına giden insanların aktarılan haberi âhâd olmaktan çıkarmadığı⁹⁵⁶ mesajıyla da uyumludur.

Buhârî, Zübeyr b. Avvâm’ın (ö. 36/656) düşmanın durumunu öğrenmek için tek başına gönderilmesini⁹⁵⁷, Hz. Peygamber’in evine müsaade ile girilmesini emreden âyeti⁹⁵⁸ uygularken sahâbenin izni kendilerine ileten tek kişinin haberi ile hareket

---

⁹⁵² Koçyiğit, “Âhâd Haberlerin Değeri”, s. 134.

⁹⁵³ Koçyiğit, “Âhâd Haberlerin Değeri”, s. 139-140. Buhârî benzer örneklere *Kitâbü’l-i’tisâm*’da ictihadın neden gerektiğini belirttiği “Hz. Peygamber’in hükümleri insanlar için gizli değildi. Bazı sahâbîler Hz. Peygamber’in yanında bulunmadıkları için İslâm’la ilgili meseleleri bilmezlerdi” babında yer vermektedir. Buhârî, “İ’tisâm”, 22.

⁹⁵⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 237.

⁹⁵⁵ Burada namazın yanlış kılındığını orada bulunanların hepsinin dile getirmesi göz önüne alınarak muhaddisin bu hadisi nakletmesi kendi metoduyla uyuşmadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Bkz. Özmen, “el-Buhârî’nin Haberi’l-Vâhid Savunusunda Kullandığı Hadislerin Huciyeti Üzerine Bir İnceleme”, s. 141.

⁹⁵⁶ Kirmânî, *Sahîhu Ebî Abdillâh el-Buhârî bi-Şerhi’l-Kirmânî*, XXV, 17.

⁹⁵⁷ Buhârî, “Ahbâru’l-âhâd”, 2. Buhârî bu hadisi bir başka yerde daha bab başlığında tek kişiye vurgu yaparak nakletmiştir. Buhârî, “Cihad”, 41.

⁹⁵⁸ Ahzâb, 33/53. Hz. Peygamber’in hâne-i saâdetine girişte nasıl davranılacağını öğreten, dolayısıyla insanları ahlâkî ve sosyal yönden geliştirmek amacıyla inen bir âyeti delil getirmesi, Buhârî’nin yerinde bir çıkarım yapmadığı şeklinde yorumlanmıştır. Bkz. Ramazan Özmen, “el-Buhârî’nin Haberi-i Vâhid Savunusunda Kullandığı Ayetler Üzerine Bir İnceleme”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX/1 (2009), s. 217-251, s. 247.

etmelerini⁹⁵⁹ ve Hz. Peygamber'in valileri, kumandanları ve krallara mektubunu götüren elçilerini tek kişi olarak tayin etmesini⁹⁶⁰ âhâd haberin delil olarak kabul edilmesine örnekler olarak zikretmektedir. Nitekim bu örnekler, tek kişinin haberiyle bir topluluğun amel etmesi yönünden önem arz etmekte ve onun görüşünü desteklemektedir.⁹⁶¹

Haber-i vâhidin delil olabileceğini ifade ederken ahkâma dair verdiği örnekler göz önünde bulundurularak, Buhârî'nin âhâd haberin itikadî konularda delil olmayacağını savunduğunu düşünenler olmuştur.⁹⁶² Ancak o, Hz. Peygamber'in Abdülkays elçilerinin sorularını cevapladıktan sonra onlara, duyduklarını kavimlerine anlatmalarını emrettiği hadisi de bu bölümde nakletmektedir.⁹⁶³ Heyette bulunanların Hz. Peygamber'den öğrendiklerini tek tek öğrenmeleri ve bu haberleri her birinin ayrı ayrı kavimlerine iletmeleri durumu, haber-i vâhidin delil olmasını kuvvetlendirici niteliktedir.⁹⁶⁴ Bununla beraber heyetin cennete girecek amelleri öğrenme istekleri üzerine hadiste iman akidelerinin sayılması, onların aslında itikadî şeyleri de öğrendiklerini ve dolayısıyla tek kişinin haberinin itikadî meselelerde de hüccet olduğunu göstermektedir. Mezkûr hadisi bu bölümde zikrederek Buhârî, itikadî konularda âhâd haberi delil kabul ettiğini dile getirmektedir.⁹⁶⁵ Onun, *Sahîh*'inde itikadî konularda âhâd haberleri kullanması da bununun ayrı bir delilidir.⁹⁶⁶

Hz. Peygamber'in evine girmek için müsaade isteyen Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'a Resûlullah'ın (s.a.v.) cennet müjdesini tek kişinin getirmesine yer veren Buhârî⁹⁶⁷, gaybî bir haberin âhâd haber olarak gelmesini kabul etmektedir.⁹⁶⁸

---

⁹⁵⁹ Buhârî, "Ahbâru'l-âhâd", 3; Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, s. 166; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 451.

⁹⁶⁰ Buhârî, "Ahbâru'l-âhâd", 4.

⁹⁶¹ Sevgili, *İmâm Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı*, s. 82.

⁹⁶² Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XXV, 18. Buhârî bab başlığında sâdık kişiye vurgu yaptığı için Kirmânî de bu kelime üzerinden aynı hususu kabul etmektedir. Kirmânî, *Sahîhu Ebî Abdillâh el-Buhârî bi-Şerhi'l-Kirmânî*, XXV, 14; Özmen, "el-Buhârî'nin Haberi'l-Vâhid Savunusunda Kullandığı Hadislerin Hucciyeti Üzerine Bir İnceleme", s. 134.

⁹⁶³ Buhârî, "Ahbâru'l-âhâd", 5. Buhârî burada zikrettiği hadisi, bab başlığında tek kişiye vurgu yaparak bir başka yerde daha zikretmiştir. Buhârî, "Ezân", 17.

⁹⁶⁴ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 452.

⁹⁶⁵ Öt, *Kitâbu Ahbâri'l-Âhâd'ı Çerçevesinde Buhârî'nin Haber-i Vâhid Anlayışı*, s. 95.

⁹⁶⁶ Örneğin ana rahminde insanın kaderinin yazılmasından bahsedilen hadisin (Buhârî, "Kader", 1) âhâd olarak rivayet edildiği belirtilmiştir. Bkz. Koçyigit, "Âhâd Haberlerin Değeri", s. 141.

⁹⁶⁷ Buhârî, "Ahbâru'l-âhâd", 3.

⁹⁶⁸ Öt, *Kitâbu Ahbâri'l-Âhâd'ı Çerçevesinde Buhârî'nin Haber-i Vâhid Anlayışı*, s. 90.

Akîdevî konuların temelini oluşturan Allah'a ait bilgiler müşâhede edilemeyecek bilgi⁹⁶⁹ olsa da cennet müjdesi gibi bir haberi onun özellikle zikretmesi dinî hükümlerin dışında kalan ve tek kişiden gelen gaybî herhangi bir bilgiyi kabul ettiğini gösterir. Nitekim o, bu babda başlık sonrasında bu hususun açıkça anlaşılması için “Eğer ona bir kişi izin verirse içeri girmesi câiz olur” şeklinde bir açıklama yapmıştır. Yine bu babda zikredilen hadislerin ilkinde haber getiren tek kişinin ev halkından bir kadın olması mümkün olduğundan, Buhârî'nin tek bir kadının haberini geçerli gördüğü anlaşılmaktadır.⁹⁷⁰ İkinci hadiste ise Hz. Ömer'in hizmetliden aldığı haber üzerine Hz. Peygamber'in yanına girmesinden bahsedilmektedir. Bununla Buhârî, haberi getiren kişinin sosyal statüsünün haberin güvenilirliğini ya da değerini değiştirmeyeceğini kabul etmektedir.⁹⁷¹

Buhârî, “Tek kadının haberi”⁹⁷² başlıklı bab ile bölüm sonunda âhâd haberin tek bir kadından geldiğinde nasıl değer göreceğine değinmiştir.⁹⁷³ Bu babda sahâbe, Hz. Peygamber'in hanımlarından birinin sözüyle yedikleri yemeği bırakmışlardır. Buhârî'nin Resûlullah'ın (s.a.v.) hanımlarından gelen haberle misafirin içeri girişinden bahseden hadisi de bu bölümde zikretmesi haber-i vâhidin bir kadından gelmesinin de aynı şekilde delil niteliği taşıdığını gösterir.⁹⁷⁴

Her ne kadar Buhârî bu konuyu özel bir bölümde ele aldıysa da *Sahîh*'in farklı bölümlerinde meşrû şeylerde idarecilere itaat⁹⁷⁵ ve tek kişinin bir olayın mahiyetini araştırması⁹⁷⁶ gibi hususlara değinmiştir.⁹⁷⁷ Buhârî'nin *Sahîh*'inin birçok yerinde zikrettiği hadislerin âhâd haber cinsinden olması, onun eserini bu kabule göre tasnif

⁹⁶⁹ Yılmaz, “Kelâm İlminde Mütevâtir Haberin Bilgi ve Delil Değeri”, s. 204.

⁹⁷⁰ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 452-453; Öt, *Kitâbu Ahbâri'l- Âhâd'ı Çerçevesinde Buhârî'nin Haber-i Vâhid Anlayışı*, s. 89.

⁹⁷¹ Öt, *Kitâbu Ahbâri'l- Âhâd'ı Çerçevesinde Buhârî'nin Haber-i Vâhid Anlayışı*, s. 90.

⁹⁷² Buhârî, “Ahbâru'l-âhâd”, 6.

⁹⁷³ Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, s. 166.

⁹⁷⁴ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XXV, 33; Özmen, “el-Buhârî'nin Haberi'l-Vâhid Savunusunda Kullandığı Hadislerin Hucciyeti Üzerine Bir İnceleme”, s. 152; Öt, *Kitâbu Ahbâri'l- Âhâd'ı Çerçevesinde Buhârî'nin Haber-i Vâhid Anlayışı*, s. 97; Sevgili, *İmâm Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı*, s. 82.

⁹⁷⁵ Buhârî, “Ahkâm”, 4.

⁹⁷⁶ Buhârî, “Ahkâm”, 39.

⁹⁷⁷ Öt, *Kitâbu Ahbâri'l- Âhâd'ı Çerçevesinde Buhârî'nin Haber-i Vâhid Anlayışı*, s. 100, 104.

ettiğini göstermektedir.⁹⁷⁸ Buna rağmen onun eserindeki bütün hadislerin mütevâtir olarak görülmesi⁹⁷⁹ gerçekten uzak bir kabuldür.⁹⁸⁰

Kitâbü ahhâri 'l-âhâd'ı Mu'tezile⁹⁸¹, Şîa ve Hâricîler'e⁹⁸² karşı yazdığı kabul edilen⁹⁸³ Buhârî, kendisine güvenilen tek kişinin haberinin itikad, ibadet, ahkâm, devlet idaresi, ahlâk gibi hususlarda nakledeceği haberin kaynak değeri taşıdığını, fâsık birinin haberinin ise araştırılması gerektiğini ve dinin emirleriyle çelişmeyecek haberin kabul edileceğini göstermektedir. Gaybî haberleri de konuya dâhil eden ve haberi getiren kişinin sosyal statüsünün ya da cinsiyetinin fark oluşturmayacağına işaret eden Buhârî, âhâd haberin Sünnet'teki yerine ve dinin yayılmasındaki rolüne dikkat çekmektedir. Buhârî aslında tüm bu kabulleriyle, başta Mu'tezile olmak üzere haber-i vâhid'i delil olarak görmeyen ekollere karşı Ehl-i hadîsin görüşünü dile getirmiştir. Ayrıca bu bölüm ile Buhârî, nakil varken kıyası kabul etmediğini, onun yerine haberle amel edilmesi gerektiğini savunmuştur. Onun bu tavrı, habere değer verseler de akıl ile ulaşılabilecek bilgiyi nakle tercih edenlerin görüşlerini reddedip Ehl-i hadîs çizgisinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

XI. GAYBÎ HABERLER

Hız. Peygamber'in vahiy aracılığıyla insanlığa bildirdikleri, insanların duyu organlarıyla ulaşamayacağı türdendir. Dolayısıyla şahit olunamayan veya gizlenen hususlar için kullanılan gayb kelimesi⁹⁸⁴, İslâm dininin özellikle inanç konularını ihtiva eden haberleriyle yakından ilgilidir. Kur'an'da geçmiş kavimler ve yaşanmış

---

⁹⁷⁸ Elbânî, "Âhâd Hadislerin Akâid ve Ahkâmında Hüccet Olması Meselesi", s. 130.

⁹⁷⁹ İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü envâ'i ulûmi'l-hadîs*, s. 28.

⁹⁸⁰ Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, s. 106. Bu kabulün mümkün olmayacağını göstermesi noktasında *Sahîh*'te eleştirilen 120 kadar rivayet hakkında bkz. Kırbasoğlu, a.g.e., s. 268-282.

⁹⁸¹ Mu'tezile, en az iki kişiden şahitli olarak gelen haberi kabul etmektedir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 233. Buhârî'nin burada tek kişiye vurgu yaparak konuyu ele alması usulle ilgili var olan böylesi bir tartışmaya cevap niteliği taşımaktadır. Özmen, "el-Buhârî'nin Haber-i Vâhid Savunusunda Kullandığı Âyetler Üzerine Bir İnceleme", s. 227-228.

⁹⁸² Hâricîler Nûr sûresi 2. âyette zinâ eden kadın ve erkeğe sopa cezasına âhâd olan recm cezasının muhalefet etmesi, kimi âhâd haberlerin birbirlerine muhalif olmaları ya da farklı lafızlarla gelmeleri dolayısıyla haber-i vâhid'i kabul etmemektedirler. Yusuf Şevki Yavuz, "Haber-i Vâhid-Kelâm", *DİA*, XIV, 352-355, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, s. 352-353.

⁹⁸³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 233; Öt, *Kitâbu Ahhâri 'l-Âhâd'ı Çerçevesinde Buhârî'nin Haber-i Vâhid Anlayışı*, s. 114.

⁹⁸⁴ İlyas Çelebi, "Gayb", *DİA*, XIII, 404-409, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, s. 404.

olaylar⁹⁸⁵, şu anda şahit olamadığımız âlemler ve varlıklar⁹⁸⁶ ile gelecekte gerçekleşecek hâdiseler⁹⁸⁷ hakkında âyetler mevcuttur.⁹⁸⁸ İnsanların gaybı bilmesi ise vahiy olmadan mümkün değildir. Bazı âyetlerde⁹⁸⁹ Allah Teâlâ'nın gaybı kimseye tamamen açmadığı, ancak peygamberlerine dilediği ölçüde bildirdiği geçmektedir.⁹⁹⁰ İtikadî konuları barındıran hadislerde gaybî haberler önemli bir yekün tutmaktadır. Allah'ın zâtı ve sıfatları, meleklerle cinlerin varlığı gibi inanç konuları başta olmak üzere kıyamet öncesi gerçekleşecek hâdiseler, ahiretin varlığı ve ahirette yaşanacak hâdiselere dair bilgiler insanın duyu organlarıyla bilmesi mümkün olmayan cinstendir. Hz. Peygamber fizikî ya da fizik ötesi olan gaybî bilgileri vahiy aracılığıyla edindikten sonra insanlığa ulaştırmakla görevli olduğundan, bu konulara dair hadisler İslâm âlimlerince önemsenmiştir.⁹⁹¹

Buhârî *Kitâbü't-tevhîd*'in başlarında insanların duyu organlarıyla bilemeyeceği bilgilere yer vermiş, gaybın bilgisinin mutlak mânada Allah katında olduğunu dile getirmiştir.⁹⁹² Bab başlığında Allah'ın ilmine işaret eden âyetlere⁹⁹³ yer verdikten sonra o, Hz. Âişe'nin Mesrûk'a “*Her kim ‘Muhammed Rabbini gördü’ diye hadis rivayet ederse yalan söylemiştir. Çünkü Allah ‘Gözler onu göremez’⁹⁹⁴ demektedir. Yine her kim sana Muhammed’in gaybı bildiğini rivayet ederse yalan söylemiştir. Çünkü Allah ‘Allah’tan başka kimse gaybı bilemez’⁹⁹⁵ diye söylüyor*” şeklindeki sözlerine yer vermektedir. Ayrıca Abdullah b. Ömer'den rivayet edilen hadiste Resûlullah (s.a.v.) rahimlerde olanı, yarın ne olacağını, yağmurun ne zaman yağacağını, bir insanın nerede öleceğini ve kıyametin ne zaman kopacağını yalnızca

---

⁹⁸⁵ Âl-i İmrân, 3/44; Hûd, 11/49.

⁹⁸⁶ Sebe', 34/14; Fâtır, 35/1.

⁹⁸⁷ Rûm, 30/1-5; Kamer, 54/45.

⁹⁸⁸ Kâmil Çakın, “Fiten Rivayetlerinin Tabiatı”, *Türkiye’de Dinler Tarihi’nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük*, Ed. Ahmet Hikmet Eroğlu, Ankara: Berikan Yayınları, 2016, s. 251-270, s. 252-253; Muhsin Demirci, “Gaybî Bir Bilgi Kaynağı Olarak Vahiy”, *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları-V: (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-I), Tartışmalı İlmî Toplantı, 12-13 Ekim 2002*, Ed. Bedreddin Çetiner, İstanbul: Ensar Neşriyat, cilt: V (2003), s. 79-98, s. 90-91.

⁹⁸⁹ Meryem, 19/78; Hûd, 11/49.

⁹⁹⁰ Çakın, “Fiten Rivayetlerinin Tabiatı”, s. 251.

⁹⁹¹ Demirci, “Gaybî Bir Bilgi Kaynağı Olarak Vahiy”, s. 80-81.

⁹⁹² Buhârî, “Tevhîd”, 4.

⁹⁹³ Cin, 72/26; Lokmân 31/34; Nisâ, 4/166; Fâtır, 35/11; Fussilet 41/47.

⁹⁹⁴ En‘âm, 6/103.

⁹⁹⁵ Neml, 27/65.

Allah'ın bildiğini söylemiş ve bunları gaybın anahtarı olarak nitelendirmiştir. Bu babda hem başlıkta hem de yer verdiği hadislerde özellikle kıyamet bilgisine yer veren Buhârî, kıyametin bilgisinin yalnızca Allah katında olduğunu vurgulamıştır.

A. Fiten ve Melâhim

Hız. Peygamber'in kendisinden sonra ortaya çıkacağını bildirdiği dinî ve siyâsî karışıklıklara, savaş ve ölümle sonuçlanan olaylara ve kıyamet alâmetlerine dair hadisler, daha çok fiten ve melâhim adıyla⁹⁹⁶ Câmî türü hadis kitaplarının ana bölümleri arasında yer almıştır.⁹⁹⁷ İslâm âlimlerinin yakından ilgilendiği ve müstakil eserler dahi yazılan bu konuda erken dönemde detaylı çalışmalar yapılmıştır.⁹⁹⁸ Bu konuda gelen haberlerde genel ifadeler olduğu gibi belli kişi ya da olaylara dair bilgiler de bulunmaktadır.⁹⁹⁹

Buhârî, *Sahîh*'inde, *Kitâbü'l-fiten* adıyla bir bölüm oluşturmuş ve yarısından fazlası gelecekte haber veren, geri kalanı da müslümanlara zarar verecek meselelere dair Hz. Peygamber'in genel uyarılarını içeren seksen rivayet nakletmiştir.¹⁰⁰⁰ Kıyamet kavramı, birey, toplumlar ve âlem için ayrı ayrı düşünülebilecek geniş bir kavramdır. Buhârî *Kitâbü'l-fiten*'de ilk önce toplumların felaketine sebep olacak hususlara yer vermiş, sonrasında ise kıyamet alâmetlerine değinmiştir.¹⁰⁰¹ Bu bölümde, toplumsal karışıklıklara oldukça yer veren musannifin *Kitâbü'l-fiten*'i Hâricîler hakkında yazdığı kabul edilmiştir.¹⁰⁰²

Buhârî bu konuda ilk olarak Hz. Peygamber'den gelen gaybî haberlerin kabul edilip edilemeyeceğini dile getirmiştir. O, “Yüce Allah'ın “Sadece içinizden

---

⁹⁹⁶ Söz konusu hadisler Kütüb-i sitte'de Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce'de aynı isimdeki bölümlerde geçmektedir. İlyas Çelebi, “Fiten ve Melâhim”, *DİA*, XIII, 149-153, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, s. 149.

⁹⁹⁷ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 98.

⁹⁹⁸ Nuaym b. Hammâd'ın (ö. 228/843) *Kitâbü'l-fiten*'i en detaylı ilk çalışma olarak kabul edilmektedir. Bkz. Çakın, “Fiten Rivayetlerinin Tabiatı”, s. 254-255.

⁹⁹⁹ Çelebi, “Fiten ve Melâhim”, *DİA*, XIII, 151.

¹⁰⁰⁰ Mustafa Ertürk, *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)*, Ankara: Fecr Yayınları, 2017, s. 241.

¹⁰⁰¹ Çakın, “Fiten Rivayetlerinin Tabiatı”, s. 259-260.

¹⁰⁰² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 344.

zulmedenlere erişmekle kalmayacak olan bir azaptan sakının”¹⁰⁰³ sözü ve Hz. Peygamber’in *fitnelere sakındırması hakkındaki hadisler*” adlı babla¹⁰⁰⁴ bölüme başlamış ve aynı minvalde üç hadis nakletmiştir. Hadislerde Hz. Peygamber Kevser havuzunun başındayken ümmetinin O’nun yanına yaklaştırılmayacağı, bunun sebebinin de Resûlullah’a (s.a.v.) “*Sen bilmiyorsun, onlar gerisin geriye (dinlerinden) döndüler*” denilerek haber verileceği bildirilmektedir. Bu hadisler Hz. Peygamber’in gayba dair her şeyi bilmediğini gösterir.¹⁰⁰⁵ Burada Buhârî, Hz. Peygamber’in bütün gayba muttali olmadığını göstermemekle beraber kullandığı başlıkla Resûlullah’tan (s.a.v.) gelen gaybî haberlerin kesin delil olduğuna da dikkat çekmiştir.¹⁰⁰⁶ Ayrıca o, başlıkta yer verdiği âyetle fitnenin toplumsal bir olgu olduğunu dile getirmiştir. Bununla beraber Buhârî, fitnelerin ilk sebebinin Kur’an ve Sünnet’ten ayrılmak olduğuna burada yer verdiği hadislerle dikkat çekmiştir.¹⁰⁰⁷

Hz. Peygamber’in fitne zamanına dair verdiği haberlerden örnekler zikreden Buhârî, “*Hz. Peygamber’in, ‘Benden sonra hoşlanmayacağınız birtakım işler göreceksiniz’ sözü*” başlıklı babda¹⁰⁰⁸ Resûlullah’ın (s.a.v.) Havz-ı Kevser başında kavuşana kadar sabredilmesi ve ümmetin birliğine zarar verecek yanlış işlere karışılmaması hususundaki ihtarlarına yer vermiştir.¹⁰⁰⁹ Nitekim devamındaki babda Buhârî, müslümanlar arasında çıkacak fitnenin ümmetin helâkine sebep olacağını bildiren rivayeti “*Hz. Peygamber’in ‘Ümmetimin helaki beyinsiz birtakım genlerin eliyle olacaktır’ sözü*” başlığı altında¹⁰¹⁰ zikretmiştir. Bu bölümde Buhârî, özellikle fitne zamanında toplumdaki kargaşayı beslemenin kötülüğüne dikkat çeken hadisleri devamlı vermektedir.¹⁰¹¹ Bunlar arasında her geçen günün öncekinden daha kötü

---

¹⁰⁰³ Enfâl, 8/25. Buhârî bu minvalde Hz. Peygamber’in fitnelere Allah’a sığındığını bildiren rivayetlere bu bölümde yer vermektedir. Buhârî, “Fiten”, 15.

¹⁰⁰⁴ Buhârî, “Fiten”, 1.

¹⁰⁰⁵ Çelebi, “Fiten ve Melâhim”, *DİA*, XIII, 151.

¹⁰⁰⁶ Çalışmamızda Buhârî’nin bu kabulüne Âhâd Haberlerin Delil Değeri başlığı altında yer verdik.

¹⁰⁰⁷ Rafiye Öznül Sarp, *Fiten ve Melâhim Edebiyatı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 27.

¹⁰⁰⁸ Buhârî, “Fiten”, 2.

¹⁰⁰⁹ Sarp, *Fiten ve Melâhim Edebiyatı*, s. 27.

¹⁰¹⁰ Buhârî, “Fiten”, 3.

¹⁰¹¹ Ertürk, *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)*, s. 243.

olacağı¹⁰¹², insanların birbirine kılıç çekecek kadar ileri gidebileceği bildirilmiş¹⁰¹³, müslümanların birliğinden ayrılmayarak Kuran ve Sünnet üzere yaşamak emredilmiştir.¹⁰¹⁴ Ayrıca o, fitne ve zulmün taraftarının çoğalmasına hizmet etmenin kötülüğüne değinerek¹⁰¹⁵ fâsıkların artışının toplumun helâkini getireceğini¹⁰¹⁶, böyle bir durumda oturan insanın ayakta olan birinden daha hayırlı olacağını bildiren hadisi nakletmiştir.¹⁰¹⁷

Buhârî, *Kitâbü'l-fitnen*'de “Hz. Peygamber'in, ‘Yaklaşan bir kötülükten dolayı vay Arapların haline’ ifadesi” babında¹⁰¹⁸ Ye’cûc ve Me’cûc’ün seddinde bir delik açıldığını bildiren hadisi naklederek Ye’cûc ve Me’cûc’ün kıyamete yakın ortaya çıkacağını kabul etmiş¹⁰¹⁹, fitnenin insanlar arasında zuhur edeceği zamanın yaklaştığına dikkat çekmiştir. Yine o, “Hz. Peygamber'in ‘Fitne doğu tarafından gelecektir’ hadisi” başlıklı babda¹⁰²⁰ fitnelerin evlere yağmur gibi yağacağını, depremlerin ve insanlar arasındaki çatışmaların artacağını haberlerini nakletmiştir.

Buhârî, Hz. Peygamber'in, başlarına bir kadının hükümdar olduğu toplumun helak olacağını bildirdiği hadisini naklettikten sonra Cemel vakası ile ilgili rivayetlere yer vermiştir.¹⁰²¹ Böylece o, müslümanlar arasında çıkacak karışıklıklardan bir kısmının daha ilk zamanlarda ortaya çıkmış olduğunu göstermiştir. Musannif devamındaki babda¹⁰²² yer verdiği “Allah'ın bir kavme azap indirdiğinde azap, o kavmin içinde bulunan her ferde gelir. Sonra her biri kendi ameline göre diriltilir.” hadisi ile kargaşa zamanında sâlih amel işleyen insanların bu işten etkilenmeyeceğine ve kötü amel işlemedikleri için fitnenin onların günahlarını temizleyeceğine, fitnenin ancak fâsıklar için bir azap olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁰²³

---

¹⁰¹² Buhârî, “Fiten”, 6.

¹⁰¹³ Buhârî, “Fiten”, 7, 8, 10.

¹⁰¹⁴ Buhârî, “Fiten”, 11.

¹⁰¹⁵ Buhârî, “Fiten”, 12.

¹⁰¹⁶ Buhârî, “Fiten”, 4.

¹⁰¹⁷ Buhârî, “Fiten”, 9.

¹⁰¹⁸ Buhârî, “Fiten”, 4.

¹⁰¹⁹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 11.

¹⁰²⁰ Buhârî, “Fiten”, 16.

¹⁰²¹ Buhârî, “Fiten”, 18.

¹⁰²² Buhârî, “Fiten”, 19.

¹⁰²³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 60.

Buhârî kıyamet alâmetleri arasında kıyamete doğru insanlığın karşılaşacağı olayları sıralamış, münafıklığın artacağını ve insanların rahatça iki yüzlülük yapabileceğini¹⁰²⁴, batılın galip gelmesi dolayısıyla¹⁰²⁵ insanların artık ölümü temenni edeceklerini¹⁰²⁶, insanların puta tapacaklarını ve yöneticilerinin sözlerinden çıkmayacaklarını¹⁰²⁷ bildiren hadisleri zikrederek insanların sosyal bir felaketle karşı karşıya kalacaklarını ifade etmiştir.¹⁰²⁸ Buhârî devamında kıyametin büyük alâmetlerinden ilkinin insanları doğudan batıya sürükleyecek bir ateş olduğunu ve bu ateşin uzak beldelerden görüleceğini, Fırat nehrinin suyu çekilince bir hazine çıkacağını bildiren rivayetleri nakletmiştir.¹⁰²⁹ Buhârî, “*Ahir zamanda sadaka verecek insan bulamamak*” başlığı¹⁰³⁰ altında ise *Kitâbü'l-fiten*'de ilk defa kıyamet alâmetlerinin birçoğunu içeren Ebû Hüreyre'nin rivayetine yer vermiştir. Bu hadiste Hz. Peygamber, davaları bir olan insanlar birbiriyle savaşmadıkça, otuz kadar deccâl türeyip kendilerini Allah ya da resul olarak tanıtmadıkça, insanlar arasından ilim alınmadıkça¹⁰³¹, depremler çoğalmadıkça, zaman kısalmadıkça, fitneler çoğalmadıkça, adam öldürme vakaları çoğalmadıkça, dünya malı çoğalıp da zekât verecek kimse kalmadıkça, yüksek bina yapmada yarışılmadıkça, insanlar ölümü temenni etmedikçe ve güneş batıdan doğmadıkça kıyametin kopmayacağını; kıyametin kopuşunun ise çok ani olacağını bildirmiştir.¹⁰³²

Buhârî büyük alâmetlerden ateş için farklı bab açtığı gibi Deccâl için de ayrı bir bab¹⁰³³ açmış, bu başlıkta on rivayete yer vermiştir. Burada kaydedilen rivayetlerde Deccâl'in müminleri saptıramayacağı, onun gözünün bozuk ve şaşkı olduğu¹⁰³⁴,

---

¹⁰²⁴ Buhârî, “Fiten”, 21.

¹⁰²⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 58.

¹⁰²⁶ Buhârî, “Fiten”, 22.

¹⁰²⁷ Buhârî, “Fiten”, 23; Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 229.

¹⁰²⁸ Kâmil Çakın, “Fiten Rivayetleri Bağlamında Toplumların Çöküşü”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/10 (2018), s. 1-29, s. 21.

¹⁰²⁹ Buhârî, “Fiten”, 24.

¹⁰³⁰ Buhârî, “Fiten”, 25.

¹⁰³¹ Benzer rivayetler için bkz. Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 339-342.

¹⁰³² Çakın, “Fiten Rivayetleri Bağlamında Toplumların Çöküşü”, s. 6.

¹⁰³³ Buhârî, “Fiten”, 26.

¹⁰³⁴ Deccâl'in bu kadar belli bir bedenî arıza ile kendisini kusursuz olan Allah olarak tanıtmamasının haber verilmesi, müslümanların bu imtihan karşısında sebatlarını sağlayacak bir unsur olarak görülmüştür. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 99.

Medine'ye giremeyeceği¹⁰³⁵, o geldiğinde Medine'nin üç defa sallanacağı, onun fitnesinden Allah'a sığınmak gerektiği, beraberinde getirdiği ateş ve suyun zâhirinden farklı olacağı ve gözlerinin arasında kâfir yazdığı bildirilmektedir. Buhârî, *Kitâbü'l-fiten*'de son babı¹⁰³⁶ Ye'cûc ve Me'cûc için tayin etmiş, bölümün başında yer verdiği hadisleri yeniden zikrederek bölümü bitirmiştir. Bunun sebebi, nakledilen hadisler ışığında fitnenin uzak olmadığını hatırlatmak, insanların bu noktada kendisini koruması gerektiğini dile getirmek olmalıdır.

Sahîh'in farklı yerlerinde kıyamet ve alâmetleriyle ilgili rivayetlere yer veren Buhârî, Hz. Peygamber'in kıyametin kopmasını göz açıp kapamak veya daha kısa bir süre olarak tasvir ettiği hadislerini “*Hz. Peygamber'in “Ben ve kıyamet şu ikisi gibi yakın gönderildik” sözü*” babında¹⁰³⁷ zikrederek kıyametin yakınlığına dikkat çekmiştir. Bunun ardından kıyametin gelişini haber verecek büyük hâdiselerin olacağına dikkat çekmek için “*Güneşin batıdan doğması*” başlıklı babda¹⁰³⁸ nakledilen hadiste kıyametin koparken ne denli hızlı olacağına dair çeşitli örnekler verilirken, güneşin batıdan doğuşu gerçekleştikten sonra iman edenlerin imanlarının kabul görmeyeceği bildirilmektedir. O, “*Emanetin yok olması*” babında¹⁰³⁹ Hz. Peygamber'in kıyamet öncesi gerçekleşecek hâdiseleri soran sahâbîye emanetin zâyi edileceğini yani işin liyakat sahibine verilmeyeceğini bildirdiği hadislerle güvenilir insanların azalacağına yer veren hadisleri nakletmektedir.¹⁰⁴⁰ “*Sâlih insanların ölmesi*” adlı babda¹⁰⁴¹, Hz. Peygamber'in insanlar arasından sâlih insanların birer birer öleceğini bildirdiği hadisini naklederek Buhârî, hayır sahibi kimselerin azalmasını kıyametin alâmetleri arasında zikretmiştir.¹⁰⁴²

---

¹⁰³⁵ Buhârî devamındaki “*Deccâl'in Medine'ye giremeyeceği*” başlıklı babda Deccâl'in Medine'ye girişine meleklerin engel olacağını, şehrin yakınlarında çorak bir araziye ineceğini, insanların arasından hayırlı birinin onun karşısına çıkarak “*Sen Resûlullah'ın (s.a.v.) haber verdiği Deccâl'sın*” diyerek ona karşı çıkacağını ve bunun üzerine Deccâl'in o adamı öldürüp yeniden dirilteceğini bildiren rivayetlere yer vermiştir. Buhârî, “*Fiten*”, 27.

¹⁰³⁶ Buhârî, “*Fiten*”, 28.

¹⁰³⁷ Buhârî, “*Rikâk*”, 39.

¹⁰³⁸ Buhârî, “*Rikâk*”, 40; Mustafa Öztürk, “*Buhârî'de Dünya ve Ahiret Algısı (Kitâbu'r-Rikâk Örneği)*”, *Marîfe: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, XII/2 (2012), s. 67-92, s. 81.

¹⁰³⁹ Buhârî, “*Rikâk*”, 35.

¹⁰⁴⁰ Öztürk, “*Buhârî'de Dünya ve Ahiret Algısı*”, s. 80.

¹⁰⁴¹ Buhârî, “*Rikâk*”, 9.

¹⁰⁴² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 252.

Fitne zamanında insanların takınması gereken tavra da değinen Buhârî, “*Yalnız yaşamanın kötülerle birlikte bulunmaya göre rahatlık olduğu*” adını taşıyan babda¹⁰⁴³ Hz. Peygamber’in insanların en hayırlı olanlarının camı ve malıyla Allah yolunda cihad edenler ile insanlara şerri dokunmayan kimseler olduğunu, yine dinî konularda insanlar arasında fitne çıktığında bu fitneden uzak duranların fitneden kurtulacaklarını bildirdiği hadislerle yer vermektedir. Burada böbürlenerek insanlardan uzak kalmak değil de insanlara zararının dokunması korkusuyla onlardan uzaklaşmaktan bahsedilmekle fitnenin artmasının önlenmesi amaçlanmaktadır.¹⁰⁴⁴

Buhârî’nin *Sahîh*’inde fiten ve melâhime dair rivayetler burada zikredilenlerle sınırlı olmamakla beraber musannifin özellikle öne çıkardığı bölümlerdeki hadislerle yer vermeyi uygun gördük.¹⁰⁴⁵ Mezkûr rivayetler göz önünde bulundurularak Buhârî’nin bu rivayetleri derlemesindeki asıl amacının gelecekteki gerçekleşecek haberlerin her birini derlemekten ziyade genelde toplumun ve özelde ise ümmetin birliğine zarar veren fitnelere karşı müslümanları uyarmak olduğu söylenebilir.¹⁰⁴⁶

B. Kıyamet

Buhârî, gönüllerde oluşmasını istediği şefkat ve merhamet için *Kitâbü’r-rikâk*’da dünya ve ahiretle ilgili meselelere yer vermiş, daha çok ahiret hayatına dair konularda rivayetler zikretmiştir.¹⁰⁴⁷ Kıyameti ve ahiret hayatını genel hatlarıyla tasvir eden Buhârî, bu bölümde kıyametle alâkalı hadislerle yer vermeden önce her insanın kıyametinin kendi ölümüyle kopacağına işaret etmiştir. “*Ölüm sekerâtı*” başlıklı babda¹⁰⁴⁸ Hz. Âişe’den rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber, kıyametin zamanını soranlara bir genci göstererek bu gencin yaşlılığına erişmesinden önce orada bulunan bütün yaşlıların kıyametinin kopacağını bildirmektedir.

Buhârî’nin, insanın ölümünün kişisel kıyamet olduğuna değindikten sonra kıyametin nasıl kopacağına ve o sırada neler olacağına dair başlıklar oluşturduğu

---

¹⁰⁴³ Buhârî, “Rikâk”, 34.

¹⁰⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 333.

¹⁰⁴⁵ Buhârî’nin muhtelif konuları işlerken zikrettiği bu minvaldeki rivayetler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ertürk, *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)*, s. 250-252.

¹⁰⁴⁶ Ertürk, *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)*, s. 241-242.

¹⁰⁴⁷ Öztürk, “Buhârî’de Dünya ve Ahiret Algısı”, s. 77.

¹⁰⁴⁸ Buhârî, “Rikâk”, 42.

görülür. O, “*Sûra üflenmesi*” başlıklı babda¹⁰⁴⁹ Mücâhid b. Cebr’in (ö. 103/721) sûrun boruya benzediğini ve sesinin de korkunç olduğunu belirttiğini; İbn Abbas’ın da “er-râcife” ve “er-râdife” kelimeleri ile üflemenin iki kere olacağını belirttiğini nakletmiştir. Ardından Ebû Hüreyre’den nakledilen hadiste söz konusu iki üflemenin ilkinde insanların bayılacağı, ikincisinde ise ayılacağı anlatılmıştır.

“*Allah’ın yeryüzünü kabzetmesi*” babında¹⁰⁵⁰ ele aldığı hadislerde kıyamet koptuğunda yeryüzünün durumunu haber veren Buhârî, dağ taş gibi insanların yön bulmasını sağlayacak herhangi bir alâmet bırakılmadan yeryüzünün dümdüz edileceğinden ve cennet ehline yolculuk azığı olarak verilecek rızıklardan bahseden hadisleri naklederek kıyamet sonrasında insanların karşılaşacağı süreci açıklamaya devam etmiştir. Burada muhaddisin yer verdiği hadislerle selef âlimlerinin “*O gün yer, başka bir yere, gökler de başka göklere dönüştürülür ve insanlar bir ve kahhar (her şeyin üzerinde yegâne hâkim) olan Allah’ın huzuruna çıkarlar*”¹⁰⁵¹ âyetindeki tasvirle yeryüzünün zât ve sıfatıyla değişime uğrayacağı görüşünü benimsediği belirtilmiştir.¹⁰⁵²

Kıyamet meselelerine dair Buhârî “*Haşr’in mahiyeti*” babında¹⁰⁵³ insanların yeniden diriltilip hesap vermek üzere Allah’ın huzurunda toplanacaklarına dair rivayetlere yer vermektedir.¹⁰⁵⁴ O, Hz. Peygamber’in insanların hesap verecekleri yere giderken üzerlerinde giysi ya da altlarında binek olmayacağını, ilk doğduklarındaki gibi çıplak ve sünnetsiz olacaklarını bildiren hadisleri nakletmiştir. Hz. Peygamber bu minvalde bir konuşma yaptığı sırada “*Başlangıçta ilk yaratmayı nasıl yaptysak, - üzerimize aldığımız bir vaad olarak- onu yine yapacağız.*”¹⁰⁵⁵ âyetini okuyup mahluklar arasında kıyamet günü ilk elbise giydirilecek kişinin Hz. İbrâhim olacağını bildirmiştir. Buhârî, yeniden diriliş sonrasında insanların birbirlerinin bu halini fark edemeyecekleri bir zorluğu yaşayacaklarını da Hz. Âişe’den rivayet edilen bir hadisle ifade etmektedir.

---

¹⁰⁴⁹ Buhârî, “Rikâk”, 43; Öztürk, “Buhârî’de Dünya ve Ahiret Algısı”, s. 82.

¹⁰⁵⁰ Buhârî, “Rikâk”, 44.

¹⁰⁵¹ İbrâhîm, 14/48.

¹⁰⁵² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 376.

¹⁰⁵³ Buhârî, “Rikâk”, 45.

¹⁰⁵⁴ Öztürk, “Buhârî’de Dünya ve Ahiret Algısı”, s. 83.

¹⁰⁵⁵ Enbiyâ, 21/104.

Buhârî, kıyametin dehşetli ve yakın olduğundan bahseden âyetleri¹⁰⁵⁶ bab başlığı¹⁰⁵⁷ yapmış, burada zikrettiği hadislerle kıyametin kopması sırasında insanların gireceği halleri anlatırken, o günün dehşetinden çocuğun ihtiyarlayacağına, gebe kadınların çocuklarını düşüreceğine ve insanların sarhoş olmadıkları halde sarhoşmuş gibi görünecekleri dehşetli duruma dikkat çekmiştir.

C. Kabir Azabı

Kabir hayatının olup olmaması, burada azap ya da nimetin bulunup bulunmaması gibi konular, itikadî firkalar arasındaki fikir ayrışmalarının arasındadır. Cehmiyye¹⁰⁵⁸ ve Mu'tezile'nin¹⁰⁵⁹ kabul etmediği kabir azabını ve nimetini Buhârî'nin kabul ettiği görülür ancak o, diğer birçok itikadî meselede yaptığı gibi bu konuyu belirgin bir şekilde ele almamıştır. O, Hz. Peygamber'in kabir azabından Allah'a sığındığını¹⁰⁶⁰ ve kabirlerde yatanların günahları yüzünden azap gördüklerini bildirdiği¹⁰⁶¹ gibi farklı rivayetlere muhtelif konularda yer vermiştir.¹⁰⁶²

“Ölüm sekerâtı” başlıklı babda¹⁰⁶³ Enes b. Mâlik'ten rivayet edilen hadiste Hz. Peygamber, vefat edeni üç şeyin takip edeceğine, ailesi ile malı geri dönen ölünün ameliyle beraber kalacağına vurgu yapmaktadır. Ölümle ya ölenin ya da geride kalanların rahatlayacağını belirten hadislerle ölüm sonrasında rahatlığın da olacağını belirten Buhârî, İbn Ömer'den nakledilen başka bir hadisle Hz. Peygamber'in, “Sizden biriniz vefat ettiğinde yeniden dirileceği vakte kadar sabah akşam olmak üzere ona varacağı yer gösterilir ve “İşte burası senin varacağın yer” denilir” buyurduğuna yer vermiş, ölüm sonrasında insanın amelinin kendisine fayda ya da zarar verebileceğine dikkat çekmiştir. Amelinin insanın kabir hayatını etkilemesine işaret ettiği bu hadisten

---

¹⁰⁵⁶ “... Çünkü kıyamet sarsıntısı çok büyük bir şeydir.” Hac, 22/1; “Yaklaşmakta olan (Kıyamet iyice) yaklaştı.” Necm, 53/57; “Kıyamet yaklaştı...” Kamer, 54/1.

¹⁰⁵⁷ Buhârî, “Rikâk”, 46.

¹⁰⁵⁸ Gölcük, “Cehmiyye”, *DİA*, VII, 234.

¹⁰⁵⁹ Ekrem Uysal, “Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı”, *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi*, I/2 (2017), s. 68-79, s. 70-71.

¹⁰⁶⁰ Buhârî, “Cenâiz”, 87.

¹⁰⁶¹ Buhârî, “Vudû”, 55.

¹⁰⁶² Süleyman Toprak, “Âhiretin İlk Durağı: Kabir”, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, sayı: 16 (2012), s. 76-79, s. 79.

¹⁰⁶³ Buhârî, “Rikâk”, 42.

hemen sonra Hz. Âişe'den rivayet edilen “*Ölülere sövmeyiniz. Çünkü onlar önden göndermiş oldukları amellerin karşılıklarına erişmişlerdir.*” hadisini nakleden Buhârî, insanın amelinin karşılığına kabirdeyken erişmeye başladığını belirtmektedir. Bu karşılıkların fayda veya zarar olarak iki şekilde olabileceğini göstererek kabirde kişinin kötü amelinin karşılığını görürken azap çekmeye başlayacağını söylemek mümkündür.

Haşr'ın keyfiyetini ele alırken Buhârî, Ebû Hüreyre'den nakille mahşerde insanların üç fırka halinde toplanacaklarını, bunların arasından üçüncü fırkanın toplanılacak yere gidene kadar ateşlerini yanlarında götüreceklerini bildiren hadisle kişinin kabirde başlayan azap sürecinin mahşerde de devam edeceğini belirttiği görülür.¹⁰⁶⁴

D. Sırat ve Mizan

Sırat ve mizan konularında menfi görüş bildiren Cehmiyye¹⁰⁶⁵ ve Mu'tezile'nin¹⁰⁶⁶ aksine Buhârî, “*Sırat cehennemın köprüsüdür*” babında¹⁰⁶⁷ Hz. Peygamber'in, cehennem üzerine sırat köprüsünün kurulacağını ve bu köprüden ilk geçenin de kendisi olacağını bildirdiği hadisi naklederek sıratın varlığını kabul etmektedir. Ebû Hüreyre'den rivayet edilen bu hadiste sırat köprüsünde büyüklüklerini yalnızca Allah'ın bildiği, her iki yanında günahkârları yakalayacak çengellerin olduğu bildirilmektedir.¹⁰⁶⁸ Yine onun, *Kitâbü't-tevhîd*'de rü'yetullaha hasrettiği babda yer verdiği rivayetlerde, sıratın cehennemın üzerinde kurulacağı ve kenarlarında günahkarları yakalayacak tırmıklara benzer şeylerle çengel, diken ve sert, keskin nesnelerin olacağı bilgisi geçmekte, bunların uçlarının kıvrık ve eğik olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁶⁹

---

¹⁰⁶⁴ Buhârî, “Rikâk”, 45.

¹⁰⁶⁵ Gölcük, “Cehmiyye”, *DİA*, VII, 234.

¹⁰⁶⁶ Murad, *İmanın Altı Rüknu ve Kütüb-i Sitteden Delilleri*, s. 106

¹⁰⁶⁷ Buhârî, “Rikâk”, 52.

¹⁰⁶⁸ İnsanların sırat köprüsünden geçişlerinde yaşayacakları zorlukları ya da geçiş hızlarını belirleyen onların amelleri olduğu belirtilmiştir. Müslim, “İman”, 84.

¹⁰⁶⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 24; Işık, *İman Amel İlişkisi Bakımından Büyük Günah İşleyenlerin Durumu*, s. 65.

Buhârî, mizanın olduğunu kabul ettiğini *Kitâbü't-tevhîd*'in son babın başlığına¹⁰⁷⁰ “*Kıyamet günü için adalet terazileri kuracağız.*”¹⁰⁷¹ âyetini serlevha yaparak göstermiştir. Fakat o, mizanın şekline dair herhangi bir rivayete yer vermemiştir.¹⁰⁷² Bununla beraber Buhârî, daha çok kişinin amellerinden hesaba çekileceğine dikkat çekmiş ve Hz. Peygamber’in söyleyene kolay gelecek ancak mizanda ağır basacak olan “*Sübhânallâhi ve bi-hamdihî, sübhânallâhi'l-azîm*” tesbihini tavsiye ettiği hadisi nakletmiştir.

Allah’a tevekkül eden kula Allah’ın yeteceğini bildirdiği babda¹⁰⁷³ Buhârî’nin Hz. Peygamber’in “*Ümmetimden yetmiş bin kişi hesaba çekilmeden cennete girer, onlar efsun yapmazlar. Herhangi bir şeyde uğursuzluk olduğuna inanmazlar ve her hususta Rablerine güvenirler*” hadisini¹⁰⁷⁴ nakletmesi de insanların amellerinin hesabının onlardan sorulacağına bir delildir. Yine o, “*Dili muhafaza etmek*” başlığı altında¹⁰⁷⁵ “*İnsan hiçbir söz söylemez ki onun yanında (yaptıklarını) gözetleyen (ve kaydeden) hazır bir melek bulunmasın.*”¹⁰⁷⁶ âyetine yer vermiş, kulun sözlerinin de fiillerine dâhil olduğunu ve dili ile ırzına sahip olana Hz. Peygamber’in cenneti müjdelediğini bildiren hadisler ışığında insanın fiillerinin hesabının olacağına işaret etmiştir. Özellikle nakledilen hadislerin “*Allah’a ve ahiret gününe iman eden hayır söylesin ya da sussun*” uyarısıyla başlaması, insanın amelinin ahiret günü hesaba çekileceği bilincini Allah’a imanı kadar hatırında tutması gerekmesinden ileri gelmektedir. Bu hususu söz üzerinden daha açık hale getiren bir hadis Ebû Hüreyre’den nakledilmektedir. Hz. Peygamber, Allah’ı hoşnut edecek sözün kişinin cennette erişeceği dereceleri artırabileceğini ve Allah’ı öfkeli edeceğinin de kişiyi cehenneme götürebileceğini ifade etmektedir.

---

¹⁰⁷⁰ Buhârî, “Tevhîd”, 58.

¹⁰⁷¹ Enbiyâ, 21/47.

¹⁰⁷² Süleyman Toprak, “Mizan”, *DİA*, XXX, 211-212, İstanbul: TDV Yayınları, 2005, s. 211.

¹⁰⁷³ Buhârî, “Rikâk”, 21.

¹⁰⁷⁴ Nitekim mezkûr hadiste sorgusuzca cennete girmekten kastedilen de kolay bir hesap olarak anlaşılmıştır. Bkz. Osman Oruçhan, “Ümmetimden Yetmiş Bin Kişi Cennete Sorgusuz Girecektir.” Hadisi Üzerine Senet Eksenli Bir Analiz ve Değerlendirme”, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları*, IX/2 (2014), s. 1131-1173, s. 1170.

¹⁰⁷⁵ Buhârî, “Rikâk”, 23.

¹⁰⁷⁶ Kâf, 50/18.

“Allah’tan korkma” babında¹⁰⁷⁷ önceki ümmetlerden bir adamdan bahseden hadisler yer almaktadır. Burada dikkat çeken husus, Allah’ın hoşuna gidecek hayırlı amelleri olmayan kişinin hesap gününden korkarak bir arayışa girmesidir. Böyle bir arayış da ancak kişinin hesaba çekileceğinin ve yaptığı kötülöklere ceza verileceğinin kesin olmasıyla anlamlı olur.¹⁰⁷⁸

Hz. Peygamber’in ateşe doğru gitmekte olan insanları uyarıcı olarak geldiğini¹⁰⁷⁹, Hz. Peygamber’in bildiklerini insanların bilmesi halinde az gülüp çok ağlayacaklarını¹⁰⁸⁰, cehennemın nefse hoş gelecek şeylerle, cennetin ise nefse ağır gelecek mükellefiyet perdeleriyle perdelendiğini¹⁰⁸¹ ve cennetle cehennemın herkese ayağındaki ayakkabı kadar yakın olduğunu¹⁰⁸² bildiren hadisler ahiretteki sorgunun olacağına ve bu sorgu sonrasında kişinin hak ettiği sona yönlendirileceğine delildir.¹⁰⁸³

Buhârî amellerin karşılığına dair naklettiği hadisler arasında niyetlenildiği halde gerçekleştirilemeyen amelin bile karşılığının olduğuna dikkat çekmektedir. “*Bir güzellik işlemeye veya bir çirkin fiili yapmaya niyetlenen kimsenin durumu*” başlıklı babda¹⁰⁸⁴ İbn Abbas’tan rivayet edilen hadiste Hz. Peygamber, iyiliğe niyet edip onu gerçekleştirme imkânı bulamayan kişiye yine de iyiliğın sevabının yazılacağını, kötülüğe niyet ettiği ve gerçekleştirmeye gücü yettiği halde bu niyetinden dönene de sevap yazılacağını bildirmiştir. Muhaddis burada amellerin karşılığının olması için onun niyetten öte fiile dökülmesinin gerekliliğine¹⁰⁸⁵ işaret ettiği gibi kişinin azmettiği fakat gerçekleştirme imkânı bulamadığı iyiliğın de Allah’ın lütfu olarak mizanında yer alacağını belirtmiştir. Bu da kalbin amelinin organlarıncı gibi değerli olduğunu göstermektedir.¹⁰⁸⁶

---

¹⁰⁷⁷ Buhârî, “Rikâk”, 25.

¹⁰⁷⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 315.

¹⁰⁷⁹ Buhârî, “Rikâk”, 26.

¹⁰⁸⁰ Buhârî, “Rikâk”, 27.

¹⁰⁸¹ Buhârî, “Rikâk”, 28.

¹⁰⁸² Buhârî, “Rikâk”, 29.

¹⁰⁸³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 320.

¹⁰⁸⁴ Buhârî, “Rikâk”, 31.

¹⁰⁸⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 324.

¹⁰⁸⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 324.

Buhârî kişinin amelleri arasında zorluğu olmayan ancak değeri büyük olan bir husustan da bahsetmektedir. “Allah rızası için işlenen amel” başlıklı babda¹⁰⁸⁷ Hz. Peygamber’in yalnızca Allah’ın rızasını gözeterek söylenen kelime-i tevhidin kişiyi cehennemden kurtarmaya yeteceğini bildirdiği hadisi nakleden Buhârî, Allah rızası için söylenen bir sözün kişinin mizanında birçok amelden daha ağır gelebileceğine dikkat çekmiştir.¹⁰⁸⁸

Kişinin elde ettiği rızkın hesabının nasıl verileceğine dikkat çeken Buhârî, “Malını biriktirip Allah yolunda harcamayanlar” babında¹⁰⁸⁹ “Kim yalnız dünya hayatını ve onun ziynetini isterse, biz onlara yaptıklarının karşılığını orada tastamam öderiz. Orada onlar bir eksikliğe uğratılmazlar. İşte onlar, kendileri için âhirette ateşten başka bir şey olmayan kimselerdir. (Dünyada) yaptıkları şeyler, orada boşa gitmiştir. Zaten bütün yapmakta oldukları da boş şeylerdir.”¹⁰⁹⁰ âyetlerini naklederek kazanılan dünyalığın ahiret için bir sermaye olabilmesi için ahireti kazanma arzusuyla Allah yolunda harcanması gerektiğine dikkat çekmiştir. Allah’a ortak koşmayarak ölen mü’minin cennete gireceğini bildiren hadise de yer veren muhaddis, kişinin mizanında değer görececek şeylerin ortak yönünün Allah’ı memnun etme bilinciyle yapılan ameller olduğunu belirtmektedir.

Hz. Peygamber’in kıyamet günü mal üzerinden imtihana tâbi tutulanlar arasında en çok sevaba erişecek olanların mallarını biriktirmek için uğraşmayıp Allah yolunda harcayarak dağıtan kimseler olduğunu bildiren hadisi naklederek Buhârî’nin kişiye nasip olmuş şeylerin mutlaka sorguya tâbi olacağına değindiği görülür.¹⁰⁹¹

Buhârî, “Doğru yolu tutmak ve sâlih amele devam etmek” başlıklı babda¹⁰⁹² Hz. Peygamber’in insanlara itidal üzere amele devam etmelerini tavsiye ettiği hadisleri aktarmakla beraber kişiyi amelinin kurtarıp cennete sokmayacağını, bu mükâfata ancak Allah’ın mağfîret ve rahmetiyle erişileceğini belirtmektedir. Bu husus “Onlara, “İşte yaptığınız (iyi işler) sayesinde kendisine varis kılındığınız cennet!” diye

---

¹⁰⁸⁷ Buhârî, “Rikâk”, 6.

¹⁰⁸⁸ Öztürk, “Buhârî’de Dünya ve Ahiret Algısı”, s. 74.

¹⁰⁸⁹ Buhârî, “Rikâk”, 13.

¹⁰⁹⁰ Hûd, 11/15-16.

¹⁰⁹¹ Buhârî, “Rikâk”, 14.

¹⁰⁹² Buhârî, “Rikâk”, 18.

seslenilir.”¹⁰⁹³ âyeti de göz önünde bulundurularak cennete girmenin yalnızca Allah’ın mağfiretiyle gerçekleşeceği, cennetteki makam ve mertebelere erişmenin ise kişinin ameline göre takdir edileceği şeklinde yorumlanmıştır.¹⁰⁹⁴ Kişinin amelinin cennete girme sebebi olmayacağını belirttikten sonra “*Ümit ile korku arasında olmak*” babında¹⁰⁹⁵ muhaddis, Allah’ın rahmetine güvenerek sonunun güzel olacağı fikriyle Allah’ın azabından korkup sonunun kötü olacağı düşüncesinin kula yakışmayacağını, onun üzerine düşeni yapıp ümit ile korku arasında olması gerektiğini belirtmiştir. Burada Buhârî’nin maksadının umuda tutunup imana herhangi bir şeyin zarar vermeyeceğini söyleyerek Mürcie’nin korkuya kapılıp büyük günaha tövbe etmeden ölenin ebedî cehennemde kalacağını iddia eden Hâriciyye ve Mu‘tezile’nin görüşlerini reddettiği belirtilmiştir.¹⁰⁹⁶

Buhârî’nin haşr meselesini ele alırken kıyamet günü insanların arasından ilk Hz. Âdem’in çağrılacağını ve zürriyetinin ona arz olunacağını bildiren hadisi zikrettiği görülür. İnsanlar arasında inanan kimselerin çok az olacağını bildiren bu hadiste Hz. Peygamber cennete Müslümandan başkası giremez dedikten sonra ümmetinin diğer ümmetlerden çok farklı olduğunu bildirmesi, sorguda da farklı bir muameleye tâbi olacaklarını göstermektedir.¹⁰⁹⁷ Fakat buna rağmen Buhârî yarım hurma ile dahi olsa cehennemden korunmayı tavsiye eden hadisi naklederek kişinin iyiliklerle ateşten korunması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁰⁹⁸

Buhârî “*Onlar, büyük bir gün; insanların, âlemlerin Rabbinin huzurunda duracakları gün için diriltileceklerini sanmıyorlar mı?*” âyetlerini¹⁰⁹⁹ bab başlığı yaparak insanların mahşerde hesap vermek üzere toplanacaklarını belirtmiş ve hesap için beklerken sıkıntılı bir sürecin olacağından bahseden hadisleri nakletmiş¹¹⁰⁰, ardından “*Kıyamet gününde kısas*” başlıklı babda¹¹⁰¹ sevapların ve amellerin hakikatlerinin o gün ortaya çıkması dolayısıyla kıyameti “el-hâkka” olarak

---

¹⁰⁹³ A‘râf, 7/43.

¹⁰⁹⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 295.

¹⁰⁹⁵ Buhârî, “Rikâk”, 19.

¹⁰⁹⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 302.

¹⁰⁹⁷ Buhârî, “Rikâk”, 45.

¹⁰⁹⁸ Buhârî, “Rikâk”, 49.

¹⁰⁹⁹ Mutaffifîn, 83/4-6.

¹¹⁰⁰ Buhârî, “Rikâk”, 47.

¹¹⁰¹ Buhârî, “Rikâk”, 48.

isimlendirmiştir.¹¹⁰² Buhârî, bu hakikatleri ortaya çıkaracak hesabın ilk olarak kan davalarına dair hükümler verilerek başlayacağını bildiren hadisi naklettikten sonra insanlar arasında haksızlıkların giderilirken hak sahiplerine haklarının sevap olarak ödeneceğine; buna güç yetiremeyen kişinin alacaklının günahlarını yükleneceğine dair Ebû Hüreyre'den rivayet edilen hadisten sonra sıratı geçen mü'minler arasında dahi kısas uygulanarak hakların iade edileceğini bildiren hadise yer vererek, kıyamet gününde insanlar arasında hesabın görüleceğini ve hak sahiplerine haklarının iade edileceğini beyan etmiştir.¹¹⁰³

Buhârî hesabın hakları ödemek için olduğunu bildirdikten sonra “*İnceden inceye hesaba çekilene azab edileceği*” babında¹¹⁰⁴ Hz. Peygamber'in “*Kim ince hesaba çekilirse azab edilmiş olur*” hadisini nakletmektedir. Bu söz üzerine Hz. Âişe “*Yüce Allah 'Kime kitabı sağından verilirse hesabı çok kolay bir şekilde görülecektir*”¹¹⁰⁵ buyurmuyor mu?” diye sorunca Resûlullah (s.a.v.) cevaben “*Bu ancak bir arzıdır. Kıyamet günü ince hesaba çekilecek kimse muhakkak azab olunur*” buyurmuştur. Buhârî ince hesabın azaba işaret ettiğini belirttikten sonra kişinin cehennem ateşinden korunmak için dünyada tevhid inancına sahip olması gerekliliğini belirten ve yarım hurma ile bile olsa iyilik yapılmasını tavsiye eden hadisleri nakletmektedir.

İnsanların hesaba çekileceğine dair hadislere yer verdikten sonra “*Yetmiş bin kişinin hesaba çekilmeksizin cennete gireceği*” babında¹¹⁰⁶ Buhârî, her ümmet içinden belli bir zümrenin sorgusuz cennete gireceğini bildiren hadisi zikretmektedir. Söz konusu hadiste Hz. Peygamber diğer ümmetleri ve peygamberlerini sorgusuz bir şekilde yanlarındaki insanlarla cennete gireceklerini ve kendi ümmetinden de büyük bir kalabalığın bu halde olacaklarını bildirmiştir. Bu hadisle insanlar arasında hesap veya ceza görmeksizin cennete gireceklerin tespiti ile Buhârî'nin hesabın ve cezanın varlığını kuvvetlendirme gayreti açıkça ortadadır. Muhaddisin hesabın ayrıntılı olmasının ardından sorgusuz hesaba çekilecekler yer vermesi, mükelleflerin hesaplarının farklı görüleceğini göstermesi; fiillerinden sorumlu olan insanlardan bir

---

¹¹⁰² Buhârî, “Rikâk”, 48.

¹¹⁰³ Öztürk, “Buhârî'de Dünya ve Ahiret Algısı”, s. 84.

¹¹⁰⁴ Buhârî, “Rikâk”, 49.

¹¹⁰⁵ İnşikâk, 84/7-8.

¹¹⁰⁶ Buhârî, “Rikâk”, 50.

grubun hiç hesaba çekilmeyeceğini, kimilerinin de kolay hesapla ya da ayrıntılı hesapla sorgularının olacağına işaret etmesi olarak değerlendirilmiştir.¹¹⁰⁷ Bu babda cennete sorgusuz gireceklerin yüzlerinin ayın on dördü gibi parlak olacağını bildiren hadis, cennetliklerin nurlarının derecelerine göre farklılık göstereceğini bildirmektedir.¹¹⁰⁸

E. Şefaât

Peygamberler başta olmak üzere Allah'ın izin verdiklerinin mü'minlerin günahlarının bağışlanması ya da derecelerinin yükseltilmesi için şefaât etmelerini ifade eden bu kavram¹¹⁰⁹ hakkında Kur'an'da birbirine zıt şekilde yorumlanan âyetler mevcuttur.¹¹¹⁰ Bu durum, şefaât hakkında birbirine tamamen zıt görüşlerin Kur'an'dan beslenerek oluşmasına imkân tanımıştır.¹¹¹¹ Bu konuda delil olarak kabul edilen âyetlerde ise kimin şefaât edeceği ve şefaatin kimlerin ne şekilde faydalanacağı hususunda bir açıklık olmadığı görülmektedir.¹¹¹²

Haddizatında günahkâr mü'minleri ilgilendirdiği için şefaât konusu büyük günah meselesiyle de doğrudan ilgilidir. Hâricîler'le Mu'tezile, günahına tövbe etmeyen kişinin cehennemden çıkamayacağını ve bu kişilere şefaatin fayda

---

¹¹⁰⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 406; Oruçhan, "Ümmetimden Yetmiş Bin Kişi Cennete Sorgusuz Girecektir." Hadisi Üzerine Senet Ekseni Bir Analiz ve Değerlendirme", s. 1170.

¹¹⁰⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 413.

¹¹⁰⁹ Gölçük-Toprak, *Kelâm*, s. 479. Kur'an'da bu kelime aracılık etmek (Nisâ, 4/85); müşriklerin putları Allah katında kendilerine aracı görmeleri (Yûnus, 10/18) vb. manalarda kullanılmış; şefaatin olmayacağını belirten âyetlerde kafirlerden, olacağını bildiren âyetlerde ise günahkâr mü'minlerden bahsedilmiştir. Hüseyin Çelik, "Kuran'da Şefaât", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Tokat İlmîyat Dergisi]*, III/1 (2015), s. 283-313, s. 286, 311-312.

¹¹¹⁰ Şefaatin olmayacağı noktasında yorumlanan âyetler için bkz. Bakara, 2/123, 254; En'âm, 6/70; Müddessir, 74/48. vd. Bu âyetlerde görüleceği üzere inkâr eden kişilerden bahsedilmektedir. Şefaatin Allah'ın izniyle gerçekleşeceğini bildiren âyetler için bkz. Sebe', 34/23; Tâ-Hâ, 20/109; Necm, 53/26. vd. Her ne kadar Kur'an'da şefaatten bahseden âyetlerden şefaati mümkün kılanları olumsuzlara havale ederek yorumlayanlar ve şefaati reddedenler olmuşsa da (Hasan Elik, "Kur'an'daki Allah Tasavvuru Açısından Şefaât'e Bakış", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı: 16 (2005), s. 29-48, s. 45-46) bu Ehl-i sünnet'in görüşüne uymamaktadır.

¹¹¹¹ Azat Toktonaliev, "Ayet ve Hadisler Bağlamında Şefaât Kavramı", *AKADEMİAR: Akademik İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 7 (2019), s. 161-182, s. 31-32.

¹¹¹² Âl-i İmrân, 3/159; Muhammed, 47/19; İsrâ, 17/79; Müddessir, 74/48. vd. âyetler Hz. Peygamber'in şefaati şeklinde yorumlanmışsa da bu hususta bir açıklığın olmadığı görülmektedir. Mustafa Özden, "Kur'an'a Göre Hz. Peygamber'in Şefaati Meselesi", *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, II/4 (2015), s. 27-44, s. 41.

etmeyeceğini savunur.¹¹¹³ Bunun tam aksine ameli imandan saymayan Mürcie günahın kişinin imanına zarar vermeyeceğini, dolayısıyla şefaatten faydalanabileceğini savunur.¹¹¹⁴

Bu konudaki tartışmaların merkezinde şefaatin olup olmamasının yanında şfaat varsa cehennemdeki insanları oradan çıkarmak için mi yoksa cennettekilerin mevkilerini yükseltmek için mi olacağı konuları yer almaktadır. Ameli imandan bir cüz görmeyen ve inkâr etmedikçe günah işleyen kişiyi mü'min olmakla beraber günahkâr kabul eden Ehl-i sünnet âlimleri, şefaatin büyük günah işleyen mü'minler için var olduğunu¹¹¹⁵; Allah'ın dilediği kimselerin yine Allah'ın dilediklerine şefaatinin olacağını savunurken¹¹¹⁶ Mu'tezile ve Havâric büyük günah meselesiyle de bağlantılı olarak şefaatin cennet ehlinin makamlarının yükseltilmesi şeklinde olacağını savunur.¹¹¹⁷ Dolayısıyla onlara göre büyük günah işleyen kişinin cehennemden çıkma ihtimali yoktur.¹¹¹⁸

İmanı söz ve amel olarak tarif eden Buhârî, kişinin işlediği günahların karşılığında azap görmesini kabul etmekte; Mu'tezile ve Havâric'in savunduğu gibi günah işleyenin tekfir edilmesini ise reddetmektedir. Şefaati kabul eden Buhârî'nin günahkâr kişinin dinden çıkmadığını savunması da birbiriyle bağlantılıdır. Çünkü

---

¹¹¹³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 459; Mehmet Taşdelen, "Mu'tezile'de Şfaat Anlayışı", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, V/10 (2015), s. 81-101, s. 86. Sevap ve günahın karşılığının olması gerektiğinden Mu'tezile, "va'd ve va'id" prensibine göre tövbe etmeden ölen büyük günah sahibi kişiler için şefaati kabul etmemektedir. Mehmet Kenan Şahin, *Kur'an ve Hadisler'de Şefâat*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1998, s. 92. Mürcie ise böylesi bir kişinin durumu hakkındaki hükmün Allah'a ait olması dolayısıyla şefaatin Allah'ın dilemesiyle gerçekleşebileceğini kabul etmektedir. Şahin, a.g.e., s. 95. Şîa ise Hz. Peygamber dışında Hz. Ali ve Şii imamlar tarafından şefaatin daha çok Şii'ler hakkında ve gerçekleşeceğini kabul etmektedir. Şahin, a.g.e., s. 96. Farklı bir ahiret tasavvuruyla Cehmiyye de şefaati kabul etmemektedir. Bkz. Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, VII, 234.

¹¹¹⁴ Hâriciler'den farklı olarak Mu'tezile büyük günah işleyen kişinin iman ile küfür arasında bulunacağını (el-menzile beyne'l-menziyeteyn) savunduğu için kendisine dünyada Müslümanca davranılır. Çelik, "Kuran'da Şfaat", s. 285. Ancak Hâriciler'le benzer görüşü ise tövbe etmeden ölenin kâfir olduğunu düşündüğünden cehennemden çıkamayacağı kanaatindedir. Taşdelen, "Mu'tezile'de Şfaat Anlayışı", s. 96.

¹¹¹⁵ Ehl-i sünnet âlimlerinin büyük günah sahibinin küfre girmeyeceğine dair kanaatleri, tövbe etmeden ölen kişinin de şefaatten faydalanacağı şeklindedir. Şahin, *Kur'an ve Hadisler'de Şefâat*, s. 100.

¹¹¹⁶ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 479.

¹¹¹⁷ Taşdelen, "Mu'tezile'de Şfaat Anlayışı", s. 83.

¹¹¹⁸ Taşdelen, "Mu'tezile'de Şfaat Anlayışı", s. 86.

günah kişiyi küfre götürseydi böyle bir kimse için şefaatin konuşulması mümkün olmazdı.¹¹¹⁹

Sahîh'inde birçok konuyu birbirine yakın bablarda ya da özel bölümlerde ele almasına rağmen Buhârî'nin şefaât konusunu tek bir yere toplamadığı fakat konuyla bağlantılı farklı meselelerde ele aldığı görülmektedir.¹¹²⁰ Onun konuyu Allah'ın sıfatlarına değindiği *Kitâbü't-tevhîd*'de özellikle irade sıfatını işlerken¹¹²¹ ele alması oldukça dikkat çekicidir. Allah'ın dilediği kişiye ihsanının erişeceğini bildiren hadislere yer verdiği bu babda o, Ebû Hüreyre'den “*Her peygamberin (kabul edilecek) bir duası vardır. Ben duamı inşallah kıyamet günü ümmetime şefaât etmek için saklamak istiyorum.*” hadisini zikretmektedir. Buhârî'nin irade sıfatını işlerken şefaatin Hz. Peygamber'in duası neticesinde olacağını bildiren bir hadise yer vermesi, şefaatin bir dua neticesinde ve Allah'ın dilemesi dâhil inde gerçekleşeceğini göstermektedir.¹¹²² Çünkü onun düşüncesi şefaatin olmayacağı yönünde olsaydı, Hz. Peygamber'in şefaât noktasında duasının doğrudan iradeye hasredilmiş bir babda nakledilmemesi hatta *Sahîh*'inde böyle bir hadise yer vermemesi uygun olurdu. Ayrıca *Kitâbü't-tevhîd*'in içeriği göz önünde bulundurulduğunda şefaât konusunun burada yer alması, şefaatin tevhîd inancına aykırı olmadığını göstermekte ve onu şirk olarak görenlere reddiye niteliği taşımaktadır.¹¹²³

İnsanların kıyamet gününün sıkıntılarından kurtulmak için peygamberlere yönelerek onların şefaât etmelerini isteyeceklerini bildiren hadislere de bu bölümde farklı konular altında yer veren Buhârî'nin, şefaât-i uzmâ¹¹²⁴ olarak isimlendirilen bu

---

¹¹¹⁹ Taşdelen, “Mu'tezile'de Şefaât Anlayışı”, s. 83.

¹¹²⁰ Buhârî, daha çok Tevhîd ve Rikâk bölümlerinde olmak üzere farklı bölümlerde muhtelif konularda şefaât ile ilgili hadisleri zikretmektedir.

¹¹²¹ Buhârî, “Tevhîd”, 31. Şefaât kelimesinin *Kitâbü't-tevhîd*'deki bab başlıkları incelendiğinde Sebe sûresinin 23. âyeti ile oluşturulmuş 32. babın başlığında geçtiği görülse de Buhârî burada Allah'ın sözlerinin yaratılmamış olduğuna dair açıklama yapmaktadır.

¹¹²² Buhârî konuyu Allah'ın dilemesiyle bağdaştırmış, buna mukabil Allah'ın ezeli ilmüne muhalif gördüğü için şefaati reddedenler olmuştur. Elik, “Kur'an'daki Allah Tasavvuru Açısından Şefaât'e Bakış”, s. 46.

¹¹²³ Bu hadis Müslim'in *Sahîh*'inin İman bölümünde “*Hız. Peygamber ümmetine şefaât için dua sakladı*” başlıklı babda nakledilmektedir. Müslim, “İman”, 86. Bununla her iki muhaddisin bu konuyu aynı minvalde değerlendirdiği söylenebilir. Hz. Peygamber'in şefaatinin ahirette yapacağı bir dua olduğu şeklindeki anlayış için bkz. Yener Öztürk, “Şefaât İnançının Nakli ve Aklı Açısından İmkânı”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -, IX/23 (2005), s. 103-122, s. 116.

¹¹²⁴ Öztürk, “Şefaât İnançının Nakli ve Aklı Açısından İmkânı”, s. 113.

umûmî şefaati kabul etmektedir.¹¹²⁵ Söz konusu hadislerde insanların Hz. Âdem'den başlayarak Hz. Peygamber'e kadar kimi peygamberlere şefaati için müracaat edecekleri, her birinin yönlendirmesi sonunda en son kendisine müracaat edilecek olan Resûlullah'ın (s.a.v.) Allah'a münâcâtı sonrasında insanlara şefaati etmesine müsaade edileceği bildirilmektedir.¹¹²⁶ Buradaki şefaati, Enes b. Mâlik tarafından Hz. Peygamber'in Makâm-ı Mahmûd'a erişmesi olarak açıklanmıştır.¹¹²⁷ Nitekim Buhârî de Makâm-ı Mahmûd olarak âyette¹¹²⁸ zikredilen makamın kıyamet günü gerçekleşecek umumi şefaati ile ilgisini göstermektedir.¹¹²⁹

Umûmî şefaati sonrasında mü'minler için gerçekleşecek ilk şefaatin hesapsız bir şekilde cennete girecek zümreye yapılacağına¹¹³⁰ dikkati çeken Buhârî, zerre, arpa ve hardal tanesi benzetmeleriyle kalbindeki imanına işaret edilen ve günahları dolayısıyla cehennemde olan mü'minlerin de oradan çıkarılıp cennete girebileceğini belirtmektedir.¹¹³¹ İmanı bu denli az olan insanların büyük günah işleyenler olma ihtimali göz önüne alındığında Buhârî'nin, şirke bulaşmayan fakat büyük günah işleyen kişinin şefaati faydalanacağını savunduğu görülmektedir.¹¹³²

Buhârî cennet ve cehennem ehline dair hadisleri bir arada verirken¹¹³³ yine bu hususu vurgulamakta ve şefaatin iki yönünü göstermektedir. Bunlardan birincisi

---

¹¹²⁵ Buhârî, "Tevhîd", 32; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 459; Söz konusu hadisler, rü'yettullah ve kelâm-ı İlahî, Allah'ın kıyamet günü peygamberlerle konuşması gibi farklı konulara ayrılmış başlıklarda zikredilmektedir. Buhârî, "Tevhîd", 19, 24, 36, 37. Bunlar arasında bu konuyla ilgili en fazla hadisi 36. babda "Yüce Allah'ın kıyamet günü Peygamberler ve başkaları ile konuşması" başlığı altında nakletmektedir. Diğer peygamberlere verilmemesine rağmen Hz. Peygamber'e verilen şeyler arasında Resûlullah'ın (s.a.v.) ahirette tüm insanlığa şefaati edeceği hususuna yer verilmiştir. Buhârî, "Teyemmüm", 1, "Salât", 56; İsmet Uçma, *Kur'an ve Sünnette Şefaati Kavramı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986, s. 36. Söz konusu genel şefaati, Hz. Peygamber'in ümmetine şefaatiinden önce olup şefaatielerin ilki olarak kabul edilir. Akif Akay, *İslam İncancında Şefaati*, Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2012, s. 93.

¹¹²⁶ Akay, *İslam İncancında Şefaati*, s. 26; Murad, *İmanın Altı Rükünü ve Kütüb-i Sitteden Delilleri*, s. 122.

¹¹²⁷ İbn Hacer Makâm-ı Mahmûd konusunda zikredilen şefaatin bunun dışında bir yönünün daha olduğunu belirtir. O tür şefaati ise günahkarların cehennemden çıkarılmasıyla gerçekleşecektir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 440-441.

¹¹²⁸ İsrâ, 17/79.

¹¹²⁹ Buhârî, "Tevhîd", 24; "Tefsîr", 17/11; Mehmet Yılmaz, *Kur'an'da Şefaati Kavramı ve Yaygın Şefaati Anlayışıyla Karşılaştırılması*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 89.

¹¹³⁰ Buhârî, "Rikâk", 50, 51; Akay, *İslam İncancında Şefaati*, s. 90, 93.

¹¹³¹ Buhârî, "Tevhîd", 24.

¹¹³² Öztürk, "Şefaati İncancının Nakli ve Akli Açısından İmkânı", s. 114.

¹¹³³ Buhârî, "Rikâk", 51.

şefaitle azabı hafifletilecekler, diğeri ise şefaitle cehennemden çıkarılıp cennete girecek kimselerdir. O, öncelikle Yüce Allah'ın insanlar arasından bir zümreyi kalplerindeki imanları dolayısıyla cehennemden çıkarıp cennete koyacağını, o insanların hayat nehrinden geçerek yeniden yaratılacaklarını ve bu kişilerin cennetlikler tarafından “cehennemlikler” olarak tanınacaklarını bildiren hadisleri naklederek cehennemden şefaitle çıkışın mümkün olduğunu belirtmektedir.¹¹³⁴ Ancak o, bunun sınırlarını yine Allah'ın belirlediğini belirtmek için Enes b. Mâlik'ten rivayet edilen bir hadise yer vermektedir. Bu hadiste Hz. Peygamber, kendisine verilen şefaitle hakkı sonrasında Kur'an'da ebedi olarak cehennemde kalmalarına hükmedilenler dışında cehennemde kimsenin kalmayacağını bildirmektedir.¹¹³⁵

Buhârî, cehennemden kimlerin çıkarılacağını, yani Hz. Peygamber'e tayin edilen sınıra kimlerin dâhil olacağını vesileler üzerinden¹¹³⁶ ele almaktadır. O, Ebû Hüreyre'den nakledilen hadislerle şefaati en çok hak edenin samimi bir şekilde “*Lâ ilâhe illallah*” diyen kişi olacağını belirtmiş; sadece imanına şirk bulaştırmamış kişinin bu şefaatten yararlanacağına ve meleklerin bu insanları secde izlerinden tanıyacağına dikkat çekmiştir.¹¹³⁷ Ezanı dinleyip onu tekrar eden ve sonrasında ezan duasını okuyana, Hz. Peygamber'in şefaitle edeceğini bildirilen hadiste de şefaitle hak edecek insanların tavır ve amellerinden bahsedildiği görülmektedir.¹¹³⁸ Bununla beraber Buhârî'nin özellikle *Kitâbü't-tevhîd*'de hiçbir ameli ve geçmiş hayırları olmadığı halde cehennemden çıkarılıp cennete koyulacak ve cennettekiler tarafından “Rahmân'ın âzatlıları” olarak anılacak zümreden bahseden hadisi zikrettiği görülür.¹¹³⁹ Buna göre o, ameli ve sevabı olmayan insanın da şefaitle erişebileceğini

---

¹¹³⁴ Mu'tezile cehennemden çıkışı, Allah'ın vaîdine aykırı olması gerekçesiyle kabul etmemektedir. Taşdelen, “Mu'tezile'de Şefaitle Anlayışı”, s. 96.

¹¹³⁵ Hadiste bu husus “*Sonra ben şefaitle ederim. Rabbin benim için bir sınır tayin buyurur. Cehennemde Kur'an'da hükmedilen kişiler dışında kimse kalmayınca kadar buna devam ederim.*” şeklinde anlatılmaktadır.

¹¹³⁶ Bu minvaldeki hadisler Hz. Peygamber'in şefaati için vesileleri belirtir niteliktedir. Mehmet Kurt, *İtikadî Mezheplerde Şefaitle Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2019, s. 64.

¹¹³⁷ Buhârî, “Rikâk”, 51; “Tevhîd”, 19, 36, 37; Avcu, *Hadislere Göre Cennet'i Hak Etme Yolları*, s. 57.

¹¹³⁸ Buhârî, “Tefsîr”, 17/11; “Ezân”, 8; Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 142; Öztürk, “Şefaitle İnanıcının Naklî ve Aklî Açından İmkânı”, s. 146; İlyas Üzüm, “Makâm-ı Mahmûd”, *DİA*, XXVII, 413-414, İstanbul: TDV Yayınları, 2003, s. 413.

¹¹³⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 24. Ayrıca Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayan kişilerin büyük günah işleseler bile cehennemden mutlaka çıkarılacağı bildirilmektedir. Buhârî, “Tevhîd”, 33; Güner, *Cennette Müjdelenen ya da Cehennemle İnzar Edilen Tek Amellerle İlgili Hadisler*, s. 73.

kabul etmesine rağmen önceliğin hassasiyeti olan mü'minlerde olacağına dikkat çekmiştir.

Buhârî'nin şefaatin diğer bir yönü olarak değindiği husus ise cehennemdeki kişilerin azabının hafifletilmesi noktasındadır. Hz. Peygamber'in, amcası Ebû Tâlib (ö. 619) anıldığında “*Kıyamet günü şefaatinin amcama fayda vermesini umarım. Şefaetimle amcam topuklarına ulaşabilen ateşten bir çukura konulur ve o çukurdan beyninin özü kaynar*” buyurduğunu bildiren hadisi zikrederek¹¹⁴⁰ o, kâfir olan birinin şefaate cehennemden çıkamayacaksa da azabının hafifletilmesine değinmektedir.¹¹⁴¹ Kurtubî'ye (ö. 671/1273) göre “*Artık şefaatchilerin şefaati onlara fayda vermez.*”¹¹⁴² âyeti, bağlamında kâfirlerden bahsedildiğinden kâfirlere şefaatin fayda vermeyeceğini belirtirken aynı zamanda günahkâr mü'minler için şefaatin varlığına da delildir.¹¹⁴³ İbn Hacer bu hadisin mezkûr âyetle çelişmediğini belirtmektedir. Hadisteki şefaatin yalnızca cehennem azabının hafiflemesine işaret etmesi de âyette bildirilen şefaatin kâfirlere fayda vermemesiyle aynı manaya delâlet etmektedir. Yani Hz. Peygamber'in umut ettiği fayda, âyete ters olacak şekilde amcasını cehennemden çıkarmak değil azabının hafiflemesi şeklindedir.¹¹⁴⁴ Nitekim “*Şüphesiz ki münafıklar, cehennem ateşinin en aşağı tabakasındadırlar. Onlara hiçbir yardımcı da bulamazsın.*”¹¹⁴⁵ âyetinde de işaret edildiği üzere kâfirler, cehennemde günahlarına göre farklı tabakalarda farklı azaplar göreceklerdir.¹¹⁴⁶

Buhârî'nin şefaati daha çok Hz. Peygamber üzerinden işlemesi şefaate yalnızca O'nun (s.a.v.) layık olduğunu düşünmesi olarak anlaşılabilir. Ancak Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet edilen hadiste peygamberlerin, meleklerin ve mü'minlerin şefaate edeceği, en sonunda da Allah'ın şefaatiyle iman edenlerden hiçbir kimsenin cehennemde kalmayacağı bilgisi geçmektedir.¹¹⁴⁷ Hz. Peygamber'in ahirette duasının

---

¹¹⁴⁰ Buhârî, “Rikâk”, 51.

¹¹⁴¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 431.

¹¹⁴² Müddessir, 74/48.

¹¹⁴³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 2006, XXI, s. 398.

¹¹⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 431.

¹¹⁴⁵ Nisâ, 4/145.

¹¹⁴⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 424.

¹¹⁴⁷ Buhârî, “Tevhîd”, 24. Hz. Peygamber'in “*Lâ ilâhe illallah*” diyen tevhit ehli için şefaate hakkı dilemesi üzerine bu kimselere Yüce Allah'ın şefaate edeceği bildirilmektedir. Buhârî, “Tevhîd”, 36.

olacağını belirten hadisten hemen sonra yer verdiği iki hadis, Buhârî'nin bu konudaki düşüncesini anlamamız için önemlidir.¹¹⁴⁸ Onun burada yer verdiği ilk rivayette Hz. Peygamber gördüğü bir rüyayı anlatılmaktadır. Rüyada Resûlullah (s.a.v.) bir kuyudan su çektikten sonra sırasıyla Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer de aynı kuyudan güçlerinin yettiğince su çekmekte ve buldukları meydanın, insanların ihtiyaçlarının giderildiği bir yer haline geldiği anlatılmaktadır. Ebû Mûsa'dan nakledilen bir diğer hadiste ise Hz. Peygamber'e gelen ve ihtiyacının giderilmesini isteyen biri için Resûlullah'ın (s.a.v.) yanında bulunanların bu kişinin ihtiyacı için şefaathetmeleri yani aracı olmaları istenmekte ve bu yaptıklarından sevap elde edecekleri haber verilmektedir. Bu hadislerle Buhârî'nin Hz. Peygamber dışında şefaathetcek kişilerin olmasını da kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ehl-i sünnet, Hz. Peygamber'le beraber diğer peygamberlerin, meleklerin, âlimlerin, şehitlerin, sâlih kulların ve müslümanların küçük yaşta ölen çocuklarının da şefaathetmelerini kabul etmektedir.¹¹⁴⁹

Buhârî'nin sırat köprüsü için tayin ettiği babda¹¹⁵⁰ zikrettiği hadiste Hz. Peygamber'in mü'minlerin sıratından geçiş sırasında bu geçişin kolay olması için "*Allahümme! Sellim, sellim*" diye duası da Hz. Peygamber'in sırat üzerindeki şefaathetmesi olarak anlaşılmıştır.¹¹⁵¹ Ayrıca onun şefaathet ve sırat hakkındaki nakilleri sonrasında Hz. Peygamber'e verilecek olan ve ümmetinin başında toplanıp suyundan içeceği bildirilen Kevser Havuzu'ndan bahseden hadislerle yer vermesi¹¹⁵², havuz başında

---

¹¹⁴⁸ Buhârî, "Tevhîd", 31; Uçma, *Kur'an ve Sünnette Şefaathet Kavramı*, s. 33.

¹¹⁴⁹ Kurt, *İtikadî Mezheplerde Şefaathet Anlayışı*, s. 44; Muhammet Yılmaz, "Hicrî İlk Üç Asırda "Şefaathet" ile İlgili Âyetlerin Tefsiri", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, XIV/1 (2014), s. 109-132, s. 112.

¹¹⁵⁰ Buhârî, "Rikâk", 52.

¹¹⁵¹ Toktonaliev, "Ayethet ve Hadisler Bağlamında Şefaathet", s. 172.

¹¹⁵² Buhârî, "Rikâk", 53. "*Şüphesiz biz sana Kevser'i verdik.*" (Kevser, 108/1) âyetinde belirtilen "Kevser" in "*Havuz başında bana kavuşana kadar sabredin*" hadisi ile ne olduğunu belirtmiştir. Bu havuzun genişliğine ve suyuna dair betimlemeler barındıran söz konusu hadislerde, mü'minlerin Hz. Peygamber'in yanına gelerek havuzun başında toplanacakları, münafıkların ise onların arasından çıkarılarak cehenneme sevk edileceği bildirilmektedir. Bu babda zikredilen hadislerde havuza dair çeşitli tanımlamalar mevcuttur. Değişik yer isimleri üzerinden geniş, iki tarafında incilerden kubbeleri bulunan, suyu süttten beyaz, kokusu keskin ve miskten güzel, gökteki yıldızlardan fazla bardağa sahip, içeni bir daha susatmaz şekilde tanıtılmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'in miraçta ve minberde olmak üzere farklı zamanlarda cennette kolları olan Kevser'i gördüğüne dair rivayetlere ve İbn Abbas'ın Kevser'i, Hz. Peygamber'e Allah tarafından verilmiş çok hayır olarak yorumladığına yer verilmiştir. Farklı kaynaklarda suyunun baldan daha tatlı olduğu (Müslim, "Fedâil", 9) ve suyunun kardan daha beyaz olduğuna dair farklı rivayetler de vardır. (Tirmizî, "Tefsîr", 89). Kevser havuzu ile ilgili bilgi için bkz. Mustafa Ertürk, "Havz-ı Kevser", *DİA*, XVI, 546-549, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, s. 546-549.

toplanişın şefaati gerçekteşikten sonra olacağını ifade etmesi şeklinde yorumlanmıştır.¹¹⁵³

Buhârî şefaati kabul etmekle beraber kişinin buna güvenerek sorumluluklarını ihmal etmesini kabul etmemektedir. O, şefaatten bahsettiği hadisler arasında Hz. Peygamber'in ateşten söz ettikten sonra yüzünü çevirdiği ve cehennemden Allah'a sığındığı, bunun üzerine sahâbeye “*Yarım hurmayla, bunu bulamayan ise güzel bir sözle ateşten korunsun*” şeklindeki uyarısına yer vermektedir.¹¹⁵⁴ Hatta bu hadisten sonra Hz. Peygamber'in amcasına şefaatinin fayda vermesini dilemesine rağmen bu şefaatin yalnızca onun azabının hafifletilmesi olacağından bahsetmesi, Buhârî'nin bu düşüncesini pekiştirir niteliktedir. Ameli imandan ayırmayan, kulun fiillerinden sorumlu olduğunu belirten ve temiz bir kalbe kıymet veren¹¹⁵⁵ Buhârî'nin hesap bilincini şefaati konusunun arasında hatırlatması, onun şefaate güvenerek sorumlulukların yerine getirilmemesini kabul etmediğini göstermektedir. Onun bu tavrı, Hz. Peygamber'in risâleti süresince insanları Allah'ın emir ve yasaklarına karşı hassas davranmaya yöneltmesiyle tutarlılık arz etmektedir. Çünkü Hz. Peygamber'in şefaatinin insanların gönüllerince günah işleme özgürlüğü olarak anlamak, O'nun (s.a.v.) getirdiği mesajla uyuşmayacak bir bakış aıdır.¹¹⁵⁶ Nitekim Hz. Peygamber, kızı Hz. Fâtıma'ya (. 11/632) kendisine güvenmemesi ve sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiğini bildirmiştir.¹¹⁵⁷

F. Cennet-Cehennem

Kur'an-ı Kerîm'de cennet ve cehenneme dair birçok bilgi mevcut olduğu gibi hadislerle bize ulaşan pek çok haber bulunmaktadır. Hz. Peygamber insanları müjdelemek ve uyarmak için cennetle cehennemin temsillerini aktarmıştır. Ehl-i sünnet'e göre cennet ve cehennem mevcut olup sonsuzdurlar. Fakat sahâbe devrinden

---

¹¹⁵³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 466. Buhârî'nin bu stratejisi Tevhîd bölümünde de görülmektedir. Buhârî, “Tevhîd”, 24.

¹¹⁵⁴ Buhârî, “Rikâk”, 51.

¹¹⁵⁵ Buhârî bu husustaki rivayetleri Rikâk bölümünde tam da şefaate ilgili hadislere yer vermeden ele almaktadır. Onun bu tavrı, şefaati hakkındaki kabulünü anlamak için oldukça önemlidir.

¹¹⁵⁶ ztrk, “Şefaati İnancının Nakli ve Aklî Açıdan İmkânı”, s. 113-114.

¹¹⁵⁷ Buhârî, “Vesâyâ”, 11; Osman Oral, “Mâtridi'de Büyük Günah ve Şefaatin Hikmeti”, *Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi*, X/1 (2017), s. 15-40, s. 24.

beri cehennem azabının sonsuz olmadığını düşünenler olduğu için icmâdan bahsetmek mümkün değildir.¹¹⁵⁸ Cehmiyye, Allah'ın "el-Âhir" isminin tecelli edebilmesi için O'nun dışındaki varlıkların sonsuzluğunu kabul etmemektedir.¹¹⁵⁹ Cehmiyye, Mu'tezile ve Hâricîler'den bir grup, cennet ve cehennemin yaratılmış olmasını her ikisinin de şu anda amaçlarına hizmet etme ihtimallerinin olmaması yüzünden reddeder.¹¹⁶⁰

Buhârî *Sahîh*'inde muhtelif yerlerde cennet ve cehennemi tasvir eden hadislerle yer vermiştir. Nakledilen hadislerde cennette farklı derecelerin varlığı ve bu derecelerin aralarının yeryüzü ile gökyüzü arası kadar olduğu¹¹⁶¹; Firdevs cennetinin¹¹⁶² cennetin en yüksek yerinde ve ortasında bulunduğu, cennet ırmaklarının kaynağı olan bu cennetin üstünde Rahman'ın arşının bulunduğu¹¹⁶³; hiçbir gözün görmediği ve hiçbir kulağın işitmediği çeşitli cennet nimetlerinin olduğu¹¹⁶⁴ ve cennetin sekiz kapısının bulunduğu¹¹⁶⁵; kapılarının genişliği ve ağaçlarının büyüklüğü, orada sahip olunan yay kadar yerin dünya ve içindekilerden daha hayırlı olduğu, cennete son giren kişinin sahip olacağı yerin dünyanın on katı kadar olacağı¹¹⁶⁶;

---

¹¹⁵⁸ Hz. Ömer ile Hz. Ali'nin de içinde buldukları sekiz kadar sahâbînin bu görüşü benimsedikleri belirtilmektedir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Azap", *DİA*, IV, 302-309, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, s. 305.

¹¹⁵⁹ Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, VII, 234; Cennetin yaratılmadığı fikrini Ehl-i sünnetin kabul etmemesinin sebeplerinden biri Hz. Mûsâ'nın Hz. Âdem'e "bizi cennetten çıkardın" dediğini bildiren hadistir. Buhârî, "Rikâk", 11; İbrahim Toprak, *Cennet ve Cehennemin Ebediliği*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, s. 22; Bekir Topaloğlu, "Cennet-Cennetin İsimleri", *DİA*, VII, 376-386, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 385-386.

¹¹⁶⁰ Osman Cilacı, *İlâhi Dinlerde Cennet İnancı Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1975, s. 66; Bekir Topaloğlu, "Cehennem-Kelâm", *DİA*, VII, 227-233, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 228.

¹¹⁶¹ Buhârî, "Cihâd", 4; Recep Çay, *Hadisler Işığında Cennete Giremeyecek Kimseler*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 10.

¹¹⁶² Kur'an-ı Kerîm'de iki yerde (Kehf, 18/107; Mü'minûn, 23/11) geçen bu tâbir, hadislerde de geçtiği üzere cennetin tamamı ya da belli bir bölümü, ortası, en güzel yeri vb. için kullanılmaktadır. M. Said Özervarlı, "Firdevs", *DİA*, XIII, 123-124, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, s. 123.

¹¹⁶³ Buhârî, "Tevhîd", 22. İlhami, Günay, "Kur'an'da Cennet Hayatının Süreklilik ve Güzellik Kaynağı Olarak Su", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, XIV/3 (2014), s. 105-126, s. 113.

¹¹⁶⁴ Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 8; Adil Bebek, "Cennet Meyveleri Örneğinde Âhiret Hayatına Kelâmî Bir Bakış", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2 (2005), s. 1-18, s. 14; Hayati Aydın, "İslam Kaynaklarında Cennet Fikri ve Yorumu", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, V/20 (2004), s. 149-170, s. 150.

¹¹⁶⁵ Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 9.

¹¹⁶⁶ Buhârî, "Rikâk", 51; "Tevhîd", 36.

cennete kâfirlerin asla giremeyeceği¹¹⁶⁷ gibi hususlar bildirilmektedir. Buhârî cehennemle ilgili ise dünyadaki ateşin ancak cehennemdekinin yetmişte birine denk gelebileceği, dünyada insanların yaşadığı hararetin cehennemde hissedilecek olan sıkıntıya benzetildiği ve cehennem ehlinin göreceği azapların anlatıldığı yer veren hadisleri nakletmektedir.¹¹⁶⁸

Buhârî'nin *Sahîh*'teki sıralaması göz önüne alındığında ilk olarak cennetle cehennemın şu anda yaratıldığını ele aldığı görülür. O, “*Cennetin özellikleri ve şu anda mevcut olduğu hakkındaki rivayetler*” babında¹¹⁶⁹ Hz. Peygamber'in cenneti gördüğü ve oradaki nimetleri anlattığı hadislerle oğlu İbrahim vefat ettiği sırada cennette onu emzirmek için bir süt annenin hazır beklediğini bildiren hadislerle yer vermiştir. Bu hususu en belirgin ifade eden hadis ise âyetlerde cennetin özelliklerine işaret eden kelimelere dair yaptığı açıklamalardan sonra zikrettiği ilk hadistir. Abdullah b. Ömer'den nakledilen bu hadise göre kişi cennetlikse cennetteki yeri, cehennemlikse cehennemdeki yeri kıyamete kadar her gün sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa kendisine gösterilir.¹¹⁷⁰ Musannif özellikle başlıkta da bu durumu ele alarak, cennet ve cehennemın şu anda mevcut olmadığını ve kıyamet günü yaratılacağını savunan Mu'tezile¹¹⁷¹ Cehmiyye ve Hâricîler'den bir grubun görüşünü reddetmektedir.¹¹⁷² O, “*Cehennemın özellikleri ve şu anda mevcut olduğu hakkındaki rivayetler*” başlıklı babda¹¹⁷³ Allah'ın cehenneme, kendisini tüketmemesi için verdiği ve yılda iki defa gerçekleşen ferahlama müsaadesinin sonucu dünya hayatında gördüğümüz yazın ve kışın en sıcak zamanlarının gerçekleştiğini bildiren hadis ile cehennemın de cennet gibi şu anda var olduğunu göstermiştir.¹¹⁷⁴

---

¹¹⁶⁷ Buhârî, “Enbiyâ”, 8; Çay, *Hadisler Işığında Cennete Giremeyecek Kimseler*, s. 49. Söz konusu hadisin cennet kelimesinin gizlilik manasını kuvvetlendirdiği belirtilmiştir. Bkz. Güner, *Cennetle Müjdelenen ya da Cehennemle İnzar Edilen Tek Amellerle İlgili Hadisler*, s. 3.

¹¹⁶⁸ Buhârî, “Bed'ü'l-halk”, 10.

¹¹⁶⁹ Buhârî, “Bed'ü'l-halk”, 8.

¹¹⁷⁰ Söz konusu hadis bu arzın şu anda gerçekleştiğini belirtmesi açısından önemlidir. Toprak, *Cennet ve Cehennemın Ebediliği*, s. 31.

¹¹⁷¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 320.

¹¹⁷² Topaloğlu, “Cehennem-Kelâm”, *DİA*, VII, 228.

¹¹⁷³ Buhârî, “Bed'ü'l-halk”, 10.

¹¹⁷⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 331.

Buhârî'nin bu konuda dile getirdiği bir diğere husus cennet ve cehennemin sonsuzluğudur. O, cennete sorgusuz girecek zümrelerden bahsettiği babda¹¹⁷⁵ “*Cennet ehline hitaben ‘Ey cennet ehli, artık ebedilik vardır; ölüm yoktur!’ Cehennem ehline hitaben ‘Ey ateş ehli, artık ebedilik vardır; ölüm yoktur!’*” hadisini zikretmiştir.¹¹⁷⁶ Muhaddis cennet ve cehennemin özelliklerine yer verdiği bir sonraki babda¹¹⁷⁷ da ilk önce “adn cenneti” tâbiri¹¹⁷⁸ ile ebediyetin kastedildiğini ifade etmektedir. Buhârî bu görüşünü desteklemek için önceki babda zikrettiği hadisin bir benzerini de İbn Ömer’den nakletmektedir. Buradaki hadiste Hz. Peygamber, ölümün bir koç suretinde getirilip kesileceğini ve artık ölümün olmadığını öğrenen cennet ehlinin sevincinin, buna mukabil cehennem ehlinin ise hüznünün artacağını bildirmektedir.¹¹⁷⁹ Yine Ebû Saîd el-Hudrî’den rivayet edilen bir başka hadiste Allah Teâlâ’nın en üstün nimet olarak cennet ehline rızasını indireceğinin ve ebediyen onlara darılmayacağını bildirilmesi de bu hususu destekler niteliktedir. Şefaata sonrasında sadece Kur’an’da haklarında hüküm bulunan insanların cehennemde ebedi olarak kalacaklarını ifade eden Buhârî, cehennemin ebedi olduğunu bildiren hadislere yer vermektedir.¹¹⁸⁰ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*’da Cehmiyye’nin küfre düşmesinin sebeplerinden biri

---

¹¹⁷⁵ Buhârî, “Rikâk”, 50; Toprak, *Cennet ve Cehennemin Ebediliği*, s. 50; Aydın, “İslam Kaynaklarında Cennet Fikri ve Yorumu”, s. 162.

¹¹⁷⁶ Mustafa Altundağ, “Kur’an’da Müşkil Bir Mesele: Cehennem Azabının Ebediliği”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin İlmi Mecmuası*, sayı: 7 (2007), s. 41-88, s. 46. Mezkûr hadiste geçen “huld” kelimesi ebedî hayata vurgu yapmaktadır. Bkz. Ahmet Temizkan, *Kur’an’da Geçen Huld Kavramının Semantik Tahlili Bağlamında Cennet ve Cehennemin Ebediliği Meselesi*, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2009, s. 28.

¹¹⁷⁷ Buhârî, “Rikâk”, 51; İsmail Karagöz, “Cehennemin Sonsuzluğunun Ayet ve Hadislerdeki Delilleri”, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/1 (2018), s. 1-19, s. 5.

¹¹⁷⁸ Adn cennetinden bahseden âyetlerden bazıları şunlardır: Tevbe, 9/72; Ra’d, 13/23; Nahl, 16/31; Kehf, 18/31; Meryem, 19/61; Tâ-Hâ, 20/76, 80; Fâtır, 35/33. Cennet kelimesi ile birlikte kullanılan “Adn”, cennette en yüksek mertebeyi ya da belli bir bölgeyi anlatmaktadır. Sorumluluk bilincine sahip kullara Allah’ın çeşitli lütuflarının ikram edileceği bir cennet olarak tasvir edilmektedir. Yusuf Şevki Yavuz, “Adn”, *DİA*, I, 390-391, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, s. 391.

¹¹⁷⁹ Aydın, “İslam Kaynaklarında Cennet Fikri ve Yorumu”, s. 163. Muhaddisin şefaata ilgili kabullerini belirttiği hadislerle beraber cehennemdeki bu kişilerin arasında iman ehlinin kalmadığını söylemek mümkündür. Buhârî, “Tevhîd”, 24; Temizkan, *Kur’an’da Geçen Huld Kavramının Semantik Tahlili Bağlamında Cennet ve Cehennemin Ebediliği Meselesi*, s. 71.

¹¹⁸⁰ Temizkan, *Kur’an’da Geçen Huld Kavramının Semantik Tahlili Bağlamında Cennet ve Cehennemin Ebediliği Meselesi*, s. 29. Buhârî, intihar eden bir kişinin ebediyen intihar ettiği şekilde azap göreceğini bildiren hadisi nakletse de bu hadise çok farklı bir bölümde yer vermektedir. Buhârî, “Tıp”, 56; Toprak, *Cennet ve Cehennemin Ebediliği*, s. 82.

olarak cennetin sonsuzluğunu kabul etmemesini zikretmiş ve cennetin nimetlerinin anlatıldığı âyetler¹¹⁸¹ üzerinden bu fikri çürütmüştür.¹¹⁸²

Mü'minlerin imanının eşit olmadığını ve amelin imanı kuvvetlendirdiğini savunan Buhârî, bu konuyla bağlantılı olan cennet ve cehennemdeki derece farklılıklarını da dile getirmektedir. Bedir savaşında şehit olan Hârîse b. Sürâka'nın (ö. 2/624) annesi oğlunun cennette olup olmadığını sorunca Hz. Peygamber cennetin bir tane olmadığını ve Hârîse'nin Firdevs cennetinde olduğunu bildirmiştir. Yine o, cennet ehlinin kendilerinden yüksek mertebedekilere baktıklarında onları mesafenin uzak olması sebebiyle göremeyeceklerini¹¹⁸³ ve onlara gıpta ile bakacaklarını¹¹⁸⁴; Allah yolunda cihad edenin Firdevs cennetine gireceğini ve burada yüz derecenin olacağını¹¹⁸⁵, farklı derecelerde farklı nimetlerin olduğunu¹¹⁸⁶, cennete ilk giren mü'minlerin yüzlerinin dolunay kadar, onları takip edenlerin yüzlerinin yıldızlar kadar parlak olacağını¹¹⁸⁷ bildiren hadisleri naklederek cennet ehlinin derece farklılıklarını beyan etmiştir. Buhârî, benzer şekilde cehennem ehlinden azabı en hafif olan kişinin karşılaşacağı cezayı da bildiren hadisleri naklederek cennet ve cehennemin mertebelerinin olduğunu ve bunlara kişinin ameline göre layık olacağını iddia etmiştir.¹¹⁸⁸

Son olarak Buhârî'nin yaratılış, cin, şeytan ve melek gibi manevî varlıklar ve sahâbenin faziletine dair değerlendirmelerde bulunduğunu da belirtmek isteriz.

---

¹¹⁸¹ Hûd, 11/108; Ra'd, 13/35; Sâd, 38/54; Vâkı'â, 56/32-33.

¹¹⁸² Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 26.

¹¹⁸³ Buhârî, "Rikâk", 51. Burada bir süvarinin, gölgesini yüz yılda yürüyerek bitiremeyeceği ağaç, ufukta parlaklığı kalan yıldızın görünmesindeki zorluk vb. şeyler üzerinden uzaklığı betimleyen hadisler bulunmaktadır.

¹¹⁸⁴ Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 8.

¹¹⁸⁵ Hadiste bu derecelerin aralarındaki mesafenin yer ile gök arası kadar olacağı bildirilmektedir. Buhârî, "Cihâd", 4. İbn Hacer Hz. Peygamber'in dua ederken Firdevs cennetini dilemeyi tavsiye etmesi dolayısıyla cihad etme imkânı bulamayan mü'minin niyeti ve cihada denk gelecek bir ameli ile Firdevs cennetine girebileceğini kabul etmektedir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 13.

¹¹⁸⁶ Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 8; "Tevhîd", 24, 34.

¹¹⁸⁷ Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 8.

¹¹⁸⁸ Muhittin Düzenli, "Cennetliklerin Çoğu Eblehlerdir" Rivâyetinin Semantik ve Teknik Analizi", *Hitt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/24 (2013/1), s. 59-84, s. 75. Aynı babda Enes b. Mâlik'ten rivayet edilen hadiste Hz. Peygamber, Allah'tan şefaati için izin isterken kendisine belli bir sınır tayin edileceğini ve bu hâdisenin tekrarlanacağını bildirmektedir. İbn Hacer, şefaati edilecek insanların günahlarına göre ayrı ayrı cennete koyulacağı bilgisinin, insanların ihlaslarına göre cennette de erişeceği merite farklılığına işaret ettiğini belirtmektedir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 443.

Yaratılışla ilgili birçok hadis nakleden Buhârî, insanın ana rahmine düştükten sonraki nutfe, alaka ve mudğa gibi yaratılış safhalarından bahseden hadislerle¹¹⁸⁹ *Kitâbü'l-kader*'e başlamıştır. Ayrıca o, diğer muhaddislerin eserlerinde bulunmayan ve yaratılışın başlangıcından söz eden *Kitâbü bed'ü'l-halk* adlı bir bölüme de yer vermiştir. Bu bölümün ilk bab başlığı ise “*O, başlangıçta yaratmayı yapan, sonra onu tekrarlayacak olandır. Bu, O'na göre (ilk yaratmadan) daha kolaydır*”¹¹⁹⁰ mealindeki âyettir. Burada sırasıyla yeryüzünün, yıldızların, ayın, güneşin ve rüzgârların yaratılışları ve bunların düzenleri hakkındaki rivayetlere yer verilmiştir.¹¹⁹¹ Bu bölümde muhtelif bablarda manevî varlıkların özelliklerini de ele alan Buhârî, meleklerin, şeytanların ve cinlerin yaratılışları ve bunların özellikleri bildiren bazı âyet ve hadisleri naklederek cinlerin de insanlar gibi sorumlu bir varlık olduğuna dikkat çekmiştir.¹¹⁹²

Buhârî, ilk defa Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-ekber* adlı risalesinde olmak üzere itikadî eserlerde yer alan ve hocası Ahmed b. Hanbel'in müstakil bir eser yazdığı sahâbenin fazileti konusunu da *Sahîh*'inde müstakil bir bölümde ele almıştır. O, *Kitâbü fezâilü ashâbi'n-nebî* isimli bölümde otuz babda yüzün üzerinde rivayete yer vermiştir. Burada öncelikle Hulefâ-yi Râşidîn'in faziletlerinden bahsettikten sonra Şîa tarafından ta'ın edilen sahâbîlerin faziletlerine işaret etmiştir.¹¹⁹³ Yine, Aşere-i Mübeşşere ile birlikte Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar olmuş önde gelen sahâbe, kızı Hz. Fâtıma ve eşi Hz. Âişe hakkındaki rivayetlere yer vermiştir. Onun ashâbın faziletine ayırdığı diğer bölüm ise mezkûr bölümü takip eden *Kitâbü menâkıb, 'l-ensâr*'dır. Elli üç babın bulunduğu bu bölümde Ensar'dan birçok sahâbenin fazileti hakkında rivayetler nakledilmiştir. Bu bölümlerde onun, döneminin önemli itikadî tartışma konularından biri olan sahâbenin fazileti hakkında Ehl-i hadîsin görüşlerine uygun rivayetleri naklettiği görülmektedir.

---

¹¹⁸⁹ Buhârî, “Kader”, 1.

¹¹⁹⁰ Rûm, 30/27.

¹¹⁹¹ Buhârî, “Bed'ü'l-halk”, 2-5.

¹¹⁹² Buhârî, “Bed'ü'l-halk”, 6, 11-13.

¹¹⁹³ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 92.

XII. DEĞERLENDİRME

İki eseri üzerinden görüşlerini incelemeye çalıştığımız Buhârî'nin her iki eserinde farklı stratejiler izlediği gözlemlenmiştir. Özellikle *el-Câmiu's-sahîh*'inde ele aldığı itikadî konularda çok fazla hedef göstermeyen muhaddis, *Halku ef'âli'l-ibâd*'da bu tavrından uzak bir şekilde açık hedef göstermiş ve husûsen kendi açıklamalarıyla eleştirdiği görüşleri açıkça ifade etmiştir.

el-Câmiu's-sahîh'de itikadî konulara çoğunlukla müstakil bölümlerde yer veren Buhârî, bab başlıklarının tayini ve hadislerin nakliyle başta iman konusu olmak üzere, Allah'ın sıfatları, insan fiilleri ve kader, büyük günah, halku'l-Kur'ân, rü'yetullah, cennet ve cehennem, rızık, şefaath gibi yaşadığı asırda tartışılmış bir çok konuya dair görüşünü âyet ve hadislerden yola çıkarak beyan etmiştir.

Halku ef'âli'l-ibâd'da ise musannif, aslında *Sahîh*'inde ele aldığı konular olan iman, arşa istivâ, rü'yetullah ve cennet hakkındaki görüşlerine yeniden değinmişse de özellikle kulların fiilleri meselesini halku'l-Kur'ân meselesi ile ilgili görüşlerini farklı bir üslupla ele almıştır.

İman konusunda imanın söz ve amelden oluştuğunu söyleyerek imanın amelle münasebetini belirtmiş, imanın artıp eksilebildiğini ispatladıktan sonra kişinin küfrüne sebep olacak hususlara değinmiştir. Allah'ın isim ve sıfatlarının yalnızca nakille bilineceğini ve sıfatlarının zâtından ayrı olamayacağını belirterek bu sıfatların zâhirî manalarını te'vil etmemiş, zikrettiği sıfatları olduğu gibi tespit edip yaratılmışlarınkine benzeterak kabullenmekten ya da tümünden yok saymaktan kaçınmıştır. Kulların fiilleri noktasında hür olduğunu savunan Buhârî, bu fiillerin sonucunda kişinin sorumlu olacağını belirtmektedir. Halku'l-Kur'ân konusunu da kulların fiilleri üzerinden açıklayan muhaddis, Kur'an'ın mânası ile lafzını birbirinden ayırarak yazmak, okumak gibi fiilleri kullara nisbet edip bunların yaratıldığını fakat Kur'an'ın yaratılmadığını savunmuştur. Yine kulların fiilleriyle ilgili olan bir diğer hususa dair de bir bölüm tayin eden Buhârî, kaderin varlığına imanını kişiyi ameline sarılmaktan alıkoymaması gerektiğini ve kaderin zorlamasıyla fiilleri gerçekleştirmediğini, yani iradesinin olduğunu dile getirmiştir.

Rü'yetullah mutlaka gerçekleşeceğini bildiren musannif, mü'min kulların ahirette Allah'ı göreceklerini ve O'nunla konuşacaklarını, bu görüşün her gören için sıkıntısız gerçekleşeceğini ifade etmiştir.

Âhâd haberi delil olarak gören Buhârî, Sünnet'in ve dolayısıyla hadislerin bağlayıcılığını savunmuştur. Ayrıca hadislerde âhir zamanda olacağı bildirilen konulara da yer veren Buhârî, kabir azabı, sırat, mizan, cennet-cehennem, şefaat gibi konularda da düşüncelerini beyan etmiştir.

SONUÇ

İmam Buhârî, telif ettiği eserler dolayısıyla yaşadığı dönem ve sonraki asırlarda İslâm dünyasında ilgi odağı olmuş seçkin şahsiyetlerden biridir. Onun hayatı ve eserleri üzerine yapılan çok sayıda çalışma olmasına rağmen, onun hayatı ve eserlerinde ele aldığı birtakım meseleleri aydınlatmak veya onun görüşlerini daha iyi anlamak için hâlâ yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Günümüzde bu hususlara dair yapılan araştırma, sempozyum ve tezler bunun açık delilidir.

Buhârî, hayatını öncelikle hadis ilminin muhafazasına ve sonraki nesillere aktarılmasına adanmış, ulûmü'l-hadis başta olmak üzere ilim tahsili için büyük fedakârlıklar yapmış ve Sünnet'i önce kendi hayatına tatbik etmiştir. Bini aşkın hocasının yanında binlerce öğrencisi olan Buhârî'nin özellikle *el-Câmiu's-sahîh* adlı eseri İslâmî ilimler açısından Kur'an'dan sonra en fazla itibar edilen kaynak hüviyetinde olmuştur. Onun bu eseri birçok şerhin yanında pek çok araştırmaya konu edilmiştir.

Hicrî III. asırda yaşayan İmam Buhârî'nin yetiştiği çevre ve edindiği ilmî birikim, başta itikadî konular olmak üzere onu görüş beyan etmeye mecbur etmiştir. Onun yaşadığı asırda çeşitli fırkaların oluşmasına sebep olan iman, Allah'ın sıfatları, büyük günah, halku'l-Kur'an, rü'yetullah gibi tartışılmalı konular hakkında ortaya çıkan farklı görüş ve düşünceler, ümmet birliğinin parçalanmasında etkili olmuştur.

Müslümanlar arasında itikadî konulardaki farklı görüşlerin insanları birbirinden uzaklaştırmasından duyduğu rahatsızlığı eserlerine yansıtan Buhârî, ele aldığı konularda nakle öncelik vermiş, âyet ve hadis merkezli tartıştığı hususlarda Kur'an ve Sünnet'i sistematik bir şekilde kullanarak aklın nakli destekleyici rolünü kabul etmiş ve akli nakle tercih etmediğini göstermiştir. Onun *Sahîh'e Kitâbü bed'i'l-vahy* adlı kitabıyla başlayıp *Kitâbü't-tevhîd* ile bitirmesi, yine Kur'an ve Sünnet'in bağlayıcılığı için *Kitâbü'l-i'tisâm bi'l-kitâb ve's-sünne* ile haber-i vâhidin delil olduğunu ispatlamak için *Kitâbü ahhâri'l-âhâd* adında özel bölümlere yer vermesi ve bu

bölümlerdeki babları titiz bir şekilde birbiriyle ilişkili tayin etmesi nakle öncelik verdiğini göstermektedir. Bununla beraber Buhârî'nin itikadî konular özelinde ele aldığı başlıkların dizilimi de önem arz etmektedir. Buhârî, yerine göre kelâmcı ya da fakih gibi konuları ele almasına rağmen hadisçi kimliğinden uzaklaşmamıştır. Buhârî'nin bir konuya dikkat çekerken takip ettiği silsile, kimi bölümlerde açıkça görülmesine de özellikle kısa ve karışık olmayan konularda daha anlaşılır haldedir.

Metinleri literal okuyan Buhârî'nin bu tavrı *Sahîh*'inde açıkça görülmektedir. Çünkü o, genel itibarıyla eserinde zikrettiği âyet ve hadislerde herhangi bir yorum yapmaz. *Sahîh*'inde düşüncelerini açık bir şekilde dile getirmeyen Buhârî'nin, âyet ve hadislerde ortaya koyduğu strateji, şârihlerin ve hakkında çalışma yapanların farklı çıkarımlarda bulunmalarına sebep olmuştur. Bu husus aslında Buhârî'nin bir aksiyon adamı olduğunu gösterir. Çünkü o, reddettiği görüşlere cevap verir tarzda argümanları aktarmak yerine kendi belirlediği stratejiyle kimi meseleleri ele almış ve Ehl-i hadîs çizgisinden ayrılmadığını göstermiştir.

Nakli öncelikle Ehl-i re'ye karşı Ehl-i hadîsin görüşlerini aktaran Buhârî, itikadî mevzularda konuşulmamasına dair hocalarından Ahmed b. Hanbel'in uyarısına rağmen yanlış olduğunu düşündüğü fikirlere karşı durmuş ve eserlerinde bu meseleleri etraflıca ele almıştır. Ehl-i hadîsin görüşlerine muhalif kişilerden ders almadığını bildiren musannif, özellikle Ehl-i hadîsin düşüncelerinin gelecek nesillere aktarılması için büyük bir misyon üstlenmiştir. O, iman konusu başta olmak üzere eserlerinde yer verdiği birçok konu hakkında Ehl-i bid'at fırkalarının görüşlerine reddiye mahiyetinde tespitlerde bulunmuştur.

Hicrî III. asırda en çok tartışılan meselelerin başında gelen iman konusuna *Sahîh*'inin başlarında yer veren Buhârî, "*İman söz ve ameldir, artar ve eksilir*" diyerek ameli iman tanımının içinde zikretmiştir. O, iman ile amelin münasebetini ifade ederken amelin imanı kemale erdireceğine dikkat çekmiş, iyilikleri vasıtasıyla mü'minin sevap kazanacağını; günahları yüzünden de cezayı hak edeceğini belirtmiştir. Günahın imana zarar vereceğini savunan musannif, şirk dışında kalan günahlardan herhangi birini işleyen kişiyi fâsık olarak nitelendirse de tekfir etmeyi uygun görmemiş, insanın ancak şirk ya da haramı helâl görmesi durumunda dinden çıkacağını savunmuştur. Tevhîd inancına zarar vermeyecek fiillerin bir insanı tekfir etmek için yeterli olmadığını ifade eden muhaddis, insanların birbirlerini delilsiz tekfir

etmelerinin geçersiz olduğuna, hatta mürtedlerin öldürülmelerinin de toplumsal düzeni bozucu başka sıkıntılar doğuracağına dikkat çekmiştir. Buhârî, bu kimselerle toplumsal ilişkilerin kesilmesini ve yanlış düşüncelerin dillendirilmesinin önüne geçilmesini, böylece toplumsal bilincin kirlenmesine engel olunmasını savunmuştur.

Tevhîd akîdesinin en önemli meselelerinden olan Allah'ın sıfatları konusuna oldukça önem veren Buhârî, Allah'ın isim ve sıfatlarını âyet ve hadislerde geçtiği şekilde, yorumlamadan kabul etmiştir. Allah'ın sıfatlarını O'nun zâtından ayrı görmeyen musannif, kendisinden sonra Ehl-i sünnet kelamcılarınca sistematik olarak zâtî, haberî, fiilî gibi ayrıma öncülük edecek şekilde bu sıfatları gruplandırarak ele almıştır. O, sıfatları te'vil etmeyerek onları olduğu gibi kabul ederken teşbih ve tescîmi reddetmiştir. Böylece o, Allah'ın sıfatlarının zâtından ayrı olduğu düşüncesini kabul etmediğini ve bu sıfatların kulların sıfatlarına benzemediğini ifade etmiştir.

İnsanların fiilleri ile ilgili olduğu kadar Allah'ın sıfatlarıyla bağlantılı olan irade ve kelâm sıfatları üzerinde özellikle duran Buhârî hem *Sahîh*'inde hem de *Halku ef'âli'l-ibâd*'da Allah'ın irade ve kelâm sıfatının varlığını vurgulamıştır. Halku'l-Kur'an tartışmalarının da merkezinde olan kelâm sıfatını kulların iradesi ile ilişkilendiren musannif, Kelâmullah'ı lafzî ve nefsî olmak üzere ikiye ayırmış, Kur'an'ın manasına delâlet edene "nefsî kelâm", kulların fiillerinin sonucu harflerle okunan ve yazılan kelâma ise "lafzî kelâm" demiştir. Böylelikle o, kendisinden sonra bu konudaki tartışmalarda Ehl-i sünnet'in en güçlü argümanlarından birini ortaya koymuştur. Ona göre Kur'an mahlûk değildir fakat kulların onu okuması, yazması gibi fiilleri mahlûktur. O, ayrıca kulların fiilleri tartışmasında önem arz eden irade sıfatının insanları eylemlerine zorlamadığını düşünür. Ona göre Allah'ın iradesini sınırlayan hiçbir şey olmadığı gibi O'nun iradesi de kulları sorumlu tutuldukları herhangi bir fiile mecbur etmez. Bununla beraber o, kulun, işlediği fiilleri yaratmaya kâdir olmadığını ve yaptıklarından mutlaka sorguya çekileceğini savunmuştur. Ayrıca kulların doğumu, nesebi, rızkı gibi kaderinde tayin edilmiş meselelerde fiillerinin etkisinin olmayacağını dile getirmiş, uyku gibi elinde olmayan sebeplerle kulun fiillerinden sorumlu olmamasının mümkün olabileceğini belirtmiştir.

Gayba dair haberlere eserlerinde oldukça yer veren Buhârî, Hz. Peygamber'in âhir zamana dair verdiği haberleri zikretmiş ve Müslümanların istikbalde karşılaşacakları bildirilen hâdiseleri nakletmiştir. Kıyametin kopmasıyla başlayan

ahiret hayatı ve evreleri hakkında oldukça geniş bilgiler aktaran musannif, kabirde azabın ve nimetin varlığını kabul etmiştir. O, sıratı cehennem köprüsü olarak tanıtarak insanların amellerine göre tayin edilen bir hızla sırattan geçeceklerini ifade etmiştir. Şefaathusunu da benzer şekilde ele alan Buhârî, Allah'ın izin verdiği kulların, yine O'nun izin verdiği kimselere şefaathetmesinin hak olduğunu savunmuştur. O, şefaathet kendi içinde ikiye ayırmış, Allah'ın ebedî cehennemde kalmasına hükmettiği kimselerin şefaathetle azaplarının hafifletileceğini kabul etmiş; şefaathetle mü'minlerin cehennemden çıkabileceğini ve cennette derecelerinin artacağını belirtmiştir. Buhârî'ye göre cennet-cehennem şu anda yaratılmıştır. Ehli için muhtelif dereceleri olan cennet ve cehennemde sonsuz bir hayat yaşanacaktır. Cennet ehlinin Allah'ı görmesi için bir engel bulunmayacak ve mü'minler ahirette Allah Teâlâ'yı görebileceklerdir.

Buhârî, dinin yayılmasında Kur'an ve Sünnet bütünlüğünü esas almıştır. Yaşadığı asırda kendi düşüncelerini savunabilmek için birçok hadisi inkâr edenlerin aksine o, Hz. Peygamber'den geldiğinde şüphe olmayan haberlerin her türlüşünün mü'min için bağlayıcı olduğunu dile getirmiş, Sünnet'e tâbi olmanın kişinin kurtuluşuna vesile olacağına ve tek kişiden gelen haberin delil olması hususuna vurgu yapmıştır. O, Hz. Peygamber'in dini yayarken ilk muhatabı olan ashâbının iman edenler arasında ayrı bir değerinin olduğunu dile getirerek onların faziletlerine dikkat çekmiştir.

Buhârî'nin itikadî görüşleri oldukça kapsamlı olduğundan biz bunların tamamını geniş bir şekilde ele alabilmiş değiliz. Onun yer verilmeye çalışılan her bir itikadî konu hakkındaki görüşlerinin müstakil çalışmalarla ele alınması gerekmektedir. Muhtelif konular özelinde her bir husus daha derinlemesine yapılacak çalışmalarla işlenmelidir. Tarih boyunca itikadî ve amelî olmak üzere birçok tartışmanın içinde olan Buhârî gibi çok yönlü bir muhaddisin, başta itikadî konulardaki yaklaşımlarının daha ayrıntılı çalışmalarla tespit edilerek öncelikle onun Ehl-i hadîs ile müşterek ve farklı olduğu hususların belirlenmesi gerekmektedir. Yine onun itikadî görüşlerinin, çağdaşı olan bazı muhaddis, kelamcı ve Ehl-i bid'at firkalarıyla mukayeseli olarak araştırılması da Buhârî'nin görüş ve düşüncelerinin ortaya konulmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Açikel, Yusuf, *Hadis Toplamak İçin Yapılan Seyahatler (Rihle)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.
- Adevî, Ahmed Ebû Suheyb Safâ ed-Davvî, *İthâfû'l-kârî bi-ihtisâri Fethi'l-bârî*, thk. (çev. Halil Aldemir vd.), İstanbul: Polen, 2009.
- Adıgüzel, Hanifi, *Din Dili Bağlamında Haberi Sıfatlar (Arş-Kürsî ve İstivâ)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2007.
- Afşar, Hacer, *Buhârî'nin es-Sahîh'inin Kitâbü't-Tevhîd Bölümünde Yer Alan Müteşâbih Âyetlere Bakışı (Rü'yetullah ve Kelâmullah Çerçevesinde)*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019.
- Agitoğlu, Nurullah, "Halku'l-Kur'ân ve Rü'yetullah Konuları Bağlamında İbnü'l-Mülakkın'ın Buhârî'nin Bab Başlıklarına Yaklaşımı", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/10 (2014), s. 99-123.
- Ağırman, Cemal, "et-Târîhu'l-Kebîr", *DİA*, XL, 89-90, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Ahmed, Faisal, *Buhari'nin et-Tarihü'l-Kebir'inde Rivayet Ettiği Hadislerle İlgili Darekutni'nin İstidrakleri*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2019.
- Akay, Akif, *İslam İncancında Şefaât*, Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2012.
- Akdemir, Furat, "Hariciliğin İman Tanımının Siyasi ve Sosyal Arka Planı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XI/61 (2018), s. 1096-1106.

- Akyüz, Ali, “İmam Buhârî’nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı: XI (2003), s. 161-176.
- Akyüz, Hüseyin, “Hadislerin Tashihi İle İlgili Tirmizi’nin Hocası Buhârî’ye Sorduğu Sorular (Sünen Bağlamında Bir Değerlendirme)”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/2 (2018), s. 247-269.
- Albayrak, Ali, “Bir Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî’nin Sahîh’i”, *İslâm İlim Geleneginde İmam Buhârî -Hayatı ve Eserleri-*, Ed. Ömer Faruk Akpınar, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021, s. 193-217.
- , *Buhârî Sonrası el-Câmi ‘u’s-Sahîh -Nüsha Farklılıkları, Hatalar, Tashihler-*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- , *Buhârî’nin Kaynakları ve Fuad Sezgin*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Alhila, Nour, “İmâm Buhârî’nin Sahîh’inde “Râvî Şüpheyeye Düştüğünde” Takip Ettiği Yöntem”, *Sahîh-i Buhârî: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. Serdar Demirel vd., İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, cilt: III (2020), s. 67-110.
- Alhrdan, Abduljawad, “Buhârî’nin İmâm-ı Azam’ı Eleştirmede Hocası İbn Ebî Şeybe’yi Takip Ettiği Meseleler: Hadis ve Usul İlimleri Açısından Bir İnceleme”, *Sahîh-i Buhârî: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. Serdar Demirel vd., İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, cilt: III (2020), s. 319-360.
- Altın, M. Emin, *İman ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2011.
- Altıntaş, Ramazan, “İslâm Anlayışında Bid’at ve Hurâfenin Çerçevesi”, *Dinî Araştırmalar*, VI/16 (2003), s. 111-124.
- Altundağ, Mustafa, “Kur’an’da Müşkil Bir Mesele: Cehennem Azabının Ebediliği”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin İlmi Mecmuası*, sayı: 7 (2007), s. 41-88.

- Altuntaş, Halil-Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, 12. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Altuntaş, Mustafa Celil, *Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.
- Ardoğan, Recep, “Ehl-i Sünnet Kelamında (Eş’ariyye ve Mâtürîdiyye) Tekfirde Sınırlar -İman-Küfr Sınırlarını Belirlemede Başlıca İlkeler-”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 25 (2015), s. 315-342.
- , “Mütakellimlere Göre Kelam-ı Nefsî ve İşitilebilirliği”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, XIII/2 (2013), s. 177-197.
- Asar, Osman Serdar, *el-Buhârî'nin el-Edebü'l-Müfred Adlı Eserinde Yer Alan Mevkûf Hadisler*, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2009.
- Âşıkkutlu, Emin, “Buhârî Döneminde (III/IX. Asır) İmanla İlgili Yaklaşımlar ve Sahîh'inin İman Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İman Yaklaşımı”, *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 19 (2000), s. 59-83.
- Avcu, İbrahim, *Hadislere Göre Cennet'i Hak Etme Yolları*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2006.
- Aydın, Hayati, “İslam Kaynaklarında Cennet Fikri ve Yorumu”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, V/20 (2004), s. 149-170.
- Aydın, Nevzat, “Ricâl Kaynaklarında Bid'at Ehli Hakkında Kullanılan Bazı Ta'dil Lafızları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XII/63 (2019), s. 1197-1212.
- Aydın, Osman, *Sahîh-i Buhârî'nin Bâb Başlıklarındaki Merfû Rivâyetlerin Kütüb-i Semâniye Çerçevesinde Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2015.

- , “Buhârî’nin Tercemelerde Yer Verdiği Mu‘allak Rivayetlerin Hadîs Usûlü ve Musannifin Yöntemi Açısından Değeri”, *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*, cilt: III (12-15 Mayıs 2016), s. 19-36.
- Aydın, Ömer, “Haberî Sıfatları Anlama Yolları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: I (1999), s. 133-158.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 7. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Ayvallı, Ramazan, “Büyük Türk-İslam Alimi İmam Buhârî’nin İlmi Şahsiyeti”, *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 101-108.
- A‘zamî, Muhammed Mustafa, “Buhârî”, *DİA*, VI, 368-372, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bağcı, H. Musa, “el-Buhârî’nin Kader Konusunda Mu‘tezile ile Münakaşaları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLVI/1 (2005), s. 21-42.
- Bağcı, Mehmet, *İslam Mezheplerinde İman ve Büyük Günah Problemi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (çev. Ethem Ruhi Fığlalı), 2. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Baktır, Mehmet, “Allah’ın Fiili Sıfatlarında Zaman Sorunu”, *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]*, I/2 (2003), s. 93-107.
- Bardakçı, Sefa, *Kur’ân ve Sünnet’te İmân-Amel*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996.

- Bardakoğlu, Ali, “Buhâri’nin Hukukçuluğu”, *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhâri (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 205-210.
- Bayram, İbrahim, “Kerrâmiyye Mezhebinin İman Anlayışı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 40 (2016), s. 115-146.
- Bebek, Adil, “Kebîre”, *DİA*, XXV, 163-164, İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Bekdemir, Sezayi, “Hz. Ömer’in Bid’atlere Karşı Tutumu”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, Ed. Ali Aksu, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018, s. 207-238.
- Belhay, Nebil, “Sahîh-i Buhârî’nin Telifinde Dönemin Siyasi Konjonktürünün Etkili Olduğu İddiası ve Değerlendirilmesi”, *Sahîh-i Buhârî: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. Serdar Demirel vd., İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, cilt: II (2020), s. s. 343-388.
- Bilen, Mehmet, “Buhârî’nin Fakihliği Meselesi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/2 (2004), s. 35-52.
- , *İbn Hacer’in Buhârî Savunusu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Bilgen, Halil, *Sahîh-i Buhârî’de Tefsir Rivayetleri ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999.
- Bozkurt, Mustafa, “Müslüman Kelamında Haberin Bilgi Değereri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLVIII/2 (2007), s. 83-100.
- Bozkurt, Nahide, “Me’mûn”, *DİA*, XXIX, 101-104, İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- , *Mu‘tezile’nin Altın Çağı, Me’mûn Dönemi*, 3. Baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu‘fi, *el-Câmiu’s-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, İstanbul: Mektebetü’l-İslâmiyye, ts.
- , *Halku ef‘âli’l-ibâd*, thk. Bedrü’l-Bedr, Kuveyt: Dâru’s-Selefiyye, ts.

- Canan, İbrahim, “el-Edebü’l-Müfred”, *DİA*, X, 411-412, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Cengiz, Lütfü, *Emevîler Döneminde Kader Problemi*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1999.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, 5. Baskı, Ankara: Fecr Yayınları, 2010.
- Cilacı, Osman, *İlâhi Dinlerde Cennet İnancı Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1975.
- Coşkun, Ahmet, “Buhârî’nin Sahihindeki Bazı Rivayetlerde ve Bab Başlıklarında Rızık ve İktisat”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 4 (1990), s. 273-284.
- Coşkun, İbrahim, “Teşbih ile Tenzih Arasında S. Âmidî’nin Allah’ın Sıfatlarını Yorumlamadaki Metodu”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III/1 (2001), s. 23-59.
- Cumayev, Eziz, *Amelî Konuların Dayandığı Hadisler Açısından Malik-Buhârî Mukayesesi*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005.
- Çağlayan, Şahabettin, *Buhârî’nin Sahih’inde Geçen Mübhem Şahsiyetler (Bed’u’l-Vahiy Bölümü ile Zekât Bölümü Arasında Yer Alan Hadisler)*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2018.
- Çakan, İsmail Lütfi, Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı -Çeşitleri-Özellikleri-Faydalanma Usulleri-*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- , “Hadis Edebiyatında İmanla İlgili Bölümlerin Muhtevâ Değerlendirmesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:5-6 (1987-1988), s. 255-276.

- , “İmam Buhârî’nin Buhârâ Emiri ile Münasebetleri”, *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 39-45.
- , “Dârekutnî” *DİA*, VIII, 488-490, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çakın, Kâmil, “Buhari’nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XXXII (1992), s. 183-198.
- , “Buhârî’nin Otoritesini Kazanma Süreci”, *İslâmî Araştırmalar*, X/1-2-3 (1997), s. 100-109.
- , “Fiten Rivayetleri Bağlamında Toplumların Çöküşü”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/10 (2018), s. 1-29.
- , “Fiten Rivayetlerinin Tabiatı”, *Türkiye’de Dinler Tarihi’nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük*, Ed. Ahmet Hikmet Eroğlu, Ankara: Berikan Yayınları, 2016, s. 251-270.
- , “Kadınlar ile İlgili Bir Hadis ve Değerlendirilmesi”, *Dinî Araştırmalar*, I/1 (1998), s. 5-30.
- , “Kitâbu’t-Tevhîd’in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî’nin Tevhîd Anlayışı”, *Dinî Araştırmalar*, VII/20 (2004), s. 425-432.
- Çakmak, Mehtap, *Tarihçi Olarak Buhârî ve Tarihçilik Açısından ‘Sahih’i*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2011.
- Çalışkan, Dilek, *Buhârî’nin Sahih’i Çerçevesinde Hz. Peygamber’in Tercihleri ile İlgili Rivayetler ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.
- Çap, Sabri, “Hadis Usûlünde Rivâyetlerin Kaynağının Tespiti Meselesi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, VI/2 (2008), s. 101-130.
- , “İlk Üç Asırda Diğer Kültür ve Medeniyetlerin Hadis ve Sünnet’in Yorumlanmasına Etkileri”, *İslam ve Yorum III: Din, Bilim ve Medeniyet (Prof.*

- Dr. Fuat Sezgin Anısına*), Ed. Mehmet Öztürk vd., Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, cilt: III (2019), s. 347-370.
- , “Sünnet’e Aykırı Dindarlık Tezahürlerine Karşı Hz. Peygamber’in Tutumu”, *İslam ve Yorum IV*, Ed. Serkan Demir vd., Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, cilt: II (2020), s. 313-341.
- Çay, Recep, *Hadisler Işığında Cennete Giremeyecek Kimseler*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- Çelebi, İlyas, “Fiten ve Melâhim”, *DİA*, XIII, 149-153, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- , “Gayb”, *DİA*, XIII, 404-409, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- , “Mu‘tezile”, *DİA*, XXXI, 391-401, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çelik, Abdullah, “Hicrî III. Asırda Hadis Usûlüne Kaynaklık Eden Eserler ve Özellikleri”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/11 (2018), s. 119-138.
- Çelik, Hüseyin, “Kuran’da Şefa‘at”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Tokat İlmiyat Dergisi]*, III/1 (2015), s. 283-313.
- Çetin, Hüseyin, *Metin ve Sened Tenkîdi Açısından Meleğin Cenîne Ruh Üflemesi ve Kaderini Yazması Hadîsinin Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.
- Çetin, Mesut, *Hadis İlimlerinde Ehl-i Bid‘at ve Rivâyeti: Ebû Muâz ve Abbâd b. Mansur Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bingöl 2021.
- Çetinkaya, Mehmet, *İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Sahih-i Buhârî*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- Çınar, Bayram, “Buhârî’nin Halku Ef‘âlî’l-’İbâd Adlı Eserinin Halku’l-Kur’an Bağlamında Değerlendirilmesi”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, V/2 (2020), s. 203-249.

- , “İmam Buhârî’nin İtikadî Görüşleri ve Mezhep Anlayışı”, *İslâm İlim Geleneğinde İmam Buhârî -Hayatı ve Eserleri-*, Ed. Ömer Faruk Akpınar, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021, s. 311-354.
- Çınar, Merve, *Ehli Bid’at Olarak Cerh Edilen Râvîler ve Rivâyetlerinin Değeri - Hâricî, Cehmî, Mürcî Râvîler Örneğinde-*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.
- Çiçek, Mehmet Halil, “İmâm Buhârî’nin Sahîh’in Tefsir Bölümünde Takip Ettiği Yöntem”, *Sahîh-i Buhârî: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. Serdar Demirel vd., İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, cilt: III (2020), s. 361-393.
- Çınar, Hüseyin, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercüme ve Şerhi Üzerine İnceleme*, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2015.
- Dalal, Ehssan, *El-Üchûrî’nin Şerhu Muhtasari Sahîhi’l-Buhârî li-bni Ebî Cemre el-Endelüsî İsimli Eserinin Tahkîk ve Değerlendirilmesi (Cihad-Kurban Bölümleri Arası)*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2020.
- Dallı, Feride, *Buhârî’nin Mezhep Anlayışı ve Eserlerindeki Mezhebî Unsurlar*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020.
- Dayhan, Ahmet Tahir, *Buhârî’ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1995.
- , “İmam Buhârî’nin Kayıp Kitapları”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, II/2 (2002), s. 237-241.
- , “İmam Buhârî’nin Tanınmayan Bazı Kitapları”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, I/3 (2002), s. 161-164.
- Demirci, Ahmet, “Bidatçılık”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5 (1988), s. 71-86.

- Demirci, Muhsin, “Gaybî Bir Bilgi Kaynağı Olarak Vahiy”, *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları-V: (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-I)*, *Tartışmalı İlmî Toplantı, 12-13 Ekim 2002*, Ed. Bedreddin Çetiner, İstanbul: Ensar Neşriyat, cilt: V (2003), s. 79-98.
- Demirel, Harun Reşit, “İbn Hacer’in Takrîbü’t-Tehzîb’de Buhârî’nin Bid’at Ehli Olmakla Cerh Edilen Râvilerinden Bahsetmesi ve Hedyü’s-Sârî (Mukaddime) deki Müdafası”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -*, II/3 (2000), s. 29-60.
- Demirel, Serdar, “Sahîh-i Buhârî Râvisi Râfîzî Abbâd b. Ya’kûb: Şîf ve Sünnî Kaynaklarına Göre Güvenirliliğinin Değerlendirilmesi”, *Sahîh-i Buhârî: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. Serdar Demirel vd., İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, cilt: I (2020), s. 45-60.
- Dinçoğlu, Mehmet, “Buhârî ile Ebû Dâvud’un Hocası Müsedded b. Müserhed ve Hadis İlmindeki Yeri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi] [İİFD] [EAÜİFD]*, sayı: 41 (2014), s. 347-372.
- Doğanay, Süleyman, “Bid’atçılıkla Tenkid Edilen Buhârî Ravileri”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, sayı: 28 (2015/1), s. 27-54.
- Doğru, Yasin, *İslam Kelamında Bid’at Kavramı*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2004.
- Duman, M. Zeki, “İman ve İslâm Gerçeği”, *Kur’an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi*, II/ 22, 23, 24 (1999/2), s. 119-154.
- Durmuş, Üzeyir, “İmâm Buhârî’nin Sahîh’ine Kaynaklık Bakımından İmâm Mâlik’in Muvatta’sı (Tahrîc, Mukâyese ve Tahlîl)”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 14 (2019), s. 171-212.
- Düzenli, Muhittin, “Cennetliklerin Çoğu Eblehlerdir” Rivâyetinin Semantik ve Teknik Analizi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/24 (2013/1), s. 59-84.

- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan el-Selmân, Riyad: Mektebetü'l-Maarif, 2003.
- Ebû Hanîfe, Nu‘mân b. Sâbit, *İmâm-ı A‘zam ‘ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz, 10. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Elbânî, Muhammed Nasiruddîn, “Âhâd Hadislerin Akâid ve Ahkâmda Hücet Olması Meselesi” (çev. Ahmet Yıldırım), *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 9 (2002), s. 125-143.
- Elik, Hasan, “Kur’an’daki Allah Tasavvuru Açısından Şefâat’e Bakış”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı: 16 (2005), s. 29-48.
- Emen, Muhammed Veysel, *Kaderilikle İtham Edilmiş Raviler: Sahîh-i Buhârî Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mardin 2020.
- Erdim, Sinan, “Buhârî’nin el-Câmi‘us-Sahîh’inde Rivâyeti Bulunan Kadın Sahâbiler”, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları*, IX/5 (2014), s. 849-866.
- Erdinç, Ziya, “Teşekkül Dönemi Kelâm Kaynaklarında Zâtî Sıfatların Tespiti ve Sayısı”, *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı -IV (İlahiyat) 14-17 Mayıs 2015, Kütahya*, Ed. Hümevra Dinçer vd., İstanbul: Matsis Matbaa, 2015, s. 103-112.
- Eren, İsa, *Hadis’te İtibâr ve Sahîhu’l-Buhârî’de İtibâr Uygulaması*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007.
- Eren, Mehmet, “Buhârî’nin Telif Metodu ve Sahîh’in Özellikleri”, *İslâm İlim Geleneğinde İmam Buhârî -Hayatı ve Eserleri-*, Ed. Ömer Faruk Akpınar, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021, s. 119-150.
- Ergin, Mehmet, *Sûu’l-Hifz ve Buhârî ile Müslim’in Bu Vasıfta Olan Ravileri*, Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bingöl 2018.

- Erkit, Turan, *Sahabe ve Tabiin Döneminde Müteşabih Sıfatların Yorumu Meselesi*, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2009.
- Erman, Uğur, “Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Re’y Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta’dil İlimine, Dönemin Te’lifâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, IX/18 (2017), s. 990-1010.
- , “Ehl-i Hadîs ve Mu’tezile Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta’dil İlimine Dönemin Te’lifâtına ve Sosyal ve Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicri III. Asır)”, *Süriy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/1 (2017), s. 83-105.
- Eroğlu, Ayşegül, “Buhârî’nin el-Câmi‘u’s-Sahîh’indeki Bab Başlıkları Üzerine Yapılan Çalışmalar ve İbnü’l-Müneyyir’in el- Mütevârî’si”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, XVII/1 (2019), s. 101-123.
- Ertürk, Mustafa, “Haber-i Vâhid”, *DİA*, XIV, 349-352, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- , “Havz-ı Kevser”, *DİA*, XVI, 546-549, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- , “İmâm Buhârî’nin Siyâset Anlayışı: Yöneten-Yönetilen İlişkisi”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, I/1 (2001), s. 7-31.
- , *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)*, Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- Eruçar, Tuğba, *Hadisçilerin İman Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020.
- Erul, Bünyamin, “Buhârî’nin Sahîh’inde İsnada Dair Yaptığı Değerlendirmeler”, *Sahîh-i Buhârî: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. Serdar Demirel vd., İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, cilt: I (2020), s. 61-92.
- Eskin, Mesut, *Buhârî’nin el-Edebü’l-Müfred Adlı Eserindeki Aile Konulu Hadislerin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2019.

- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî, *Kitâbü Makâlâti'l-İslâmiyyîn ve'htilâfi'l-müsallîn*, nşr. Helmut Ritter, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980.
- Eyibil, İrfan, "Ehl-i Sünnet Kelâmında Haberî Sıfatların Te'vili Meselesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/34 (2018), s. 667-692.
- Fayda, Mustafa, "Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk", *DİA*, XL, 92-94, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Fettâh, İrfan Abdülhamîd, "Cebriyye", *DİA*, VII, 205-208, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169-175, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- , "Cemel Vak'ası", *DİA*, VII, 320-321, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Fırat, Ahmet, *İlahî Sıfatlar Bağlamında Kader Meselesi*, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2010.
- Gökçe, Ferhat, "Sahîh-i Buhârî'nin Meşhur Şerhleri ve Özellikleri", *İslâm İlim Geleneğinde İmam Buhârî -Hayatı ve Eserleri-*, Ed. Ömer Faruk Akpınar, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021, s. 217-262.
- Gökmen, Osman, *Hadislerde Yahudilerin Özellikleri (Sahih-i Buhârî ve Sahih-i Müslim Özelinde)*, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan 2017.
- Gölcük, Şerafettin, "Cehmiyye", *DİA*, VII, 234-236, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gölcük, Şerafettin-Süleyman Toprak, *Kelâm (Tarih-Ekoller-Problemler)*, 5. Baskı, Konya: Tekin Dağıtım, 2001.
- Gönen, İlyaz, *Hz. Ali'nin Fıkhî Yönü ve Hanefî Mezhebine Etkisi (Buhârî ve Müslim Özelinde)*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2011.
- Görmez, Mehmet, "Fıkhü'l-hadîs", *DİA*, XII, 547-549, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- Gözün, Abdulvehhab, *Sünnet-Bid'at Tartışmalarının Mahiyeti ve Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize 2017.
- Gözütok, Şakir, *Hz. Peygamber'in Mekke ve Medine Dönemindeki Hadislerinde Uyguladığı Eğitim Metodları -Buhari ve Müslim Örneği-*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1995.
- Güleç, Hüseyin, “Âhâd Haberlerin Kur'an'a Arzı”, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/2 (2017), s. 1-17.
- Günay, İlhami, “Kur'an'da Cennet Hayatının Süreklilik ve Güzellik Kaynağı Olarak Su”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, XIV/3 (2014), s. 105-126.
- Güner, Rabia, *Cennetle Müjdelenen ya da Cehennemle İnzar Edilen Tek Amellerle İlgili Hadisler*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2019.
- Güneş, Yusuf, *Hadis Usûlü Açısından Bid'at Ehli Râvîler ve Rivâyetlerinin Değeri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999.
- Güzel, Abdurrahim, “Buhârî ve Halku'l-Kur'an Meselesi”, *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 259-264.
- Haçkalı, Abdurrahman, “Ehl-i Hadis-Ehl-i Re'y Ayrışması Fıkhî mi, İtikâdî mi?”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2 (2003), s. 59-68.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit b. Mehdî, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs* (nşr. Nûreddin İtr), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1395/1975.
- , *Târîhu Bağdâd ve züyükuluh*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Hatiboğlu, İbrahim, “Rihle”, *DİA*, XXXV, 106-108, İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

- Hatiboğlu, Mehmed Said, *Hilâfetin Kureyşliliği -İslamda İlk Siyâsî Kavmiyetçilik-*, 3. Baskı, Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- , “Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim’e Yönelik Eleştirileri”, *İslâmî Araştırmalar*, X/1-2-3 (1997), s. 1-14.
- Hansu, Hüseyin, *Mutezile ve Hadis*, 3. Baskı, Ankara: Otto Yayınları, 2018.
- Işık, Dilek, *İman Amel İlişkisi Bakımından Büyük Günah İşleyenlerin Durumu*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019.
- İbn Battâl, Ebü’l-Hasen Alî b. Halef b. Abdîmelik el-Bekrî el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Ebû Temim Yâsir b. İbrâhim, Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 2008.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *Fethu’l-bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ts.
- , *Hedyü’s-sârî Mukaddimetü Fethi’l-bârî*, Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ts.
- İbnü’s-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Ma’rifetü envâ’i ulûmi’l-hadîs*, thk. Nureddin İtr, 19. Baskı, Dimeşk: Dâru’l-Fikr, 2013.
- İnce, İrfan, “Ridde”, *DİA*, XXXV, 88-91, İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- İpek, Mikail, *Mu’tezile ve Ehl-i Sünnet’in İman Anlayışlarına Mukayeseli Bir Yaklaşım*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2014.
- İqbal, Navid, *Metin Açısından Buhari Hadislerine Yönelik Tenkidler ve Bunların Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2018.
- İsâvî, İdris Asker Hasen, “Hâricîlikle İtham Edilen Râvîler ve Sahîh-i Buhârî’deki Rivâyetlerine Eleştirel Bir Yaklaşım” (çev. Metin Tekin), *Hadis Tetkikleri Dergisi*, XVI/1 (2018), s. 121-145.

- Kahraman, Ferruh, “İslâm İnancında Günah, Günah Çeşitleri ve Kişiyi Günah İşlemeye Sevkeden Faktörler”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, sayı: 8 (2007), s. 139-168.
- Kan, Kadir, “Vâsik-Billâh”, *DİA*, XLII, 548-549, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kanarya, Bayram, “Buhârî’nin “el-Câmiu’s-Sahîh” İsimli Eserinin “Kitâbü’l-İmân” Bölümünde Kur’an-Hadîs Bütünlüğünün Yansımaları”, *Şarkiyat ICSS’17: Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Bildiriler Kitabı, 14-17 Eylül 2017, Diyarbakır*, Ed. Metin Bilen vd. Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları, 2017, s. 200-211.
- , “Hadis Arkeolojisi, Fuat Sezgin Örneği: Buhârî’nin Kaynaklarının Kaynakları”, *Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri: Güncel Tartışmalar-Teorik Teklifler-*, Ed. İbrahim Özcoşar vd., İstanbul: Divan Kitap, 2019, s. 169-191.
- Kandemir, M. Yaşar, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *DİA*, VII, 114-123, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Karagöz, İsmail, “Cehennemın Sonsuzluğunun Ayet ve Hadislerdeki Delilleri”, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/1 (2018), s. 1-19.
- Karaman, Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Karataş, Mustafa, *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Sayısı*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Karatay, Yusuf, “el-En’âm 6/103. Âyet Bağlamında Ru’yetullah Meselesi”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/2 (2017), s. 161-181.
- Kartal, Faruk, *İmanda İstisna*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2020.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, tsh. M. Şerefettin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

- Kaynar, Enes, *Buhârî'nin Bab Başlıklarıyla İlgili Çalışmalar ve Bab Başlıklarındaki Kendi İfadelerinin Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Kepenek, Muhammed Yakup, *Molla Lütfî'nin "Talikat Ala Evâili Sahihi'l-Buhari" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2018.
- Keskin, Yusuf Ziya, "Buhârî'nin et-Târîhu'l-Kebîr'ine Yönelik Tenkitler", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, III/2 (2003), s. 103-120.
- , "İmam Buhârî'nin Sahîh'i Dışındaki Mühim Eserleri, Özellikleri ve Önemi", *İslâm İlim Geleneğinde İmam Buhârî -Hayatı ve Eserleri-*, Ed. Ömer Faruk Akpınar, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021, s. 263-286.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları -Ashabu'l-Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi-*, 3. Baskı, Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- , *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, 6. Baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- , "İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinden Bir Kesit: Ashabu'l Hadis'in Akaid Edebiyatı", *İslâmî Araştırmalar*, I/5 (1987), s. 79-89.
- Kırca, Celal, "Rivayet Tefsiri İçinde İmam Buhârî'nin Yeri", *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 183-186.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî, *Sahîhu Ebî Abdillâh el-Buhârî bi-Şerhi'l-Kirmânî*, thk. Muhammed Muhammed Abdüllatîf, 2. Baskı, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1981.
- Kocaoğlu, Abdulhamit, *Mihne Bağlamında Buhârî-Zühli Sürtüşmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2020.

- Koç, Osman, *Sahîhayn'da Geçen Benî İsrâîl ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray 2017.
- Koçkuzu, Ali Osman, Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri, 2. Baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Koçyiğit, Talat, “Âhâd Haberlerin Değeri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XIV (1966), s. 125-142.
- , *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, 3. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- , *Hadîs Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 1977.
- Kopal, Elif, *Buhari ve Müslim Hadisleri Çerçevesinde Hz. Peygamber'in Nezaket ve Zarafeti*, Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize 2013.
- Korkmazgöz, Rıza, “Kelâm İlminde Haber-i Vâhidin Bilgi ve Delil Değeri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XVIII/1 (2018), s. 225-258.
- Kozuev, Sagynbek, *İbn Ebî Şeybe'nin Kitâbü'l-Edeb'i ile Buhârî'nin el-Edebü'l-Müfred'inin Mukayesesi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.
- Köksal, Emre, “İlk Dönem Müslüman İtikadının Oluşmasında Kelamın Belirleyiciliği: Allah'ın İsim/Sıfatları Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 37 (2016/2), s. 129-150.
- , “İlk Dönem Mu'tezile Kelamında Zât-Sıfat İlişkisi -Sıfat, Mânâ ve Ahvâl Kavramları Üzerinden Bir Değerlendirme-”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 40 (2018/1), s. 235-249.
- Kummî, Ebû Halef (Ebü'l-Kâsım) Sa'd b. Abdillâh-Nevbahî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî, *Şîh Fırkalar (Fıraku's-*

Şîa, el-Makâlât ve'l-fırak), trc. Hasan Onat v.d., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.

Kurt, Mehmet, *İtikadî Mezheplerde Şefaât Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2019.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 2006.

Kutlay, Halil İbrahim, “Buhârî'nin Sahîh'inde Hadis Râvileri İçin Uyguladığı İntikâ'/Seçicilik Metodu”, *Sahîh-i Buhârî: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. Serdar Demirel vd., İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, cilt: I (2020), s. 13-44.

Kutlu, Sönmez, “Kerrâmiyye”, *DİA*, XXV, 294-296, İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

———, “Mürchie”, *DİA*, XXXII, 41-45, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

———, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri*, 4. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 2018.

Kutluay, İbrahim, “İmâm Buhârî'nin Sünneti Müdafaası -el-Câmiu's-Sahîh'in Kitâbu'l-i'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne Bölümü Çerçevesinde-”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, XI/1 (2011), s. 51-73.

Kuzudişli, Bekir, *Şîa ve Hadis -Başlangıcından Kütüb-i Erbaa'ya Hadis Rivayeti ve İsnad-*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Lâlekâî, Ebü'l-Kâsım (Ebü'l-Hüseyn) Hibetullâh b. el-Hasen b. Mansûr et-Taberî er-Râzî, *Şerhu usûli i'tikadi Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, nşr. Neş'et b. Kemâl el-Mısrî, San'a: Daru'l-Asar, ts.

Mahmutoglu, Mahmut, *Sahîh-i Buhârî'nin Bab Başlıkları Konusunda Yazılan Eserler ve Sahîh'in Bab Başlıklarındaki Muallak Hadislerin İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane 2019.

- Mert, Muhit, “Hz. Peygamber ve Sahâbe Döneminde Kader Yapılı Bazı Diyaloglar”, *Diyanet İlmî Dergi*, XXXIII/4 (1997), s. 59-68.
- Merttürkmen, M. Hilmi, *Buhârî'nin Ebu Hanîfe'ye İtirazları*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1976.
- Murad, Charif, *İmanın Altı Rükünü ve Kütüb-i Sitteden Delilleri*, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2015.
- Müslim b. Haccâc, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Nazar Muhammed el-Faryâbî, Riyad: Dâru Taybe, 1426.
- Mitter, Ulrike, “Cehennem Ehlinin Çoğunluğu Kadınlar”: Çok Tartışılan Bir Hadisin Kısa Analizi” (çev. Fatma Kızıl), *Hadis Tetkikleri Dergisi*, IX/2, (2011), s. 99-116.
- Nessâr, Hüseyin, *Edebü'r-rihle*, Lübnan: Mektebetü Lübnân, 1991.
- Oktan, Yusuf, “İmam Buhârî'nin Yaşadığı Dönem ve Çevre”, *İslâm İlim Geleneğinde İmam Buhârî -Hayatı ve Eserleri-*, Ed. Ömer Faruk Akpınar, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021, s. 39-68.
- Oral, Osman, “Akâid ve Kelâm İlmî Açısından İmânın Kısımları, Derecesi ve Rükünleri”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (DÜSBED)*, VII/13 (2015), s. 280-293.
- , “Kelâmî Düşüncede Haberî Sıfat Problemi”, *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/14 (2017), s. 197-221.
- , “Mâtürîdî'de Büyük Günah ve Şefaatin Hikmeti”, *Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi*, X/1 (2017), s. 15-40.
- Oruçhan, Osman, “İbn Hacer'in Buhârî Ravileri Savunusu: Hedyu's-Sârî Özelinde Bir Değerlendirme”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XVII/1 (2017), s. 83-125.
- , “İbn Hacer'in Yalancılıkla İtham Edilen Buhari Ravileri Savunusu Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International*

Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, XI/17 (2016), s. 487-518.

———, “Ümmetinden Yetmiş Bin Kişi Cennete Sorgusuz Girecektir.” Hadisi Üzerine Senet Eksenli Bir Analiz ve Değerlendirme”, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları*, IX/2 (2014), s. 1131-1173.

Öksüz, Nilgün, *Hadis-Tarih İlişkisi ve Buhârî'nin et-Târîhu'l-Evsat'ındaki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2004.

Önal, Recep, “İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 39 (2015), s. 121-146.

———, “Kelâm Tarihinde Haberi Sıfatlara Yaklaşımlar ve Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin Konuya Bakışı”, *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]*, XIV/2 (2016), s. 376-407.

Önkal, Ahmet, “Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, I/2 (2003), s. 33-68.

Öt, Şule, *Kitâbu Ahbârî'l-Âhâd'ı Çerçevesinde Buhârî'nin Haber-i Vâhid Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

Öz, Mustafa, “Râfîzîler”, *DİA*, XXXIV, 396-397, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

———, “Şîa”, *DİA*, XXXIX, 111-114, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Özarslan, Selim, “Şîa'nın Dinî Otorite Anlayışı ve Günümüze Yansımaları”, *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]*, III/1 (2005), s. 41-60.

Özbek, Yusuf, *Hadîs-i Şerîfler Işığında İlâhî Kelâmın Müdâfaası*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1992.

Özçelik, Harun, *Çeşitli Yönleriyle Buhari Şerhi Feyzu'l-Bari*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002.

- Özdemir, Recep, “İmam Mâlik’in Metodolojisinde Haber-i Vâhidin Kaynak Değeri”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Amasya İlahiyat Dergisi]*, sayı: 7 (2016), s. 179-213.
- Özdemir, Zafer, *Mezhepler Tarihi Açısından Buhari*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.
- Özdemir, Zehra, *Hadis Usulünde Ehl-i Bid’at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2007.
- Özden, Mustafa, “Kur’an’a Göre Hz. Peygamber’in Şefaati Meselesi”, *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, II/4 (2015), s. 27-44.
- Özervarlı, M. Said, “Ehl-i Sünneti Meydana Getiren Ana Mezheplerin Temel İtikâdî Düşüncesi”, *Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet [İlmi toplantı, İstanbul, 2004]* (2006), s. 119-140.
- , “Firdevs”, *DİA*, XIII, 123-124, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özkan, Halit, “Ehl-i Hadis ve Cehmiyye’nin Kur’an-Sünnet Anlayışı “Halku’l-Kur’ân” Tartışmaları Bağlamında Bir Değerlendirme”, *İslam Gelenğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet*, Ed. Bünyamin Erul, İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Kur’an Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2020, s. 159-191.
- Özmen, Ramazan, “el-Buhârî’nin Haber-i Vâhid Savunusunda Kullandığı Âyetler Üzerine Bir İnceleme”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX/1 (2009), s. 217-251.
- , “el-Buhârî’nin Haberi’l-Vâhid Savunusunda Kullandığı Hadislerin Hucciyeti Üzerine Bir İnceleme”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -*, XIII/39 (2009), s. 133-154.
- Özpınar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 3. Baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.

- Özsoy, Abdulvahap, “Sahîh’i Buhârî’nin İslâm Kültüründeki Yeri ve Önemi”, *İslâm İlim Geleneğinde İmam Buhârî -Hayatı ve Eserleri-*, Ed. Ömer Faruk Akpınar, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021, s. 93-118.
- Özşenel, Mehmet, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları -Şeybânî Örneği-*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Öztürk, Mustafa, “Buhârî’de Dünya ve Ahiret Algısı (Kitâbu’r-Rikâk Örneği)”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, XII/2 (2012), s. 67-92.
- Öztürk, Yener, “İslam’da Kader Akidesi ve İman Esasları Arasına Girmesinin Hikmeti”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 3 (1997), s. 261-282.
- , “Şefaât İnançının Naklî ve Aklî Açından İmkânı”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -*, IX/23 (2005), s. 103-122.
- Palabıyık, Abdülkadir, “Hadîs Literatüründe “Kitâb’ül-İlim”ler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 14 (2001), s. 151-189.
- Polat, Ali Ekber, *Buhari’nin Edebü’l-Müfred’inde Çocuk Eğitimi ve Olgusu*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.
- Polat, Salâhaddin, “Buhari’nin Sahih’ine Yapılan Tenkidler”, *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 85-100.
- Ritter, Hellmut, “Hasan Basrî’nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan’a Mektubu” (çev. Lütfi Doğan, Yaşar Kutluay), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III/3-4 (1954), s. 75-84.
- Sancaklı, Saffet, “Ayet Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî’nin el-Câmi’u’s-Sahîh’inin Bâb Başlıklarının Analizi”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Tokat İlmîyat Dergisi]*, VII/2 (2019), s. 19-39.
- , “Hadisler Bağlamında Bid’at Olgusu ve Bid’atle Mücadelenin Gekliliği”, *İslâmî İlimler Dergisi*, XI/1 (2016), s. 21-46.

- Sharifi, Sharifullah, *Buhârî'nin "Kâle Ba'du'n-Nâs" İfadesiyle Rey Ehline İtirâz Ettiği Meselelerin Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2013.
- Sakallı, Talat, "Aynî Gözüyle Buhari", *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhâri (811-869) - Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 133-158.
- Sandıkçı, S. Kemal, "Müstahrec", *DİA*, XXXII, 111-112, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- , *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Sansarkan, Yusuf, "Hakem Olayı Özelinde Mezhebî Kaygının Tarih Aktarım ve Yorumuna Etkisi", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, IV/2 (2019), s. 318-345.
- Sarp, Rafiye Öznil, *Fiten ve Melâhim Edebiyatı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
- Sava, Ali, "Bir Filolog Olarak İmam Buhârî" (çev. Salim Özer), *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhâri (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 265-268.
- Seven, Şuayip, "Buhârî Literatürüne Genel Bir Bakış -Doğu ve Batı'da Yapılan Tarihi ve Güncel Çalışmalar", *İslâm İlim Geleneğinde İmam Buhârî -Hayatı ve Eserleri-*, Ed. Ömer Faruk Akpınar, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021, s. 355-381.
- Sevgili, Hamit, "el-Câmi'u's-Sahîh Bağlamında Buhârî'nin Kıyas Algısı", *Sahîh-i Buhârî: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. Serdar Demirel vd., İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, cilt: I (2020), s. 299-323.
- , *İmâm Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı*, Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2015.

- Sezgin, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 3. Baskı, Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfî, *Târîhu'l-hulefâ' (Menâhilü's-safâ' bi-tevârihi'l-e'imme ve'l-hulefâ')*, Beyrut: Dâru'l-Minhac, 2014.
- Şâfî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, *er-Risâle (İslam Hukukunun Kaynakları)* (çev. Abdülkadir Şener vd.), 4. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Şahin, Mehmet Kenan, *Kur'an ve Hadisler'de Şefâat*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1998.
- , “Kerrâmiyye ve İman Kavramı”, *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]*, XVI/1 (2018), s. 14-37.
- Şahin, Ramazan, *İman Küfür ve Nifâka Taalluk Eden Amellerle İlgili Hadislerin İncelenmesi (Sahîh-i Buhârî Özelinde)*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011.
- Şahin, Sümeyye, *Bid'at ile İlgili Hadislerin Tahkik, Tahriç ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Şahyar, Ataullah, “Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII,/24 (2013/1), s. 29-57.
- Şimşek, İbrahim, *Abdullah İbn el- Mübârek'in Kitabı'z-Zühd ve Buhârî'nin Kitabı'r-Rikâk Bölümlerinin Mukayesesi ve Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2018.
- Şimşek, Yasin, *İbn Mâce'nin Mukaddime'sindeki Hadisler Işığında Kelâmî Meseleler*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2020.

- Talbi, Muhammed, “Bid’atlar- I” (çev. Mehmet Şimşek), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XXIII (1978), s. 445-460.
- Taş, Mustafa, *Buhârî’nin Cerh-Ta’dil Metodu*, Doktora Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize 2016.
- , “Buhârî’nin İlmî Şahsiyeti ve Cerh-Ta’dil İlmindeki Yeri”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, XVI/1 (2016), s. 87-109.
- , “Çeşitli Nedenlerle Tenkit Edilen Bazı Râvilere Karşı Buhârî’nin Metodu”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları*, II/2 (2016), s. 11-31.
- , “Mihne Olayı, Cerh-Ta’dil ve Buhârî”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/10 (2017), s. 95-106.
- Taşdelen, Mehmet, “Mu’tezile’de Şefaât Anlayışı”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, V/10 (2015), s. 81-101.
- Tatar, Veli, *Peygamber Kıssaları Bağlamında Sahîhu’l-Buhârî’nin Kitâbu’l-Enbiyâ Bölümünün Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2019.
- Tatlı, Bekir, *Hadîs Tekniği Açısından Cibrîl Hadîsi ve İslâm Düşüncesine Yansımaları*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.
- Temiz, Rabia Zahide, *Buhârî’nin “Halku Ef’âli’l-İb’ad” Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Tetkiki*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- , “İbn Huzeyme’nin “Kitabu’t-Tevhîd” Adlı Eseri Çerçevesinde Allah’ın Vech Sıfatı ile İlgili Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/8 (2015), s. 112-139.
- Temizkan, Ahmet, *Kur’an’da Geçen Huld Kavramının Semantik Tahlili Bağlamında Cennet ve Cehennem Ebediliği Meselesi*, Yüksek Lisans Tezi,

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Kahramanmaraş 2009.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *el-Câmiu'l-kebîr ve hüve's-Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.

Tokpınar, Mirza, “Buhârî'nin Sahîh'inde Kavram Olarak Duâ ve İman ile İlişkisi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, XI/1 (2013), s. 7-25.

Toksarı, Ali, “Sahîhu'l-Buhârî'nin Bab Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Terâcimu Sahihi'l-Buhârî)”, *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 109-132.

Toktonaliev, Azat, “Ayet ve Hadisler Bağlamında Şefaat Kavramı”, *AKADEMİAR: Akademik İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 7 (2019), s. 161-182.

Topaloğlu, Bekir, “Cehennem-Kelâm”, *DİA*, VII, 227-233, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

———, “Cennet-Cennetin İsimleri”, *DİA*, VII, 376-386, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Toprak, Ayşegül, *Sahîh-i Buhârî'de Temrîz Sığasıyla Aktarılan Mu'allak Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize 2017.

Toprak, İbrahim, *Cennet ve Cehennem Ebediliği*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.

Toprak, Süleyman, “Âhiretin İlk Durağı: Kabir”, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, sayı: 16, (2012), s. 76-79.

———, “Mîzan”, *DİA*, XXX, 211-212, İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Tozlu, İbrahim, “Buhârî Râvisi Kâdî Mühelleb B. Ebû Sufre'nin Endülüs Hadisçiliğindeki Yeri ve Önemi”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 1 (2015), s. 65-95.

- Tuğlu, Nuri, “Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansıması (Buhârî Özelinde Bir Değerlendirme)”, *Dinî Araştırmalar*, VIII/23 (2005), s. 153-169.
- Tunçbilek, Hasan Hüseyin, “Allah’ın Sıfatlarının Mahiyeti Problemi”, *Dokuz Eylöl Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Dergisi*, sayı: 16 (2002), s. 149-187.
- Turhan, Halil İbrahim-Mustafa Taş, “Buhârî’nin Ehl-i Bid’at Râvileri ile İlgili Metodu”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Dergisi*, sayı: 9 (2016), s. 69-116.
- Türcan, Zışan, *Hattabi ve İbn Hacer’in Buhari Metinlerine Yaklaşımları*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- , “Tarihte Buhârî Algılamaları”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Dergisi*, XI/21 (2012), s. 73-97.
- Uçma, İsmet, *Kur’an ve Sünnette Şefaât Kavramı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986.
- Ukaylı, Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ, *ed-Du’afâ’ü’l-kebîr*, nşr. Abdülmü’tî Emîn Kal’acî, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1984.
- Ulu, Arif, “Cerh ve Ta’dil Kriteri Olarak Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bidat”, *Dinî Araştırmalar*, VIII/24 (2006), s. 133-142.
- Uludağ, Süleyman, “Hasan-ı Basrî”, *DİA*, XVI, 291-293, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Uğur, Mücteba, “Cerh ve Ta’dil İlmi Yönünden Sahihu’l-Buhârî Ravileri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Dergisi*, cilt: XXXII (1992), s. 111-120.
- , *Hadis İlimleri Edebiyatı*, 2. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Uyar, Ahmet, “Hadisleri/Sünneti Anlamada Farklı Yaklaşımlar (Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Re’y Ekolleri)”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, II/5 (2004/2), s. 29-44.
- Uysal, Ekrem, “Ehl-i Sünnet ve Mu’tazile’ye Göre Kabir Azabı”, *Batman Üniversitesi İslami İlimler Faköltesi Hakemli Dergisi*, I/2 (2017), s. 68-79.

- Uysal, Rabia, *Buhari'nin "el-Edebü'l-Müfred"teki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001.
- Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 2. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2001.
- Ünsal, Nilüfer, *el-Buhârî'nin el-Edebü'l-Müfred'i Bağlamında Hz. Peygamber'in Sünneti'nde Görgü Kuralları*, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2006.
- Ünverdi, Veysi, "Kelâmî Bir Problem Olarak Rü'yetullah Meselesi", *IV. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi Tam Metin Kitabı, 21-23 Aralık 2018 Mardin*, Ed. Bülent Cercis Tanrıtanır, yy.: İksad Yayınevi, 2018, s. 518-530.
- Üzüm, İlyas, "Kaderiyye", *DİA*, XXIV, 64-65, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- , "Makâm-ı Mahmûd", *DİA*, XXVII, 413-414, İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- , "Mücessime", *DİA*, XXXI, 449-450, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- , "Şîa-Doktrin", *DİA*, XXXIX, 116-120, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Vaseer, Eminullah, "Hind-Pakistan Yarımadası Âlimlerinin İmam Buhârî'ye ve Onun Camiu's-Sahîhi'ne Gösterdikleri İtina", *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-869) -Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 65-74.
- Watt, William Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. Ethem Ruhi Fırlalı), 4. Baskı, Ankara: Sarkaç Yayınları, 2013.
- Yağlı Mavil, Hikmet, "Kelâmî Bir Problem Olarak Fiilî Sıfatlar", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III/5 (2015), s. 175-193.
- Yardım, Ali, "Buhârî ve et-Târih'ul-Kebir'i", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5 (1989), s. 181-193.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Adn", *DİA*, I, 390-391, İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- , "Azap", *DİA*, IV, 302-309, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

- , “Buhârî-Akaide Dair Görüşleri”, *DİA*, VI, 372-374, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- , “Ehl-i Bid‘at”, *DİA*, X, 501-505, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- , “Haber-i Vâhid-Kelâm”, *DİA*, XIV, 352-355, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- , “Halku ef‘âli‘l-ibâd”, *DİA*, XV, 369-371, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- , “Halku‘l-Kur‘ân”, *DİA*, XV, 371-375, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- , “Hasan-ı Basrî-Akaide Dair Görüşleri”, *DİA*, XVI, 305-307, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- , “İbn Ebû Duâd”, *DİA*, XIX, 430-431, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- , “Kader”, *DİA*, XXIV, 58-63, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- , “Müşebbihe”, *DİA*, XXXII, 156-158, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yazıcı, Muhammed, “İslâm Düşünce Geleneğinde “Her Yenilik Bid‘attir” Hadisine Yaklaşımlar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 19 (2003), s. 141-191.
- Yeşil, Mahmut, “Tarihî Süreçte Te‘lif Edilen “Kitabu‘l-Îman”lar ve Günümüze Yansımaları”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 32 (2011), s. 7-34.
- Yılmaz, Cafer, *Hanefî Fıkıhçılarının Buhârî’den Almadıkları Ahkâm Hadisleri*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2006.
- Yılmaz, Fatih Mehmet, “Buhârî’nin Kitâbü‘l-Îmân’ı Üzerine Hanefî Bakış Açısı - Bedrüddîn el-Aynî Örneği-”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, XVIII/2 (2018), s. 401-437.
- Yılmaz, Mehmet, *Kur’an’da Şefaât Kavramı ve Yaygın Şefaât Anlayışıyla Karşılaştırılması*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

- Yılmaz, Muhammet, “Hicrî İlk Üç Asırda “Şefaât” ile İlgili Âyetlerin Tefsiri”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, XIV/1 (2014), s. 109-132.
- Yılmaz, Mustafa Selim, “Kelâm İlminde Mütevâtir Haberin Bilgi ve Delil Değeri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XVIII/1 (2018), s. 199-223.
- Yurdagür, Metin, “Sahih-i Buhârî’nin “Kitâbu’t-Tevhid” Bölümü ve Ehl-i Sünnet İlm-i Kelâmı Açısından Önemi”, *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhâri (811-869) - Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 253-258.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi*, 12. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Yücesoy, Hayrettin, “Mihne”, *DİA*, XXX, 26-28, İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Yüksel, Emrullah, “Buhârî’de İman Anlayışı”, *Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhâri (811-869) - Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Ed. Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 239-245.
- , *Sistematik Kelâm*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’*, nşr. Şuayb Arnavut vd., Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1985.
- Zeytûnî, Îsâ, *er-Rihle ve eseruhâ fi’l-hadîs ve ulûmih*, Doktora Tezi, Câmiatü’z-Zeytûne el-külliyetü’z-Zeytûniyye, Tunus 1988.